

764

આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર

31176

ଆଣ୍ଡ

୪୫୩.୩୨

ପିଆମି

(ଆର୍)

31,176

માત્ર પારસીધર્મમાં સર્વસ્વ છે એટલું જ કહી બેસી રહ્યા. અંધ જમાનો વહી ગયો છે. પોતાનાં ધર્મનાં તત્ત્વો સમજાવતા અંધશ્રદ્ધા રાખવી એ જહેમને પરિપોષી અને કુટુંબોને પાયમાલ કરનારા ધર્મગુરુઓ પ્રત્યે વખત જતાં અભાવ ઉત્પન્ન થવાનો જ.

આ બધા પ્રશ્નનું સૂચન આ પુસ્તકમાં અને સંસારસમાજ અને ધર્મના નેતાઓ તેમજ વાચકવર્ગ કુરસદની વેળા એ સંબંધી કંઈક વિચાર કરશે તો પણ લેખક ઉપકારી થશે.

આ લેખક પ્રત્યે જે જે વાચકોએ વારંવાર સદ્ભાવ દર્શાવ્યો છે તે સદ્ભાવને લીધેજ આટલું થઈ શક્યું છે; તે માટે તેમનો ઉપકાર માનવો અયોગ્ય નથી. પુસ્તક વાંચી અંતીતિ કે હલકા વિચારો-કાંઈ લાગણીઓ કેશ્વરરાય એવું કાંઈ જ નથી; પણ ક્ષણવાર આપણા વનક્રમનો વિચાર કરવા મન થાય એમ છે, એટલો જ અભિપ્રાય ક્ષણે તો બસ છે.

અન્તે સયાજી વિજયના માલેક ને તંત્રી સ્નેહીલાઈ માણેકલાલ ગારામ ડાકટરે આ પુસ્તક વાંચી પસંદ પડતાં પ્રકાશમાં લાવવાની આ દર્શાવી છે, તે માટે તેમજ ત્હેને સારી રીતે પ્રસિદ્ધ કરવા સમસ્ત ગુજરાતી પ્રજા સાથે હું એમનો ઉપકાર માનું છું.

વીલર વીલા : સાંતાક્રુઝ }
 દેવ ૬ ૧૯૭૦ } ભોગીન્દ્રરાવ ર. દીવેટાઆ.

: અનુક્રમ :

તેહાંકુર	...	...	...	...
રણેલા કે કુંવારો	...	...	...	...
૩. છૂટાં પડ્યાં	...	...	...	...
૪. આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર	...	...	...	...
૫. આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર : ઘરમાં...	...	...	...	...
૬. શાંતિ	...	...	...	...
૭. હિંદુના ઘરમાં મઝમ	...	...	...	...
૮. કમળા	...	...	...	...
૯. સોનાની અંગડી	...	...	...	...
૧૦. નવી મુલાકાત	...	...	...	...
૧૧. ધાંધળ	...	...	...	...
૧૨. વિવાહનો ભાંજગડ	...	...	...	...
૧૩. મહાત્માનું આગમન	...	...	...	...
૧૪. મહાત્માની સેવાની તૈયારી	...	...	...	...
૧૫. મહાત્માની નિરાશા	...	...	...	...
૧૬. શાપ-તું મુગો થઇ જા !	...	...	...	...
૧૭. છૂટાં પડ્યાં	...	...	...	...
૧૮. યાત્રા !	...	...	...	...
૧૯. રસ્તામાં મુકામ	...	...	...	...
૨૦. અણુધારી મુલાકાત	...	...	...	...
૨૧. ભગવાનજીની ગભરામણ	...	...	...	...
૨૨. આખરે શાપ લાગ્યો	...	...	...	...
૨૩. મદદની માગણી	...	...	...	...
૨૪. કુટુંબ વ્યથા	...	...	...	...
૨૫. દપાલનું પાર્સલ કે કબુતરની પાંખ...	...	...	...	...
૨૬. શાપનો પ્રકાર-બદલાનો નિશ્ચય	...	...	...	...
૨૭. કેળવાયલું હૃદય ચમક્યું !	...	...	...	...
૨૮. પ્રેમમૂર્તિનાં દર્શન	...	...	...	...
૨૯. શોકજનક મિલાપ	...	...	...	...
૩૦. વચન-છેવટ	...	...	...	...

પ્રકરણ ૧ હું

સ્નેહાંકુર

આપણા દેશમાં હોળીની હોરીઓ, અશ્લીલગીતો-ધુલેટી, 'હમ-ણુંજ પસાર થઈ હતી. વસન્તોત્સવના પવિત્ર અને નિર્દોષ આનંદોના ભણકારા હજી વાગતા હતા, તે વખતે યુરોપમાં-તેમાંયે ઈંગ્લાંડમાં તો 'મે ક્વીન'ની રમતો રમાંતી હતી. બાર મહિનામાં મે માસ ઉત્સાહક-આનંદજન્ય લેખાય છે અને તેટલાજ માટે ત્યાં જીવનનાં પ્રોત્સાહક સમયને મેની ઉપમા અપાય છે. લગભગ બાર બાર માસની તીવ્ર તપશ્ચર્યા પછી 'બરફ'નાં શરીર ઓગળવા માંડ્યાં હતાં. ટાઢ થોડો સમય તો બંધ થઈ અને વૃક્ષોને નવપલ્લવ આવવા લાગ્યાં હતાં.

ટેમ્સ નદી બે કાંઠે વહેતી હતી. પરદેશીને તેનો વિશાળપટ, ધસારાબંધ દોડતું પાણી, તે ઉપર હજારો વહાણો-સ્ટીમરો-જેલીઓટો-મજલાઓ જોઈને એમજ લાગે કે આ નદી નથી પણ ખાડી છે-સમુદ્રજ છે. દરિયાનાં ઉજળતાં મોજાંની માફક ટેમ્સના પ્રવાહ ઉપર ઉદય પામતા સૂર્યનાં કિરણો ઝગઝગી, જોનારનાં નેત્રને આંજી નાંખતા હતાં. ચલ્લીઓ અને ખીજાં શિકારી પક્ષીઓએ પ્રાતઃકાળે રાત્રિની શાન્ત નિદ્રા પછી સ્વચંદ્ર ફરતી માછલીઓ ઉપર પોતાનો માગ્ર શરૂ કર્યો. નદીને સામે કિનારેની ઝાડીમાંથી પક્ષીઓનાં મધુર ગીતો નિકળવા માંડ્યાં હતાં. ડક્કા ઉપર વહાણના માલની આવ-જા

થવા માંડી હતી. માછીમારો નાની બોટો લઈ જળ પાથરતા હતા. નાનાં બાલકો-ઉત્સાહભરી સુંદર કન્યાઓ “એંગ્લીંગ” ની મગ્ગહ માણતી હતી.

અને ગાઢરોડીથી બહુ દૂર પતીઓ-નાવન વરવધુઓ અને મિત્રો બેલીબોટમાં ફરવા નીકળ્યાં હતાં. એક નાની બોટ બોલ્ટર્સ લોક તરફ આવતી હતી. બીના ચાટવા બ્યારે પાણીમાંથી બહાર આવતા ત્યારે સૂર્યનાં કોમળ કિરણોમાં પ્રકાશતા હતા; અને હોડીની પાછળ પડતા લીસોટામાં અનેક જળચર પ્રાણીઓ કુદાકુદ કરી મૂકતાં હતાં. મજવાના પાછલા ભાગમાં એક અંગ્રેજ કન્યા-સુંદર, મોહક છતાં શાન્ત ચહેરાવાળી-કન્યા બેઠી હતી. તેની નજર દૂરના ખેતરો તરફ હોય એમ લાગતું હતું. સામે કિનારે ઘટામાં બોલતી કાયલના મધુરસ્વર આ કન્યાના હૃદયમાં કાંઈ કાંઈ ભાવો પ્રગટ કરતા હતા. આ કન્યાને નદીના કંઠા પાણીમાં રમવાનું મન થયું અને વાંકી વળી હાથ પાણીમાં રાખ્યો.

હલેસાં મારતા મારતા હોડીમાંના એકે કહ્યું: “એની ! પાણી બહુજ ઠંડુ છે અને અત્યારમાં પાણીમાં હાથ રાખવામાં મગ્ગહ નથી.”

બોલનારના શબ્દ જ મીઠા હતા. બોલવાની ઢબ જ આકર્ષક હતી. ‘એની !’ શબ્દ બોલવાની પદ્ધતિજ એવી હતી કે એ બોલનાર અંગ્રેજ નહિ પણ પરદેશી હોવો જોઈએ, એમ સાંભળનારને ઇચ્છામાં તો લાગ્યા વગર ન રહે.

“ના. ના. પાણી ઠંડુ છે પણ ઘણું ઠંડુ નથી. મને તો મગ્ગહ પડે છે. દૂર બોલતી કાયલનો મીઠો સ્વ જેમ હું સાંભળી શકું છું તેમ નદીનો મીઠો સ્વ સંભળાતો નથી એટલે પાણી ઉછાળવું મને છે. જીવનલાલ ! હિંદુસ્તાનમાં કાયલ હોય છે ?”

“ઘણીએ ! પણ.....તમારા જેવા મીઠા સુરવાળી તો નહિજ.”

જીવનલાલની સાથે બેઠેલો હિંદુસ્તાનનોજ રહીશ બોલી ઉઠ્યો.

“અમારી કાચલની તમારી કાચલ સાથે સરખામણી કરી શકાય એમજ નથી. અમારી કાચલને એકજ સુર ને એકજ ગીત આવડે છે. એ સાંભળીને તમને તો કંટાળોજ આવે.”

જીવનલાલ અને સુનીલાલના અવાજમાં, સ્વભાવમાં, વતનમાં, વિચારમાં બહુજ તફાવત હતો. સુનીલાલ ઉતાવળથી-કઠોરતાથી કાનને કર્કશ લાગે એમ બોલતો. હલેસાં મારતાં મારતાં તે અટકી ગયો; કારણ કે “બોલ્ટર્સ લોક” ઝાડીમાં દેખાવા લાગી હતી. સુનીલાલના શબ્દ સાંભળી મીસ એનીએ માથું હલાવી ઉત્તર આપ્યો: “સુનીલાલ! મને કાંઈ પણ પક્ષી ઉપર કંટાળો આવતોજ નથી, એ તમારે ખાત્રીથી માનવું.”

સુનીલાલને મીસ એનીના બોલવા ઉપર વિશ્વાસ ન આવ્યો ને બોલ્યો: “તમે અમારા દેશની સમડીઓ અને કાગડાના ત્રાસદાયક અવાજ સાંભળ્યા નથી, નહિ તો આમ ન બોલત.”

મીસ એની: “અમારા ઇંગ્લાંડમાં પણ સમડીઓ અને કાગડા છે એ તમે જાણતાજ હશે અને આજ પછે સામેની ઝાડીમાંથી એમના અવાજ હું સાંભળું છું.”

મીસ એનીએ પોતાની સુંદર ભૂરી મોહક આંખો દૂરની ઝાડી તરફ ફેરવી. ફેરવી-એટલુંજ, કારણ કે એ સુંદર ચક્રચક્તિ આંખો નહોતી, પણ જોવાની શક્તિ વિનાનાં નેત્ર હતાં. આ મોહક, કામળ અને સુંદર કન્યા જન્મમાં જ હતી.

એના મનથી તો “સઘળું કાળું કાળુરે.....” હતું.

જીવનલાલ ઘડીમાં મીસ એનીની નિસ્તેજ આંખો જોતો, તો ઘડીમાં દૂરની ઘટા તરફ નજર કરતો બોલ્યો:

“એની! તમારું કહેવું ખરું છે. પેલા ઝાડ ઉપર કાગડા બેઠા છે, ને નાનાં પક્ષીઓને પજવે છે. પણ તમે અહીંથી તેમના-કાચલના અવાજ સાંભળી શકો છો એ નવાઈ! હું તો સાંભળતો નથી.”

આ નાણુક કન્યાના મુખ ઉપર આનંદ છવાયો અને તે બોલીઃ
 “એક ઇન્દ્રિય અશક્ત હોય ત્યારે બીજી ઇન્દ્રિયમાં વધારે શક્તિ આવે
 છે. નેત્રવાળા કરતાં હું વધારે સાંભળી શકું છું. જીવનલાલ ! હું
 તમારા વિચાર પણ સાંભળી શકું છું.” “તમારા” શબ્દે ઉચ્ચાર
 ઉચ્ચારનારના હૃદયમાં તેમજ સાંભળનારના ચિત્તમાં કાંઈક અલૌકિક
 રસ રેડયો હતો.

યુનીલાલ: “મીસ એની ! તમે મારા વિચાર સાંભળી શકો છો ?
 —સમજી શકો છો ?”

મીસ એની: “તે હું કહી શકતી નથી—સમજી શકતી નથી.”

તે યુનીલાલ અને જીવનલાલ સાથેના પોતાના વર્તનનું ખારીક
 અંતર સમજાવવા ઇચ્છતી નહોતી, એટલે જોણે વાત ઉડાવીઃ
 “હકા ઉપરના અવાજ હું સાંભળું છું, એટલે સમજી શકું છું કે
 આપણા જેવાં બીજાં માણસો પણ નદી ઉપર આવ્યાં લાગે છે.”

“નદીનો પુલ હમણાં ખસશે માટે સંભાળજો.”

યુનીલાલ અને જીવનલાલે મજબો હાંક્યો શરૂ કર્યો. સામેથી
 નાતી સ્ટીમલોંચ આવતી જોઈ. પુલ ખસવા માંડ્યો અને લોકોનો
 ધોધાટ વધ્યો.

મીસ એનીનો હાથ હજી પાણીમાંજ હતો.

સ્ટીમલોંચ આવતી જોઈ નહિ—જોઈ શકી નહિ—જોઈ શકે એમ
 હતું નહિ. યુનીલાલે સ્ટીમલોંચ સાથે ખોટ ન અથડાય એટલા માટે
 બહુ સંભાળ રાખી, પરંતુ તેમ કરતાં સ્ટીમલોંચનો ધક્કો મીસ એનીના
 હાથને લાગ્યો. મીસ એનીએ હાથ તરત લપ ળીધો, પણ લેતાં
 લેતાં ધસાયો. સફેદ રૂંદની પુણી જેવી ચામડી છોલાઈ અને લાલ-
 મુરખ લોહી વહેવા લાગ્યું.

જીવનલાલ: “એની ! એની ! વાગ્યું, ખરું ?”

જીવનલાલે મીસ એનીનો હાથ પોતાના હાથમાં લીધો ને ગળવામાંથી રૂમાલ કાઢી પાટો બાંધી લીધો.

સ્ટ્રીમલોંચમાં બેઠેલા બે સદ્ગૃહસ્થોએ આ અકસ્માત જોતાંજ સ્ટ્રીમલોંચ ઉભી રાખી માફી માગી અને દિલગીરી પ્રદર્શિત કરી. યુનીલાલ બન્ને તરફ ટીકી ટીકીને જોઈ રહ્યો હતો.

તેમાંના એક સદ્ગૃહસ્થે કહ્યું: “તમે બોટમાં હશે અને બોટ અત્યારના પહોરમાં સામી મળશે એવું અમે ધાર્યુંજ નહોતું.”

યુનીલાલ: “અમારા ઉપર ધસી આવવાનું એ કાંઈ બાળખી કારણ નથી.”

બીજો સદ્ગૃહસ્થ બોલ્યો: “તે હશે, પણ તમને મળવો હાંકતાં આવડતો નથી. આવડતું હત તો અકસ્માત થાતજ નહિ. જો કે થયેલા અકસ્માત માટે અમે બહુજ દિલગીર છીએ.”

મીસ એની જેવી અંગ્રેજ કન્યા સવારના પહોરમાં બે હિંદુઓ સાથે નદીની સહેલગાંહે ગય, એક હાથ હિંદુના ખભા ઉપર રાખે ને પાટો બાંધેલો હાથ હિંદુના હાથમાં રાખે, વળી તે હાથને હિંદુ સ્નેહથી પંપાળે, તે પેલા બે અંગ્રેજોથી જોઈ શકાયું નહિ; અને તેને લીધેજ યુનીલાલની સાથે કાંઈક તુમાખીથી વાત કરતા હતા. પણ યુનીલાલ તેમને પહોંચી વળે એવો હતો.

યુનીલાલે લગ્ન ચઢાવી કહ્યું: “દિલગીર થયે લોહી બંધ થવાનું નથી અને દયા લાવે આરામ થતો નથી સમજ્યા !”

જીવનલાલ: “યુનીલાલ ! હવે બસ થયું. મીસ એનીને પત્ર નથી.”

જીવનલાલને યુનીલાલ કરતાં મીસ એનીનો વધારે ને સારો પરિચય હતો.

લોંચમાંનો સદ્ગૃહસ્થ: “મહેરબાની કરી જણાવંશે કે તે બાનુએ પોતાનો હાથ વખતસર ખેંચી કેમ ન લીધો ? અકસ્માત થશે એમતો એમને પણ જણાયુંજ હશે.”

જીવનલાલે પાટાની ગાંઠ ફરીને બાંધતાં કહ્યું: “દુર્ભાગ્યે મીસ એની જોઈ શકતાં નથી.”

હિંદુસ્તાનના લોકોમાં સ્વલાવજન્ય નમ્રતા—સુજનતા અને તેમાં પશુ જાતિઓમાં જે વિવેક—ગંભીરતા હોય છે તે વિવેક—સુજનતા—ગંભીરતા—નમ્રતા જીવનલાલના બોલવામાં—વર્તનમાં સ્પષ્ટ દેખાઈ આવતી. બંને અંગ્રેજો નરમ થઈ ગયા અને એકજ દેશના બંને દેશીઓમાં તદ્દાવત જોઈ શક્યા. જીવનલાલના ઉત્તરથી પૂર્ણ સંતોષ પામી સભ્યતાથી કેપ્ટન હંટર બોલ્યો: “ખરેખર! આ અકસ્માતને માટે હું બહુ દોલગીર છું. આ અકસ્માત કેમ બન્યો તે હવે હું સમજી શકું છું. તે બાનુને ગંભીર ઈજા તો થઈ નથી ને?”

બીજા સદ્ગૃહસ્થે કહ્યું: “અરે! આતો મીસ એની એવનડીન. મીસ એની! તમે મને નથી જાણખતાં?”

મીસ એનીએ માથું ઊંચું કર્યું ને શુષ્ક દષ્ટિ, અવાજ આવતો હતો તે તરફ ફેંકી. પેલા સદ્ગૃહસ્થે અહેરાં જોયો, ભૂતકાળ સાંભરી આવ્યો, મીસ એનીના મુખ ઉપર સ્થિત છવાયું અને ધાંટો જાળખ્યો હોય એમ બોલી: “મને તમારો ધાંટો પરિચિત લાગે છે. તમે મારા પિતાના શિષ્ય હતા, નહિ વાર? આશરે આઠ દશ વર્ષ ઉપર. મી. મીલન તમેજ ને?.....હિંદુસ્તાનથી આવ્યા છો કે?”

“રમ ઉપર ઘેર આવ્યો છું. આઠ વરસ નોકરી કર્યા પછી આરામ લેવા આવ્યો છું. મીસ એની! તમે મને બરાબર જાણખ્યો—જો કે શી રીતે જાણખ્યો તે હું સમજી શક્યો નથી.”

“મને મારા જ્ઞાન બહુ મદદ કરે છે. જ્ઞાનને બેવડી ફરજ આવી છે.”

“અભારમાં ટેમ્સ ઉપર ક્યાંથી! ન્યારે હું હતો ત્યારે તો તમારા પિતા ‘બાય’ રહેતા હતા. એતો દશ વર્ષની વાત.”

આ બંને વચ્ચે વાત ચાલતી હતી તે વખતે બીજા તદ્દન મૌનજ હતા. ચુનીલાલ મજવાને સંજાણી ઉભો હતો. કેપ્ટન હંટર

આ વાતમા રસ ન પડવાથી નદી ઉપરના છોડવા ઉપર હિતાં પતંગિયાંઓ જોયા કરતો હતો.

“ હવે અમે મેડનહેડમાં રહીએ છીએ. મારા પિતાને ત્યાં હજી શિષ્યો આવે છે. આ બન્ને હિંદુસ્તાનથીજ આવ્યા છે. આ જીવનલાલે ઇન્ડિયન સીવીલ સર્વિસની પરીક્ષા આ સાલ પસાર કરી છે અને તમારા ઈલાકામાંજ થોડા દિવસમાં જવાના છે.” કુમારિકાએ કહ્યું.

એકજ દિશામાં જનારા ને એકજ લાઇનમાં આવનાર તરફ સહજ વૃત્તિ ખેંચાય તેમ ખેંચાવાથી મીં. મીલન, જીવનલાલ તરફ જોઇ રહ્યો અને એક દેશીને અંગ્રેજ કન્યા સાથે આટલી છૂટથી વર્તતો જોઇ અણુગમે ઉપજ્યો; પણ તે તરફ દુર્લક્ષ બતાવી જીવનલાલને કહ્યું:

“ તમે ક્યાંના છો તે અને તમારા કુટુંબનું નામ જણાવશો ? ”

જીવનલાલ: “હું ધંધુકાનો મોઢ વાણીઓ છું. મારા પિતા જગીરદાર છે. તેમનું નામ ગીરધરલાલ.”

મીં. મીલન: “ગીરધરલાલ ! એમને હું સારી રીતે ઓળખું છું. તેજૂના જમાનાના છે, તેમ વસ્તારી છે. એમના જેવા વિલાયતનું નામ સાંભળી ચોંકનારા પોતાના છોકરાને વિલાયત મોકલે એ ખરેખર આશ્ચર્યકારક છે. મેં સાંભળ્યું કે ગીરધરલાલનો છોકરો વિલાયત ગયો ત્યારે મેં માન્યું નહોતું. એ બનેજ નહિ. તમારી યાત્રિનો પેલો નેરીસ્ટર થઈ આવ્યો તેને નાત બહાર કાઢવામાં ગીરધરલાલજ પહેલા હતા.”

જીવનલાલને હસતું આવ્યું ને તે બોલ્યો: “ વિલાયત જનારને સ્કોલરશીપ મળનાર હતી. મારા કુટુંબને કીર્તિ-માનનો મોહ અને અમદાવાદ જિલ્લામાં પોતાનો કુટુંબી દિકરો આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર તરીકે હોદ્દો ભોગવે એ જોવાની એમની પ્રબળ ઇચ્છા છે. મેં અમદાવાદ જિલ્લા માટે માગણી પણ કરી છે.”

મીલન વધારે ગંભીર થયો ને બોલ્યો:

“એ નોકરી તમને મળી શકશે નહિ. ખાનગી સવડને માટે સરકાર પોતાના નિયમનો ભંગ નહિ કરે. પોતાના જિલ્લામાં રહેવાની તમારી માગણી તમને લાલ કરવાને બદલે તુકશાન કરશે.”

એની: “કેવો અન્યાય !”

પોતાના ઉપરી અમલદાર વર્ગના વિચાર થોડા હોય એવી માન્યતાથી મીલન જરા દસ્યો અને સુનીલાલ તરફ નજર કરીને બોલ્યો: “શું તમે પણ સીવીલ સર્વિસના ઉમેદવાર છો કે ?” સુનીલાલે કંઈક નિરાશા, કાંઈક તિરસ્કાર અને કાંઈક મગ્ગમાંજ ઉત્તર આપ્યો: “બંગાળી ભાષામાં કહું તો હું ફેબ્રુઆરી સીવીલિયન છું અને ઉંમરનો બાધ આવવાથી એ દિશા હવે મારે માટે બંધ છે. જીવનલાલની સાથે હું પણ ઈંગ્લાંડનો વધુ અનુભવ લઈ ગાલો બની હિંદુસ્તાન જઈ છું.”

સુનીલાલનું બોલવું કેપ્ટન હંટરને રૂચતું ન હોવાથી તે પીડા પતાવવા માગતો હતો, તેથી મીલને કેપ્ટન હંટરને કહ્યું: “અમે તમને વધારે વખત નહિ રોકીએ. (મીસ એની તરફ ફરી) શું ? તમે પુલ્કની પેલી બાબુ જતાં હતાં ?”

એનીએ તરત પ્રત્યુત્તર આપ્યો: “ના, ના. હવે હું તો પાછી ફરીશ. જીવનલાલ ! તમને કાંઈ વાંધો છે ?”

જીવનલાલ: “વાંધો ? મીસ એની ! તમારે માટે વાંધો હોયજ નહિ ને તેમાં પણ તમારે હાથે દરદ થતું હોય તો તો પાછું ફરવું જ બોધ્યો.”

મીલન: “કહો તો મજબો પાછો ફરવામા મદદ કરે ?”

કેપ્ટન હંટરનાં લવાં ચઢ્યાં. તેને હિંદુસ્તાનનો અનુભવ હતો અને હિંદુસ્તાન વિશે તેણે અમુક અભિપ્રાય બાંધ્યા હતા. એના વિચાર પ્રમાણે દેશીઓને હિંદુસ્તાન તેમજ ઈંગ્લાંડમાં ઉત્તેજન આપવાની

જરૂર નહોતી. એક કાળા આદમી સાથે અંગ્રેજ કન્યાનો દેખાવ-એ વિચારજ કેટલું હંટરને ત્રાસદાયક હતો. હિંદુસ્તાનમાં હલકી વૃત્તિના અનેક અંગ્રેજો દેશી સ્ત્રીઓ સાથે વધારે પડતી અયોગ્ય છૂટ લે, તે તેમના મનથી યોગ્યજ; પરંતુ એક દેશી-હિન્દુ વિચાર અને આચારનો દેશી, યુરોપીયન કન્યા સાથે નિદોષપણે—શુદ્ધ ભાવે પણ વાત કરે—ફરે તે ન ખમાય. યુવાન પુરૂષની સાથે ઉછરતી કન્યા ફરે તે હિંદુસ્તાનમાં તો શંકાની નજરે જોવાય છે. અને ભાષા બેન હોય-મિત્ર પત્ની હોય-કાકી-મામી કે દૂરની સગી કે સ્નેહી હોય, પણ સ્ત્રી થઈ એટલે થઈ રહ્યું. સ્ત્રી સારી હોયજ નહિ. પુરૂષોને બગાડનાર—અયોગ્યતાએ લાઇ જનાર સ્ત્રીજ છે. પુરૂષો તો પુણ્યાત્મા, પવિત્ર શુદ્ધ વૃત્તિવાળાજ છે. પુરૂષ અને સ્ત્રી, પતિ પત્ની સિવાય સાથે રહી શકેજ નહિ, એ માનવું એ આપણા મનની કેટલી નિર્ગળાઈ! આપણા નીતિચળની કેટલી અયોગ્યતા દર્શાવે છે? કેટલું હંટરને. હિંદુસ્તાનના વતનીઓ જેવો ક્ષુદ્ર વિચાર આવ્યો નહોતો. માત્ર દેશીઓ જેના ઉપર પોતે રાજ્ય ભોગવવા-સત્તા ચલાવવા સર્જાયેલા છે તેવા દેશીઓ, અંગ્રેજોની માફક અંગ્રેજ કન્યા સાથે વર્ત-સમાનતાથી વાત કરે તે અસહનીય હતું. જીવનલાલ સભ્ય હતો, આઈ. સી. એસ. હતો. અંગ્રેજ, રીતરીવાજોથી વાકેફ હતો એટલે એની સાથે મીસ એની વાત કરે-ફરે તે તો ફીક, પણ યુનીલાલ-એ કાળા બાબુ સાથે વાત કેવી? એવાને તો હંમેશને માટે દૂરજ રાખવો, એવો તેનો પોતાનો વિચાર હતો.

31, 176

મીલનની મદદનો આભાર સહિત સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો તે બંધાનાં ચિત્ત મજબૂત પાછો ફેરવવામાં-હલેસાં મારવામાં-ઉછળતા પાણીના મોજાં નિહાળવામાં ગયો. રખેને મીસ એનીને આંચકા લાગે એ બીકે જીવનલાલ તેની પાસે એકો અને દોરડું હાથમાં લેતાં લેતાં હાથ તેના શરીરને અડક્યો. હાથ અડકતાંજ-જીવનલાલ પાસે

કે એ ખચર પડતાંજ એનીના ચહેરા ઉપર આનંદ-શાંતિ-ઉત્સાહ પ્રસરી. સામી બાલુએ બેઠેલા મીલનની નજર તેની તરફજ હતી. મીસ એનીના મ્હોં ઉપરના વિકારે એણે બોલ્યા. કિનારે આવ્યો અને એક પછી એક ઉતર્યા.

એની: "મી. મીલન ! ચાલો અમારી સાથે-ચાહ પીને જાઓ. મારા પિતા તમને જોઈ ખુશી થશે."

મીલન: "કપ્ટન હંટર ! કેમ શું કરીશું ? તમને હરકત ન હોય તો અડધો કલાક જઈ આવીએ ને હું મારા પૂજ્ય ગુરૂને મળી આવું."

મી. મીલનને મી. એવનડીન તરફ પૂજ્ય લાવ હતો, પરંતુ આંજ તે તેને મળવા જવા કરતાં મીસ. એની સાથે વધારે વખત રહેવા-વાત કરવાની ઇચ્છાએજ જવા ધારતો હતો. એનીને તેણે એક બાલ કન્યા તરીકે જોઈ હતી, તે કળી મટી ચુંદર પુષ્પ થઈ હતી. બાલિકાને જાહેર સ્ત્રીત્વ આવી રહ્યું હતું ને તેની સાથે મોહકતા-ચુંદરતા વધારે ખીલી નિકળી હતી.

એની અંધ હતી-જન્મથી હતી, પણ આંખોના રૂપમાં-કદમાં ફેર ન હોવાથી અજાણ્યને તે અંધ લાગે એમ નહોતું; ને મીલન પણ તે કાણવાર વિસરી ગયો હતો.

કિનારા ઉપર ગાડી ઉભી હતી. એનીએ જીવનલાલના હાથમાં હાથ રાખ્યો હતો. તે જીવનલાલની સાથે ધીરી ધીરી વાત કરતી હતી. જીવનલાલે તેને ગાડીમાં મંલાણીને બેસાડી અને પોતે પાસે બેઠો. એનીએ સહજ પણ વિચાર દર્શાવ્યો હતો તો મીલને જીવનલાલનું સર્વ કામ ઉપાડી લીધું હત. પણ એનીએ મીલનની મદદ ન સ્વીકારતાં જીવનલાલનોજ હાથ સ્વીકાર્યો, જે મીલનને લાગી આવ્યું, પણ મુગોજ રહ્યો. ગાડી ચાલી ને મી. એવનડીનનું ઘર આવ્યું.

મી. એવનડીને ચક્ષુ પહેર્યા હતાં અને બાગમાં મુલાખ પુષ્પો

તપાસતો હતો. એ પુખ્તોની મધુરતા-પરાગ લઈ જતાં નાનાં જંતુ-
ઓને પકડી દૂર કાઢી નાંખવામાં તે તક્ષીન થયો હતો, ત્યાં બધું મંડળ
આવી પહોંચ્યું. મીઠું એવનડીન અતિથિ-સ્નેહીનો બૂખ્યો હતો,
એટલે આ મંડળ જોઈ રાજી થયો. કામ પડતું મૂકી તે ઝાંપા પાસે
ગયો, અને સર્વને આવકાર આપી ઘરમાં “દ્રોણગરમ”માં લઈ ગયો.
ચાહ આપ્યો, ટેમ્સની સહેલગાહનો ઇતિહાસ નીકળ્યો. મીઠું એની
અંદરથી આવી એટલે મીઠને પૂછ્યું: “મીઠું એની! હજી દરદ
થાય છે ?” આટલું કહી તે ખુરશી ખસેડી મીઠું એની પાસે
જઈ બેઠો.

એની: “હું ધારતી હતી એવી ઈજ્જત થઈ નથી. ઇજ્જત કરતાં
લય વધારે લાગ્યો હતો.”

એની, મીઠનનો ગ્રન્થ આપ્યો હતો તે તરફ જોઈ બેઠી હતી
એટલે મીઠું મીઠનને તેની મુખાકૃતિ નિહાળવાની તક મળી. બાલ-
પણમાં કાલું કાલું બોલતી, ‘દોડદોડ’ કરતી એની, એક અનુપમ
મુંદરી-સ્ત્રી થઈ હતી. ઇશ્વરે એની એક ઇન્દ્રિય ખુલ્લું લીધી હતી
પણ તેનો બદલો તેના ગોળ મોઢાંમાં-મોહક ચહેરામાં-કામળતામાં
લાલીલયાં ગૌર વર્ણમાં વાળો આપ્યો હતો. તેનો અવાજ કાઢીને
વિસરાવે તેવો હતો, તેની બોલવાની રીત મીઠામાં મીઠા સારંગીના
નંતુનાદને હકાવે એવી હતી.

કેટલું હંટર, મીઠું એવનડીનની સાથે બેઠો અને હિંદુસ્તાનમાં
લશ્કરના અમલદારોની ફેરફારીની, લશ્કરની સ્થિતિની, દેશી અને
વિદાયતી સીપાઈઓની શક્તિ, રીતભાતની વાત કરતો હતો. મીઠું
એવનડીન ઇંગ્લીશ સીવીલ સર્વિસના વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણ આપતો
હોવાથી આ વાતમાં એને રસ પડ્યો હતો. જીવનલાલે એક ‘કપ’
એનીને આપ્યો અને એક ‘કપ’ મીઠનને આપ્યો. એની અંધ
હતી તેમાં આજે એક હાથ નકામો હતો. જીવનલાલે રકાખીમાં

ચાહ કાઢ્યો ને તેને પાચો. તેણે આનંદથી—ખુશીથી આભાર સહિત જીવનલાલની સેવા સ્વીકારી અને મીલનની સાથે વાત કરતાં કરતાં પણ જીવનલાલને અનેકવાર “થેંક્યુ” કહેવું ચુકી નહિ. હિંદુસ્તાનમાં પોતાના ગુરૂની—મિત્રની કે વડિલની યુવાન કન્યા—એની આમ સેવા કરતા યુવાન—કેળવાયેલા—સર્વ રીતે વિશુદ્ધ પુરુષને જોઈ કયું સુધરેલું કુટુંબ—ખી. એ. એમ. એ. એ.ની ઉપાધિવાળું કુટુંબ, શંકા લાગ્યા વિના રહેશે?

મીં મીલનને આ સેવા ખીજા કારણથી દુઃખનું કારણ થઈ પડી. તેના મિત્રો—અગ્રેજો હાજર છતાં એક દેશીની મદદ લે—એ મીલનના મનથી અયોગ્ય હતું, પરંતુ એનીનો પિતા એવનડીન હાજર હોવા છતાં તે ન જોલે એટલે પોતાનાથી કાંઈ થાય એમ ન હતું.

ચાહ પાતાં પાતાં જીવનલાલની આંગળીઓ—હાથ એનીની આંગળીયોને—હાથને અડક્યો હતો—અડતો હતો. મીં મીલનની શાંતિનો ભંગ થયો. ઈપિ—શંકાનો કીડો તેના હૃદયમાં કરડવા લાગ્યો. ખાલી પ્યાલો નીચે મૂકતાં જીવનલાલ બોલ્યો: “મીસ એની! હવે હાથે કેમ છે?”

“ઘણું સારું છે.”

જે હાથે વાગ્યું હતું તે હાથ જીવનલાલે ધીમે રહી હાથમાં લીધો. પંપાળવા લાગ્યો ને પાટો ખરાબર છે, કે નહિ તે જોવા લાગ્યો.

“મરી જશે! ગભરાશો નહિ. પાણીમાં હાથ ન નાંખવા મેં નહોતું કહ્યું?”

જીવનલાલના શબ્દો ઠપકારૂપ હતા, પરંતુ સ્નેહીના સ્નેહભર ઠપકામાં. પણ ચોર ખુશી રહેલી છે. એની જીવનલાલનો અહેરો ખુશી આંખે જોઈ શકે એમ નહોતું, પરંતુ તેનાં હૃદયચક્ષુ આગળ

જીવનલાલની સ્નેહમૂર્તિ ખડી થઈ. એની-સ્નેહાળ જન્માન્વ કન્યા, રૂપ શું? ખુબસુરતી શું? વગેરે સમજતી નહોતી. પણ સ્પર્શ અને દર્શનિદ્રિયથીજ ઓળખી શકતી. તે દ્વારા એને હૃદયના તારોમાં ઝણઝણાટ થતો. અશક્ત—દુઃખાર્ત-સ્નેહાળ-દયાપાત્ર વ્યક્તિ પ્રત્યે જે લાગણી થવી જોઈએ તે જ લાગણી જીવનલાલને અભારે થઈ હતી; પરંતુ શંકાશીલ મીઠાન વધારે શંકાશીલ બન્યો તે ઓછો:

“જીવનલાલ! મારા પૂજ્ય ગુરૂ પાસે તમે કેટલા વખતથી છો?”

જીવનલાલ: “મારે અહીં આવે દશેક વર્ષ થયાં.”

એની: “મીં મીઠાન! તમારા ગયા પછી થોડા માસમાંજ એ આવ્યા.”

મીઠાન: “આવ્યા ત્યારથીજ મીં એવનડીનની સાથે રહે છે?”

જીવનલાલ: “એમનું ઘર એ માફે ઘરજ સમજું છું. વચમાં ‘હેરા’ જઈ આવ્યો તે હંડીયન સીવીલ સર્વિસની પરીક્ષા પતાવી છે. દુર્ભાગ્યે પાછું દિંદુસ્તાન જવાનું આવ્યું છે. હવે સંપ્રેમ્યરમાં ત્યાં જવુંજ જોઈએ.”

મીઠાન: “ત્યારે તો દસ વર્ષ થયાં તમે તમારા સગાંજાલાંને મળ્યા નહિજ હો!”

જીવનલાલ: “નહિસ્તો. પણ અમારો પત્ર વ્યવહાર બંધ પડ્યો નથી. સ્નેહાળ અંતઃકરણોના અંતરને દૂર કરનાર અને વિયોગી હૃદયને સદા સતેજ રાખનાર ‘ટપાલ’ આ સમયમાં ઘણી ઉપયોગી છે.”

સર્વત્ર શાંતિ દેવાઈ; યુનીલાલે ચાલુ પુરો કર્યો અને કોટન હંટર અને મીં એવનડીન વચ્ચેની વાતમાં રસ પડવાથી તે ઉભો થયો. પાસેના ઓરડામાં, ખીજ એ ત્રણ વિદ્યાર્થીઓ હતા ત્યાં ગયો. તેઓએ ચાલુ ત્યાંજ પીધો હતો અને સીગારની મોજ માણતા હતા.

મીં એવનડીન ઉભા થતાં થતાં બોલ્યો: “જો તમે મારી સાથે લાયબ્રેરી હોલમાં આવો તો હું શું કહેવા માગું છું તે ખતાવું.”

ફ્રેડન હાંટર ઉભો થયો ને મીં એવનડીનની સાથે અંદર ગયો. મીલન, એની ને જીવનલાલ ત્યાંજ બેસી રહ્યાં.

જીવનલાલ: “હિંદુસ્તાન ગયા પછી મારા અને મીસ એનીના વચ્ચેનું અંતર દૂર કરનાર ટપાલજ છે. હું અહીં આવ્યો ત્યારે બહુ ચરમાળ અને ઉદ્વિગ્ન હતો અને કાંઈપણ રીતભાતનું મને જ્ઞાન નહોતું. તે દિવસથી મીસ એની મારા તરફ સહભાવ રાખે છે અને હું આજ જે સ્થિતિમાં છું તે માટે મારે એમનો ઉપકાર માનવાનો છે. આ વિદેશમાં જો મારે કાંઈ હોય તો તે મીસ એનીજ છે.

હિંદુસ્તાનના લોકોમાં કામળતા-સ્નેહ-ઉપકારવૃત્તિ એટલી તો પ્રચળ હોય છે કે લોકો વધારે લાવમય-લાગણીવાળા થયા છે. જીવનલાલનું હૃદય સ્નેહથી-ઉપકારવૃત્તિથી ભરાઈ ગયું ને મીસ એની જોઈ શકતી હત તો જીવનલાલની આંખો સંજળ જોઈ શકત. હૃદયની લાગણીઓ માટે દ્રષ્ટિની જરૂર નથી. વાંચરલેસ ટેલીગ્રાફીની શોધ પહેલાં જો સ્નેહાળ હૃદય વચ્ચે એ ટેલીગ્રાફી હતી. એની જીવનલાલનું હૃદય સમજી અને પોતાનો હાથ જીવનલાલને ખભે મૂક્યો. ઇલેક્ટ્રીક બેટરીના બે પોલ ભેગા થતાં જે પ્રવાહ ચાલે છે તેવો-તેથી વધારે પ્રચળ પ્રવાહ, એનીનો હાથ જીવનલાલના ખભે અડતાં ચાલ્યો.

મીલન એનીને તાકીને જોતાં બોલ્યો: “જીવનલાલ ! તમારા દેશમાં આમ સુવાન કન્યા અને પુરૂષ વચ્ચે મિત્રતા સંભવે? મુશ્કેલી હોય—અનુકૂળતા હોય—પવિત્રતા હોય તો પણ બે સ્ત્રી પુરૂષને માટે કેટલી અયોગ્ય ટીકા ચાય-તે તમને ખબર નથી?”

એની: “શું પુરૂષ અને સ્ત્રી વચ્ચે પતિપત્ની સિવાય મિત્રનો-ભાઈબેનનો સંબંધ હોઈ શકેજ નહિ? રો પુરૂષ મિત્ર સંભવે તો પુરૂષ અને સ્ત્રી મિત્ર ન હોઈ શકે?”

મીલન: “હિંદુઓની હાલની સામાજિક સ્થિતિ જોતાં એવો અંધ બની શકે એમ નથી. એવો સંબંધ રાખનાર લોકોમાં ફજેત થા વિના રહેતો નથી. અજ્ઞાનતા સ્ત્રી પુરુષ વચ્ચે તો ઠીક, પણ સગાંબહાલાં-નાતબતમાં પણ એક પુરુષ બીજા યુવાન સ્ત્રી સાથે ત કંડી શકે નહિ. વાત કરવી એ મહાન દોષ છે. સગાં ભાઈબેન પણ દસ્તામાં સાથે જઈ શકે નહિ. સામસામાં મળે તો ખોલે નહિ. જીવનલાલને) તમે વૈષ્ણવ-વાણિયા છો કેમ ?”

જીવનલાલ: “હા, મને વૈષ્ણવ વાણિયા હોવાનું માન છે.”

મીલન: “ગુજરાતમાં વાણિયા—વૈષ્ણવ વાણિયા હિંદુઓની કેટલી કામમાંની એક છે.”

એની: “શું ત્યારે તમે બ્રાહ્મણ નથી ? હું તો એમજ ધારતી હતી કે હિંદુસ્તાનમાં બધા બ્રાહ્મણોજ છે. ”

જીવનલાલ અને મીલનને હસવું આવ્યું. હિંદુસ્તાનની ઉન્નતિ કરવાનો દાવો કરનાર અનેક ઇંગ્લાંડવાસી છે, જેઓને મીસ એની કરતાં વધારે માહિતી બહુધા હોતી નથી.

મીલન: “જીવનલાલ બ્રાહ્મણ થઈ શકેજ નહિ. ”

એની: “ચુનીલાલ તો જીવનલાલની નાતનાજ છે ને ?”

જીવનલાલ: “ના. એ એ દસા અને અમે વીસા મોઢ છીએ.”

એની: “મને કાંઈ સમજણ પડતી નથી. કેટલી નાતો ? દસા-વિસા ? તમે જાંચા કે એ જાંચા !”

જીવનલાલ: “અમે વીસા જાંચા, દસા અમારાથી નીચા. અમારે એમનું પાણી ખપે, પણ કન્યાની આપ લે થઈ શકે નહિ. ”

મીલન: “મીસ એનીને હું સમજાવી શકીશ. હિંદુસ્તાનમાં અસલ ચાર વર્ણ હતી. બ્રાહ્મણ વર્ણ, જેઓ ધર્મગુરુઓનું કાર્ય કરતા તેઓ સહુથી શ્રેષ્ઠ મનાતા. ”

જીવનલાલ: “અરે ને ના સિવાય બીજા બધા તરફ તેઓ તિરસ્કારની નજરે જોતા. ”

મીલન: “બીજો વર્ણ ક્ષત્રિય અથવા લઙ્ગવૈયાની કામ, ત્રીજો વૈશ્ય ને ચોથો શુદ્ર, ત્યાર પછી ઢેઢલંગી અસ્પૃશ્ય જાત. હમણાં હમણાં શુદ્ર વૈશ્ય થવા માગે છે ને અસ્પૃશ્ય જાત કેળવણી અને મીશનરીને લીધે આગળ આવતી જાય છે.”

જીવનલાલ: “આ ચુનીલાલ દસા મોઢ છે. તેમના પિતા પૈસા-દાર તંબાકુના વ્યાપારી છે. સુધરેલા વિચારના છે. ન્યાતજાતની દરકાર રાખે એવા નથી.”

એની: “હું ધારું છું કે માત્ર સગવડ ખાતર વિભાગ પાડ્યા હશે.”

મીલન: “ના, એથી વધારે સગવડ એ એક કારણ છે ખરું, પણ એકલું નહિ. લુહારનો છોકરો લુહારજ થાય. આથી અર્થશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે વ્યાપારીનું-ધંધાદારીનું જીવન મહાજન કરવાની જરૂર ત્યાં રહેતી નથી. આ ઉપરાંત ધર્મનું કારણ છે અને તેને લીધે અનેક કળ્યા કંકાસ થાય છે. અસલના સમયમાં આ વિભાગ રાજદ્વારી કારણોને લીધે થયા હતા, પણ હાલ તેમાં કંઈ નથી. આખા દેશમાં સલાહશાંતિ પ્રસરી રહી છે, એટલે ધર્મના ઝઘડાં સિવાય કંઈ નથી. આ કારણથી ન્યાતના ખારીક તફાવતથી અંતર વધે છે ને એકતા થતી નથી. પણ મીસ એની! તમને આમાં રસ નહિ પડતો હોય!”

એની: “આમાં જેટલો રસ પડે છે, તેવો બીજો ભાગ્યેજ પડે. જીવનલાલના સંબંધનું સર્વે મને પ્રિય છે. હિંદુસ્તાન જઈ એમનો દેશ, એમનું કુટુંબ જોવાનો મને બહુ ઉમંગ છે.”

એનીના ચહેરા ઉપર એટલો તો ઉત્સાહ-ઉમંગ-આતુરતા અને લાલાશ જવાયાં હતાં કે મીલન દ્વિમુદ્ધ થઈ જોઈ જ રહ્યો. એનીમાં જોવાની શક્તિ હતી તો તેનું હૃદય સમજી શકત. તે મુગો રહ્યો તેનું કારણ બીજુંજ સમજી ને તે ખોલી:

“મીં મીલન! હું હિંદુસ્તાન શી દ્રીતે જોઈશ એનો વિચાર કરો છો કેમ! હા. જોઈતો નહિ શકું” સમજવું-જાણવું એ

જોવા ખરેખર છે. ખીજની આંખોનો હું ઉપયોગ કરીશ. આજજ ટેમ્સની ઝાડીમાં ઉડતી સમડીયો, ઘાસ ઉપર ઉડતાં પતંગિયાં, પાણી ઉપરના લિત્ત લિન્ન રંગો અને લીલોતરી મેં જોયાં. આ બધું મીઠું જીવનલાલની આંખેજ જોયું અને હિંદુસ્તાન પણ એમની જ આંખે જોઈશ.”

મીસ એનીએ ઉત્સાહમાં ને ઉત્સાહમાં ધ્વજ થયેલો હાથ લાંબો કર્યો ને જીવનલાલે જરા પણ ગભરાયા વિના તે સ્નેહભર હાથમાં લીધો ને પંપાળ્યો.

મીલન ચીડાયો, પોતાની શંકા ખરી લાગી અને ખરી લાગતાં ધપાંતો ફીડો તેના હૃદયને કાતરી ખાવા લાગ્યો. બાજી બગડી છે—એમ એને ભાસ્યું. હિંદુની સામે તાકીને જોયું. એનીના સામું જોયું. તે શાંત હતી. જીવનલાલ પણ શાંત—ગંભીરજ લાગ્યો.

મીલનના મનની શંકા જીવનલાલ સમજ્યો જ નહોતો. હિંદુસ્તાનના વતની—ઉચ્ચ કોમનાં હૃદયમાં પ્રાણીમાત્ર-ફીડીથી તે હાથી સુધી માટે દયા ઉભરાય છે; નો પછી એની જેવી દુઃખી કન્યા માટે જીવનલાલ અનુકંપા દર્શાવે એમાં શી નવાઈ? દયા—ન્યાય જાતની દરકારવિના દુઃખીને મદદ કરવી તે, હિંદુસ્તાનના વતનીનું કર્તવ્ય છે—તેમની ધર્મ આજ્ઞા છે.

મીલન: “તમારે નાના ભાઈઓ છે કે?”

જીવનલાલ: “ના. ભાઈ એન જેમાં ગણો તેમાં હુંજ છું. હું એકનો એક છોકરો છું. મારી નાની બેતો અને એક ભાઈ કાલેરામાં ગુજરી ગયાં છે.”

મીલન: “ત્યારે તો તમે પરણ્યા હશે?”

મીસ એનીને હાથમાં સણકો આવ્યો. વાત અધૂરી રહી ને મીસ એનીને ઝાલીને બૂને જણા બાગમાં લઈ ગયા.

પ્રકરણ ૨ બું

પરણેલો કે કુંવારો ?

“ત્યારે તો તમે પરણેલા હશો !” એ મીલનના પ્રશ્ને અને જીવનલાલની ચુપકીદીએ એનીની શાંતિનો ભંગ કર્યો. કાણુજણે તેજ વખતે હાથમાં સણુકો આવ્યો એમ ભ્રાંતિ થઈ. ગમે તેમ હોય, પણ એની એવેન થઈ ગઈ ને બાગમાં ખુલ્લી હવામાં જવાની દરખાસ્ત કરી.

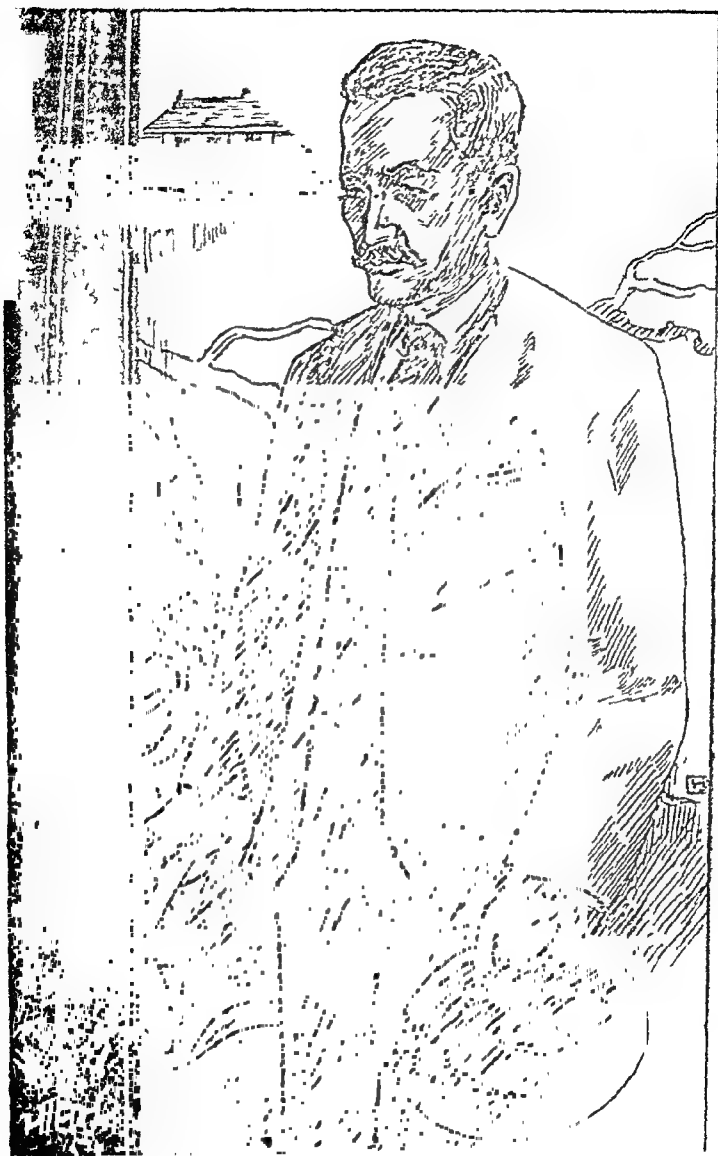
એની: “હું કેવી બીકણુ. મને ફરીને અકરમાત થયો હોય એમ ભ્રાંતિ થઈ આવી, એકાએક આંચકો લાગ્યો. મીં મીલન ! બાગની સ્વચ્છ હવાથી શાંતિ થશે.”

હાથ પકડવા તેણે હાથ લાંખો કર્યો ને રોજની રીત પ્રમાણે જીવનલાલે હાથ પકડ્યો. જીવનલાલનો હાથ આળખતાં એનીએ પોતાનો હાથ પાછો ખેંચ્યો ને બોલી:

“જીવનલાલ ! હજી તમે સીંગાર પીધી નથી ને આજ મારે માટે આખો દિવસ બગાડ્યો છે, તો હવે તમને તરફી નહિ આવું, તમે જાઓ.”

જીવનલાલ: “જેવી મરજી ! પણ હવે એવું અટકચાળું ન કરશો.”

જીવનલાલ અંદર ગયો ને મીસ એની, મીલનની મદદથી બાગમાં ફરવા લાગી. ઘાસ માળીએ હમણાજ કાપ્યું હતું, હિંગો

મુખોની સુગંધ આવતી હતી, સૂર્યનો પ્રકાશ પડી રહ્યો હતો અને પક્ષીઓ આવી ખુશનુમા ઝતુનો લાલ લાઘ કલ્લોલ કરી રહ્યાં હતાં. સૃષ્ટિ સૌંદર્ય જોતાં-અનુભવતાં ચાલતાં ચાલતાં નાની કુંજવટા આવી ત્યાં એક બાંકડો અને તેની આગળ એક મેજ પડેલાં હતાં. કાંઈ કાંઈવાર ઢિનાળામાં આ કુંજમાં પિતા-પુત્રી અથવા સ્નેહી-મિત્રો ચાહ-નારતો લેતાં અને આનંદ કરતાં.

એનીને આ બધો લાગ બહુ પરિચિત હોવાથી મીલનને પોતે ત્યાં લઈ ગઈ ને અન્ને બેઠાં.

મીલન: “મીસ એની ! તમે પાછાં સ્વતંત્ર થઈ ગયાં ! હવે તમને કાંઈની મદદની જરૂર પડતી નથી ?”

એની: “લોકો ધારે છે તે કરતાં હું વધારે સ્વતંત્ર છું. મારે કાંઈની મદદ જોઈતી નથી.”

મીલન આ ઉત્તરથી જરા આભો પડ્યો પણ ગમખાઈને બોલ્યો: “હા, પણ જીવનલાલની તમારે ઠીક હુંક છે.”

એની: “જીવનલાલ અમારે ત્યાં રહેવા આવ્યા ત્યારથીજ મારા ઉપર એમનો સદ્ભાવ છે. જીવનલાલ ઉપર મેં લાઈ જેવું વહાલ છે અને તે અજાણ્યા-કે પરદેશી છે એમ મને જરા પણ લાગતું નથી.”

મીલન: “આમ છતાં એ બીજા દેશના અને બીજા પ્રજાના છે એતો જાણો છે ને ?”

એની: “એક અંગ્રેજને જાણે એવું તે બોલે છે અને એક અંગ્રેજનાં વર્તનને ઘટે એવું તે વર્તન ચલાવે છે.”

મીલન: “પણ તે ક્રિશ્ચિયન નથી હોં !”

એની: “હા, તે ક્રિશ્ચિયન નથી, એમ કબૂલ કરે છે; પણ પ્રભુને માને છે. મારી સાથે દેવળમાં આવવામાં પાપ નથી માનતા. એમની સાથે વાત કરો એટલે જણાશે કે એ પરદેશી છે એમ લાગતું જ નથી. ચુનીલાલ અને જીવનલાલમાં કેટલો ફેર !

ચુનીલાલના ઉચ્ચાર-તેના વિચાર-તેનું વર્તન તદ્દન પૂર્વ તરફના દેશના જેવું.”

મીલન: “હિંદુસ્તાનનો વતની છે એ જોતાં ખરેખર તમારા તે મિત્રની બોલવાની ખુબી અદ્ભૂત છે. હિંદુઓ સાધારણ રીતે ચુનીલાલ જેવા હોય છે. એમના ઉચ્ચાર કાંતો પહોળા હોય છે અથવા નાકમાંથી આવે છે. નાનપણથીજ એમ ટેવાયા હોવાથી ઉચ્ચાર સુધરતાજ નથી.”

એનીની નજર આગળ જીવનલાલની સાથે ગાળેલા દિવસો તરી આવ્યા.

એની: “જીવનલાલ જ્યારે પહેલ વહેલા અહીં આવ્યા, ત્યારે ઇંગ્લેન્ડ એક શબ્દ ન આવડે-બોલ શિખવેલો ખોટો બોલે-તેમના ઉચ્ચાર સુધારવાનું કામ મેં ઉપાડી લીધું” અને કટલીક મહેનત પછી આ સ્થિતિએ પહોંચ્યા છે. જીવનલાલનો અવાજ જ મને હવે પ્રિય થઈ પડ્યો છે જાણે રાત્રિ દિવસ એ બોલે ને હું સાંભળ્યાજ કરે એમ થાય છે, એનામાં ચંદનના જેવી શક્તિ છે જે સાંભળનારના હૃદયને શાંત કરે છે-બોલનાર તરફ અનુકંપા ઉત્પન્ન કરે છે અને બન્ને હૃદયને સંયોજે છે. મીં મીલન ! તમને જીવનલાલનું બોલવું મધુર નથી લાગતું ?”

મીલનના મનમાં કાંઈ કાંઈ વિચારોની ગડલાંગ ચાલતી હતી અને રમકડાંની દોરી ખેંચે ને માથું હાલે તેમ એનીના શબ્દ તેનું માથું હાલ્યું પણ એની તે જોઈ શકતી નથી તેનું ભાન રહ્યું નહતું. એનીએ ફરી પૂછ્યું: “કેમ બોલ્યા નહિ ? જીવનલાલનો અવાજ મોઠો નથી ?”

મીલન: “મોઠો છેજ.”

એની: “પશ્ચિમના દેશમાં ઘણો સખય વસેલો હોવાથી અહીંની રીતભાત શીખ્યા પછી એના અંગ્રંધમાં દેશ-પ્રજા સાંભરે એમ છે ?

મીલન: “જો હું કાંઈ અયોગ્ય કહું તો ક્ષમા કરજો. પણ જો શક્તિ તનારામાં નથી તે મારામાં છે. મારે એ વાત ઉચ્ચારવીજ ન જોઈએ પણ મારે બોલવું પડે છે.”

એની ગભરાઈ, છાતી ધડકવા લાગી તે બોલી: “શું ત્યારે ? શું દેખાવમાં અંગ્રેજ અને એમનામાં બહુ તફાવત છે ?”

મીલન: “એશિયાના લોકોમાં આકૃતિ કે ધાટનો ફેર છે એમ નહિ, પણ રંગનો મોટો ફેર છે. ત્યાંની ચામડીનો રંગ છુપાવ્યો છુપે એમ નથી.”

એની: “જીવનલાલનો પણ ?”

મીલન: “તમે ગૌરવર્ણનાં છો, એ નથી. તમે સુંદર છો-એ કાળો છે.”

મીલનથી આથી વધારે સ્પષ્ટ થઈ શકે એમ નહોતું. લોકો પકરનાર શસ્ત્રવૈદ્યનું ચપ્પુ મીલનની જીભ કરતાં વધારે તીક્ષ્ણ નહિ હોય. તેને લાભ હતો. એ આંખની શરમ પડે એમ નહોતું. એટલે તે વધારે સ્પષ્ટ-વધારે ફૂર થઈ શક્યો. એનીના મોં ઉપરનો આનંદ ઉડી ગયો, તેના હોઠ થરથરવા લાગ્યા. આંખો-નિર્દોષ આંખોમાંથી અશ્રુ બિન્દુ પડું પડું થઈ રહ્યાં, છાતી ઉછળવા લાગી, થોડીવારમાં મુછાંગત થશે એમ લાગ્યું. પણ તુરંતજ તે શાન્ત થઈ-ગંભીર થઈ-ટટાર થઈ તે ઠાવડું મોં રાખી બોલી:

“તમારી આંખનો રંગ કેવો છે ?”

આ અસંખ્ય વાતથી મીલન ગભરાયો તે સમજ્યો નહિ. યંત્રની માફક ઉત્તર અપાયો તે આખો:

“ભુખરી છે. કેટલાક કહે છે કે કાળી છે.”

એની: “લોકો કહે છે કે મારી આંખ ભૂરી છે, તમારી શામળી છે. મારી સુંદર છે છતાં આપણા બેમાં અંતર છે એમ કહેવાનો કોઈ હિંમત કરતું નથી. તમે કહો છો કે ‘હું સુંદર છું તે જીવન-

લાલ શામળા છે. ' આંખોના રંગમાં તફાવત છે તે કાંઈ બેતું નથી ને શરીરના રંગમાં તફાવત છે તે શા માટે બેવો ! આ અંતરનું કારણ હું સમજતી નથી. ”

મીલન: “દષ્ટિની મદદ વિના તમે સમજી શકો એમ નથી.”

એની: “બે એ ભેદ આંખને લીધેજ ઉત્પન્ન થતો હોય—લાગતો હોય તો એને હું ગણકારતી નથી.”

ફાળુવાર શો ઉત્તર આપવો તે ન સુઝવાથી તે મુગો રહ્યો. ખીજી ઇંદ્રિયોથી ન સમજાય એવી વસ્તુથી અંધને પરિચિત કરવામાં ધણી મુશ્કેલી છે. એનીના બોલવામાં કાંઈક તિરસ્કારવૃત્તિ સ્પષ્ટ દેખાતી હતી.

એની: “બે માણસમાં—બે પ્રજામાં શું અંતર છે—શો ભેદ છે તે યથાસ્થિત બાળુવા માટે આંખ ઉપરાંત પણ ખીજી વસ્તુની જરૂર છે. જીવનલાલનો અને મારો વિચાર કરે છું ત્યારે જાતનો ભેદ, વિચારનો ભેદ ને વૃત્તિઓનો ભેદ લાગતોજ નથી. જે ભેદ તમે ઉત્પન્ન કરો છો, તે આંખને લીધે છે અને આંખના ઉપર વિશ્વાસ શો ! કાળો રંગ ખરાબ ને ધોળો સારો, એમ કહેવાનો—એમ મનાવવાનો એનો શો અધિકાર છે ? આવો અન્યાય ખીજની માફક હું પણ કરત—તે અન્યાય હું નહિ કરી શકું. તે માત્ર આંખ ન હોવાને લીધેજ ને નેટલા માટે—મારા અંધાપા માટે પ્રભુનો હું ઉપકાર માતું છું.”

એની બોલતાં બોલતાં ઉશ્કેરાઈ ગઈ હતી. મીલનને લાગ્યું કે આ તો ‘જકરે કાઢતાં ઉટ પેઠું’.

મીલન: “મારું એમ કહેવું નથી કે જીવનલાલ સુંદર નથી. એના દેશના લોકોના પ્રમાણમાં એની શિકલ—ચહેરો—ઘાટ—રંગ સર્વ શોભીતાં છે. બે તે ઈંગ્લાંડમાં જન્મ્યો હતો તો એક પ્રસિદ્ધ ને સુંદર પુરૂષ તરીકે કીર્તિ સંપાદન કરત. પણ હિંદુસ્તાનમાં અને તેમાં પણ ધંધુકા જેવા ગામડામાં જન્મ્યો હોવાથી ચામડીનો રંગ જરા શામળો છે, એટલેજ ભેદ—બાકી કાંઈ નહિ.”

એની: “શામળો ! કાળો ! એટલે શું ? મારે મન આખું જગત કાળું નથી ? અંધારામાંજ—કાળાશમાંજ મારો જન્મ નથી થયો ? મારે મન તો મધુરકંઠી કાયલ કાળાશમાંજ બેસે છે. નદીનો પ્રવાહ પણ કાળોજ છે—સુગંધીદાર ને સુશોભિત—અને તમે રંગ-બેરંગી ફૂલો કહો છો તે પણ, મારી નજરમાં તો કાળોજ છે. મારે મન તો મારી માતા કાળી હતી, મારા પિતા કાળા છે, પ્રભુ કાળો છે—પછી શું ? જન્મથીજ કાળું ચહાતાં શીખી છું; કારણ મારા જગતમાં કાળા સિવાય બીજો રંગ છેજ નહિ. અને જીવનલાલ—મારો જીવનમિત્ર જો કાળો હોય તો વધારે આનંદ—કારણ કે મારું જગત—કાળું, ને તેમાં એ પણ કાળો એટલે વધારે પ્રિય. જેવું એનું શરીર—રંગાયેલું છે એવું મારું જીવન નથી રંગાયેલું ?”

એનીના હૃદયપ્રાવક—સ્નેહનિર્ભર—નિડર શબ્દોએ—મીલનને ગળગળો બનાવી દીધો અને તેની અંતરદષ્ટિ ઉઘાડવાના યત્નમાં તે નિષ્ફળ નિવડ્યો. તેણે ઉત્પન્ન થયેલી આશાનો ભંગ તો કર્યો હતો પણ આશાના કારણરૂપ આશયનો નાશ કરવા અશક્ત નિવડ્યો. જીવનલાલની અંગત દીકા પડતી મૂંઝી હિંદુઓ નાનપણથી પરણેલા હોય છે ને જીવનલાલ પરણ્યો હશેજ એ વિચાર દઢ કર્યો. આ વિચાર દઢ કરવાનો તેનો ઉદ્દેશ એટલોજ હતો કે એની ને જીવનલાલ વચ્ચે મિત્રભાવ ઉત્પન્ન ન થાય.

મીલન: “પૂર્વ અને પશ્ચિમનો સંયોગ—ગાદો સંબંધ કહિન છે: અશક્ય છે. તમે જો હિંદુસ્તાન જોયું હોત તો મારું કહેવું કેટલું ખરું છે, તે સમજી શક્યાં હોત.”

એની: “તે હશે, પણ અત્યારે તો મારા ને જીવનલાલ વચ્ચેના સંબંધની વાત ચાલે છે.”

મીલન પાછો સામાન્ય ચર્ચા મૂંઝી મૂળ વાતપર આવ્યો: “વારૂ. એ તપાસીએ. તમારું અને એનું ગૃહજીવન સરખાવો.

તમે તમારા વૃદ્ધ-વિધુર પિતાને સાથે રહો છો અને ઘર સંભાળો છો. હિંદુસ્તાનમાં તમારી ઉમરની સ્ત્રીને કુંવારી અવસ્થાજ હોવી પ્રથમ તો અશક્ય છે ને બીજું આમ રહેવાય જ નહિ. તમારું ઘર એકાદ ડાળીવાળા વૃક્ષ જેવું છે. એમનું ઘર અનેક વડવાધવાળા વડ જેવું છે. કુટુંબના પુરૂષો કમાતા હશે છતાં તે મૂળ વૃક્ષ-મૂળ પુરૂષના રક્ષણ હેઠળજ.

એની: “મારે જેમ મારા પિતા છે તેમ તેમને પણ કાંઈ વડીલ તો હશેજ ને.”

મીલન: “એનો પિતા કુટુંબનો વડીલ ખરો, પણ તેથી તેની પૂર્ણ સત્તા ઘરમાં છે એમ માનવાનું નથી. હિંદુ કુટુંબમાં આધેડમાં આધેડ સ્ત્રી હોય-પછી તે વિધવા હોય કે સંધવા-તેનુંજ રાજ્ય ચાલે છે. છોકરા-છોકરાનાં છોકરાં-ભાણેજ-ભત્રીજ, ભાણેજ-ભત્રીજની વહુઓ, છોકરાઓની વહુઓ, સંધનાં એ સ્ત્રીના કાબુમાં હોય છે. જીવનલાલને ત્યાં કાં તો એની મા, દાદી અથવા કાકી કે ફાઈનું ચલાયુ હશે.”

એની: “ગૃહવ્યવસ્થામાં પિતાનો હક નથી ?”

મીલન: “હિંદુઓમાં એક કહેવત છે કે “પુરૂષ બહાર વાઘ પણ ઘરમાં શિયાળ”. પુરૂષ શિયાળની માફક ધુરંધરા કરે જુઓ પાઝા કરે પણ તેનું ઘરમાં કાઠીનું ચલાયુ નહિ. કુટુંબની મુખ્ય સ્ત્રી કહે તેમ કરવાનું. આ સ્ત્રીઓ છોકરાંના લગ્નની ભાંજગડ, કુટુંબના મુખ્ય પુરૂષને બીજી ત્રીજી વાર પરણાવવાની યુક્તિઓ, દેવદર્શન કે ભત્રાઓ નક્કી કરવાનું કામ; ગોર, વ્યાહણ કે મહારાજને કુટુંબના વડીલથી જાનાંમાના પૈસા આપવાનું કામ; પુરૂષોની ગેરહાજરીમાં ફેરીઆઓ પાસેથી કાપડ, ખાવાનું, વાસણ લેવાનું કામ, નિંદા કરવાનું કામ, કાંઈના ઘર બેસાડવાં ને કાંઈનાં ભાંગવાનું કામ કર્યા કરે છે. જે તમે જીવનલાલને પૂછશો તો ખબર પડશે કે એના લગ્નની અને

એના વિલાયત આવવાની ગોઠવણ પણ કાઈ આવી કુટુંબી સ્ત્રીને હાથેજ થયેલી હોવી જોઈએ. ”

એની: “જીવણલાલ પરણેલા ? એ વિચારજ નવો છે. ખરેખર હસવું આવે છે. હોયજ નહિ. અહીં આવ્યા ત્યારે માંડ દસ પાર વરસ ના હશે-ને ત્યાં તો ગયા નથી. પછી પરણેલા ! એ કેમ બને ? ”

મીલન: “હા. તે એક ઇંગ્લેન્ડને માટે અસંભવિત; પણ જીવનલાલ હિંદુ છે-ઉંચી જ્ઞાતિનો છે, સારા પૈસાદાર કુટુંબનો છે. મને હિંદુસ્તાનનો અનુભવ છે એટલે નક્કી એક નાની કન્યાના ધણી સિવાય જીવનલાલનો બીજો વિચાર મને આવતોજ નથી.

“મારા જીલ્લામાં એક દિવસ એક પ્રાથમિક નિશાળમાં હું જઈ ચઢ્યો, ત્યાં ભણતા છોકરાઓમાં કેટલા પરણેલા છે એ પ્રશ્ન પૂછવાનો કાંઈક વિચાર થઈ આવ્યો. એ વર્ગમાં ત્રેવીસ છોકરાઓ હતા, જેમની ઉંમર આઠથી અગીઆર વર્ષની હશે. ‘જે છોકરાઓ પરણ્યા હોય તેમણે હાથ ઉંચો કરવો,’ એવો શિક્ષકે હુકમ કર્યો; માત્ર ચાર જણાએ હાથ ઉંચો ન કર્યો. પરણેલા છોકરાના મનમાં તે સ્થિતિની ગંભીરતા સંબંધી કાંઈ નહોતું. ‘શીતળા કઢાવ્યા હોય તે હાથ ઉંચો કરે’ એમ કહીએ ને કરે તેમ તેઓએ હાથ ઉંચો કર્યો હતા. ”

એની: “મને તો તમે કહો છો તે નવાઈ લાગે છે-એનો વિચાર પણ કેમ કરવો તે સૂઝતું નથી. ”

મીલન: “એજ તદ્દાવત છે. એજ અંતરનું કારણ છે. તમારો જીવનલાલ દસપાંચ વર્ષ થયાં પરણેલો છે એટલુંજ તમને ઓધ આપવા બસ થઈ પડશે.”

એનીની લાગણી ખંદેર મારી ગઈ. તે મુગી મુગી પડી રહી. જીવનલાલની પરણેલી જીંદગીનો ખ્યાલ કરવા લાગી. કાઈ નાની છોકરીને પત્ની તરીકે ગણી જીવનલાલ તેની સાથે રમતો હોય એ ચિત્ર ઇંગ્લેન્ડ કન્યાના મગજમાં શી રીતે ઉતરે !

એની: “જીવનલાલની વહુ કેવી હશે?”

મીલન: “હિંદુ કન્યાઓ હમેશાં સાદી-સમ્ય હોય છે, તેવીજ એ કન્યા હશે. શરમાળ ચહેરો, સુંદર આંખો અને કામળ અંગ હશે હજી પિયરમાંજ રહેતી હશે. હવે તો હિંદુસ્તાનના લોકોના વિચાર પ્રમાણે તે મોટી થઈ હશે અને પતિના પાછા ફરવાની રાહ જોતી હશે.”

એની: “કાંઈ ક્રિયા તો થશે ખરીને!”

મીલન: “હારતો વહુને ઘેર તેડવાની એટલે રીતભાત કરવાની. પીઆ આપવા લેવાના, જમણુ કરવાનું, બ્રાહ્મણને ભોજન, દેવદર્શન કરવાનું—લુગડાં ધરેણાં કરવાનાં.”

એની: “ત્યારે એમ કહોને કે જીવનલાલનો વિવાહ—સગાઈ થઈ છે.”

મીલન: “ના. ના સગાઈ નહિ. આપણી સગાઈ તો તોડી શકાય, પણ આતો લગ્ન થઈ ગયાં હશે. જો જીવનલાલ કાલે ગુજરી જાય તો તેની બાર પંદર વર્ષની વહુ વિધવા થાય. એનાથી ફરી પરણાય નહિ. માટેજ એનું નામ લગ્ન. હવે માત્ર ‘હનીમુન’ જ બાકી છે. અને આ “હનીમુન” આપણી માફક પતિપત્નીની મરજીમાં આવે ત્યાં એકાંતમાં કરવાનું નહિ હોં! એતો ભયાંભાદર્યા કુટુંબની વચમાં, વૃદ્ધ સ્ત્રીના રૂઆળ હેઠળજ અને તે પણ તેમના કલા પ્રમાણેજ થવાનું. જીવનલાલ કે જીવનલાલની વહુની, દિવસ નકી કરવામાં કે ભોગવવાની રીતમાં મરજી પૂછાવાનીજ નહિ.”

એની: “કેટલું વિચિત્ર! હિંદુઓની એ સ્થિતિ હું તો સમજી શકતીજ નથી.”

મીલન: “તેજ સમજવાની જરૂર છે. એજ અંદરના પણ જરૂરના ભેદ સમજાશે ત્યારેજ એ પ્રજા વચ્ચે કેટલું અંતર છે, એ અંતર કોઈ કાળે પણ દૂર થઈ શકે એમ છે કે કેમ, તે સમજાશે; અને ત્યારેજ તમારી અને જીવનલાલની વચ્ચે કેટલો ત્રિશાળ પડ

છે એ જણાશે. એની ! એક વખત હિંદુસ્તાન આવો, ત્યારે તમને આ ચર્ચાની ખુબી જણાશે. બીજો મુખ્ય વાંધો એનો ધર્મ છે. તે ત્યાં આવ્યા વિના તમારાથી નહિ સમજાય.”

એની: “જીવનલાલ દર રવિવારે મારી સાથે દેવળમાં આવે છે. એ પણ એક પ્રભુનો આપણી માફક ઉપાસક છે. એ આપણી પ્રાર્થનાનું હાર્દ સમજે છે. ‘અમે પણ એકજ ધર્મને પૂજીએ છીએ, માત્ર નામ જુદાં છે’. એમ એ કહે છે.”

મીલન: “એ તો સમજાવવાની વાતો. શું એ ક્રિશ્ચિયન થવા નૈયાર છે?”

એની: “ના. તેની તો ચોખ્ખી ના પાડે છે. ક્રિશ્ચિયન થવાથી વિશેષ શું છે એમ તે કહે છે. વળી કુટુંબના અંગેગો ધ્યાનમાં લેવા જોઈએ એમ તેનું કહેવું છે.”

મીલન: “કુટુંબ કરતાં કુટુંબની મુખ્ય સ્ત્રીથી તે ડરતો હશે.”

એની: “હિંદુસ્તાન પાછો ફરે ત્યાં સુધી તે કાંઈ ફેરફાર ન કરે એમ કુટુંબનાં માણસો ઈચ્છે એ સ્વાભાવિક છે.”

મીલન: “બરાબર. ત્યાં ગયા પછી પાછી જુની અસર તાજી થવાની—જુના રીતરીવાજો કાયમ રાખવાનો.”

એની: “(જીવનલાલનો બચાવ કરવા એકદમ ઉભી થઈને) એટલે અમુક કામ કરવું પડશે એમ લાગશે તો કરશે, પણ ઇચ્છાથી તો નહિજ.”

મીલન: “કદાચ એમ હોય.”

જીવનલાલને હલકો પાડી એનીને દિલગીર કરવામાં લાલ નહોતો એમ મીલન જાણતો હતો, માટેજ તેણે એવો ઉત્તર આપ્યો.

મીલન: “એને ગમે કે ન ગમે. પણ એ જુની ધર્મક્રિયામાં હાજર રહેવાનોજ અને હાજર રહે એટલે બસ થયું. એ માને છે કે નહિ તેની લોકાને પછી શી પીડા! લોકો તો તેને વખાણવાનાજ.”

એટલામાં કેપ્ટન હંટર અને મી. એવનડીન વાતો કરતા બારીએ દેખાયા. પોતાના પિતાનો ઘાટો એનીએ ઓળખ્યો.

“મારા પિતા બોલતા હોય એમ લાગે છે. મી. મીલન ! તમે ધારતા હશે તેના કરતાં વધારે રસ-વધારે આનંદ આજ તમારી વાતોમાં મળ્યો છે. તમે એકદમ બે વાત એવી કહી છે કે મારી લાંબા વખતની આશાના સુરેસુરા થઇ ગયા છે. મારે મારા વિચાર તે જીવનક્રમમાં ફેરફાર કરવો પડશે. છેવટે મારે તમને એકજ વિનંતિ કરવાની છે. જીવનલાલ હિંદુસ્તાન આવે ત્યારે તમે તેની તરફ મિત્રલાવ રાખશો ?”

મીલન : “તમારે ખાતર તેમજ તેની ખાતર તક મળે મદદ કરવા ચૂકીશ નહિ.”

એન્ડ્રોઇડીયનને ગ્લાનિ થઈ આવી. આજ સવારની પોતાની ભૂલથી આ પાસે ફરતી ઝંદરીને દુઃખ થયું હતું અને ઇર્ષ્યાથી. હાથમાં ન રહેલી જીભના લવલવાટથી આ નિર્દોષ-કલ્લોલ કરતી બાળાના હૃદયમાં આઘાત થયેલો હતો. હાથ ઉપરનો ધા તો રૂઝાવાનો સંભવ હતો પણ “ત્યારે તમે તો પરણેલા હશે ?” એ જીવનલાલને કરેલા પ્રશ્ન જે ધા ક્યો હતો તે રૂઝાવાનો સંભવ નહોતો. મીલન એનીના અંતરના દુઃખનું કારણ સમજ્યો તેમ તેમ વધારે દિલગીર થયો. શાંત સરોવરના દર્પણ સમ દેખાતા પાણીમાં કાંકરી નાંખી ક્ષોભ કરી નાખનાર બાળકની માફક પસ્તાયો, પણ લાચાર. મી. મીલન દિલગીર થયો હતો. તે એનીને દુઃખી જોઈ શકતો નહોતો; પરંતુ પોતે ખોટું કયું છે એમ માનતો નહિ. ખરી સ્થિતિનું જ્ઞાન કરાવવું એ પોતાની ફરજ માનતો અને તે કામ એનુંજ હતું, કારણકે હિંદુસ્તાનની ખરી સ્થિતિનું જ્ઞાન મી. એવનડીન કે એનીને નહોતું. પોતાના પિતાના શિષ્ય અને પોતાની વચ્ચેના સંયોગ-લગ્નસંયોગ સંભવિત છે કે કેમ, એ વિચાર એનીના મનમાં સ્વપ્નમાં પણ હશે કે કેમ, તે મીલન જાણી શક્યો નહોતો. દલનિશ્ચા અને અચોક્કસ, આશામાં અંતર છે—સુક્ષ્મ અંતર છે; પરંતુ નિશ્ચય થયા પછી તે ઇચ્છા ફળિસૂત

ન થવાથી જે દુઃખ થાય છે તે આશા નષ્ટ થવાથી: આશા ઉત્તેજીત ન થાય તેમ કરવાથી થતા દુઃખ કરતાં ઓછું દુઃખ દે છે. ગમે તેમ હોય તો પણ લયંકર પરિણામ આવે તે પહેલાં સાવચેત રહેવા મુચના કન્વી એ પોતાનું કર્તવ્ય છે એમ મીલન ધારતો હતો.

મીં એવનડીન અને કેં હંટર વાત કરતા કરતા આવ્યા ને મીલન હસ્તો હસ્તો ઉભો થયો ને ઓહ્યો: “આપણે ધણે વખતે મળ્યા!”

એવનડીન: “મારા શિષ્યોને જોઈ હું બહુજ રાજી થાઉ છું—જો તેઓ આ વૃદ્ધને સંભારવા તસ્દી લેતા હોય તો. અત્યાર સુધી તમારી સાથે મેં જરાયે વાતચિત કરી નથી. કેમ છો! તમને કહેવે તો છે ને?”

મીલન: “એમાં કંઈ કહેવાનું નથી. મારી તખ્તિયત મારી છે ને મને કામ રૂચિર છે. લગ્ન માટે હું અહીં આવ્યો છું ને થોડા વખત પછી પાછો હિંદુસ્તાન જઈશ. કાંઈ વખત મીસ એનીને ત્યાં મોકલવા મહેરબાની કરજો. હિંદુસ્તાનના તમારા શિષ્યોએ હિંદુસ્તાન જોવાની તેની ઉત્કંઠા જાગ્રત કરી છે.”

એવનડીન એકદમ ખોલી ઉઠ્યો: “એ તો જીવનલાલ સિવાય ખીજું કાઈ નહિ. હિંદુસ્તાનના આટલા બધા વિદ્યાર્થીઓ મારે ત્યાં આવી ગયા, તેમાં જીવનલાલને જીદીજ પ્રકૃતિનો જોયો. એનામાં એવું શું છે તે કહી શકતો નથી, પણ એની સાથે સંબંધમાં આવનાર, તેનાથી આકર્ષાયા વિના રહેતા નથી. એના જવાથી અમને ભારે ખોટ પડશે. કેમ એની! ખરું ને?”

એની: “પિતાજી! ખરું છે. એક અંગત મિત્રની મને ખોટ પડશે.”

મીલન: “હિંદુસ્તાન આવી મિત્રતા જાગ્રત કરજો.”

થોડી વાર પછી મીલન જવા તૈયાર થયો. જતાં જતાં એનીને શેકહેન્ડ કરી-શેકહેન્ડ કરતાં અંધ કન્યા તરફ તે દયા—અને સ્નેહની લાગણીથી જોઈ રહ્યો. મીલન થોડા દિવસમાં પરણનાર હતો અને લવિષ્યના સુખનાં, સ્વપ્નાને લીધેજ આ દયાપાત્ર—નિર્મળ—નિર્દોષ કન્યા તરફ વધારે ખેંચાયો હતો, હશે.

કરણ ૩ બું

છૂટાં પડ્યાં

સપ્ટેમ્બર માહના આવી પહોંચ્યો. કાયલનો મીઠો સ્વર ટેમ્સ નદીની ઝાડીમાંથી સંભળાતો બંધ થયો. સૂર્યનાં સોનેરી કિરણો નબટ થયાં. વૃક્ષો-વેલા-ઘાસનો લીલો રંગ કાળાશ મારવા લાગ્યો અને રાત્રે ચંદ્રનું કાંપુ શાંત અજવાળું ટેમ્સની ખીણો ઉપર છવાયું.

જીવનલાલને હિંદુસ્તાન જતાં જતાં ટેમ્સ નદી ઉપર 'બોટીંગ' કરવાનું મન થઈ આવ્યું. જીવનલાલ, યુનીલાલ અને એની ટેમ્સ નદી ઉપર નાનો મજબો લઈ છેલ્લીવાર સાથે ફરવા નીકળ્યાં.

યુનીલાલ-નિરાશ થયેલો યુનીલાલ જીવનલાલ સાથેજ હિંદુસ્તાન જવાનો હતો.

યુનીલાલ: “જીવનલાલ! હિંદુસ્તાનમાં આ મજાહ આવવાની નથી.”

એની: “ત્યાં “બોટીંગ” નો ચાલ નથી?”

જીવનલાલનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું ને બોલી ઉઠ્યો: “એની! આવો તો નહિજ ને તેમાં મારે તો નહિજ.”

યુનીલાલ: “ને જીવનલાલ! એનીની માફક ત્યાં કાંઈ સીસાથે આમ ફરવા જઈએ તો લોકો શું કહે? તેમની નજરે તો મહાન ઉલ્કાપાત લાગે હોં. લોકો કાંઈ કાંઈ અફવા ઉરાડે અને ઘરમાં સ્ત્રીઓ

છાછાં લે તે જૂદું. પેલાં શીમેલ ટ્રેનીંગ ડ્રાલેજના માસ્તર મી...
ને કેટલું ખમવું પડ્યું તે તો તું જાણે છે ને ?”

જીવનલાલનાં ભવાં સંદ્રાચાયાં. એને યુનીલાલની વાત તેમજ
ખેલવાની પદ્ધતિ ગમી નહિ. આ ક્ષણનો આનંદ—તેમાં ભવિષ્યમાં આવે
આનંદ આવવાનો નથી એ વિચાર, એટલો તો પ્રયત્ન હતો કે
આવા વિચારે કરવાનું તેને ગમ્યું નહિ. હિંદુસ્તાન જશે ત્યારે એ તો
માથાસરમું જડ્યું જ છે ને ! અત્યારે તો મીસ એની સિવાય ખીલું,
કાંઈ નહોતું.

જીવનલાલ એની સામું જોઈ રહ્યો. એની લાગણી, સાથે
ઉછરેલાં ભાઈબહેનના, તેમજ અજબ આકર્ષણે ખેંચાતા રોહની હતી.
સશક્ત માણસ નબળા તરફ જે ભાવ રાખે તે ભાવ તે લાગણીમાં હતો.
એક નાનું બાળક—ખુબસુરત—તંદુરસ્ત—હસમુખું બાળક આપણે જોઈએ
ને રસ્તામાં ગાય-ધોડાની હડકટમાં આવતું બચાવીએ, તે વેળા જે
લાગણીથી તેને જાતી સાથે દબાવીએ—શાંત કરીએ—ચુંબન કરીએ, તે
લાગણી—તેવી લાગણી એની માટે હતી. ત્યાં સુધી એની નજર
આગળ રહેતી અથવા એનો સ્વર સંભળાતો ત્યાં સુધી તેને સહાયની
જરૂર છે એવી વૃત્તિ જીવનલાલના હૃદયમાં સતત જગૃત રહેતી. નાનામાં
નાની વાતમાં પણ તે એનીને સહાય કરતો. પરંતુ તેને મદદ કરતાં
—સુખી કરતાં—તેની આરવાર કરતાં જીવનલાલને અનેકવાર એનીના
કામળ, ચુંદર શરીરનો સ્પર્શ થતો, પરંતુ તેથી તેના હૃદયમાં આઘાત
થતો નહિ, ને તેનું લોહી ગરમ થઈ ઉછળતું નહિ—તેના નેત્રમાં
અદ્ભુત તેજ છવાતું નહિ. જેની સાથે પોતાનું જીવનપર્યંત પાનું
પડ્યું છે—પડવાનું છે, પોતાના સુખદુઃખની લાગીયણ થઈ છે—થવાની
છે, તેને માટે જે—વૃત્તિ—જે લાગણી—જે ભાવ થાય તે વૃત્તિ—તે લાગણી
તે ભાવે ઉદભવ્યાજ નહોતા.

બહાલામાં બહાલી એન સિવાય ખીજે ભાવ જીવનલાલના ચિત્તમાં

આવ્યોજ નહોતો. એવો ભાવ કાષ્ટએ સુઝાડ્યો હતો તો પણ તેણે નિરસ્કાર્યોજ હતો. એક અંધ બાલક સાથે એવો અંધ કરવા વિચારજ થતો નહિ. તેની પાશવવૃત્તિ હલકી નહોતી. તેનો સ્વભાવ-તેનો મનુષ્ય પ્રેમ-પ્રભુ પ્રેમજ એટલો તો પ્રબળ હતો કે પોતાના પૂજ્ય ગુરૂની દુઃખાર્ત પુત્રીને સુખી કરવી. તેના મૃદુ હૃદયને સાંતવન આપવું એ પોતાની ફરજ છે એમ માનતો. તેને-ગુરૂપુત્રીને આહવી-પત્ની તરીકે આહવી-તેને પટાવવી, તેની સાથે લગ્ન કરવું-તેને પત્નીનું સ્થાન આપવું, એ સર્વ જીવનલાલ જેવા ઉચ્ચ વિચારના હિંદુને માટે અશક્ય હતું. નાનપણથીજ વિદેશી પ્રજા-પરભાષા-જૂદા રીતરિવાજોવાળા લોકોમાં રહેવાનો પ્રસંગ આવ્યો અને એવા સ્થળે એક કામળ અંતઃકરણની-જન્મસાંધ્યાના તેની સર્વ ઈચ્છા પુરી પાડે તેને-પરદેશમાં જેનની ગરજ સારે તેને-સર્વ રીતની સહાય કરે, પછી જન્મે વચ્ચે કેમ સ્નેહ ન જામે? અનાથ બાલક અને દુઃખાર્ત બાલિકા-મંગલમય પ્રભુનાં જન્મે બાલક-બાલિકા નહોતાં સમજતાં કે તેઓ જૂદા ધર્મનાં-જૂદા દેશનાં-જૂદા રીતરિવાજનાં છે. માત્ર ભાષા ફેર કેમ છે એજ પ્રશ્ન મીસ એનીને થતો. જીવનલાલ પોતાની સ્થિતિ જાણતો હતો પણ સ્વભાવજન્ય પ્રીતિ આ બાલિકા તરફ રાખતો હતો. વર્ષોનાંવર્ષો સાથે રમ્યાં-સાથે હૃદયો હૃદયો પછી જાંતે વચ્ચે સ્નેહ થાય એમાં શી નવાઈ? ન્યાત, જાત, દેશ, ધર્મનો ભેદ વિસરાય એમાં શું આશ્ચર્ય? કુદરતના કાયદાને મનુષ્યના-કાયદા-વિચારો બાધ લાવી શકતા જ નથી. માતાપિતાની કન્યા અને દેશવટો ભોગવનાર બાલક, એક બીજાને આશ્વાસન રૂપ થઈ પડ્યાં હતાં. સ્નેહ-પુરૂષ અને સ્ત્રી વચ્ચે અમુકજ તરેહનો હોઈ શકે-એ સ્નેહનો આ નિર્દોષ અંતઃકરણમાં પ્રવેશ નહોતો. બંનેનાં હૃદય વિશુદ્ધ હતાં-પવિત્ર હતાં-નિર્મલ હતાં.

નાની એની બાગમાં બેઠી બેઠી મધમાખનો ગુંઝવડ પડીઓતો કડવડ અને પવનનો સુસવાટો સાંભળતી અને આનંદ માનતી ખરી,

છતાં તેના હૃદયરાજ્યમાં જીવનલાલ સાર્વભૌમ રાજત હતો. જીવનલાલનો અરાજક વધારે મધુર લાગતો, જીવનલાલના શબ્દ-જીવનલાલનો સ્પર્શ વધારે શાંતિપ્રદ-શીતળ-આહ્વાદક લાગતો. એનીના અધકારમય જગતમાં જીવનલાલજી પ્રકાશ ફેલાવી રહતો. આ અધ બાલા 'પ્રકાશ' એ શબ્દ સિવાય જાણતી નહોતી એટલે ચલાવું એજ પ્રકાશ માનતી-જેથી હૃદયને વધારે આનંદ પડે-જેથી વધારે શાંતિ પ્રસરે-જેથી વધારે સુખ થાય તે પ્રકાશ અને તે જીવનલાલને લીધેજ અનુભવતી. જીવનલાલનો સ્વર સાંભળતાં તેના અધકારમાં વિદ્યુત પ્રકાશ શરૂ થતો. તેના સ્પર્શથી-તેની વાતચિતથી બહાર તેમજ અંતરમાં અવનવો આનંદ-અવનવો ક્ષોભ ધર્મ આવતો. એજ એનો પ્રકાશ-એજ આ અધ બાળાનો સાચો સૂર્ય. જીવનલાલની હાજરી એ એનો દિવસ. જીવનલાલની ગેરહાજરી એ એની રાત્રી.

આ રાત્રી દિવસ-સરળતાથી ચાલ્યાં જતાં હતાં, સાં અમાવાસ્યા આવીને સૂર્યનું પ્રકાશ થયું. મીલન રૂપી રાત્રીએ સૂર્યનો પ્રકાશ ઢાંકી દીધો. જેને તે પોતાનો માનતી-જેને પોતાનું મનોરાજ્ય સોંપી દીધું હતું, તે બીજનો થઈ ચૂક્યો હતો. આજ છતાં એનીનો સ્નેહ બાંધે થયો નહોતો અને એનો પ્રકાશ નષ્ટ થયો નહોતો.

ટેમ્સ નદી ઉપર અનેક જોલી બેઠો ફરતી હતી. તે જોઈ જીવનલાલને વધારે ને વધારે ગ્લાનિ થતી હતી. તેની આ સ્વતંત્રતા-આ આનંદ હમેશને માટે જવાનો હતો. જીવનલાલ મીસ એનીની સાથે અનેકવાર ખોટીંગ કરવા આવ્યો હતો અને દરેક પ્રસંગ આંખ આગળ તરી આવતો હતો. આહા ! આજ ટેમ્સને કિનારે પતંગીઆનો ફરફાટ સાંભળી એનીએ તેને ઓળખવા તે પકડી આપવા જીવનલાલને કહ્યું હતું. પતંગીઆની કામળ પાંખોએ એનીના પાંખોમાં ફેટલો આનંદ ફેલાવ્યો હતો ! એની બોલી હતી:-“જાણે હું હોઉં એમ લાગે છે, રેશમ કરતાં પણ વધારે સુંવાળું છે. તારાંબાનો ચમકાટ આ પતંગીઆની પાંખની ફરફાટ જેવો થતો હશે?”

એ સમયનું સ્મરણ સ્વદેશ જતા જીવનલાલને આનંદમિશ્રિત શોક ઉત્પન્ન કરતું હતું. જીવનલાલે એક નાનો સુંદર મછવો એનીની જન્મતિથિએ તેને ભેટ આપ્યો હતો, એવી આશાએ કે એના જ્વાળા પીગ્ન હિંદના વિદ્યાર્થીઓ સાથે એની બોટીંગ કરવા નિકળે ત્યારે પોતાનું સ્મરણ થાય.

એનીએ તે ભેટને માટે ઉપકાર માન્યો હતો, પણ એ જાણતી હતી કે બોટીંગની મજાહ જીવનલાલના ગયા પછી હમેશને માટે લુપ્ત થવાની હતી.

યુનીલાલને આમાં કંઈ આનંદ પડતો ન હોવાથી અને બધાંને મુંગા જોઈ તેણે હિંદુસ્તાન, રસ્તાની મુસાફરી અને ત્યાં ગયા પછીના જીવનક્રમની વાત કાઢી.

યુનીલાલે મજાકમાંજ કહ્યું: - “કેમ જીવનલાલ ! હિંદુસ્તાન ગયા પછી તો તમે મારી સાથે સંબંધજ નહિ રાખો ને !”

એની: “એવું શું છે કે તમે એ સંબંધ રાખી નહિ શકો ?”

યુનીલાલ: “કારણ ? જ્ઞાતિબંધન.”

એની: “હાં. હાં. મીઠી મીઠી મને કંઈક વાત કરી હતી ખરી.”

જીવનલાલ: “હા, અમે પોતાને એમના કરતાં ઉંચા ધારીએ છીએ. જન્મ-જ્ઞાતિને લીધે લોકોને મગફળી ઘસતા જોઈ મને ખરેખર હસવું આવે છે. (યંદુલાલને) તમારા પિતા તો સુધરેલા વિચારના છે. મને ખીક છે કે મંભાળશે નહિ તો નાત બહાર થશે.”

યુનીલાલે કહી કાઢી જવાબ આપ્યો: “અમે પૈસાદાર છીએ એટલે ના પાંચ થાય તેમ નથી. એ તો ઈંગ્લાંડ જાઓ કે હિંદુસ્તાન જાઓ તો એ પરમેશ્વર છે ને તે ઘણા દુર્લભને ઢાંકી શકે છે. અહીંયાજ પૈસાદાર ભંગીની, બીચમ માગતા પ્રાણી કરતાં, વધારે પ્રાંમત થાય છે.”

જીવનલાલ: “હિંદુસ્તાનમાં જ્ઞાતિનો પાયો ધર્મ છે અને ધર્મને ઇંગ્લાંડના વર્ગ વિભાગ સાથે કાંઈ લેવા દેવા નથી.”

ચુનીલાલ: “ઝો ખરું છે. મને ખાતરી છે કે આપણા દેશમાં તમે મને-મારા કુટુંબને ધિક્કારતાં શીખશો.”

જીવનલાલને વાત પસંદ નથી એમ લાગવાથી એનીએ વાત બદલી: “ચુનીલાલ! હવે તો તમારાં બેનને મળવાનો સમય પાસે આવ્યો છે.”

ચુનીલાલ: “અલગત! પણ અમે વધારે વખત સાથે રહી શકીએ એમ નથી. આજનીજ મેલમાં મારા પિતાનો કાગળ છે. એમાં લખે છે, કે તેમનો કમળાને વધુ અભ્યાસ માટે ઇંગ્લાંડ મોકલવા વિચાર છે.”

ચુનીલાલને કાંઈ સાંભરી આવતાં તેણે કહ્યું: “એની! જેવી તમારા પિતાએ મારી સંભાળ રાખી છે, તેવી તમે મારી બેનની સંભાળ રાખશો? મારા પિતાએ કાંઈ સારા કુટુંબની તપાસ કરવા મને લખ્યું છે, તેથીજ હું તમને પૂછું છું. મારી બેન અમદાવાદ મીશનરી સ્કુલમાં અભ્યાસ કરે છે. તેની ચાલાક બુદ્ધિ બેંધ બને તો ઇંગ્લાંડનો અનુભવ અપાવવા તે શાળાખાતાવાળાઓએ સલાહ આપી છે.”

એની: “એમની ઉંમર કેટલી છે?”

ચુનીલાલ: “તેર વર્ષ. ઇંગ્લાંડ વહેલી મોકલાવાનું મુખ્ય કારણ એટલુંજ કે હમણાં તેનાં લગ્ન કરવાં ન પડે.”

એની: “તેર વર્ષની ઉંમરમાં લગ્ન? એ શું બોલ્યા!”

ચુનીલાલ: “અરે એથી ઉલટું છે. અમારી નાતના રિવાજ પ્રમાણે તો કન્યાકાળ વીતી ગયો. આઠ વર્ષે તો પરણાવવીજ બેંધએ. પણ મારા પિતાના વિચાર લગાર આગળ વધેલા છે અને તેથી એમના અભિપ્રાય પ્રમાણે બાળલગ્નથી દેશને એક વ્યક્તિને લાભ છેજ નહિ. આથી મારી બેનને માટે આવેલાં માગાં તેમણે સ્વીકાર્યાંજ નથી અને તેથી

જો તે અહીં આવે તો ને મે ત્રણ વર્ષ લાંબાની શકાય. એની! મહેરબાની કરી તેને સર્વ રીતની અનુકૂળતા કરી આપજો અને એ મુંઝાય નહિ એમ કરજો. અમારા દેશમાં સ્ત્રીથી એકલાં બહાર જવાયજ નહિ. જેથી અમારું આ પગલું થયું હારે છે.”

એની: “હા કહેતાં પહેલાં મારા પિતાની મંજૂરી લેવી જોઈએ. સુનીલાલ ! તમે પરણ્યા છો ?”

સુનીલાલ: ‘મારે મારા મુઠરેલા વિચારના પિતાનો ઉપકાર માનવો જોઈએ કે મારા પગમાં બેડીઓ નાંખી નથી. હું ત્યાં ગયા પછી મારી મેળ કન્યા પસંદ કરી લઉંશ.’”

એની: “તમે કન્યા જોઈ શકશો ?”

સુનીલાલ: “અમારામાં પડદાનો રિવાજ નથી. જો કે ઇંગ્લાંડ જેવી છૂટ તો નથીજ, તોપણ હું મારી આંખનો ઉપયોગ કરી શકીશ, નેમજ ખીજ સ્ત્રીઓની હાજરીમાં તે કન્યા સાથે વાત કરીશ. આમ છતાં મારી સાતે એ કામ સોંપવું પડશે. સ્ત્રી પસંદ કરવાનું કામ બહુ જોખમભર્યું છે. જો લગ્ન સુખી ન નીવડે તો લોકો મારે વાંક કાઢે. જીવનલાલના સંબંધમાં તેમ નથી. એમની વહુનો વાંક પડે તો તે મારીને ઠેકણું લાવે; ને ન કાવે તો તેને પિયર કાઢી મૂકે, પણ કોઈ એમનો વાંક કાઢે નહિ.”

એની: “મારે ! નૉન્સેન્સ ! જીવનલાલ મારેજ નહિ.”

જીવનલાલ: “એની ! તમે સમજતાં નથી ! સુનીલાલ આજ ખીલ્યા છે.”

એનીએ હસીને જવાબ આપ્યો: “હું કેવી મૂખી કે સુનીલાલ મારા અજાનનો લાલ લપ્પં મને બનાવે છે તે હું સમજી નહિ ! સુનીલાલ ! તમે કોઈ દિવસ કાવડા-ગંભીર થયા છો ખરા ?”

સુનીલાલ: “એની ! કદિ નહિ. ગંભીર થઈ કરવું શું ! મારે જન્મ થયો ત્યારે દેવો હસતા હોવા જોઈએ અને હું હસું છું.”

એની: “ દેવો હસતા હતા ! એ કેમ જાણ્યું ? ”

ચુનીલાલ: “ કારણ એજ કે મારા પિતાએ મારા ઉપર પ્રયાગ કરવાજ પુત્ર માગ્યો હશે. જૂઓને ! ભણવું વિલાયત આવ્યા તો ત્યાં ઉઠાજીવું-નાહક પૈસો ને વખત ગુમાવ્યાં. ‘ હમદોલ ને માંહે પોલ. ’ મારા જેવા હિંદુસ્તાનમાં વણાએ હશે. ખેર ! હવે આપણે તેવા પક્ષમાં જોડાઈ આગળ પડીશું, તે પક્ષના આગેવાન ઘઘશું અને આચાર અને વિચારમાં કેટલો તફાવત છે, તે સાબીત કરી આપીશ. ”

એનીએ હસીને કહ્યું: “ કેવો ઢોંગ ! ”

ચુનીલાલ: “ ઢોંગ નહિ, પણ ખરું ઘણું. હિંદુસ્તાનના જુવાનીઆને શિખામણુ આપવામાં, મુધારો કરવાની જરૂર દર્શાવવામાં એવો ઉત્સાહી, નિખાલસ ને ઉમંગી દેખાઈશ કે તમે ઢંગ પામશો. આની સાથે મારા કુટુંબમાં સ્ત્રીઓની સાથે જૂના રીતરિવાજ પાળવામાં-પળાવવામાં ઉત્સાહી રહીશ. એટલામાં ગભરાવજો શાનાં ! જો કે અત્યારે મારા શરીર ઉપર ઇંગ્રેજ પોશાક છે, ઇંગ્લાંડમાં હું ને ઇંગ્રેજ ભાષા બોલું છું, તો પણ હું અંગ્રેજો જેવાજદારી સમજે છું, તે જવાબદારી હું રાખતો નથી. જીવનલાલની વાત જૂદી છે. ”

જીવનલાલને ગમ્મત પડી હતી તેથી બોલ્યો: “ મારી વાત જૂદી શા માટે ? ”

ચુનીલાલ: “ તમે અમારા રાજ્યકર્તાના પક્ષમાં નથી જોડાયા ? સરકાર કહે તેમ અમારા ઉપર રાજ્ય ચલાવવાં, હુકમ કરવા બંધાયેલા નથી ? જીવનલાલ ગીરધરલાલ પરીખ, બી. એ. આઈ. સી. એસ. ! તમે તમારો રસ્તો શોધી કાઢ્યો અને પ્રમાણિકતા તેમ સરળતાથી તે ઉપર ચાલ્યા જશો; ત્યારે હું ચુનીલાલ છોટલાલ, તંબાકુના વેપારીનો છોકરો, જગતમાં રખડીશ અને મને દુઃખી લાગતા લોકોના હિતમાં જીવનનો ઉપયોગ કરીશ. ”

એની: “તમે દુઃખી કોને ગણો છો? પ્રગતિ અને સ્વતંત્રતા માટે તમારા શા વિચાર છે?”

સુનીલાલ: “એ વિશે મને પૂછશો નહિ, નદીમાં પાણી વહેજ ન્યા છે તેમ મારા વિચારો પણ આવે જાય છે. નદીમાં પુર આવી લાકડાં-ધાસ તણાય છે, તેનું લાન નદીને હોય તો મારા વિચારનું મને હોય.”

જીવનલાલ: “એની! જવા દો એ વાત. આજ એની સ્ટીમ ખરી ગઇ છે.”

જીવનલાલ કે એનીને સુનીલાલની વાતમાં બિલકુલ રસ પડતો નહોતો. બોટીંગ કરી કિનારે ઉતર્યા અને ઉતરતાં ટેમ્સનાં છેલ્લાં ફર્શન કરી લીધાં. સુનીલાલ અને જીવનલાલ તે સાંજરે મેડનહેડથી કેપડી શહેરમાં રહેવાના હતા અને બીજો દીવસે સવારે ટ્રેન મારફત માર્સેલ્સ જવાના હતા. ચાલુપાણી પીધા પછી મીંઝ એવડીને મન્નેને પોતાના ગોરડામાં બોલાવ્યા. ગોરડામાં દાખલ થતાં જ સુનીલાલની નજર ત્યાં પડેલાં પુસ્તકો, ચોપાનીઆ, છગીઓ, ફૂલો વગેરે ઉપર પડી અને આ સ્રધળું લવિષ્યમાં જોવાનું નથી એમ એને થયું. સુનીલાલનો સ્વભાવ એવો હતો કે એને દરપણે કંઈ નવિનતા જોઈએ. વિચાર નવા-વર્તન નવું-બોગવવાનું નવું-જોવાનું નવું એમાંજ એને આનંદ-હિતસાદ મળતો. એક સ્થળ-એક વિચાર-એક ભોજન-એક પુસ્તક-એક કામથી તે થોડા સમયમાં કંટાળી જતો. વિલાયતમાં ત્રણ વર્ષ ગાળ્યાં, મહેનત બરબાદ ગઈ એટલે હવે પોતાનો દેશ સાંભર્યો, ત્યાંના સુખોની કલ્પના કરવા લાગ્યો અને ત્યાં જવા અધીરો થયો. જીવનલાલ શાંત-શોકગ્રસ્ત ચહેરે મીંઝ એવડીને બોલ્યું “ધ્યાનપૂર્વક સાંભળતો હતો.

“તમે હિંદુઓ મંગલમય “કલ્યાણમ્ન પ્રભુને માનો છો, તો તે જેમ રાજ થાય તેમ વર્તજો, એટલું કરશો તો પછી તમારા

લોકા માને છે એવા ભૂત-ડાકણ કે મેલા દેવોની બીક રાખવાની જરૂર નથી. તમે પશ્ચિમની ઉંચી કળવણી લીધી છે, તે કળવણીને એજ ન લગાડશો. તમારા વર્તનથી તે કળવણીને દીપાવશો એવી મારી ખાત્રી છે. જીવનલાલ ! તમે તમારા દેશીઓ ઉપર રાજ્ય કરવા નિશ્ચિત થયા છો, તો તમારું કર્તવ્ય ભૂલતા નહિ. ”

આ અને આવી સ્નેહભર શિખામણ મીંઠ એવનડીને બંનેને આપી, જીવનલાલના તત્તલ્લક્ષ્યમાં વરસાદની માફક શાંતિ રેલાવી, પરંતુ યુનીલાલનું હૃદય પથ્થર જેવું હતું અને વરસાદનું પાણી પલાળ્યા સિવાય—નરમ પાડ્યા સિવાય સરી પડ્યું હોય એમ ભાસ્યું. ‘ઘરડાઓને બોલવાની ટેવ પડી’ ધારી એક કાને સાંભળી બીજે કાને કાઢી નાખવાની તેને નાનપણથી ટેવ હતી. તેના પિતાં એજ પ્રમાણે દરરોજ ભાષણ આપતા અને તેની તે જરાયે દરકાર કરતો નહિ.

મીંઠ એવનડીન પોતાના બે શિષ્યો સાથે વાતમાં હતો, તે વખતે મીસ એની બાગમાં—કુંજમાં જઈ બેઠી હતી. સર્વત્ર શાંતિ હતી, મંદમંદ પવન આવતો હતો, છતાં આ શાંતિ તેના હૃદયમાં નહોતી. તેની છાતી ધડકતી હતી. તે વારંવાર નિઃશ્વાસ મૂકતી હતી, બડબડતી હતી અને તેની આંખોમાંથી કદી કદી અશ્રુ પણ ખરતાં હતાં. જીવનલાલ જવાનો છે, એ વિચાર—તેનો વિયોગ વિચાર સાલતો હતો. પરદેશી—પરધર્મી હિંદુને માટે આટલી લાગણી શા માટે થાય છે, તે તે સમજી શકતી નહોતી. પોતાના પિતાના શિષ્યની સાથે—તેની ઈચ્છા જાણ્યા વિના—તેની સંમતિ લીધા વિના—તે સ્નેહમાં પડી હતી એવું કાષ્ઠએ સૂચન કર્યું હત, તો તે તેને તુચ્છકારી કાઢ્યા વિના રહેત નહિ. ગંને તેમ હોય, તો પણ તેના હૃદયમાં કાંટો તો ભોંકાયો હતો—તેના સરળ શાંત જીવનમાં

મુશ્કેલી આવી પડી હતી. આમ વિચારમાં તે વિચારમાં તે બેસી હતી, ત્યાં બાગમાંની કાંકરી ઉપર ગાડીનો અવાજ સંભળાયો. એજ ગાડી ઘણીવાર આવતી, પણ તે વખતે મીસ એનીને આનંદ થતો; કારણ કે એમાં જીવનલાલ સાથે તે ફરવા જતી. આજ તેની તે ગાડી હતી, પણ તે ગાડી તેના જીવનલાલને તેનાંથી દૂર દરવા આવી હતી. ગાડી આવતાંજ જ તે હિંદુઓ બહાર આવ્યા તે યુનીલાલે આગળ આવી મીસ એનીની સાથે શેકહેન્ડ કરી કહ્યું: વહાલી બેન! આજ અમે જમણે છીએ. તમે દરેલા ઉપકારો અને દર્શાવેલી માયા અમે ખૂલી શકીએ એમ નથી.”

મીસ એનીનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું હતું. તે એટલુંજ બોલી: “મેં કાંઈજ ક્યું નથી.”

યુનીલાલ: “જતાં જતાં એકજ વિનંતિ ફરવાની છે, મારી બેન થોડા દિવસમાં અહીં આવશે, એને સંભાળજો. તમારા પિતાએ હા પાડી છે એટલે હવે તે જરૂર આવશે.”

મીસ એની: “તે માટે તમે નિશ્ચિંત રહેજો.”

યુનીલાલ: “મીસ એની! સાહેબજી! મારી યુવાવસ્થાની માર્ગસૂચક દેવી તરીકે હું હંમેશાં તમને માનીશ. મારે સામાનની ભાજવડ છે માટે જમણ. માફ કરજો.”

યુનીલાલ ઘરમાં ગયો. કદાચ મીસ એનીને જીવનલાલને એકાંતમાં કોઈ કહેવાનું હોય તો પોતે વિચારે ન થાય માટે સામાનનું બહાનું કાઢ્યું હોય તો તે સંભવિત છે.

જીવનલાલે એકાંત મંજતાંજ એનીના હાથમાં બીલી (કમળ) પુષ્પની કલગી મૂકી.”

“જીવનલાલ! આ શું છે?” એનીએ પૂછ્યું.

“જતી વખતે મારા સ્મરણચિન્હ તરીકે આ સુંદર ‘લીલી છુદે’ (કમળ કલગી) હું તમને આપું છું, તેના સુવાસ જેવો નિર્મળ અને મધરો સ્નેહ આપણી વચ્ચે નિરંતર રહે એવું હું ઇચ્છું છું.”
જીવનલાલે ખુલાસો કર્યો.

“જીવનલાલ, તમારી આ ભેટનો આભાર સાથે સ્વીકાર કરું છું અને તે સાથે વિનંતિ કરું છું કે, આ આપણી મુલાકાતની છેલ્લી ઘડીનું મીઠું સ્મરણ તમને તમારા દેશમાં ગયા પછી પણ તાજું જ રહે અને મને પણ તમે હમેશાં યાદ આવો તે માટે હવેથી મને ‘લીલી’ ના મીઠા નામથી સંબોધી પત્રવ્યવહાર રાખશો.” મીસ એની (હવે લીલી) એ મીઠી માગણી કરી.

પ્રિયવાચકા ! હવે આપણે પણ મીસ એનીને મીસ ‘લીલી’ ના નામથીજ આપણી વાર્તામાં જોળખીશું.

જીવનલાલ: “એની (હસીને, પોતાની ભૂલ સુધારતાં) મીસ લીલી ! તમને છોડીને જતાં મારો જીવ ચાલતો નથી. મારા પોતાના દેશમાં જે જનતું અશક્ય હતું—છે, તે તમે મારા અહીંના જીવનમાં કરી બતાવ્યું છે.”

લીલી: “એ તો અસ્પરસનો આનંદ ને લાલ છે. મારા અંધકારમય જીવનમાં, જીવનલાલ ! તમેજ પ્રકાશ આણી શક્યા છો. તમેજ મારી કાળજી રાખી છે, તેવી કાળજી ખીલું કાંઈ રાખે નહિ.”

અંધાપાના સૂચનથી જીવનલાલ ગળગળો થયો. એક અંધાપો ન હતો તો આ કન્યા—સુંદર મુશિક્ષિત નમ્ર—સદગુણી કન્યા નમુનેદાર યુવતી—નમુનેદાર પત્ની અને નમુનેદાર માતા થઈ શકતો એ વિચારે જીવનલાલનું હૃદય હલમલાવી નાખ્યું.

જીવનલાલ: “લીલી ! લીલી ! એ વાત યાદ ન કરો, મેં શું કર્યું છે ? કાંઈજ નહિ. એક ભાઈ પોતાની બેનને માટે કાંઈ કરે

તે ઉપક નથી. તમારા સ્નેહને લીધેજ મને “પરદેશમાં છું, પારકાને ત્યાં રહ્યો છું” એમ કહી લાગ્યું નથી.”

લીલી: “જીવનલાલ ! તમે તમારા-તમારી પત્નીના સમાચાર નહિ લખો ?”

આટલું બોલતાં લીલી ગલારાઈ ગઈ અને ઉત્તર આપે તે નીલાલ ‘ગાડી ખોટી થાય છે’ એમ જીમ પાડે તો ઠીક એમ એને થઈ ગયું.

જીવનલાલ: “શા માટે નહિ ? મારી નોકરી, ત્યાંનો અતુલ્ય જરૂર જણાવીશ અને તમને તેમાં આનંદ પડશે.”

લીલી: “તમારા ધરસંસાર વિષે જાણવા હું બહુ ઇતેજાર છું. તમારું લગ્ન થયું છે તે વિષે તો તમે કંઈ કહ્યુંજ નથી !”

લીલી ઉપકે આપતી હોય એમ બોલી

જીવનલાલ: “એમાં શું કહેવા જેવું છે ! એ કંઈ મહત્વની વાત નથી. હિંદુસંસારમાં તો નહિજ. જન્મથી તે મૃત્યુ સુધી થતી અનેક ધર્મક્રિયાઓમાંની એ એક ક્રિયા છે. જેને લગતી એ ક્રિયા થાય છે, તેમની સંમતિ પૂછાતી નથી. પછી એમાં શું કહેવાનું હોય !”

લીલી: “શું કહો છો ? લગ્ન જેવી મહત્વની વાત અમે તો બીજી નથી ગણતાં.”

જીવનલાલ: “હું હિંદુ છું એ તો તમે જાણો છો ને ? અત્યાર સુધી હું ઇંગ્રેજ જીવન ગાળતો હતો; હવે હિંદુસ્તાન ગયા પછી મારે પાછા હિંદુ થવાનું છે. જે કે મારા સુધરેલા વિચારો મારા જીવનક્રમમાં દાખલ કર્યા વિના રહેવાનો નથી.”

‘જીવનલાલ ! જીવનલાલ !’ સુનીલાલે ધરમાંથી જીમ પાડી.

‘સુનીલાલની જીમ સાંભળતાં જીવનલાલ જવાનો-હવે એનાથી દૂર પડવાનું-એ વિચાર લીલીને થઈ આવતાં તે ગલારાઈ-ઘ્રજી

હીને ખુરશી ઉપરથી એકદમ ઉભી થઈ હાથ લાંબો કર્યો અને બોલીઃ
 “શુવનલાલ ! મહેરબાની રાખજો. આટલાં વર્ષ તમે મારા શુવનદોસ્ત
 હતા. તમારી સાથે મેં બહુ બહુ આનંદ ભોગવ્યો છે. તમારા જેવું
 મને કોઈ વડાકું નથી. જો કે આપણાં હૃદય તો જોડાયેલાં જ રહેશે.
 મને બૂલી ન જશો !

શુવનલાલ : “લીલી ! મેં તમારી સાથે કરેલો આનંદ કરોડો
 રૂપિયાના મોતીની માફક મારી હૃદયમંજુષામાં સંભાળી રાખીશ.”

આટલું કહી લીલીના બંને હાથ શુવનલાલે પોતાની આંખે
 સ્નેહથી અડકાયા ને તે ઉપર સુખન કર્યું.”

“શુવનલાલ ! શુવનલાલ ! મોડું થાય છે !”

ચુનીલાલની ખીજી ખુમ સંભળાઈ અને શુવનલાલ લીલીને
 છોડી ગયો. મીઠા એવનડીન બારણા પાસે ચુનીલાલ સાથે વાત કરતો
 ઉભો હતો અને ચુનીલાલ સ્વભાવ પ્રમાણે “હજી શુવનલાલ ન આવ્યો
 —મોડું થાય છે” એમ બબડતો આમ તેમ કરતો હતો. લીલી તો
 કુંજ આગળ એમને એમ ઉભી હતી—ગાડીનાં પેડાંનો અવાજ સંભળાયો
 અને દૂર—છેટેથી અવાજ આવ્યો ત્યાં મુઘી ત્યાંને ત્યાં ઉભી રહી.
 ગાડીનો અવાજ બંધ થતાં—સૂર્યાસ્ત થયો હોય તેમ લીલીનું શુવન
 અંધકારમય થઈ ગયું. લીલીનો સૂર્ય અસ્ત પામ્યો—તેનું મુખ નષ્ટ થયું.

એ મહિના ચાલ્યા ગયા. મીસ લીલી, સઘડી પાસે બેસી મીસ ડેવીસ
 કાગળ વાંચતી હતી તે સાંભલતી હતી. આ કાગળ શુવનલાલનો હતો.
 એ પત્રમાં મુસાફરીનું વર્ણન “સગાંવહાલાનો આવકાર” તેમની ખુશાલી
 વગેરે સંબંધી લંબાણથી વિક્ષેપન કર્યું હતું. અમદાવાદ શહેરમાં જ ધોળકા
 —વંધુકા—વિરમગામ—સાણંદના આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર તરીકે તેની નિમણુંક

કરવામાં આવી હતી અને રહેવાનું મુખ્ય મથક અમદાવાદ હતું. વહુ ઘેર આવતી જતી હતી પણ એ વિષે એકજ લીટીમાં પતાની દીધું હતું લીલીને આ પત્રથી બીલકુલ સંતોષ થયો નહિ. માત્ર વહુના સંબંધી માહિતી આપી હતી અને બીજી ખબરો ન લખી હોત તો તે વધારે સંતુષ્ટ થાત. જીવનલાલની વહુ કેવી હશે ? સુંદર હશે ? લાણેડી હશે ? પોતાના પતિને મદદગાર થતી હશે ? આ બધી હકીકત બાબતે મીસ ડોલી ઉત્સુક હતી ત્યારે તે વિષે પત્રમાં કંઈજ નહોતું.

માત્ર “મારી વહુ ખુશીમાં છે. તેના બાપને ઘેર બહુ રહી હોય એમ લાગે છે.” આ વાક્યનો અર્થ લીલી શી રીતે સમજે !

યુનીલાલના પત્રમાં મળ્યા વાત ‘કમળા’ના સંબંધની હતી. પણ ઉપરથી એમ પણ જણાયું કે યુનીલાલના પિતા અમદાવાદમાંજ રહેતા હતા. સીંગારનું મોટું કારખાનું ચલાવતા હતા અને તે સાથે એક રૂતું પ્રેસ પણ રાખ્યું હતું. આ પ્રેસ વિજળીની મદદથી ચલાવતું હતું. જીવનલાલ—આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર સાહેબ પણ ત્યાં હતા. બંનેનાં ઘર પાસે હતાં અને હજી સુધી તો જૂનો સંબંધ બચાવી રાખ્યો હતો. બંનેનાં કુટુંબો એક બીજા સાથે બહુ લગતાં નહોતાં. જીવનલાલના પિતા અને પિતાનું આખું કુટુંબ અમદાવાદ આવી જીવનલાલ સાથે એકજ ઘરમાં રહેતું હતું. જીવનલાલ હજી સુધી તો અમલદાર તરીકે સારો છે—વખણાય છે અને તેના કુટુંબીઓ ‘કલેક્ટર સાહેબનાં સગાં છીએ’ એમ કહી ન્યાતગતમાં મગરૂરી ધરાવે છે.

ઉપરની હકીકત લખવામાં યુનીલાલ કંઈ મશ્કરી કરતો હોવો જોઈએ એમ લીલી સમજી હતી. મી० જીવનડીન દેશીઓને મોટી કરી મળ્યા પછી તેની નાતગત તરફથી કેટલું ખમ્બું પડે છે તે જણતો હોવાથી, જીવનલાલની સ્થિતિ સમજી શકતો હતો અને

તેથીજ પત્ર વંચાઈ રહેતાં બોલ્યો: “રાંક બિચારો જીવનલાલ ! એ એનાથી બનતું ક્યાં વિના રહે એવો નથી.”

લીલી મુગીજ રહી. હિંદુસ્તાન દેશ કેવો છે, તે એ જાણતી નહોતી એટલે સરકારી દેશી અમલદારને કર્તવ્ય-ખતાવવામાં દેટલાં

પ્રકરણ ૪ થું

આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર

આર્થિક મીલન અમદાવાદનો મુખ્ય જીલ્લા કલેક્ટર દિલ્હી દરવાજા બહાર કોંપમાં નદી કિનારે આવેલા વિશાળ બંગલામાં રહેતો હતો. અમદાવાદ જેવા ફળદ્રુપ પ્રદેશનો સુખો અને તેના હાથ નીચે ચાર આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર હતા. મુસલમાની રાજ્યના સમયમાં ગુજરાતનો સુખો આ બંગલામાંજ રહેતો હતો. બંગલાના આગલા ભાગમાં એક નાનો હોજ રાખવામાં આવ્યો હતો અને હોજ તેમજ આસપાસ ફરસખંધી જડી લીધેલી હતી. વડ-આંખા-લીમડા અને ખોરસલ્લીનાં ઝાડોની ઘટાથી સૂર્યનાં સખ્ત કિરણોનો ભાગ્યેજ અનુભવ થતો હતો. કલેક્ટરના બંગલાથી તે શહેરના દરવાજા સુધી પારકી સડક બાંધી લેવામાં આવી હતી અને બન્ને બાજુ ઝાડો આવી રહ્યાં હતાં. સવાર સાજ પાણી છંટાતું હોવાથી ભર ઉન્હાળામાં પણ બાગમાં ફરવા જેવું લાગતું હતું. બંગલાની ત્રણે બાજુ, દેશી ત્રિલાયતી ફૂલો વેલા અને રોપાથી શોભી રહી હતી, જે ત્રણ માળી આખો દિવસ બાગમાં કામ કર્યા કરતા હતા. ભંગી કચરો પડતાંજ તરત ઉપાડી લેતો હતો. ગુજરાતમાં આ વખત વરસાદે ખુમ પડાવી હતી, પરંતુ કલેક્ટરના બંગલા પાસે આવતાં લીલું

ધાસ, લીલાં વૃક્ષો અને ઉડતો પુવારો જોતાં પાણીનો દુકાળ-એ સ્વપ્ન જેવુંજ લાગતું. માળીઓ આખો દિવસ પાસે આવેલી નદીમાંથી પાણી લાવી જાંટયા કરતા હતા અને લીલી વાસને સુકી યવા નહોતા હતા.

કલેક્ટરના જંગલાને ઓટલો હતો અને ઓટલા ઉપર પડદા નાંખી દીધા હતા, જેથી અંદર શું થાય છે તે ખબર ન પડે. ઓટલા ઉપર પડેલી એક બેંચ ઉપર સફેદ અંગરખું-લાલ પાઘડી-ખભે પટો ને ઉઘાડા પગવાળા બે ચાર પટાવાળા બેઠા હતા અને એક હમાલ પંખાની દોરી બેંચતો ઝોકાં ખાતો હતો.

જંગલાના ટ્રેઇંગરૂમના પડદા નાખી દીધા હતા; અંદર એક બાળા બ્રેઇલ સીસ્ટમનાં પુસ્તકો આંગળીની મદદથી વાંચ્યા કરતી હતી. પડદા નાખ્યા-ન નાખ્યા-આ બાળાને મન સરખાજ હતો; કારણ કે સૂર્યનો પ્રકાશ કે અધારૂં-એ લીલીને મન એડજ હતું. તે ઉઘતી નહોતી, પરંતુ યુરોપીઅન અમલદારોના જંગલામાં સામાન્ય શાંતિ હોય છે એવીજ શાંતિ હોવાથી જંગલામાં કાઈ નહિ હોય એમ અજાણ્યને લાગે એ સ્વાભાવિક છે. જંગલાના પાછલા ભાગના ઓટલા ઉપર એક નોકર સઘડી ઉપર તપેલું મૂકી પંખો નાખ્યા કરતો હતો અને બીજો નોકર ચાહના ખાલા-રકાબી ધીરેધીરે સાફ કરતો હતો.

લીલી, કમળા અને મીસ ડેવીસ વિલાયતથી હમણાંજ આવ્યાં હતાં. ચાર વર્ષ અર્ધ ગયાં ને એટલા વર્ષમાં પોતાને હસ્તક સોંપાયેલી કમળાના શિક્ષણ માટે લીલીએ અથાગ શ્રમ વેઠ્યો હતા. કમળા વિલાયત ગઈ ત્યારે અજ્ઞાન નહોતી, રીતરિવાજોથી બીનવાકેફ નહોતી. મીઠા છોટાલાલે કમળાને અમદાવાદની પ્રીમેલ ટ્રેનીંગ કોલેજમાં અને પછી મુંબઈની મીશન ગર્લ્સ સ્કૂલમાં સંગીત શિક્ષણ આપ્યું હતું. નાતજાતવાળા કમળા વટલાઈ જશે એમ કહેતા, ત્યારે તે જરા

પણ દરકાર રાખતો નહિ ને કહેતો કે: “જેટલું કહેતું હોય તેટલું કહેતું—ખરાબર જ્ઞાન આપ્યા પછી ખીવાનું નથી. અર્ધશિક્ષણ લેનારજ કુવામાં પડે છે.”

કમળાએ નિશાળામાં ઇતિહાસ-ભુગોળ વગેરેનું જ્ઞાન મેળવ્યું હતું, તે ઉપરાંત ખોલવા ચાલવાની રીતભાત પણ શિખી હતી. વિરોધમાં વિલાયતનું ઉચ્ચશિક્ષણ ને લીલીને સહવાસ થયો.

એક દિવસ બપોરે કામ કરતાં મીં એવનડીન લીલીને-પોતાની અંધ વહાલસોઈ પુત્રીને એટલી મૂકી, એકાએક ગુબરી ગયો. લીલીને હવે ઈન્કાંડમાં પોતાનું કાઇજ નહોતું. તેને પિતાના મૃત્યુની ગમગીની-અંધાપો અને એકલાપણું સાલવા લાગ્યું. મિત્રોએ તેને થોડા દિવસ બહારગામ જવા સલાહ આપી. લીલીને એ સલાહ યોગ્ય લાગી. મુસાફરીની વાત આવતાં જ જીવનલાલ સાંભર્યો. જીવનલાલનો દેશ જોવાની ઉત્સુકતા ચમકાવી, પરંતુ વૃત્તિ કળજે રાખી કમળા અને મીસ ડેવીસની સાથે યુરોપમાંના ખીજ દેશો જોવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. ફ્રાન્સ-સ્પેન-ઇટાલીનાં વિભાગોમાં આ ત્રિપુટી ફરી. પૂર્વનાં દેશની લાવમય-લાગણીવાળી કમળાના સહવાસમાં અંધબાલા લીલીને ઇટાલીના ખુશનુમા પ્રદેશમાં વધારે આનંદ પડ્યો, ને જે આનંદ-જે મળહ મીસ ડેવીસ ન આપી શકી, તે આનંદ-તે મળહ આ હિંદુ કન્યા સહેલાઈથી અને ઉમંગભર આપી શકી. ઇટાલીના વિશ્વવિખ્યાત શહેર નેપલ્સનો આનંદ અનુભવતાં પૂર્વ દેશના સ્વપ્નાં આવવા લાગ્યાં અને પોતાના લાંબા વખતની આશા તૃપ્ત કરવા પોતાના સૂર્યનાં દર્શન કરવા લીલી હિંદુસ્તાન તરફ આવવા નીકળી.

કમળાનું ઘર અમદાવાદમાં જ હતું, પણ દિલ્હી દરવાજા બહાર સાહેબ લોકા-ઓફીસરો રહે છે ત્યાં નહિ. કમળાના મિત્રા મીં છોટાલાલ મારફતીયા રાયપુર દરવાજા પાસે રસ્તા ઉપરના એક સાદા

એમને એમ તો એ નાજ પાડશે. જીલ્લાના કલેક્ટરનું આમંત્રણ ફટલું માનપ્રદ છે. તે એ નહિ સમજે.”

મીલન: “શુ કહેશે ને કહી શકાય નહિ; પણ હિંદુઓને ન્યાત તરફથી ફટલું સોસવું પડે છે તેનું તને લાન નથી.”

મીસીસ મીલન: “પણ તે કાંઈ બ્રાહ્મણ નથી !”

મીલન: “તેમાં શું થયું ? હિંદુઓમાં દરેક ન્યાત બીજી ન્યાતથી પોતાને ઉચ્ચ માને છે. વધારામાં આપણા નોકરો-રસોઇઓ-બધા ઢેડ-ભંગી છે, તે તું જાણે છે ?”

મ્યુનીસીપાલિટીના કામસર મી. છોટાલાલ અનેકવાર કલેક્ટરને મળતો તેમ આજે મળ્યો. વાતમાં ને વાતમાં કમળાની વાત નીકળી અને કમળાને બેચાર દિવસ કલેક્ટરને જંગલે રહેવાની તેણે મંજૂરી આપી.

છોટાલાલ: “મારે એ ચાર દિવસ કામસર કાઢીઆવાડ જવાનું છે. નો હું આવું ત્યાં સુધી કમળા ભલે તમારે ત્યાં રહે. ”

મીલન: “ત તો કીક, પણ અમારે ત્યાં રસોઈ કોણ કરે છે તે જાણો છો ! અમારો ખોરાક નહિ ખાવો હોય તો બીજી વ્યવસ્થા થશે, પણ રસોઈ કરનારનું કેમ ?”

છોટાલાલ: “મારે જરાએ ત્રાંધો નથી. રેલ્વે સ્ટેશન ઉપર રીફ્રેશમેન્ટ ડમમાંથી ઘણીવાર ચાહ મંગાવી પીઉ છું ત્યાં બ્રાહ્મણીયા ચાહ નથી મળતો. મુંબઈમાં શું થાય છે ? એ તો જમાનાની સાથે બધો ફેરફાર થવાનો ને થાય છે. સાચું છે કે એ ફેરફાર અંદરથી થાય છે ?”

મીલન: “ ન્યાતની બેડી તમે કોઈ દિવસ કાઢી શકશો એમ લાગે છે. ”

છોટાલાલ: “એ તો બનવાનું નથી. પણ નવા જમાનાને

અનુસરનો ફરકાર કરીયું. નવા જમાનામાં કેળવણી અને પૈસા એ બેનુંજ ધોરણ રહેશે. મીં મીલન ! એકની તો મને ખાતરી છે. ”

મીલન : “ શાંતી ? ”

છોટાલાલ : “ બદારનાતે-પરદેશીઓતે-રાજકર્તાઓતે અમારી-અંદરની અવસ્થામાં વચમાં પડવા નહિ દઇએ. ”

મીલન : “ ને ભલે ! અમારે વચમાં પડવાની ગંજ પાણુ નથી, સમજ્યાતે મી. છોટાલાલ ! અમે તમને એક ખીજનનાં માથાં પાણુ ફેડવા નહિ દઇએ. ”

કલેક્ટર અને મ્યુનીસીપલ કાઉન્સિલર ખૂબ દસ્યા.

લીલી કમળાની સાથે સાથે આવી અને દિંદુસ્તાનમાંનાં એંગ્લો-ઇટીઅનનાં જીવનથી સંતાપ પામી. પૂર્વનાં દેશમાં જે રાજનો દમામ તેણે જોયો હતો તે દમામ એંગ્લો-ઇટીઅન અમલદારને ત્યાં લીલીએ જોયો. મીલનનાં ટ્રાન્સિગ્રમમાં એકાં એકાં લીલી જૂતવર્તમાન સરખાવતી હતી. આજ મીં મીલન પોતાને ત્યાં રહેતો તેજ મીલન-દુનશે માણુસોનાં હિંમત રાજ્ય ભોગવે છે. કાંસમાં ફરતી ત્યારે દિંદુસ્તાનનાં લોકો અને તેમનાં રીત રિવાજનાં તેને સ્વપ્નાં આવતાં હતાં-સ્વપ્નું ખરું દરાવવા આખરે તે આવી આસપાસ વિચિત્ર ભાષા, દલરવ સિવાય કોઈ સમજી શકતી નહોતી. હમણાં જીવનલાલ-ટેમ્સની નદીમાં ઓટીંગ કરતાં જીવનલાલ-આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર મી. જીવનલાલ આવશે અને મારા હૃદયતિમિરનો નાશ કરશે એમ આશા રાખતી હતી. જીવનલાલનાં ગયા પછી ખીજન વિદ્યાર્થીઓ આગ્રા હતા, તેમની સાથે લીલી ઓટીંગ કરવા ગઈ હતી, પણ જીવનલાલની જગ્યા પુરે-એની ખોટ પુરી પાડે એવો કોઈ નં નિકળ્યો. લીલીનું હૃદય તો જીવનલાલ વિના ખાલી રહ્યું હતું. કમળા, સ્નેહાળ-વિનીત કમળા-લીલીનાં હૃદયને આકર્ષવા સમર્થ થઈ નહોતી. લીલીએ

પોતાનું રહસ્ય પોતાની પાસેજ રાખ્યું હતું. મી. એવનડીન-પુત્રી કરતાં વધારે અંધ હતો અને પુત્રીના ચહેરા ઉપરની શોકછાયા-પુત્રીની હૃદયશૂન્યતા-સમજી શક્યો ન હતો. મીસ કેવીસ લીલીને શિક્ષણ આપવામાં-તેની સર્વ વાંછનાઓ પુરી પાડવામાંજ કર્તવ્ય થયું માનતી, એટલે જો પણ તેનું અંતઃકરણ સમજી શકી નહોતી.

લીલી ત્રણ દિવસથી મી. મીલનની મહેમાન થઈ હતી અને તે ત્રણ દિવસના વસવાટથી-ખીજી ઇંદ્રિયોની તીવ્રતાને લીધે એંગ્લો-ઇંડીઅનના જીવનનો અભ્યાસ કરી શકી હતી. ખાલા રકાખીનો ખખડાટ થતાં આહનો સમય થયો છે એમ તે જાણતી. બાગમાં પાણીની ડોલોનો ખખડાટ ને પાણી છાંટવાનો અવાજ સાંભળતાં સાડા ત્રણ થયા હશે એમ તે માનતી. પક્ષીઓના કલરવથી સાંજ સવારનો તફાવત તે સમજી શકતી.

એથે દિવસે કલેક્ટર સાહેબના બંગલામાં એક ‘પ્લુમ’ ગાડી આવી હતી. ગાડી ઓળખતાંજ બાંકડા ઉપર બેઠેલો પટાવાળો દોડ્યો-તે પટાવાળો પહોંચે તે પહેલાં હાંકનારની સાથે બેઠેલો પટાવાળો નીચે ઉતર્યો ને ગાડીનું બારણું ઉઘાડ્યું. પટાવાળાએ નીચા પડી ત્રણ સલામ કરી. એક પટાવાળો અંદર બંગલામાં જઈ વરધી આપી આવ્યો.

મી. મીલન આરામખુરસી ઉપર પડ્યો પડ્યો “ટાઈમ્સ” વાંચતો હતો, તેને વરધી મળતાં પોતાના સબોડીનેટ-હાથ નીચેના અમલદારને મળવા-લેવા બહાર આવ્યો-શેકહેન્ડ કરી પ્રશ્ન કર્યો:

“વેલ, મી. જીવનલાલ ! ડીસ્ટ્રીક્ટમાંથી ક્યારે આવ્યા ?”

જીવનલાલ: “આજ સવારેજ. આપની ચીઢી ત્યાં પડેલી જોઈ અને ઉત્તર આપવાને બદલે હું જાતેજ આવ્યો.”

મીલન: “ડીકે કર્યું. મીસ લીલી આવ્યાં છે અને તમને મળવા બહુ ઠંડેગર છે, તમે અંદર જાઓ. પણ તે પહેલાં લગાર કહેશો કે રાણપુરના કેસ સંબંધી શું કર્યું ? તપાસ કરી ?”

જીવનલાલ: “હા મેં જાતેજ તપાસ કરી છે. ત્યાંના પોલીસ પટેલને અને તલાટીને ખેતરની હદ આગત તકરાર છે. એ બેની તકરારમાં મામલતદાર વચમાં પડ્યા. મામલતદાર તલાટીના દૂરના સગા છે.”

મીલન: “ત્યારે તો પોલીસ પટેલ અને તલાટીને નહિ બનતું હોય?”

જીવનલાલ: “અરે-શેતુ! એતો જૂનો નાતનો કળયો છે. હાલનો તલાટી નિમાયો તે પહેલાં તે જગાને માટે પોલીસ પટેલનો લાઇ ઉમેદવાર હતો. કારણકે તેના દાદા પાસે પોલીસ પટેલ ને તલાટી બંનેના ચાર્જ હતા. એને ખબર નથી કે ઇંગ્લેન્ડ સરકારના રાજ્યમાં વારસા કરતાં લાયકીને વધારે માન છે અને ગમે તે લાયક માણસને નોકરી સરકાર આપી શકે એમ છે.”

મીલન: “તમે જે કરો તે ઉલટાવી નાંખી અને તલાટી બનાવવા મને લાંચ આપવાને તૈયાર થયો ન હોત તો કદાચ તે તલાટી બનત પણ ખરો.”

જીવનલાલ: “કોલેરાના તલાટીની જગા ખાલી પડી છે.”

મીલન: “શાથી? એટલામાં શું થયું?”

જીવનલાલ: “તલાટી એકાએક ચાર દિવસ ઉપર ગુજરી ગયો.”

મીલન: “કાંઈ દગો તો નથી ને?”

જીવનલાલ: “કાંઈ સાબીતી નથી, દાક્ટરનું સર્ટીફિકેટ છે કે કોલેરાથી મરણ થયું છે અને એનાં સગાં વહાલાંની ફરિયાદ નથી.”

મીલન: “કાણે કાણે ઉમેદવાર છે?”

જીવનલાલ: “ગુજરી ગયેલા તલાટીના છોકરાની અરજ છે, પણ તે હિમર લાયક નથી. બીજી અરજ એના લાઇની છે, એ બધી રીતે લાયક છે. બીજી બે અરજ મામલતદારના સગાની છે.”

મીલન: “મામલતદારના સગાને ન આપશો હોં! હાં, એ સિવાય બીજા કોઈની અરજ છે કે?”

જીવનલાલ: “મારા મામાએ ઘણા દિવસથી કહી મૂક્યું છે કે ધોલેરાની જગા ખાલી પડે તો એમને માટે તજવીજ કરવી.”

મીલન: “એમનું સાંભળશોજ નહિ. જો, જો, સંભાળજો. ગંભીર ભૂલ થશે. તમારું સગપણ છાતું રહેશે નહિ ને તમારા ઉપર અનેક આરોપો આવશે, અને મોટા અમલદારના સગાંવહાલાંની તજવીજ થતાં સરકાર વધારે વહેમમાં લરાય છે. આ હું તમને ઉપરી તરીકે નહિ, પણ મિત્ર તરીકે સલાહ આપું છું.”

જીવનલાલ: “મેં તો ક્યારનીએ ના પાડી છે, પણ આપ માહેબને એ અક્ષર કહેવા મેં ધન્ય આપ્યું હતું તેથી કહું છું.”

આ શુદ્ધ હૃદયના-સરળ કર્તવ્યપરાયણ-હાથ નીચેના નોકર ઉપર ઉપરી અમલદાર સ્નેહની નજરે જોઈ રહ્યો. આવા મોટા અમલદાર ઉપર કેટલી જવાબદારી છે એ મીલન જાણતો, પોતાના હાથ નીચેના અમલદારને અસાવવા-તેમને તેમના કર્તવ્યોનું ભાન કરાવવા અનેકવાર મીં. મીલન તેમને પોતાને અંગલે બોલાવી સમજાવતો અને કહેવા જોવા એ અક્ષર સ્નેહથી કહેતો: પરંતુ જે અમલદારો મીલનનો હેતુ અરાખર સમજી શકતા નહોતા, તે અમલદારો ‘અમારા કામમાં માથું મારે છે-ઉપરી તરીકે હુકમ ચલાવે છે’ એમ અજાણતા. જીવનલાલને મીં. મીલન ઉપર વિશ્વાસ હતો કે એવો પણ સમય આવશે કે ત્યારે મીં. જીવનલાલ કલેક્ટર થશે તે વેળા એના હાથ નીચે આસિસ્ટન્ટ હશે, ત્યારે તે પોતાનું કર્તવ્ય અરાખર અજાણી શકે એટલા માટે તેને તાલીમ આપી મૂકવી જરૂરની છે.

મીલન: “તમે કાને હકદાર, તેમ લાયક ગણો છે ?”

જીવનલાલ: “લાઈને તેનું લોકોમાં માન છે-સમજી છે અને સર્વ રીતે તેજ લાયક છે, છોકરો છે પણ હજી છોકરવાદ છે.”

મીલન: “તમારી તે પ્રસંગી અરાખર છે. ત્યારે એજ પ્રમાણે કરજો. હવે અંદર ચાલો અને તમારા જૂના મિત્રને મળો.”

મીલન અને શવનસાક્ષી એટલા ઉપરજ વાત કરતા હતા. પટાવાળા દૂર હતા. આપણા દેશીઓમાં તોફાને આપણી ખાનગીમાં ખાનગી વાત સાંભળે, ફટલીકવાર વાતમાં માથું મારે, સ્ત્રીઓ સાથે આજી રમે, નેમની મામે ધીંગામસ્તી કરે, એવું યુરોપીઅન સોસાયટીમાં થવા દેવામાં આવતુંજ નથી. લીલી એરડામાં એકલીજ હતી અને ત્યાંથી શવનસાક્ષીનો પરિચિત સ્વર સાંભળે પડતાંજ હૃદયની ધડકાટ્ટીક એટલી શરૂ થઈ ગઈ. આખા શરીરમાં ઝાંચઝાંચાટ આપી રહ્યો. શરીરના ફેવાટાં ઉભાં થયાં ને શરીર ગરમ ગરમ થઈ ગયું.

ખંતેને વાત કરતાં વાર થઈ તે દરમિયાન લીલી શાંત થઈ ને ‘આ મી. શવનસાક્ષી’ એટલા મીલનના શબ્દ સાંભળે પડતાંજ લીલી ઉભી થઈ, હાથ લાંબો કરી, આગળ ચાલી. શવનસાક્ષી ઉતાવળે જઈ લાંબા વખતનો પરિચિત હાથ હાથમાં લીધો.

લીલી: “મી. શવનસાક્ષી ! આખરે ફરીને આપણું મળ્યું !”

શવનસાક્ષી: “હીયર લીલી ! તમે તો ખુશી થયાં હશેજ, પણ તમને જોતાં મને તો બહુજ આનંદ થાય છે.”

‘હીયર લીલી’ એ શબ્દે લીલીના ગોરા વદન ઉપર લાક્ષી પ્રસારી. મીલન થોડીવાર હિમો રહ્યો ને પછી બોલ્યો:

“તમે જવાની ઉતાવળમાં નહિજ હો એમ માનું છું. ત્યાં મુઠીમાં દૂં થોડા ફાળેલા લખવાના છે તે પુરા કરી નાખું.” એમ કહી લેગયા.

મીલનના ગયા પછી શવનસાક્ષીને પાસે બોલાવી લીલીએ કહ્યું:

“આવો મારી પાસે એસા. મારે તમને કંઈ કંઈ કહેવાનું છે ને તેથી વધારે તમારી પાસેથી પણ સાંભળવાનું છે.”

લીલીએ કાંઈ ઉપર શવનસાક્ષીને માટે જગા કરી. શવનસાક્ષી લીલીની પાસે બેઠા એટલે લીલીએ હાથ લાંબો કરી તેના ખભા ઉપર હાથ ફેરવ્યો. વાંસા ઉપર હાથ ફેરવે ફેરવે મોં ઉપર ગમે, સ્પર્શ થતાંજ લીલી-પ્રત્યક્ષના ને ઘણા વર્ષ અગાઉના દિવસો

સાંભળ્યાં. તે વખતે જીવનલાલ પહેલવહેલો ઇંગ્લાંડમાં ગયો હતો, અત્યારે લીલી પહેલવહેલી હિંદુસ્તાન આવી હતી. જીવનલાલ વિલાયત ગયો ત્યારે નાનો હતો—માથા ઉપર માત્ર ચહેરો જાળરીજ હતો. એજ જીવનલાલના માથા ઉપર આજ કાંઈ ગોળ ધમાલા જેવું લાગ્યું તે લીલી હસીને બોલી: “આ તમારી પાઘડી કે ! વિલાયતમાં તો તમે ટોપી પહેના હતા. ટોપી કરતાં પાઘડી વધારે સારી લાગતી હશે ખરું ? અને આ તમારાં ખભા ઉપર આકું લુગડું શેનું છે ?”

જીવનલાલ: “એ અમારો ખીન્ને દેશી પોશાક છે. પાઘડીની માફક કસબવાળો એ ખેસ છે. બાઈનાં લુગડાં તો જે વિલાયતમાં પહેરતો તેજ અહીં પહેરું છું—કાંઈક વધારે ઝીણું હશે એટલુંજ.”

પોશાકમાં ઝાઝો ફેરફાર નથી થયો જાણી લીલી સંતોષ પામી, અને હાલના કામકાજનું પૂછ્યું.

નોકરીમાં પડતો આનંદ—નડતી મુશ્કેલીઓ આઠ મહિના રખડવાની પદ્ધતિ—ત્યાં ગામડાના રીતરિવાજોની મળતી માહિતી—અજ્ઞાન લોકોનો મદ્દલાવ—તેમની સાથે સ્નેહથી કામ કરવામાં આવતી મજા, દેશી કે યુરોપીઅન અમલદાર ધારે તો—પ્રભુ ખાતર કામ કરે તો—રાગ તથા પ્રગતિ કેટલું લલું કરી શકે એમ છે. તે સઘળું રસથી લીલીને તેણે સમજાવ્યું.

લીલી: “તમારી આ હકીકત જાણી મારા પિતા જીવતા હતા તો કેટલા ખુશ થાત !”

જીવનલાલ: “ઈંગ્લેન્ડ રાજ્યના બંધારણને તેની કામ કરવાની પદ્ધતિને—કર્તવ્ય જુદાને વખાણતાં શિષ્યો હોઈ તો તેનો પ્રતાપ તમારા પિતાનોજ છે. જે દેશમાં અધાધુધી—મારામારી—કુસંપ—અશાંતિ જૂદા જૂદા ધર્મ—જૂદી જૂદી ભાષા—તે દેશમાં આવી શાંતિ ફેલાવનાર, ખાલું રાજ્યબંધારણ કરનાર અને ઘડિયાળની ચંત્રની માફક ખાલતાં પગો—એ સર્વનો હું વિચાર કરું છું તેમ મને તમારા દેશને માટે

માનવૃત્તિ થાય છે, દિલ્લીગીરી માત્ર એટલી છે કે મારા લોકો એનું મહત્વ સમજી શકતા નથી. એક વ્યક્તિને માટે નહિ પણ સમાજના લાભ માટે કામ કરવાનું છે ને કરવું જોઈએ-એ તેમના મગજમાં ઉતરતું નથી.”

જીવનલાલ અને લીલી વચ્ચે દીવસે-વચ્ચે વર્ષે આમ સાથે ખેડાં હતાં એટલે ખેડેનાં હૃદય ઉઘાડાં થયાં હતાં. એક ખીજતની વાત કહી સંભળાવી શાંત થયાં હતાં. આખા હિંદુસ્તાનના એક છેડાથી તે ખીજ છેડા સુધી તપાસતાં જીવનલાલને પોતાનું હૃદય ખોલવાનું સ્થાન નહોતું-જેથી રીતે લીલી આગળ આજ તેના ઘરની-નોકરીની-ખહારની-દેશની જાનામાં જાની વાત કહેવા માંડી હતી, તેવી શાંતિથી-તેવા રનેહથી-તેવી નિશ્ચિંતતાથી કહેવાનું એક સ્થાન તેને જડતું નહોતું: જડતું નહોતું. વાતમાં ને વાતમાં વખત ક્યાં ગયો તેની ખબર રહી નહિ. એટલામાં જંગડીઓનો અવાજ સંભળાયો એટલે લીલી બોલી:

“કમળા ! આવ. તારાજ દેશના અને મારા જૂના મિત્રની હું તને ઝાળખાણુ કરાવું.”

ખેડેનાં હૃદયમાં થયાં. લીલીનો હાથ જીવનલાલના ખલા ઉપર જ હતો. જીવનલાલે આજણા તરફ નજર કરી તો એક હિંદુ કન્યાને આવતી જોઈ. શરીરે માંસલ અને ઉંચી હતી, ધોળો ગણીયો ને ધોળું સફેદ લુગડું પહેર્યું હતું. કમરે સોનેરી પટ્ટો પહેર્યો હતો. હાથમાં સોનાની ને કાચની જંગડીઓ હતી ને ગળામાં એક સેરનો મોતીનો છંડો હતો. હિંદુસ્તાનની કન્યા માફક તે આવતાં ગલરાઈ નહિ, તેમ તેનામાં મર્યાદા-સ્ત્રીયોગ્ય વિનીતતાનો અભાવ પણ નહોતો. આ સફેદ વસ્ત્રવાળી-સુદ્ધિશાળી-વિનીત-સખ્ય છતાં નિડર-સ્વાત્મશ્રદ્ધાવાળી હિંદુ કન્યાને જોતાં, જીવનલાલને-અગ્નિદયાને દેખી ધ્રુમટો તાણતી, કાંઈના દેખતાં પોતાની સાથે પણ વાત કરવામાં

પાપ માનતી, નિરક્ષર, ગ્રેમી, આળસુ, ગંધી, તોડરની સાથે સમય ગાળતી, પોતાની પત્નીને સરખાવવા લાગ્યો ને જીવનલાલ-ગુજરાતના પાયતખત અમદાવાદનો આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર પોતાને દુઃખી માનવા લાગ્યો-શરમાવા લાગ્યો. સમ્યક્તાના નિયમ પ્રમાણે કમળાની સાથે શેકહેંડ કરવાનું ને વિસરી ગયો, જે કમળા મુગી રહી તે ઉપરથી લીલી સમજી. તેણે જીવનલાલનો એક હાથ લઈ કમળાના હાથમાં મૂક્યો અને બંનેને વાંસે હાથ મૂકી બોલી:

“તમે બંને મને બહાલાં છો અને મારા મિત્ર તરીકે તમે એક બીજાનાં મિત્ર થજો.”

જીવનલાલ મુગોળ હતો. કમળા જીવનલાલનો હાથ અડતાં જરાક સંકાય પામી હતી તે જીવનલાલ ચેત્યો-સંકાયતું કારણ સમજ્યો ને બનતી ત્વરાએ હાથ ખેંચી લીધો. કમળા શાંત અને ખીંચી રહેતી બોલી: “ના, જીવનલાલ! આપનું ઝોળખાણ થતાં હું મારી જાતને ભાગ્યશાળી માનું છું; આપણે બંને આપણને જે પ્રિય છે તેનાં મિત્ર છીએ.”

આટલું અંગ્રેજીમાં બોલી કમળાએ ગુજરાતીમાં બોલવું શરૂ કર્યું: “તમે વીસા મોઢ છો-હું દસા મોઢ છું. તમે પુરૂષ છો-હું સ્ત્રી છું. આગણ દેશમાં આપણી વચ્ચે મિત્રતા સંભવજ નહિ-અશક્ય છે. ‘મિયાં મહાદેવને ન બને’ એ મીસી લીલી જાણતાં નથી. એમની હાજરીમાં આપણે મિત્ર રહીશું. મિત્રનો પાર્ટ લજવીશું, નહિ તો એ ગિચારી દુઃખી થશે.”

જીવનલાલ: “જો તમને હરકત નહિ હોય તો મને હરકત નથી. તમે મારા વિલાયતના મિત્ર મીં મારફતીયાનાં બહેન છો એ વાત હું ભૂલવાનો નથી.”

લીલી: “જીવનલાલ! તમે મને ના સમજણ પડે એવી વિચિત્ર ભાષામાં શું ગુપચુપ વાતો કર્યા કરો છો?”

જીવનલાલ: “તમારે ખાતર અમે મિત્રલાલથી વર્તીશું: આટી જે જનસમાજમાં અમે છીએ તે જેતાં અમારી એની મિત્રતા સંભવતી નથી.”

લીલી: “અરે હા ! હું બૂલી. મારા સ્નેહીઓની સાથે હું વાન કરતી હોઉં છું, ત્યારે હું ઊંચ-નીચનો સંબંધ બૂલી જઈ. ભાઈ બહેનના સ્નેહથી જ ચાહું છું.”

તોડરે આવી રાઉંડ ટેબલ મૂક્યું—ઉપર ચાહની તૈયારી કરી એક નાની ઘંટડી વગાડી. ઘંટડી વાગતાંજ મીસીસ મીલન અને મી. મીલન આવ્યાં. મીસીસ મીલને મીસ લીલીને ચાહ આપ્યો અને વિલાયતની માફક ઘણું વર્ષે લીલીને ચાહ પીવડાવવામાં જીવનલાલને ઓર આનંદ આવ્યો. કમળા વારંવાર લીલીને મદદ કરતી હતી. કમળાને પણ ચાહનો ખાસ મળતા તે ખુરશીપર બેસી.

લીલી: “જીવનલાલ ! વિલાયતમાં આપણા બાગની ફુંગસો ચાહ પીતાં તે ચાહ અને આ ચાહમાં કાંઈ ફેર લાગે છે ?”

જીવનલાલ આનો હિતર આપી શક્યો નહિ એટલે મીલન બોલ્યો: “એ ચાહ જેવો આ ચાહમાં જીવનલાલને ટેસ્ટ નથી આવતો. કારણ એટલુંજ કે તે અન્યારે ચાહ પીતા નથી.”

લીલી: “એમ કેમ ? જીવનલાલ ! તમને ચાહ-તેમાં અપોગનો ચાહ તો બહુજ પસંદ હતો.”

જીવનલાલ: “હા. પણ હમણાનો મેં ચાહ છોડી દીધો છે.”

લીલી: “શું ? ચાહ કરતાં બીજું વધારે લેહેજતદાર પીઓ છો ? મારા મત પ્રમાણે ચાહની ખોટ કાઢી પૂરી પડે એમ નથી. લેમોનેડ પસંદ હોય તો મને ખાતરી છે કે મીસીસ મીલન ના નહિ પાડે.”

જીવનલાલનો ગલરોટ વધ્યો—મીલન લીલીને સમજવતાં બોલ્યો: “જીવનલાલ વેણુવ છે, એમને બીજાના દાઅનં કાંઈ અપતં નથી.”

લીલી દિલગીર થઇને બોલી: “વિલાયતમાં અમારી સાથે ખાતાં પીતાં એમને વાંધો નહોતો ને અહીં ક્યાંથી નીકળ્યો? ત્યાં તો અપોરના-સાંજના હોંશથી મંગાવી ચાહ પીતા. તે વખતે વાંધો નહોતો તો અહીં શા માટે હોવો જોઇએ? ચાહ છે, કાંઈ માંસ અદિરા તો નથી ને?”

મીલન: “કેળવણીને ખાતર મીઠું જીવનલાલને ઇંગ્લાંડ જવાની જરૂર હતી અને તેટલા માટે ન્યાતના નિયમો લાંબ કરવા પડ્યા હતા. અહીં આવ્યા પછી પ્રાયશ્ચિત આપી ન્યાતે તેમને ન્યાતમાં લીધા છે અને ‘મીસ લીલીને ખાતર’ પણ તે નિયમ તોડવા નથી માગતા.”

મીલનના બોલવાનો હેતુ—‘લીલી’ શબ્દ ઉપર ભાર મૂકવાનું કારણ જીવનલાલ સમજ્યો હતો—તેના પેટમાં તેલ રેડાયું હતું—ચીડાયો હતો, પણ શું કરે! પોતાતા ઉપરી અમલદાર-કલેક્ટરનું કહેલું અક્ષરશઃ ખરું હતું.

લીલી: “કમળાને અમારી સાથે અમારે ત્યાંનો ચાહ પીવાનો—ખાવાનો વાંધો નથી. ત્યારેજ ચાહ પીએ છે, નહિ વારે?”

મીલન: “તે પિતાની મરજીથી સ્વતંત્રતા લઈ ચક્રી છે. હજી પ્રાયશ્ચિત અપાયું નથી. એના પિતાનો એનો અલિપ્રાય છે કે કેટલેક દરજ્જે ન્યાતના નિયમો શિથિલ કરવા જોઇએ.”

લીલી: “કમળાને નાતમાં લેશે કે!”

મીલન: “તે ખાત્રીથી કહેવાય નહિ. એનું કાની સાથે લગ્ન કરે છે એ ઉપર વિચાર. જો તેનો વર એના પિતાના વિચારને મળતોજ હોય તો તો વાંધો નહિ આવે, નહિ તો શું થશે તે કહી શકાય નહિ.”

લીલી: “જીવનલાલને નાતની શી જરૂર પડી?”

મીલન: “એમના કુટુંબીઓ જૂના વિચારના ને વહેમી છે માટે. વળી વધારામાં નાતમાં આવે તો લોકોમાં વધારે માનીતો થાય અને

તેથી લોકાની પ્રીતિ સંપાદન કરવાથી-લોકો સાથે બેળાતા રહેવાથી-આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર તરીકે વધારે સારું કામ કરી શકે. એના કુટુંબ અને લોકાની ઇચ્છા પૂરી પાડવાની તીવ્રેચ્છા માટે તમે મી. જીવનલાલનો દોષ નહિ કાઢો એમ હું ધારું છું.”

લીલીએ ખુલ્લા દીલથી કહ્યું: “હું જરાક નિરાશ તો થઈ છું. જ્યારે તે ઈંગ્લાંડમાં હતા ત્યારે મારી સાથે, પિતાની સાથે-છૂટથી-સ્નેહથી-વગર સંકાયથી-ખાતા પીતા, રવિવારે મારી સાથે દેવળમાં પણ આવતા. અમારો આટલો બધો પરિચય છતાં-અમારો-મારો-આટલો સ્નેહ છતાં-ઉંચી કેળવણી લીધા છતાં માત્ર ધર્મને બહાને મારી સાથે, આટલે દૂર એમને માટે આવી છું છતાં-એક ચાહતો પ્યાલો પીવામાં વાંધો ગણે છે, એ ખરેખર દિલગીર થવા જેવું છે. હું એમને માંસ-મદિરા લેવા દુરાગ્રહ કરતી નથી. શું ચાહતો પ્યાલો પણ અંગિકાર ન કરે ?”

મીલન: “મીસ લીલી ! મી. જીવનલાલ ઉપર કોઈ ન ભરાશે. એ આ સ્થિતિ માટે અત્યંત દિલગીર છે. તમને દિલગીર-નિરાશ થતાં જોઈ એમનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું છે, એમનો ઉપાય નથી. જ્ઞાતિના નિયમ લોખંડની બેડીઓ કરતાં વધારે જખરા છે. એ સંબંધમાં એમની મેજે એ ખુલાસો કરશે.”

જીવનલાલ: “લીલી ! તમને મારા ઉપર બહુ ખોટું લાગ્યું છે ?”

જીવનલાલ, તે અંધ બાલાનો જીવન સ્તાંભ-તેનો કામળ સ્નેહ-ભર અવાજ, લીલીની ગ્લાની-લીલીની અસ્વસ્થતા નષ્ટ કરવા, બસ હતો.

લીલી: “કાંઈ નહિ. મી. મિલને વિલાયતમાં મને કહ્યું હતું કે પૂર્વ અને પશ્ચિમની પ્રજાજન્યેનો ભેદ જોવા હિંદુસ્તાનમાં આવવું. જીવનલાલ ! મારે હજી બહુ કહેવાનું છે. તમે બીજીવાર ક્યારે

મળવા આવશે ? મને મળવા માટે અહીં આવવામાં તો ન્યાતના નિયમ તોડવા નહિ પડે ને ?”

લીલી જોઈ શકતી હત તો તેના છેલા વાક્યે જીવનલાલને કેવી અસર કરી હતી તે સમજી શકત ને પોતાના તે શબ્દ માટે મારી માગત. દુર્ભાગ્યે તે જોઈ શકે એમ નહોતું. જીવનલાલે થોડી વારે ઉત્તર આપ્યો: “તમને મળવામાં-તમારી સાથે સુખદુઃખની વાતો કરવામાં નાત આડી આવનાર નથી.”

લીલી: “જીવનલાલ ! તમારે હજી બહુ બહુ કહેવાનું છે નહિ વાર ?”

જીવનલાલ નિશ્વાસ નાંખી બોલ્યો: “હા એમ છે ખરું.”

લીલી: “જીવનલાલ ! તમારાં સુશીલ પત્ની સાથે મારું ઓળખાણ નહિ કરાવો ?”

‘સુશીલ’ શબ્દ લીલી સહૃદયતાથી-સ્નેહથી બોલી હતી. જીવનલાલને એનો એજ શબ્દ વજ્રપાત જેવો થઈ પડ્યો હતો.

જીવનલાલ: “મારી સ્ત્રી સુશીલ ! એની સાથે તમને વાત કરવામાં જરાએ રસ પડવાનો નથી, લીલી !”

લીલી: “તમે પરણ્યા છો, એ વાત પણ તમે મારાથી છપાવી હતી અને કેમ છપાવી તેનું કારણ પૂછ્યું ત્યારે તમે આમજ કહ્યું હતું. જીવનલાલ ! હું તમને કેટલી વાર કહું ! તમારું સર્વસ્વ-તમારે લગતી સર્વ વાત મને પ્રિય છે; તો પછી તમારી પત્ની તો વધારે પ્રિય હોયજ. એમની સાથે વાત કરવા-ફરવા-હરવા હું તલસી રહી છું. ઈલાંડમાં ફરતાં હતાં-બોટીંગ કરતાં હતાં. તે-તમારા ગુરૂ અને મારા પિતાની અને મારી વાત તો તમે એમને કરીજ હશે.”

લીલીના દરેક શબ્દે જીવનલાલનીત્તુમુગ્ધવશ વધારી.

જીવનલાલ: “લીલી ! તમારી એ ઈચ્છા નકામી છે. ઇલાંડના

આપણા આનંદની વાત, એ અહીં 'બેંસ આગળ સાગવત' જેવું છે. તે તેમાંનું કાંઈજ સમજતી નથી."

લીલી: "એને ગમે કે ન ગમે તો પણ એને મળવા, એનો કામળ હાથ મારા હાથમાં રાખવા, તેનો મધુર અવાજ સાંભળવા હું બહુજ ઉત્સુક છું. તે બહાર નીકળતાં બ્રીએ છે? શું તે પડદાનશીન છે?"

જીવનલાલ: "છેક એમતો નથી. અમારે ત્યાં પડદો નથી, પણ જેને અનુકૂળતા હોય તે ગાડીમાં એસી બહાર જાય-હીંડતાં નહિ."

લીલી: "તો એમને માટે ગાડી છે?"

જીવનલાલ: "એને માટે છે, મારી માને માટે પણ છે."

લીલી: "મારા જેવી પરદેશી અને અજ્ઞાણને મળવા આવતાં તે ગભરાતાં હશે-શરમાતાં હશે. એમ હોય તો હું આવું?"

જીવનલાલ આ દરખાસ્તથી વધારે મુંઝાયો, પણ કાંઈ ઉત્તર તો આપવોજ જોઈએ એમ માની તે બોલ્યો: "મારી પત્ની કમળાની માફક કેળવાયેલી નથી. વળા તે જૂના વિચારની ને વહેમી છે. મને ખીંક છે કે તે તમારો સત્કાર પણ મારી રીતે કરી શકશે નહિ. અમારી રીતભાત તમારાથી જૂદી છે ને ને તમારી રીતભાતથી કેવળ અજાત છે."

લીલી કાંઈ ધવાંથી બોલતી હોય એમ બોલી ઉઠી: "ત્યારે તો તે તમારી સહધર્મચારિણી—મિત્ર-જીવનમિત્ર નહિ થઈ શકતી હોય?"

જીવનલાલ: "સામાન્ય રીતે હાલમાં હિંદુઓ પોતાની સ્ત્રી જીવનમિત્ર થાય એમ ઇચ્છતા નથી."

લીલી: "ત્યારે તેઓ તેમની પાસેથી શું માગે છે?"

જીવનલાલ: "ગુલામગીરી અને છોકરાં."

લીલી: "આ બંને તમારી પત્ની તરફથી તમને મળ્યાં છે?"

જીવનલાલ હસ્યો પણ લીલીએ જોઈ શકી નહિ.

જીવનલાલ: “મારે કહેવું જોઈએ કે મારી પત્ની હજી કોઈ બાળકની માતા થઈ નથી અને કહ્યું માનવામાં તો કોઈ કોઈ વાર સાંભી થઈ જાય છે. તે અજ્ઞાન માળાપના હાથ તળે ગ્રહ રહી છે.”

મીસીસ મીલન અને મી. મીલનને ફરવા જવાનો વખત થવાથી તેઓ ક્યારનાંએ લુગડાં પહેરવા ગયાં હતાં. કમળા પણ ક્યારની બીજા ઓરડામાં ચાલી ગઈ હતી. આ ઓરડામાં માત્ર લીલી ને જીવનલાલ બેઠા હતાં.

લીલી: “તે હશે, પણ મને એક વખત એમને મળવા દો એમની સાથે વાત કરવા દો. પછીની વાત જોઈ લઈશું.”

ઓટલોમાં કમળા પાછી આવી અને વાત ત્યાંથી અટકી.

પ્રકરણ ૫ મું

આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરઃ ઘરમાં

મી. જીવનલાલ મુધરેલા વિચારતો હતો. અંતરથી તે ન્યાતગતનો ખેદ માનતો નહોતો. વિદાયતના સંસ્કારો પડ્યા હતા અને જાતે પણ ઉદાર વૃત્તિનો હતોઃ છતાં નાનપણથીજ ઉંચા-નીચાના સંસ્કાર પડેલા. આત્મપ્રશંસા જનસ્વભાવને રૂચીકર લાગતી હોવાથી પોતે ઉચ્ચ છે એમ માનતો. અધુરામાં પુરું હિંદુસ્તાન આવ્યા પછી પોલીસીની ખાતર-લોકપ્રિય થવા ખાતર-કુટુંબમાં માનીતા થવા ખાતર-જૂના રીતરિવાજો, ઘણે દરજ્જે પોતાના “પ્રીતીપલ” ને વિરૂદ્ધ ન હોય, એવા રીતરિવાજો પાળવાની ટેવ પડી હતી. એટલે ધ્રુષ્ટ છતાં-યત્ન કરતાં છતાં-ઘણીવાર અન્ય જ્ઞાતિ તરફ તિરસ્કાર નહિ પણ જરાક અવાજ દર્શાવતો. ‘અમે વાણીયા’ ‘આખરે કણુખી ભાઈને !’ ‘લુહાણા -કુંગળી વેચી ખાનારા !’ ‘મોચી ચામડીઆ !’ ‘ઘાંચી ગોલાને !’ એવો વિચાર સ્વાભાવિક રીતે સંસ્કાર અને વાતાવરણને જમળે થઈ આવતો.

લીલીની સાથે વાતમાં તક્ષીન થયો હતો, સાં જીવનલાલે કમળાને આવતી જોઈ. એક તો પોતાની વાતમાં ભંગ પડ્યો ને બીજું પોતે મોઢવાણીયામાં ઉંચા એવા વીસા મોઢવાણીયા—તેમાં વળી આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર—તેને એક દસામોઢની છોકરી—વિલાયત જન્મ આવેલી, સાહેબ લોકને સાં ટેલંગીયાનું ખાતીપીતી—વખત છે ક્રીશ્ચિયન વિચારની—એવી છોકરી સાથે સરખા દરજ્જાની સમજી વાત કરવી તેને પસંદ નહોતી. કમળાની પણ એજ સ્થિતિ હતી. હિંદુઓમાં મૂળ તો સ્ત્રીઓ ખાલ્યાવસ્થાથીજ પોતાની જાતને હલકી ગણવા ટેવાઈ હોય છે, તેમાં સંસ્કારને લીધે કમળા પોતે જીવનલાલથી નીચી જાતની છે એમ માનતી. પરંતુ મીશનરી નિશાળને વિલાયતના પવને એ માન્યતા કાંઈકે શિથિલ થઈ હતી, એટલે તે આગળ આવી હિંમતથી બોલી:

“મીસ લીલીએ તમે આવો ત્યારે આ છબીઓનું આલ્પમ આપને ખતાવવા કહ્યું હતું, તે જોશો?”

લીલી: “કમળા ! તે સંભાર્યું” તે બહુજ સાચું કયું. હું તો ભૂલી ગઈ હતી. આપણા ઘરનાં ને ફરવાની જગોનાં ચિત્રો છે એમ કહે છે. જૂઓ તો ખરાં તમને સાંભરે છે!”

છબીઓ જોવામાં અને વાત કરવામાં આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર નાત જાત ઉંચ—નીચનો ભેદ ક્ષણવાર ભૂલી ગયો. કમળાએ સ્વચ્છ સાદા લુગડાં પહેર્યાં હતાં, મર્યાદાસર પણ હિંમતથી વાત કરતી હતી અને વાત અંગ્રેજીમાં જ ચાલતી હોવાથી પોતાથી હલકી છોકરી સાથે વાત કરે છે, એ વિચાર આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરને આવ્યો જ નહોતો. ટેમ્સ નદીની સહેલગાહ અને બોટીંગ—નદી કિનારે ઝાડની ઘટામાંથી સંભળાતા પક્ષીના કલરવ, બરફ ધુમસથી આચ્છાદિત ખેતરો—લીલીની સાથે કલાકો ને કલાકો એકમત્સની કુંજમાં કરેલી વાર્તા, લીલીના મધુર સરોદથી ગવાયેલાં ગીતો, હાર્મોનિયમ પિયાનાના મીઠા સરો—પોતે દીલરૂઆની સાથે ગાયેલાં દેશી ગીતો—આ સર્વે

આપણા આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરની આંખ આગળ તરી આવ્યાં. ક્ષણવાર પોતે વિલાયતમાંજ—લીલીની સાથેજ છે એમ ભાસ્યું. પાંચ વાગ્યા ને મીસીસ મીલનની બગી દરવાજા પાસે આવીને ઉભી. ગાડીનો ખખડાટ સાંભળતાંજ જીવનલાલ એકદમ ઉભો થયો ને બોલ્યો: “લીલી, તમને ફરવા જતાં રોકા રાખ્યાં તે માટે મને માફ કરશો. જૂઓ, મીસીસ મીલન વાટ જોઈ ઉભાં છે.” એટલું બોલી તેણે જવા માંડ્યું.

લીલી: “જીવનલાલ ! હજી તો પા ભાગનીએ વાત થઈ નથી અને તમે તો તમારી વાત કરીજ નથી. તમારે ફરીને આવવું પડશે. ગ્રાહ ન પીવી હોય તો ન પીશો.”

જીવનલાલ: “જે મીસીસ મીલનને વાંધો નહિ હોય તો હું જરૂર આવીશ. લીલી ! તમારી જોડે વાત કરીને જે સંતોષ થાય છે, એવો સંતોષ ખીજે ક્યાંય થતો નથી.”

મીસીસ મીલને હસીને જરૂર ફરી આવવા કહ્યું. લીલીએ જીવનલાલના છેલ્લા શબ્દો સાંભળ્યા નહોતા, છતાં તે ભાવાર્થ સમજી હતી.

જીવનલાલ ઓટલા ઉપર ગયો. કલેક્ટર સાહેબની ગાડી ઉભી હતી. કાચમેને આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરને જોતાંજ ગાડી આવી ખસેડી ને આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરની ગાડી આવી ઉભી. સ્વાભાવિક રીતે જીવનલાલની આંખ ખંતે ગાડી ઉપર પડી. કલેક્ટરની ગાડી ઘણા વર્ષોથી એની એ હતી—પોતે નવીજ લીધી હતી, છતાં કલેક્ટરની ગાડી ચકચકતી અને સફાઈદાર હતી, ત્યારે પોતાની ગાડીના પૈડાં ઉપર ને ગાડીના ચારે બાજુના પાટીયાં ઉપર કાદવના ડાઘ પડ્યા હતા, નિશાનસમાં મીજીવત્તીનો રસ ફેલાયો હતો, ઘોડો સાફ નહોતો, કાચમેનના ઘોળા કોટ ઉપર તેલનો ડાઘ હતો, પટાવાળાનો પાવજમો ફાટેલો, પગ કાળો, પિત્તળ અંખુ ને પાઘડીમાં કાગળીયા ખોસેલા હતા. આ ખંતે કાચમેન, પટાવાળા અને ગાડીમાં તફાવત જોઈ યુરોપીયન

અને દેશીઓની સ્વચ્છતા—મુઘડનાનો વિચાર આવ્યો અને તે દિલગીર થયો.

કલેક્ટર સાહેબને ત્યાં—આખા અમદાવાદ છુદ્ધાના મુખાને ત્યાં—મીસીસ મીલન ગતે તળેલામાં જતાં. ગાડી, ઘોડા, બાગ, ઘર સાફ રખાવતાં—જરાફ ડાહ્યો બેતાં ધૂળ કાઢી નાંખતાં—પટાવાળા, કાચમેનને સાદાં પણ સ્વચ્છ લુગડાં પહેરવાનો હુકમ આપતાં ને હુકમ ન પાળતાં શિક્ષા કરતાં. મી. અને મીસીસ મીલન ગતેજ નોકર માંદો હોય ત્યારે સારવાર કરતાં અને તંગીના વખતે મદદ કરતાં. પોતાને ત્યાં એવી દેખરેખ કાણુ રાખે? કલેક્ટરાણીને તો બાનજ નહોતું. માતૃશ્રીનું જોર હતું. પોતાનું ચાલતું નહોતું. મુઘડનાનો વિચારજ નહોતો, હિંદુ સંસારમાં એવી મુઘડતા સ્વચ્છતાનો—વિચારજ ઓછો હોય છે. સહેજ ડાઘ—સાફીનો ડાઘ, આરીખારણાં, દિવા, કાચ ઉપર ધૂળ તો હોયજ એમાં શું! તળેલામાં તો ગંદકી હોયજરતો. નોકરેને સાફ લુગડાં હોય જ નહિ, કાટી ગય. એ વિચાર એટલા તો દ્રઢ થઈ ગયેલા હોય છે કે સફાઈની વાતજ નહિ. સફાઈ રાખનાર—રખાવનાર ટીકાને પાત્ર થાય છે. ધડુઓ-પત્નીઓ બહાર જતાં-નાત ગતમાં જતાં-દેવ દર્શન જતાં-સારામાં સારાં લુગડાં પહેરે; પરંતુ જેના શરીર અને મનના શ્રમથી એ વસ્તુઓ મળી શકે છે, જેના તેઓ ઝાલાં હોય છે. એવા પતિ પાસે જતાં દિવસે ને તેમાં રાત્રિએ ફાટેલાં, મેલાં, સુતી વખત પહેરવાનાં—કહો કે બળજ જવાનાં કપડાં પહેરે છે. આમાં સ્ત્રીઓનોજ દોષ છે, એમ નહિ; ધણા પુરૂષો પણ નાનાં ગંધાતાં મેલાં પંચીયાં કે ઘોતીયાં, એવુંજ બદન ને એવાજ જથરાવથરા વેપે ફરે છે. આ સ્થિતિને લીધેજ પુરૂષો નાટકમાં કે રસ્તા ઉપર ફરતી શણગારેલી સ્ત્રીઓને બેધ આકર્ષાય છે ને ઘરની સ્ત્રીઓ ઉપર, ઓંદઈ હોય છતાં પણ, મોહ રહેતો નથી. જીવનલાલને આ બધા વિચાર પળવારમાં આવ્યા ને લીલીને આંખો નથી એ સારું છે, એમ થયું.

પટાવાળાએ ગાડીનું ખારણું ઉઘાડ્યું ને જીવણલાલ અંદર ગાદી ઉપર પડ્યો. ગાડી ચાલી તેની સાથે જીવનલાલની વિચારમાળા પણ

આલી. વિલાયતથી આવ્યો ત્યારે ત્યાંનીજ ખુમારી હતી. પોતે આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર થવાનો, પછી ન્યાતની શી દરકાર છે? ન્યાતમાં દાખલ થવું શા માટે? મોટો પગારદાર, ઘેર સિપાઇસપરાં-ગાડી, માણસ, સાહેબ લોકોમાં અમલદાર તરીકે માન, પછી સગાંબહાલાં કે ન્યાત જાતની તેને શી દરકાર હતી? અભણ-અજ્ઞાન-બહેમી નાતથી બંધીને પ્રાયશ્ચિત્ત કરે, નાતમાં આવવાની વાત કરે તો સુધારાવળા શું કહે? તેની ટીકા કર્યા વગર, તેને છાપે ચઢાવ્યા વિના, તેની જાહેર હિંમતના અભાવની નિંદા કર્યા વિના રહે ખરા કે? આ વિચારથી તેણે નાતમાં દાખલ થવાની દરકાર ન કરી અને પ્રાયશ્ચિત્ત માટે ના પાડી. એક દિવસ એના ઉપરી અમલદાર મી. મીલન સાથે તેને આ વિષે વાત થઈ. વાતમાં ને વાતમાં મી. મીલને કહ્યું: 'જો તમારા પોતાનાજ કુટુંબી-તમારી પોતાનીજ ન્યાતવાળાનો તમારા ઉપરથી વિશ્વાસ ઉઠી જશે-તમારા તરફ તિરસ્કાર વૃત્તિ રાખશે-તમારા તરફ અભાવ દર્શાવશે-તો પછી બીજા લોકો તમને હલકા ગણશે-એમાં શી નવાઈ! હજી તમારો જનસમાજ કેળવાયો નથી. હલકા-ગામડીયા-અજ્ઞાન વર્ગ ઉપર ન્યાતની ભારે અસર છે અને તેઓ ન્યાત બહાર થયેલા તરફ જરા પણ સદ્ભાવ રાખતા નથી. ન્યાત એ ગંગા માને છે. એવા લોકોની સાથે રેવન્યુ ખાતાને કામ છે. તમે એ ખાતાના ઉપરી અમલદાર છો, એટલે તમારે એવા લોકોમાં રહીને કામ કરવાનું છે. મુક્તિ-ફાળવાળા ભગવા લુગડાંમાં-ધોતીયાંમાં-મહત્વ નથી માનતા, પણ લોકોની પ્રીતિ સંપાદન કરવા એવો વેષ લે છે. તમારે પાંલીસી ખાતર-ભવિષ્યમાં વિલાયતગમન સરળ કરવા ખાતર-પણ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું; એ મને સલાહભરેલું લાગે છે.' પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાની આ સલાહ જીવનલાલને યોગ્ય તો ન લાગી, પણ કમને કમ્મલ રાખી. પ્રાયશ્ચિત્તની મુછો મુઠાવવા વગેરેની તેમજ કેટલીક બીજી ક્રિયાઓ કરતાં તેને હસવું આવ્યું. તિરસ્કાર થયો, છતાં કવીનાઇન કડવું જાણવા છતાં મુખની આશાએ એ પીવાય છે તેમ, તેણે ક્રિયાઓ પુરી કરી. ક્રિયા થતાં-પુરી થતાં જીવનલાલના પિતા-માતા-બહેન-કુટુંબી-ન્યાત જાત

સૌ ખુશી થયાં. જીવનલાલને પહેલીજવાર સ્નેહથી બેટાં અને સાથે બેસી જમ્યાં. જીવનલાલની પત્ની શાંતિ પણ, પતિ આજ પવિત્ર થયા, અસાર મુઠ્ઠી પાપી હતા તે પુનિત થયા, હવે એમની ધર્મક્રિયા પરમેશ્વર માન્ય કરશે. હવે એમના હાથનું પાણી પીવામાં વાંધો નહિ, એમ અંતઃકરણપૂર્વક માનવા લાગી. પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યા પછી-કુટુંબમાં દાખલ થયા પછી-ગામના લોકોનું વર્તન જીવનલાલ તરફ તદ્દન બદલાઈ ગયું. વિલાયત જવાની જરૂર છે. ત્યાં જઈ આવ્યા છતાં જીવનલાલ સાહેબ દેવા સાદા ધર્મિષ્ઠ થયા છે, કુટુંબ ન્યાત ગતની દરકાર રાખે છે! એમ વાતો થવા લાગી અને લોકો તરફથી સપ્રેમ આવકાર મળતો ગયો. ત્યારે જ જીવનલાલને ખબર પડી કે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાથી તેને કેટલો લાભ થયો હતો! પ્રાયશ્ચિત્ત કરવામાં ગંભીર નુકશાન નહોતું અને એટલી સરલતાથી અને કે દેશવતનીઓનું કલ્યાણ કરવાની અનુકૂળતા મળી આવી હતી. મોલને પોતેજ સલાહ આપી હતી એટલે લીલીને મોઢે પોતે અચોગ્ય ક્યું છે એમ નહિ કહે, એની મો. જીવનલાલને ખાત્રી હતી.

જીવનલાલ આવા વિચારમાં ને વિચારમાં હતો, ત્યાં ગાડી ઘર પાસે આવી. ઘર રસ્તા ઉપર હતું. એટલા ઉપર બે ચાર સિપાઈઓ તડાકા મારતા અર્ધનગ્ન સ્થિતિમાં બેઠા હતા. ગંદી ગોદડીયો, બીડીયોનાં બોળાં, હોકા, કામલા વગેરે પડ્યાં હતાં. ઘરમાં પેસતાંજ રસ્તામાં પડતી બારીઓવાળો ઝોરડો હતો. આ આપણા આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરની ઘરની આકૃષ્ટ હતી. એ ઝોરડામાંથી અંદરના ઝોરડામાં જવાતું. ત્યાં બેરંગોની બેઠક હતી. આકૃષ્ટમાં બારી પાસે આરામ ખુરશી ને ખુરશી પાસે દ્વીપાઈ ઉપર એકાદ બે પેપર પડ્યાં હતાં. દોલમાં વચમાં રાઉંડ ટેબલ ને ટેબલ ઉપર 'ફલાવર વાઝ' માં સુશોભિત મુગંધીદાર ફૂલોનો ગોટો હતો. પાંચ સાત બીજી ખુરશીઓ ગોઠવીને મૂકી હતી. એક બાબુ ટેબલ અને તે ઉપર લખવાનો સામળ હતો. બીજે બાગમાં પેસતા શહેનશાહ અને શહેનશાહ-

ખાનુની છબી હતી. તેની સામે મી. એવનરિન અને મીસ લીલીના ફોટા હતા.

ગાડી ઉભી રહી. જીવનલાલ ઓટલા ઉપર ચઢ્યો, સિપાઇઓ થોડા ઉભા થયા તે થોડા બેસી રવા. ઉભા થનાર સિપાઇઓએ નહોતો પહેર્યો ડ્રેસ કે નહોતો ઉભા સભ્યતાથી. દેશી આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર ને વિલાયતી આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરમાં એટલોજ નફાવત.

કાચમેને પાછળ આવી પૂછ્યું: “સાહેબ ! ગાડી કેટલે વાગે લાવું?”

જીવનલાલ: “આઠ વાગે ! મગન ! તું તથા પટાવાળો આવા લુગડાં કેમ પહેરો છો ? બીલકુલ સાફ રહેતા નથી ! ડ્રેસ તો કમણાંજ સીવડાવેલો છે ! ક્યાં ગયો ?”

કાચમેને નીચા નમી સલામ કરી જવાળ આપ્યો: “સાહેબ ! અમે નવો ડ્રેસ કપાટમાં મૂકી દીધો છે ને કલું છે કે ગવંડર સાહેબ. આવશે ત્યારે પહેરવા આપીશ. આ લુગડાં શા ખોટાં છે !”

માનું નામ આવતાં જીવનલાલ ઓટલા ચાલ્યા વિના ઘરમાં જઈ ને પોતાના ઓરડામાં પેસે છે, ત્યાં સામેથી મા આવી પાંડોંચ્યાં.

મા: “અલ્યા જીવણ ! જરા ઉભો રહે ! આટલી ઉતાવળ શી ?

... કહેવું છે. આ તારો કુતરો કેઠ રસોડા સુધી આવે છે મારે નહિ પાલવે. હવે તું કલેક્ટર થઈશ; તો પછી આમ દોડા શી ! એ તો મુઝા સાહેબ લોકને ફાવે ! કે હડકાયા કુતરાની

... રખડારખડી ! કામ તો છેજ સ્તો ! એ તો થશે ધણુએ !

... કે કે મરીને ! એવો જીવ રાખીએ નહિ !”

જીવનલાલ: “પણ આ ! તારે શું નોંધએ છીએ ?”

મા: “પણ તું ગયો હતો ક્યાં ?”

જીવનલાલ: “કલેક્ટર સાહેબને મળવા.”

મજાએ આંખ ચઢાવી દીધી ને બોલ્યાં: “તું હજી આસિસ્ટન્ટ છે, ત્યાં સુધી તારે એની પાસે જવું પડશે, પણ કાલ સવારે કલેક્ટર

અધિ ને એવા ગોરા તારા હાથ નીચે આસિસ્ટન્ટ થશે ને તને મળવા આવશે. એ દહારો આવે તો ખસ, હું એમને બહાર ઉભા રાખું ને કહું કે 'કલેક્ટર સાહેબ નહાય છે, ખાય છે કે સુતા છે—હમણાં ફરસદ નથી.' ”

માણને દિકરાના સુખનાં સ્વપ્નાં આવતાં હતાં તે જાણે અત્યારેજ કલેક્ટર સાહેબ બન્યો હોય ને બંહાર ગોરા સાહેબો રાહ બેતા ઉભા હોય એમ લાગ્યું.

આવી વાતો—બિમેદો-આશાઓ અનેકવાર સાંભળી સાંભળી જીવનલાલ કંટાળી ગયો હતો એટલે તે બોલી ઉઠ્યો: “આ ! એ તો હીક; પણ તારે શું કામ છે તે કહીશ ?”

માણ: “ભાઈ ! મારે બહુ બહુ કહેવાનું છે: વાર, ઘોડેરાની તલાટીની જગા કોને મળશે ?”

જીવનલાલ: “એ જગા ખાલી છે એવું તે ક્યાંથી જાણ્યું ?”

માણ: “એવા બબરો તો તાર કરતાં પણ વહેલાં આવે. તલાટી મરી ગયો નેની બબરમાં બબર પડી ગઈ છે. કાણ નીમાયું ?”

જીવનલાલ: “હજી કાંઈ નક્કી થયું નથી.”

માણ: “તારા મામા આજ ચાર વર્ષથી તારી ઉપર આશા રાખીને બેઠા છે, પણ તેનું તને કાંઈ લાન છે ? આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર કે કલેક્ટર થયા તેમાં આપણું શું ઉધડ્યું ? હજી ધંધુકામાં—નાત બાતમાં મહોં દેખાડવું છે. હજી તો તારા પેટમાં એમનું અન્ન છે. વખત આવે નહિ કરે ત્યારે કરીશ ક્યારે ?”

આટલી વાત બહાર સિપાઈઓ ઓટલા ઉપર સાંભળે એમ થઈ હતી. જીવનલાલ ઓરડામાં જવા-ઑફિસમાં જઈ એકાંતમાં વાત કરવા—અધીરો થઈ ગયો હતો. પણ માને કહેવાય કેમ ? ને મા સમજે કેમ ? તોએ પગલું પગલું ભરતાં તે ઑફિસ સુધી પહોંચ્યો

તે ટેમ્પલ પાસે ખુરસી ઉપર બેઠો. તે ખાતું ઉઘાડી લખવાનો સમાન નૈયાર કરે છે, ત્યાં થાણ સામાં ખુરસી નાખી બેઠો. માણતો અવાજ સાંભળી એક વિષવા સ્ત્રી મેઘાં હુગડાનો ગાંસરો બાંધી પાછળ આવી. તેને જોઈ હવનલાલ બહારી ઉઘ્યો: “ચતુરી! બાળીતો ગાંસરો મારી પાસે આકિસમાં ! કદ ન અડીથી.”

ચતુરી ઉઘાડી લઈ જતી હતી, ત્યાં માણએ દુકન ધ્યોં:

“રહેવા દે અડીઆં ! મું ખાલ છે ! મારી નવરે મળુ, નહિ તો થાંથી ચોરી નરો. આલ મળુ ! વાડુ, હવણ ! તેં દહ તલાટીની વાત કરી નહિ. આર ઉમેદવાર છે તે દું બહું છું. કોડરાની કમર નાની છે, એને જગા આપશે તો કાંઈ વળવાતું નથી. સાઈ જુઓ છે, ખીને હુગડી છે-ચોથો લાંચીઓ છે. તારા મામાનું જ કરને.”

હવનલાલ: “આ ! જે તારે એજ કામ હોય તો મેં તને કહી દીધું છે. દું દહ ડીન્દ્રીકરમાંથી દમજાંજ આપ્યો છું તે કામ અહીં મળું છે, મારે મને કામ કરવા દે !”

માણ: “ના, તે દું નવણા વિના જવાતી નથી. (ધોળાજીને સંદ ! જોતી નથી ! જે મહેક સાથે લાખરલાલ મળ્યા-એમને એમ હુગડાં જાય છે. મળુ કરીથી. તે હવણ મારે તારા કામ સંજોથી વાત કરવી છે. ”

હવનલાલ: “ખીણ વખત; આજે નહિ.”

માણ: “કમ આજે નહિ ! એવી સી દૂરીઓ સીકરવાની છે ! તને નવરાજ નથી, પણ મને છે તો !”

હવનલાલ: “તો આપજે આલ પેલા ઓરડામાં જઈએ. ”

માણ: “અહિં મું બોટું છે તે ત્યાં જઈએ. એવી સી કાંતી વાત છે ! ચતુરી ! ચતુરી તો કરતી છે, એની દરકત હોય નહિ. જે સાંભળ આપજુ! ધંધુકાના પેલા ત્રિભોવનલાલનો કાગળ છે. એની

માર વરસની છોકરી માટે માથું છે. મને ને તારા બાપને લાગે છે કે છોકરી ઠીક છે, ઘર ઠીક છે, ત્યારે કરી નાખવું. ત્રિભોવનનું મ્હોં મોટું છે, પણ એ તો જોઈ લઈશું. માગ્યાં તો મોતે મળતાં નથી. તારા બાપે જવાબ લખ્યો છે કે ‘અમારે બીજાં માગ્યાં આવે છે પણ હવે ગામમાં ને ગામમાં, એટલે તમારે ત્યાં થાય, તો ઠીક.’ માથું તો કાઢવું આવ્યું, નથી પણ એતો એમજ. સંસાર છે તે જૂઠું એ બોલવું પડે.”

જીવનલાલ: “આ! મારું સાંભળીશ. તું ને મારા પિતા મારા સુખમાં રાજી હો. તે સ્વાભાવિક છે, અને એટલા માટે હું તમારો આભારી છું. તમારા સામા થવું તે અયોગ્ય છે ને હું કુટુંબના સુખને માટે સામો નહિ થાઉં. પણ આ બાબતમાં મારે બોલ્યા વિના નહિ ચાલે. મારે બીજું લક્ષ કરવું નથી. આ સ્ત્રીથી મને સંતોષ છે.”

માજી: “પણ અમને સંતોષ નથી તો! તારા બાપને પૂછ્યું કે તારી વહુથી પ્રભુ તોઆ! એ રાં...કાણે જાણે ક્યાંથી મળી?”

જીવનલાલ: “પણ એણે ક્યું શું? એ કાંઈ બોલી?”

માજી: “બોલે શું? બોલે તો જીલ કાપી ન નાખું? એ વાંઝણીમાં ક્યાં હોશ બળ્યા છે. ઘણીવાર મારી પાસે બોરબોર આંસુએ રોઈ છે ને હવે બીજી લાવવા કહે છે. કેટકેટલી બાધાઓ રાખી, જપ કરાવ્યા, દવાઓ કરી, દોરા ધાગ્યા કર્યા; પણ સારો દિવસજ આવતો નથી ને.”

આટલું બોલતાં છોકરાને ઘેર છોકરાં બેવાં ઇચ્છતી ભલી બોળી માતા રોઈ પડી. ચતુરી પણ માજીને રોતાં જોઈ રોઈ.

જીવનલાલ: “પણ છે શું?”

માજી: “તે હોય શું? એજ કે મારે તારે માટે બીજી વહુલાવવી છે એ. ને તું કલેક્ટર થાય એટલે બસર કેટલો પૈસો ભેગો થાય! વળી હાથ નીચે આપણા સગાં બહાલાને નોકરીએ રખાય.”

ધોખીનો ગાંસડો બધાએ ને ચતુરી તે લઈને અંદર ગઈ.

જીવનલાલ: “આ! ત્રિભોવનની છોકરીની વાત વિષે વિચાર કરીશ.”

‘વિચાર કરવો એટલે લાંબે ગાળે નાખવું’ એ માણ બરાબર સમજતાં હતાં, એટલે તે બોલ્યાં: “વિચાર કરીશ? હજી ક્યાં સુધી વિચાર કરવાનો?”

એટલામાં આપણા આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરના પિતા ગીરધરલાલ આની ચઢ્યા. તેમણે બોધ લીધું કે માતા-પુત્ર વચ્ચે તકરાર ચાલે છે. શી તકરાર ચાલતી હશે તે તેઓ સમજી ગયા.

તે મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યા: ‘છોકરો મોટો થયો છે, લણ્યો ગણ્યો છે, આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર જેવી નોકરી છે, કાલે વહાણે કલેક્ટર થશે, બહાર આબરૂ છે, આપણી આમન્યા પાળે છે, ત્યાં સુધી ઠીક છે; કાલે ન કાન્યું ને તે જૂદો રહ્યો તો પછી? માટે બહુ ખેંચતાણ કરવામાં માલ નથી. સમજાવીને કામ લેવાય તેમાંજ મજા છે.’ એવો વિચાર કરી તેણે પોતાની પત્નીને કંપકા આપ્યો ને એને ન ગમતી વાત બહુ ન કહેવા કહ્યું.

માણ રોતાં રોતાં બોલ્યાં: “મુવું મને મોત આવતું નથી કે આ બેવું તો નહિ. ક્યારનુંએ કહું છું તોએ એકનો એ થતો નથી. વહુ લાવી આપું છું તે ગમતું નથી. એવો મુરખો કાણ હશે કે પહેલી વહુ વાંઝણી છતાં બીજી પરણવા ના કહે? એ તો વિલાયત જઈનેજ બગડી ગયો.”

જીવનલાલ: “આ! તું ન કરી શકાય તે કરવા કહે છે! મેં કહ્યું તો ખરું કે હું વિચાર કરીને કહીશ. વિલાયત? તે તો તુંજ મોકલવામાં તૈયાર હતી. જૂના વિચારનો રાખવો હતો તો મને વિલાયત નહોતો મોકલવો. નોકરીને મોટે તો જે લાયક હશે ને જેનો હિ હશે, તેને તે મળશે.”

માણ: “લાયક ? હક ? તારો મામો લાયક નથી ? ગાંડા ! જક ન કર. એ જગા એને આપ એટલે બધાં તારા ઉપર રાજ રહેશે.”

જીવનલાલ: “તે બની શકે એમ નથી. સાહેબ લોકો એમ કરતા નથી. પિતાજી ! મારાં બાને સમજવોને ! સરકાર તેમજ મા બંનેને સાથે કેમ ખુશ રખાય ?”

ગીરધરલાલ: “નદી એકજ બાજુએ વહે તોજ તેમાં વેગ હોય. સ્ત્રીઓ તો એવીજ હોય. કાશીનું કરવત આવતાંએ વહેરે, ને જતાંએ વહેરે. માટે એ ઉપર તો બહુ ધ્યાન આવવુંજ નહિ. તારી માનો સ્વભાવ બાજ કોધે ભરાયો છે તે ઘડી પછી શાંત થશે માટે એ તો મનમાં લાવવુંજ નહિ.”

પ્રકરણ ૬ ઠું

શાંતિ

શુવનલાલ-અમદાવાદનો આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર, પોતાની માતાની
 શુદ્ધી-પોતાના સંસારથી-વાતાવરણથી-કંટાળી અંદર આદિશમાં
 ગયો. લુગડાં દાઢી એકલું ખમીસ રહેવા દીધું. પગમાં સ્લીપર હતાં.
 ધોળું સફેદ ધોતીયું પહેર્યું હતું. મેજ ઉપર સહીના કાગળોનો ઢગલો
 નેષ તે ખુરશી ઉપર એકા. એ ચાર કાગળો વેચા, ત્યાં સામે નાની
 ઓરડીમાં પટાવાળાએ નાનો મેજ ને એક ખુરશી મૂક્યાં. શુવનલાલને
 ઘરમાં બધાંની સાથે ખાવું-ચાહ પીવો ગમતો નહિ. નહિ કે એને
 કુટુંબ પ્રત્યે અભાવ હતો, પણ કુટુંબમાં એને મનહજ પડતી નહિ.
 ત્રીવાર વાત ચાલતી પણ કાણમાં લગાઈ-ઘાંટા સાચાં ખોટાં-શર-
 ચતાં. આ બધાથી કંટાળી શુવનલાલે ચાહ અને ખાવાનું પોતાની
 નાની ઓરડીમાંજ રાખ્યું હતું. ત્યાં કાં તો ટેબલ ઉપર
 દિવા પાટલા ઉપર એસતો ને લટ રસોઈ લાવતો તે જમી લેતો.
 શાંતિને આ વાત પરવડતી નહિ. ‘હાય! હાય!’ વાણિયાપ્રાણી
 થઈને આમ ટેબલ ઉપર અથવા પાટલા ઉપર પહેરણુ-ખમીસ પહેરીને
 એસાજન, કેમ! રસોડામાં, જમવું વેષએ! રસોડાના ઓરડામાં
 અંધારું હોય, ધુમાડો હોય, તો પણ એજ ઓરડો; બીજે જમાય
 નહિ.’ આ વિચારથી પતિ, ખાતો હોય તે વખતે શાંતિ આવતી

નહિ. 'વળી ઘરમાં-ભર્યાભાદર્યા ઘરમાં-સાસુ નણુંદ વગેરે હોય ને લાંજ મૂકી પતિની ખબર કઢાયજ કેમ ?' આ બધાં કારણોને લીધે આપણા આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર ઓરડામાં એકલાજ જમતા. વિલાયતમાં લીલી, સાથે ખેસા ખાતી, આગ્રહ કરતી, વાતો કરી વધારે જમાડતી, જમતાં જમતાં ઘરની-બહારની-દેશની વાતો થતી, તેમાંનું અહિં કાંઈજ નહિ ! ચાહ પીતાં આપણા આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરને ખીસ્કીટની ટેવ હતી, ને શાંતિના પિતા હડહડતા વૈષ્ણવ, સાસુ પણ મરજદી, એટલે ખીસ્કીટને તો અડકાયજ નહિ ! પતિ વટલાઈ ગયા છે, જેનું તેનું ખાય છે, ધર્મ બોલ્યો છે, એમ શાંતિ માનતી અને વૃદ્ધ સાસુ-નણુંદ એમ મનાવતાં. આ સ્થિતિને લીધે અજ્ઞાન પત્ની આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર સાહેબ પ્રત્યે માનની કે સ્નેહની લાગણી ન રાખે એમાં શું આશ્ચર્ય !

આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરના કુટુંબમાં માતાપિતા-પત્ની ઉપરાંત ભાણેજ ભાત્રીજ-ફાઈ-કાકી તેના છોકરાં વગેરે પંદર વીસ માણસો હતાં. નોકર ચાકર-ગાય ભેંશ-ગાડી ઘોડા વગેરે હતાં; પરંતુ સર્વ અવ્યવસ્થિત. ઘરમાં ખુરશી-ટેબલ-કબાટ વગેરે સામાન હતો; પરંતુ ન્યાં ત્યાં પડેલો; કાઢીને ગોઠવતાં આવડતો નહિ ને ગોઠવેલો ઠેકાણું રહેતો નહિ. કબાટ ઉપર મણુ ધૂળ ચોંટેલી હોય તો શેતરંજી ઉપર શાહીના ડાઘા. આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરના આફ્રિસ-ટેબલ ઉપર શાંતિવહનું લુગડું કે ચણીયો પડ્યો હોય ! સ્ત્રીઓ ભેગી મળે ત્યારે નિંદા-ટીકા સિવાય કાંઈ નહિ. તલાટીઓ-ઢારકુનો-તેમની વહુઓ વખતો વખત મળવા આવતાં ને બા સાહેબ-માજીની ખુશામત કરતાં. શાક-કેરી શેરડી-૩ ને વારતહેવારે કાંઈ કીમતી વસ્તુ આપી જતાં ને પોતા ઉપર-તેમ પોતાનાં લાગતાં વળગતાં ઉપર-આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર સાહેબને કહી મહેરબાની રખાવવા વિનંતતા.

આ ઉપરાંત સિપાઇઓ બાસાહેબ સાથે ચોપાટ રમતા,

આફ્રિકાની વાત માત્રી જૂઠી ઘેર કરતા, બાને ફોસલાવી બીડીના પૈસા લેતા અને માછની મહેરબાની મેળવી, સાહેબની મહેરબાની માટે બહુ કાળજી કરતા નહિ. શાંતિ નાનપણથીજ વિલક્ષણ કુટુંબમાં ઉછરી હતી અને સાસરામાં સાસુ કડેઘડે છે એમ જાણતી હતી. ખાવું-પીવું ને લુગડાં ધરેણું કરવાં એજ જીવનનો ઉદ્દેશ હોવાથી સાસુને શી રીતે ખુશી રાખવી, તેની તે તજવીજ કર્યા કરતી. સવારે આઠ વાગે ઉઠી નાહી ધોષ, તે સાસુ પાસે-કુટુંબની સ્ત્રીઓ પાસે બેસતી, રસોઇ વગેરે માટે લટ હતો એટલે એની એને ચિંતા નહોતી “આ ! તમે શા દુઃખે ચિંતા રાખો ?” એમ કહેવાતાં-પ્રીતિપાત્ર થવા માગતા-સ્નેહીઓ કહેતાં, ને આ કુસાતા. બપોરે તે બે ત્રણ કલાક ઉંઘતી. સાંજના ચાર વાગે નવું લુગડું પહેરતી, નવાં નવાં ધરેણું પહેરતી, માથામાં ચાક ફૂલ નાંખતી ને પછી ચાર પાકોશળો સાથે ગમ્મા મારવા બેસતી. દેવ દર્શન જવાય-પાત્ર ગાડીમાં બેસીને જવાનો હુકમ હતો, એટલે અંધ ગાડીમાં ધરેણું લુગડું ઢાને બતાવે ! આથી જવાનું માંડી વાળ્યું હતું ને સાંજ મુઠ્ઠી ધરમાંજ વખત ગળાનો.

આવું જીવન આપણા આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરની પત્ની શાંતિજી ગાળતી એમ નહિ, પરંતુ આપણા અમલદારો અને શેડીઆઓની સ્ત્રીઓનાં જીવન આમજ આલ્યાં ગય છે; ત્યારે ગરીબનાં ઘરો સ્ત્રીઓનાં ‘વર્ડ’ હાઉસ’ મનાય છે ત્યારે, પૈસાદાર-અમલદાર અને નોકરચાકરવાળાનાં ઘરો “આળસખાનાં” ગણીએ નો અતિશયોકિત નથી.

જીવનલાલ ઘરના આ નાટકથી દૂર ને દૂર રહેલો અને આફ્રિકાના કામમાં, સવાર સાંજ ફરવા-મળવામાં અને વાંચવામાં કાઢેનો. રાત્રિ શાંતિ સાથે ગાળતો; પણ ઇશ્વરના રાજ્યમાં ઉત્તમ ગણાતી લગ્નતિથિ બોગવવાનું એના નસીબમાં નહોતું. તે શાંતિ સાથે

વાતો કરતો, પણ તે વાતોમાં રસ નહોતો. તે વાતોથી મન-શરીર-આત્મા કે જગત ઉન્નત થાય એમ નહોતું, ભવિષ્યની પ્રજા સુધરે એમ નહોતું. લુગડાં-ધરેણાં-ફલાણીએ આમ કહ્યું-ફલાણાને તોકરી આપતા નથી વગેરે-એજ વાતો તે કરતી. તે માત્ર પશુવૃત્તિ શાંત કરવાનું સાધન હતું એટલું જ. જીવનલાલને અનેક વાર અસંતોષ થતો: દુઃખી થતો, પણ શું કરે? એમાં બિચારી શાંતિનો શો વાંક? એના માબાપે-એની સાસુએ એના મનનો વિકાસ ન કર્યો, તેમાં શાંતિનો શો દોષ! જીવનલાલ જીવનમિત્ર શોધે, લીલીની સાથે ગાળેલા સ્વર્ગીય દિવસો પછી, કાંઈક ઉન્નત-કાંઈક ઉચ્ચ કેડીની પત્નીની અપેક્ષા રાખે-કેળાણી લીધાં પછી-સારાસાર સમજ્યા પછી-સત્તાધીશ થયા પછી-એના બહારના જીવનમાં સહચારી થઈ શકે, એની મંત્રાં થઈ શકે, એની પત્નીની એને લાલસા થાય, તો એમાં એનો પણ શો દોષ? જીવનલાલ પોતાની સ્થિતિ સમજતો હતો, સમજી હતો, કલેશથી કંટાળતો હતો, એટલે મુગો રહ્યો હતો-સહનશીલ થયો હતો.

સાંજના ચાર વાગ્યા હતા. સ્ત્રીમંડળ ચોટલા ઉપર બેઠું હતું, એટલામાં આફ્રિસનો એક ઉમેદવાર તથા બીજા બે જણ ત્યાં આવી પહોંચ્યા. હિંદુ-દેશી અમલદારોને ત્યાં સાધારણ રીતે આમ મંજવા મૂકવાની છૂટ હોય છે એટલે પોતે જાણતા ન હોય તો પણ આ પદ્ધતિને લીધે લોકમાં કાંઈ કાંઈ અફવાઓ ઉડે છે ને સરકારની નજરમાં લાંચ માઠ મનાય છે.

આફ્રિસનો ઉમેદવાર: ‘કમ માણ! બેઠાં! કમ બા સાહેબ! આ તો જરા આમ આવ્યો’ તો તે એમ થયું કે સાહેબને લાંચ તો બહાનું!-બાને મળું! આ બે ફની રજાઈઓ બોઈ કે?’

માણ: “સારી છે? કેટલાની ચર્ચ? મારે એક ઠરાવવા છે. મહેમાન પરાણા માટે જરૂર પડે છે.”

ઉમેદવાર: “તો આ રાખોને.”

માણ: “ના. એમ રખાય નહિ. કેટલા રૂપીયા ચયા તે કહો!”

ઉમેદવાર: “માણ ! આમ શું બોલો છો ? અમે તમારું જ ખાઈએ છીએ ને ! તમારી મહેરબાની થશે તો રોટલો કુટી કાઢીશું.”

માણ: “તે તો ખરું ! પણ તમારા સાહેબને ઓળખતા નથી ? એ તો ધૂળ કાઢી નાખે.”

ઉમેદવાર: “એ ક્યાં જાણવાના છે ! હ્યો રાખો ! પણ બા ! હવે બહુ દિવસ થયાં ઉમેદવારી કર. બે પૈસા મળે તો છે, પણ કામમાં દાખલ થઈ જવાય તો બસ.”

માણ: “થઈ જવાશે. ફિકર ન કરશો. પણ આ ભાઈ કાણ ?”

ઉમેદવાર: “ એ તો નડિયાદના છે. પેલા રાણપુરના કેસવાળા છે. સાચો બિચારો માર્યો જાય છે, સાહેબ ત્યાં તપાસ કરવા ગયા હતા પણ તમે જાણોજ છોને ! વગનું કામ છે. આમણે સાહેબને ચરણ તો કરી છે પણ.....”

માણ: “ભાઈ ! એવા કેસની વાતમાં અમારાથી પડાય નહિ. સરકારી કામ રહ્યું, બેયું ને પેલા જમાલપુરના મામલતદારને બેડીઓ પહેરવી પડી તે !”

શાંતિ: “માણ ! પેલી બંગડીઓ તો જૂઓ ! એમના હાથમાં છે તે ! કાં નવા ઘાટની લાગે છે.”

ઉમેદવાર: “હા. જૂઓને બા !”

બંગડીઓ સોનાની નકશીદાર હતી. તે બંગડીઓ ઉપર વચમાં પાણીદાર ઘોળાં મોંતી જડયાં હતાં. બંગડીઓ બેતાંજ-તેનો ઘાટ બેતાં-તેનાં મોતી બેતાં શાંતિનું હૃદય ધમકવા લાગ્યું; બંગડીઓ પાટલીઓ તો ઘણીએ છે પણ આવી નહિ. એમ તેને થયું.

શાંતિ: “નવા ઘાટની છે હો ! કેટલાની હશે ?”

ઉમેદવાર: “તમને આવે છે બા ? જૂઓ તો ખરાં.”

શાંતિ એ પહેરીને મલકાય છે ને. પછી કાઢવા જાય છે.

ઉમેદવાર: “હવે છો રહી હાથમાં. બે દહાડા પહેરો, પછી વળી થઇ પડશે.”

માણ: “ના, એ ચાલે નહિ. એ તે કાંઈ પાંચ પચીસની વાત છે! શાંતિ! કાઢી આપ.”

ઉમેદવાર: “બા સાહેબ, રાણપુરના કેસમાં આ લાઇને જે આફત આવી છે તે નાની સુની નથી. હજારો રૂપીઆ ખર્ચતાં બચે તો બસ. હવે બાની મહેરબાનીથી કાંઈ થાય ને સાહેબ લાલમાં ઉતરે તો—બંગડીની શી વિસાત છે! તમે તો જીવતદાન આપ્યું, માણ જીવતદાન! લ્યો, ચાલો સાહેબને આવવાનો વખત થયો.”

માણ: “લાઇ! આવજો; પણ આ ખોટું થાય છે.”

ઉમેદવાર: “(જતાં જતાં) જે થાય છે તે સારુંજ થાય છે.”

* * *

આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર સાહેબ ચાહ પીતા હતો અને તેમની પાસે તેમનો લાઇ ભગવાનજી ઉભો હતો. ભગવાનજી, જીવનલાલનો સગો લાઇ નહોતો પણ પિત્રાઇ લાઇ હતો. તેનાં માબાપ ગુજરી ગયાં હતાં ને તે નાનપણથી જીવણલાલના ઘરમાંજ ઉછર્યો હતો—ભણ્યો હતો. મૂળ શરીરે નખજો, તેમાં તે પોતાની સ્થિતિનું કાંઈ ભાન હોવાથી લાગણીવાળા સ્વભાવનો થયો હતો. મેટ્રીક્યુલેશન પરીક્ષામાં બે ચાર વાર જઇ આવ્યો. એમાં નાપાસ થતાં ક્રાઈનલમાં બેઠો, તેમાં પણ નીકળી ગયો. નિરાશ થતાં તેણે તોફારી જાળવા માંડી. એટલામાં જીવનલાલ વિલાયતથી આવ્યો. એને પોતાને ખાનગી સેક્રેટરી બેઠો હતો, તેથી એ જ્યાંએ ભગવાનજીને રાખ્યો ભગવાનજીને જીવનલાલ માટે સગા લાઇ કરતાં વધારે લાગણી હતી અને કાલક્રમે તે તેના નિશ્ચયપાત્ર પણ નિવડ્યો. ચાહ પીતાં પીત

જીવનલાલે ભગવાનજીને પૂછ્યું: “ભગવાનજી ! હું ડિસ્ટ્રીક્ટમાં ગયો તે દરમિયાન કાંઈ આવ્યું હતું ?”

ભગવાનજી: “હા. ધોલેરાવાળા આવ્યા હતા, આજેજ રાણપુરના માણસોને લઈ પેલો ઓફિસનો ઉમેદવાર આવ્યો હતો.”

જીવનલાલ: “પછી ?”

ભગવાનજી: “તેઓ માજીને ને ભાભીને મળ્યા હતા. માજી એક અરજી કાંઈ તમારા ટેબલ ઉપર મૂકી ગયાં છે.”

આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરને સરકારી કામ માટે આવેલ માણસો ઘરમાં મળે, એ ખીલકુલ પસંદ નહોતું, પણ માજીને દિલગીર કરવાં તે બની શકે એમ નહોતું. એ લોછા શું કરી ગયા, શીશી વાતો થઈ, તે બાળુવાની જીવનલાલની મરજી થઈ. પરંતુ ચોળીને ચીકણું કરવામાં સાર નથી માની મુગોજ રહ્યો. ભગવાનજી પણ પૂછે એટલાનોજ ઉત્તર આપતો. એ ભાઈની વાત ચાલે છે, ત્યાં હજામે દીવો કર્યો અને થોડીવારે કલ્લાં પહેરેલી કાંઈ સ્ત્રીનાં પગલાં સંભળાયાં. શાંતિનો પગરવ ઓળખતાં ભગવાનજી બહાર ચાલી ગયો. ને શાંતિ દાખલ થઈ. શાંતિને જોતાંજ સુખ મેળવવા-આપવાને ઉત્સુક જીવનલાલ સામે ગયો ને સ્નેહથી શાંતિને કાચ ઉપર ખેસાડી. શાંતિ આજ કાંઈ આનંદમાં હતી, ચહેરા ઉપર તેજ હતી, તેનું હસમુખું ગૌરવદન મોહક લાગતું હતું.

શાંતિ: “કહો તો એક વાત પૂછું ?”

જીવનલાલ: “પૂછને ! માજીની દરખાસ્ત વિષે હશે ! એ વિષે મનમાં ન લાવીશ. હજી મેં વિચારજ કર્યો નથી. બનતાં સુધી હું એમ કરવાં માગતો પણ નથી.”

શાંતિ: “માજીની મરજી સામે મારાથી થવાય એમ છે ? એમણે પૂછ્યું ત્યારે મેં હા કહ્યું.”

જીવનલાલ શાંતિ સાથે ઘણીવાર વાતો કરતો, પણ એનું

ચિત્ત પ્રવૃત્તિ થતું નહોતું. ‘હું ગમતી નથી—અલગ છું ને તેમાં પાછાં છોકરાંછેયાં નહિ એટલે નજ ગમું’ એમ તે પ્રવૃત્તાપૂર્વક માનતી. હિંદુઓને છોકરાંઓ આવશ્યક છે. ગમે તેવી લણેલી—સમજી—સુંદર ને તંદુરસ્ત—સ્નેહાળ સ્ત્રી હોય તો પણ અમુક વય યતાં પ્રજા ન થઈ તો પછી પતિના મનથી તે સ્ત્રી નકામી. તેમાં પછી અજ્ઞાન હોય, મનોરમા ન હોય તો પછી તો પૂછવું જ શું! જીવનલાલના પતિના વિચાર પશ્ચિમ તરફના—જૂના આર્ય દંપતીના હતા. સ્ત્રી એક ધરની ગુલામડી છે—માત્ર પ્રજોત્પત્તિનું સાધન છે, એમ માનતો હત—અને તેમ સમજી મારફેડ—ધમાચકડી કરતો હત તો શાંતિ કદાચ સુખી થાત—તે પોતે પોતાને સુખી ગણત. પરંતુ જીવનલાલ પત્નીને મંત્રી—સલાહકાર—મિત્ર લેખવા ગયો તેથી પયઃપાનં મુજંગાનામ્ કેવલં વિષ વર્ધનમ્ ! એટલે સાપન દૂધ પાવું, તે ઝેર વધારવા સરખું છે—થયું.

શાંતિ પાસે આવી હાથની સોનાની નવી બંગડીઓ ફેરવતી બોલી: “આ ફેરી તો તમે ડિરટ્રીકટમાં બહુ દહાડા કર્યા!”

આટલું બોલી શાંતિએ નિશ્વાસ નાખ્યો અને પતિની સોડમાં ગઈ.

જીવનલાલ: “હા, આ ફેરી ઝાઝા દિવસ થયા. કામ બહુ હતું ને જરૂર હતું એટલે તને લઈ જવાઈ નહિ.”

શાંતિ: “મોટા સાહેબ તો એમની મડમને સાથે લઈને જાય છે.”

જીવનલાલ: “મોટા સાહેબની મડમને જવાની ના પાડે એવી સાસુ નથી તો. આ બંગડીઓ નવી લાગે છે! લીધી કે શું? ક્યાંથી આણી?”

શાંતિ: “બાએ આપી.”

જીવનલાલ: “એમની પાસે ક્યાંથી આવી?”

શાંતિ: “સોની પાસે નવી કરાવી.”

આ ઉત્તરથી જીવનલાલને સંતોષ થયો નહિ. ‘જીવનલાલને માંજીને મળવા આવનારની વાત કહી હતી, તેથી શું તેઓ તો

આપી નહિ ગયા હોય ! ના. ના. આવી ભારે નવી ને નવી બંગડીઓ ન આપે; ત્યાં નવી કરાવી હશે ? માણતે લુગડાં ધરેણાનો શોખ વધારે છે—કરાવીએ હોય ! ગમે તે હોય !” એમ માની મનમાંથી એ વિચાર કાઢી નાખ્યો ને શાંતિને ધીરેથી કહ્યું :

“શાંતિ ! તારે બંગડીઓ જોઈતી હતી તો મને કહેવું હતું ને !”

શાંતિ : “માગીએ ને આપો તેમાં શી નવાઈ ? કાંઈ દહાડો એમને એમ કાંઈ આણી આપ્યું છે ? તમને ન ગમતી હોય તો ખાને પાછી આપીશ.”

શાંતિ નાનપણથીજ સાસરામાં તેમજ પિયરમાં છણકા કરતાં—સાસુ થતાં શીખી હતી. એમ કરતાં તેને કાંઈએ અટકાવીજ નહોતી. ‘જીવનલાલ વિલાયત જઈ વટલાઈ આવ્યા છે. ત્યાં કાંક મડમના ફાંદામાં પડ્યા છે’ એવી વાતો થતી હોવાથી તેની તરફ માનની લાગણી પણ રહી નહોતી. (સ્નેહ તો હોયજ શાનો ! સ્નેહ છે કે કેમ ? સ્નેહ થઈ શકે કે કેમ, તે હિંદુ સંસારમાં—હિંદુ લગ્નમાં સામાન્ય રીતે વિચારાતુંજ નથી. હિંદુ દંપતીઓ ખરેખરાં સુખી હોય, પતિપત્ની વચ્ચે સ્નેહ જામ્યો હોય, તેમનાં લગ્ન—પ્રેમ લગ્ન નીવડ્યાં હોય તો તે અકસ્માતજ.) બાકી તકરાર ન થાય—ગંભીર તકરાર ન થાય અને સંસાર વ્યવહાર ચાલે એવાં કુટુંબો ભાગ્યે મળી આવે છે, તેનું કારણ માત્ર આપણી સ્ત્રીઓજ છે. (પતિ એ પરમેશ્વર છે.) પુરુષ સર્વ શક્તિમાન—સત્તાવાન માલીક છે’ એ વિચાર એટલા તો ઠસી ગયા હોય છે કે સ્ત્રીઓનું વ્યક્તિત્વ રહ્યુંજ નથી, અને આને લીધે કુટુંબમાં પુરુષો સત્તા ભોગવે છે ને સ્ત્રીઓ ગુલામગીરી ભોગવતી હોવાથી સામે થઈ શકતી નથી. માત્ર તેથીજ શાંતિ દેખાય છે. આમ છતાં સ્ત્રીઓ—અજ્ઞાન સ્ત્રીઓનું વાતાવરણ એવું હોય છે કે નિંદા—ટીકા—કહણ્યા—વ્હેષ વગેરે દુર્ગુણો પરિપક્વ થાય છે, તેમની જીભ તરવાર કરતાં

વધારે કાતીલ થાય છે ને પરિણામે અનેક કંકાસ-કલેશ-દુર્ગુણો સ્ત્રીઓને લીધેજ ઉદ્ભવે છે. શાંતિને સદ્ભાગ્યે જીવનલાલ જેવો પતિ મળ્યો હતો. પત્નીને ધમકાવી-મારવી એ તેનો સ્વભાવ જ નહોતો; પરંતુ ખરૂં જોતાં શાંતિ જેવી સ્ત્રીને દાખની-ધમકાની-આવશ્યકતાજ હતી.

વળી પવન ફર્યો ને શાંતિએ પતિને પૂછ્યું: “શું આ ફેરી દુકાળ પડશે? ત્યારે તો લોકો બહુ હેરાન થશે!”

જીવનલાલ: “અરે ગામડામાં ઢોરને ઘાસપાણી મળતાં નથી ને સો સો રૂપીયાની ભેંસ પાણીને મૂલે જાય છે.”

શાંતિ: “ત્યારે પાકનું શું થશે?”

જીવનલાલ: “શુભરાત કાઠિયાવાડમાં તો ચોખ્ખો દુકાળ છે. પણ રેલ્વે થવાથી અને મુરતની દક્ષિણમાં પાક સારો હોવાથી માણસોને બહુ દુકાળ લાગશે નહિ; પણ ઢોરોનો મરો છે.”

શાંતિ: “રાણપુર, ધંધુક, ધોલેરામાં પાણીની ખૂમ છે? ત્યારે તો સરકાર તરફથી આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર સાહેબને લોકો ઉપર દયા કરવી પડશે, કેમ?”

જીવનલાલ: “અલખત! તગાવી આપીશું, રીલીફ કામો ઉઘાડીશું.”

શાંતિ: “રાણપુરના કેસનું શું થયું?”

જીવનલાલ: “હજી તો ચાલે છે.”

શાંતિ, જે શાંતિને તે ભોટ માનતો-જે શાંતિની સાથે વાત કરવામાં રસ નહોતો પડતો-તે શાંતિ માનસિક પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લેવા તૈયાર થાય-પતિના બાહ્યજીવનની વાતોમાં રસ લેતી થાય-એ જોઈ જીવનલાલ ક્ષણવાર પોતાની જાતને ધન્ય ધન્ય માનવા લાગ્યો. શાંતિને કેળવવામાં આવે-સારા વાતાવરણમાં મૂકવામાં આવે તો હજી પણ સહધર્મચારિણી થઈ શકે એમ હતું; પરંતુ પોતાની ઈચ્છા હતી. જતાં અનુકૂળતા નહોતી અને શાંતિને જીવનલાલ પ્રત્યે

કાંઈ બહુ માનવૃત્તિ નહોતી. તેમજ માતાજીની તેમજ અન્ય સ્ત્રીઓની પ્રતિભા પડતી એટલે શાંતિ એવી ને એવીજ રહી.

શાંતિ: “આજ તો તમે મોટા સાહેબને ઘેર ગયા હતા, કેમ ? એમને ત્યાં મહેમાન છે ? ને સાંભળ્યું છે કે એમાં એક મડમ પણ છે.”

જીવનલાલ: “કલેક્ટરને ત્યાં બે ત્રણ મડમો છે. તેમાં એક એમનાં પત્ની ને બીજી મારા પૂજ્ય ગુરૂની પુત્રી હમણાં આવી છે. નવ વર્ષ હું એમને ત્યાં વિલાયતમાં રહ્યો હતો. તેને મારી જહાલી-મોટી-ભલી બહેન તરીકે ગાનું છું.”

એક યુવાન સ્ત્રી-વિદેશી પરસ્ત્રી પુરૂષની મિત્ર હોય-હોઈ શકેજ કેમ ? બે સ્ત્રીઓ-સખીઓ-પણ તેમના પતિ મિત્ર ન હોય તો મળી શકતી નથી, તો પછી પુરૂષ અને સ્ત્રી મિત્ર હોઈ શકેજ કેમ ? પતિ-પત્ની તરીકે પણ જીવનમિત્ર ગણવા-ગણાવાનો ઉચ્ચ આરાય-લગ્નનો હેતુ સમજાયો નથી, ત્યાં એક પુરૂષ અન્ય યુવાન સ્ત્રીનો મિત્ર ! એ વિચારજ દિંદુ જનસમાજને હાલના સમયમાં ત્રાસદાયક છે. સ્ત્રીને મિત્ર શા ? મિત્ર હોય તો તે પણ સ્ત્રીજ. સ્ત્રી પણ લગ્ન થતાં સુધીજ સહીપણું સાચવી શકે, બાકી નહિ. સ્ત્રી પોતાની સ્ત્રી-મિત્રને મળવા ઇચ્છા રાખે-એ બેનાં મન મળવાં તલસતાં હોય, તોપણ પતિની ઇચ્છા વિના મળી શકે નહિ-પતિની આજ્ઞા વિના બોલી શકે નહિ. આમ હાવાથીજ જ્ઞાતિભોજનમાં, લગ્નમાં, રોવાકુટવા વખતે સ્ત્રીઓ વધારે સ્વતંત્રતાથી વર્તે છે ને પતિની ઇચ્છા હોય ત્યાં ન હોય તોપણ સ્ત્રીમંડળમાં વધારે વખત ગાળે છે. આવા સંસ્કારમાં ઉછરેલી શાંતિ કોધાયમાન થાય તેમાં શી નવાઈ !

“ સાહેબ લોકની વાત જુદીજ છે. કહે છે કે માણસ સર્ગ ન હોય તોપણ ગમે તે સ્ત્રી સાથે વાત કરી શકે, હરી ફરી, શક. એમના નાચમાં ગમે તે પુરૂષ સાથે નાચે છે, પણ આપણાથી એમ

જીવનલાલ : “ ત્યારે તે અહીં આવશે. ”

શાંતિ : “ ના, તે ઘરમાં પેસવા નહિ દઈ. એ રાં...ને હું સારી રીતે ઓળખું છું. એણે તો મારું સત્યાનાશ વાળ્યું છે, એ તો રાં...વેશ્યા-મજૂરણ-મારા ખાસડાં ઉપાડનાર. ”

જીવનલાલ : “ શાંતિ ! ચુપ રહે ! તું ગમે તેમ ન સમજ્યું બોલે છે. મુગી મર ! ”

‘ મુગીમર ’ આટલો શબ્દ જીવનલાલને મોઢેથી આજળ નીકળ્યો. આ હિંદુ સ્ત્રી ગલરાષ્ટ, પતિ ગુસ્સે થયા જાણી દિલગીર થઈને બોલી : “ હું નહોતી કહેતી કે તમે વિલાયત જઈ બ્રષ્ટ થયા છો ? પેલી કમળાને ઘરમાં રાખનાર મડમડીને હું મળવા જઈ તો તમારા બા મને ઘરમાં રહેવા દે કે ? તમે ગમે તે સ્ત્રી સાથે હસો બોલો તે નભે, પણ અમારાથી બોલાય નહિ. હું કાણ ? એ કાણ ? કાંઈ મોટાં નાનાં તદ્રાવત રાખવો કે નહિ ? ”

જીવનલાલ : “ પણ હું તને કમળાને મળવાનું નથી કહેતો. પેલાં અંગ્રેજ બાઈને મળવા કહું છું. ”

શાંતિ : “ વાહ, વાહ, ત્યાં જઈ તો કમળા સાથે બોલ્યા વિના ચાલે કે ? વળી ઈંગરેજને મળાયજ કમ ? તે પણ મોટા સાહેબને ઘેર ! ”

જીવનલાલે નિશ્વાસ નાંખ્યો. હંમેશાં દરેક વાતમાં પતિપત્નીમાં મતભેદ થતો, તકરાર ચાલતી અને આટલાજ માટે જીવનલાલ બહારનો બહાર રહેતો. એને એની પત્નીનો સહવાસ જરાએ ગમતો નહિ અને પોતાનું જીવન નિર્માલ્ય છે-નિરૂપયોગી થયું છે, એમ માનતો. લીલી શાંતિને મળવા ઉત્સુક હતી. શાંતિ મળવાને નામે છાજ્યાં લેતી. લીલીને તેની સાથે નથી મેળવતો તો લીલી દિલગીર થાય છે ને પોતાને માટે જીવ આપનાર, પોતાની બાલ્યાવસ્થાથી

સેવા કરનારને દુઃખી કરવી એ જીવનલાલને પણ રૂચતું નહોતું. તેથી છેવટે તે બોલ્યો: “ શાંતિ ! હવે બહુ થયું. હું તારું કે કોઈનું સાંભળવાનો નથી. માફ કરામ હોય. મારી સાથે રહેવું હોય તો તારે તે ઇચ્છેજ બાનું મળવા જવું પડશે. આજ સાંજે તૈયાર થઈ રહેજે. આપણે સાથે જઈશું.”

શાંતિની ગતિ ‘ સુડી વચ્ચે સોપારી ’ જેવી થઈ હતી. નથી જતી તો પતિ ગુસ્સે થાય છે ને જાય છે, તો સાસુનાં મેણાં ખમવાં પડે છે. ‘ સાસુ કરતાં પતિ પહેલા ’ તેવો નિશ્ચય યતાં તે બોલી: “ તમારી બાને વાંધા નહિ હોય તો હું આવીશ. મારે તમને ખીજું કંઈક પૂછવાનું છે.”

જીવનલાલ : “ હા, તે હું જાણું છું, મારી બાની એવી મરજી છે કે મારે ફરી પરણવું.”

શાંતિ : “ હા, એમાં મારે વાંધા નથી. મારાથી તે કન્યા સાત વર્ષે નાની છે. હું તો મારે એને મારી બહેનજ ગણીશ.”

જીવનલાલ : “ તારી શી મરજી છે ? હું પરણું કે નહિ ? ”

શાંતિની આંખમાં આંસુ આવ્યાં ને તે બોલી: “ મને શું પૂછે છે ? માજીની સામે કોણ થઈ શકે એમ છે ? પ્રભુએ મને સારો દિવસ ન આપ્યો ત્યારે આ પ્રસંગ આવ્યોને ? મુઠ્ઠા, હું મરી ગઈ હોત તોએ સાફ થાત ! ”

જીવનલાલ : “ શાંતિ ! શાંતિ ! આમ ગભરાય છે કેમ ! જે તારી મરજી ન હોય તો હું પરણવાનોજ નથી. હજી તું એટલી મોટી થઈ નથી કે આશા ન રહે. મારી મરજી નથી તો પછી ખીજને શું ? ”

શાંતિ : “ પણ માજીને ખીજ વહુ લાવવાનો ઉમંગ છે તેનું કેમ ? ”

જીવનલાલ : “પણ પહેલાં આપણે જાત્રાએ જઈ આવીએ ત્યાં સુધી મુક્તતરી રાખીશું, ત્યાર પછી થઈ પડશે.”

શાંતિ : “ને પરણો તો કોને પરણશો ? તમારી માએ જોળી છે તેને !”

જીવનલાલ : “ના, ના, કદાચ તેવોજ પ્રસંગ આવશે તો ખીજ કોઈનું પણ ને સાંભળતાં હું મારા મનધાર્યું જોળી લઈશ.”

શાંતિની શાંતિનો ભંગ થયો, રખેને મડમડી ધરમાં લાવે, એ વિચારે ધર્ષાનો કીડો જગૃત થયો, મગજ તપવા માંડ્યું ને તે રોઉં રોઉં થઈ ગઈ. જીવનલાલ કાંઈક સમજ્યો ને શાંતિને પાસે જોલાવી સમજાવવા વિચાર કર્યો, ત્યાં “વહુ ધરમાં આવો”—નો શબ્દ સંભળાયો ને આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરને પોતાની પત્ની સાથે વાત કરવાનો હક ગયો.

પ્રકરણ ૭ મુ

હિંદુના ઘરમાં મઝમ

આખા ઓરડામાં શાંતિ પ્રસરી રહી છે; નીચી બારીઓ અને ઓટલા ઉપરના પડદાથી ઓરડામાં પ્રકાશ-તીવ્ર પ્રકાશ પડી શકતો નહિ. વચલા ટેબલ ઉપર સફેદ ચાદર પથરાયેલી હતી અને વચમાં વચમાં “ફલાવરવાઝ” ગોઠવી દીધાં હતાં. સામાન્ય રીતે આવા ટેબલ ઉપર સુગંધી કરતાં સુશોભિત ફૂલો મૂકવાનો વિશેષ રિવાજ હોય છે, પરંતુ આજે મીસીસ મીલનના હુકમથી, સુશોભિત નાળુક ને સુંગધિત કામળ પુષ્પો ગોઠવ્યાં હતાં. મીસ લીલી ટેબલ ઉપર બન્ને હાથ ફેરવતી બેઠી હતી. સુગંધ આવતાં સંપર્શ કરવાનું મન થયું અને હાથ લંબાવી ‘ફલાવરવાઝ’નાં ફૂલોની કામળ પાંદડીઓ કામળ હાથે પંખાળવા લાગી. બટલરે તાસકા મૂકી. બટલરનો-બાવનો આવવા જવાનો પગરવ વારંવાર લીલીને કાને પડતો હતો. ખાવાનું પુરું થયું, મુખવાસાર્થે ફળફળાદિ આવ્યાં ને લીલી બોલી: “આપણા સિવાય બીજું કોઈ છે ? નોકરોના દેખતાં હું કાંઈ કહેવા માગતી નથી.”

મીલન: “ના. કોઈ નથી. કેમ પૂછવું પડ્યું ?”

લીલી: “મી. જીવનલાલેની વહુને મળવાની મારી આટલી મરજી છતાં આટલી વાર કેમ થાય છે ?”

મીલન: “તમને હરકત ન હોય તો હું સિગાર પીઉં.”

લીલી: “પીઓ નિરાંતે, પીતાં પીતાં કહેજો ને! આજકાલ કરતાં મારે આવે ત્રણચાર અઠવાડિયાં થયાં-કમળા રોજ આવે છે. તેને આવવાને વાંધો હોય એમ હું ધારતી નથી. એક ઇંગ્રેજ ખાતુની માફક તે વરધી આપી એની મેળે એકલી આવે છે. જીવનલાલ પણ આવે છે. મેં કેટલીએ વાર તેમને વહુને સાથે લઈને આવવાનું કહ્યું, છતાં હજી એમને ફૂરસદ મળી નથી.”

મીલન: “હિંદુઓમાં-જૂના મતના હિંદુઓમાં-ધણીધણીયાણીથી સાથે બહાર જવાનું નથી.”

લીલી: “આજ સવારે હું ને મીસ ડેવીસ જીવનલાલને ઘેર ગયાં હતાં અને એમનાં વહુ ઘેર છે કે કેમ તેની તપાસ કરી. લગવાનુંજ નામનો એક યુવક બહાર આવ્યો. એને અંગ્રેજ આવડતું હતું અને તે મારો સંદેશો અંદર લઈ ગયો. અંદરથી જવાબ આવ્યો કે શાંતિ મળી શકશે નહિ. ‘જીવનલાલ મળશે કે કેમ?’ એના ઉત્તરમાં મને જવાબ મળ્યો કે ‘છે તો ખરા, પણ પૂજનમાં એકા છે એટલે મળી શકશે નહિ.’ એ વાત ખરી હશે કે મને ન મળવાનું બહાનું?”

મીલન: “જીવનલાલના સંબંધમાં જે વાત કહી તે ખરી. મને હિંદુઓનાં આંતરજીવનની બહુ માહિતી નથી. તો પણ મારે પોતાને એવો અનુભવ કરવો પડ્યો છે અને એટલાજ માટે મારા હાથ નીચેના હિંદુ અમલદારો સાથે એમના ધર્મ અને રીતરિવાજો ધ્યાનમાં રાખીનેજ મુલાકાતનો વખત નક્કી કરવો પડે છે. સિપાઇઓને પણ પૂજનપાઠનો વખત આપવો પડે છે. જ્યારે જીવનલાલના કુટુંબની તમને મળવા મરજી જણાતી નથી તો તમારે પણ તેને મળવાનો વિચાર માંડી વાળવો એ ઠીક નથી લાગતું?”

મીસ લીલીએ જોસમાં ને જોસમાં ઉત્તર આપ્યો: “ના, તે તો

નહિ થાય. આણુ જતા પહેલાં મળીશજ.શો વાંધો નડતો દશે એ સમજાવો તો ઉપાય કરું. ”

મીલન: “એ કામ નાનું સનું નથી. યુરોપીઅન અને દેશી વચ્ચે જે અગવડો ઉભી થાય છે તે દેશી સ્ત્રીઓને લીધેજ છે. કારણ કે દેશી અને યુરોપીઅન સ્ત્રીઓ વચ્ચે વિચારનું, આચારનું અને જ્ઞાનનું એટલું અંતર છે કે એ અંતર હાલમાં તો દૂર કરવું અશક્ય છે.”

લીલી: “કમળા અને મારી વચ્ચે એ અંતર રહ્યું નથી.”

મીલન: “દરેક નિયમને અપવાદ હોય છે. કમળાએ અંતર દૂર કર્યું છે, પણ તેમ કરવામાં એને કેટલું સોસવું પડ્યું છે તેના માપના કુટુંબ બહાર તો નહિ પણ ન્યાત બહાર તો થઈ છે. હિંદુઓમાં રસોડું પવિત્રમાં પવિત્ર ગણાય છે, ત્યાં બીજા ન્યાતનાને મનતા સુધી દાખલ કરવામાં નથી આવતા. આ કમળાને, એના પોતાના ધરમાંજ, એના પિતા આટલા સુધરેલા છે ને પિતાએજ વિલાયત મોકલી હતી છતાં, રસોડામાં જવાને! હક નથી. એની યાળી બહારજ ખીરસવામાં આવે છે.”

લીલી: “હા, પણ તેને એકલા ખાવાની ટેવ છે. તેણે આપણી રીતભાત અંગીકાર કરી છે.”

આ ઉપરથી મીલનને ગ્રંહેજ દસવું આવ્યું. લીલી મીલનનું સ્મિતહાસ્ય જોઈ ચક્રી હત તો હાર્દ સમજત; પરંતુ કામળા હૃદયના મીલનને અંત વિશ્વાસુ સરળ હૃદયની આગાને નિરાશ કરવી ઠીક ન લાગતાં બોલ્યો: “કમળાનો દાખલો લેવાનો નથી. કમળાની વાતજ જૂદી છે. જ્યાં સુધી ન્યાતની પ્રાયશ્ચિત્ત ક્રિયા કરી નથી, ત્યાં સુધી તે ગમે એમ કરી શકે એમ છે.”

લીલી: “ત્યારે એ બધી પંચાત “ન્યાત” ને લીધે તે ન્યાતની એટી હજી સુધી હિંદુઓને સાલે છે?”

મીલન: “ન્યાત ને લીધેં અનેક અગવડો ઉભી થાય છે. બન્ને ખાણુ અગવડો છે, પણ હિંદુઓની અગવડ ભારે છે અને એને લીધેજ પ્રશ્ન એમને એમ અનુત્તરિત રહ્યો છે.”

લીલી: “કયો પ્રશ્ન ?”

મીલન: “જે પ્રજા વચ્ચે એકતા શી રીતે કરવી એ પ્રશ્ન! આપણામાં સ્ત્રીઓનું વાતાવરણ જૂદુંજ છે. એમને સમાજના નિયમો પાળવાના હોય છે, છતાં વર્તન અને વાણીની સ્વતંત્રતા હોય છે. હિંદુ સ્ત્રીઓને પણ અમુક રીતે સ્વતંત્રતા હોય છે પણ એ બંને વર્ગ તરફ એટલું અંતર છે કે બંને વચ્ચેના સંયોગોથી ઘણીવાર ઘણાં માઠાં પરિણામ થવા પામ્યાં છે. એક હિંદુ સ્ત્રીનું જન્મન તે તેનું ધર છે. તેને કુવામાંના દેડકા માફક એની અંદરજ જીવન ગાળવાનું હોવાથી ધરકામ, કુચલી કરવાની હોય છે અને તેથી ઇંગ્રેજ સ્ત્રીઓને જેમાં રસ ન પડે એવી વાંતોમાં તેમને રસ પડે છે, આપણામાં પતિનાં મિત્રોને ઓળખાણુવાળા કે પરભાર્યા સાથે સંબંધાનુસાર, મર્યાદાસર વાત કરવાની પુરતી છૂટ છે. હવે પરાયા પુરુષ સાથે આપણી સ્ત્રી જૂવે તો તેના મનથી આઘાત થયા વિના રહે નહિ.”

લીલી: “તે ખરું, પણ હું ધારું છું કે કેળવણીના પ્રચારથી સર્વ સુધરી શકે.”

મીલન: “કદાચ તેમ બને, પરંતુ કેળવણીથી પણ કાંઈજ ન થાય એવા તેમનામાં અનેક રિવાજો છે.”

લીલી: “પડદાનો ચાલ ?”

મીલન: “ના, ના, તેના કરતાં પણ વધારે અગત્યનો પ્રશ્ન લગ્નનો છે. હિંદુઓ સામાન્ય રીતે અનેક પત્નીના રિવાજની તરફેણમાં છે; બ્યારે આપણે એક પત્નીને રિવાજ પસંદ કરીએ છીએ. એ સાથેજ પડદાનો રિવાજ દાખલ થયો છે. આપણી સ્ત્રીઓ વિષે

માનની લાગણીનું એ પરિણામ છે. જીવનના મુખ્ય વિષયો ઉપર આવા તદ્દન જૂદા અભિપ્રાય રાખતી એ પ્રગ્ન વચ્ચે એકતતા ક્યાંથી થાય ? ”

લીલી: “એ રિવાજ સ્ત્રીની ઉન્નતિ કરવામાં વિઘ્નકર્તા છે એમ તેઓને સમજાય એમ નથી ! ”

મીલન: “જોને તેઓ હાલ ધર્મ માને છે તેને લીધે પણ તેઓ આપણાથી તદ્દન જૂદા પડે છે. લુગડાં, પોશાક, રમતગમત ધંધા વગેરે બહુ મહત્વના વિષય નથી; પણ લગ્ન અને ધર્મ એ જરૂરના છે. ન્યાંમુધી આ બે મહાન વિષયોમાં—મુદ્દામાં એકતા ન થાય ત્યાં મુધી સામાન્ય એકતા થાય, રોહ થાય, અનુકંપા વધે, એમ હું માનતો નથી. કદાચ બે વચ્ચે માનવૃત્તિ-મિત્રતા થાય. તોપણ તે સામાન્ય તો નહિજ, અપવાદ રહેજ.”

લીલી મુગી રહી. જીવનલાલ વિલાયતમાં હતો ત્યારે તે એક પત્નીના રિવાજની તરફેણમાં હતો અને તેણે લીલીને ખાતરી કરી આપી હતી કે આપણા બેના પરમેશ્વર એકજ છે. જો કે આવું સ્વરૂપ જૂદાં હતાં. જીવનલાલને માટે બીજી સ્ત્રી કરવાની વાત આવે છે તે વાત લીલીને કાને આવી હતી અને લીલી તે વિચારથીજ તારી હતી. હિંદુસ્તાન આવ્યા પછી પહેલેજ દિવસે જીવનલાલને માટેજ આટલો શ્રમ વેઠવા છતાં, જીવનલાલે અદા પીવાની ના પાડી અને પ્રાયશ્ચિત્ત કરી ન્યાતમાં ગયો તે ગ્રન્થ, ત્યારથીજ લીલીને જીવનલાલ સાથેનું અંતર જનૂત થયું એમ લાગ્યું; પણ જીવનલાલ તરફ તેનો એટલો તો પ્રેમ હતો કે અંતર થયું છે તે વાત તેનું અંતઃકરણ કબુલ કરે એમ નહોતું. પૂર્વ સ્થિતિએ પહોંચવાને માત્ર થોડાક કાળનીજ જરૂર હતી એમ માનતી ને એટલા માટે દબતાથી બોલી: “ત હશે ! પણ એવાં કારણથી મારી ને જીવનલાલ વચ્ચે અંતર વધે એમ હું માનતી નથી.”

મીલન : “ મીસ લીલી, મને એમ લાગે છે કે જીવનલાલના મિત્ર તરીકે તેની વહુની મુલાકાત કરવી એ તમારી ફરજ છે, પણ મારું માનો તો ન મળવામાં જ એ ફરજ આવી જશે.”

લીલી ઉશ્કેરાઈ ગઈ. એના આંગળાં-હાથ ધૂળવા લાગ્યાં, વાઝતું ફૂલ ચુંચાઈ ગયું તે પરાકાષ્ટાએ બોલી : “ મીઠા મીલન, મને ‘હઠીલી’ ન ગણશો ! મારી સાથે નાનપણથી રહેલા એવા મારા જીવનલાલની વહુને હું મળીશજ. ન મળું એમ યાચજ નહિ. મારે તે જીવનલાલને મિત્રાચારીનો કેવો ગાઢ સંબંધ હતો તેનો તમને ખ્યાલ પણ નહિ આવી શકે.”

મીલન જવાબ આપે એ પહેલાં પટાવાળો ચીટ્ટી લાવ્યો તે મીસીસ મીલનના હાથમાં મૂકી.

મીસીસ મીલન : “ મીસ લીલી ! આ તમારી ચીટ્ટી.”

લીલી : “ જરાક વાંચોને ! ”

એ ચીટ્ટી જીવનલાલની હતી. લીલી ઘેર આવી છતાં મળી ન શકાયું તે માટે તેણે દિલગીરી દર્શાવી હતી અને ખીજા દિવસનો અનુકૂળ વખત જણાવી તે વખતે મળવા આવવા વિનંતિ કરી હતી. વધારામાં પોતાની પત્ની શાંતિ પણ મળશે, એમ ખાસ લખ્યું હતું અને જવાબ મંગાવ્યો હતો.

મીસીસ મીલન : “ ચાલો તકરારનો અંત આવ્યો.”

મીલન : “ જીવનલાલે આખરે પોતાની દ્રઢતા દર્શાવી જણી હતું ખુશી થયો છું. એને તો બહુ બહુ ઈચ્છા છે. પણ બિચારાને કુટુંબમાં સુધારે દાખલ કરવો એ મહાભારત કામ છે.”

લીલી આનંદથી જીવનલાલની પત્નીને મળવાની હોંશમાં તે હોંશમાં બોલી : “ આજ મારા મનની ઉમેદ પાર પડી. ક્યારે એની વહુને ભેટું એમ યથા કરે છે.”

મીસીસ મીલન : “ અને તો એમને એક દિવસ અહીં આવવાં

આગ્રહ કરજો. એ આવશે તો ખરેખર અમે ખુશી થઈશું. મેં એમને એકવાર નહિ પણ અનેક વાર નિમંત્રણ કર્યું, છતાં દરેક વાર કાંઈને કાંઈ કારણસર આવી શક્યાં નથી. તેમને જે દિવસનો વખત અનુકૂળ પડે તે રાખજો.”

લીલી : “ જીવનલાલને પણ નોતડું ને ! ”

મીસીસ મીલન : “ એ તો ખરાબ. પણ એ બે એકજ ગાડીમાં નહિ આવે. એમનાં વહુ તો ખીજી ગાડીમાં અને કોઈ વૃદ્ધ ડોશીને લઈને આવશે. એ ઇંગ્લેન્ડ જાણતાં નથી ને હું ગુજરાતી નથી જાણતી, એટલે અમારી વચ્ચે બહુ વાતચિત્ત તો થવાની નથીજ, પણ જીવનલાલ મારફત કાંઈ તેમની સાથે બોલાય એજ. એમ એક વખત મળવા આવે તો ખીજી વાર પણ આવવાનું મન કરે.”

મીઁ મીલનને હજી એક કલાક કામ કરવાનું હતું, તે જાણતી હોવાથી મીસીસ મીલન ઉભી થઈ ને મીસ ડેવીસે લીલીને પૂછ્યું :

“ કેમ ! આનો ઉત્તર લખું કે ? ” 31, 176

લીલી : “ હા, લખો. મારા તરફનાં ઘણાં ઘણાં સ્નેહવચન લખજો ને લખજો કે હું તેમને મળવાને એક પગે થઈ રહી છું.”

જતાં જતાં લીલી બોલી : “ આજ તાપ બહુ પડે છે, જરાક આગમાં ફરીને પછી સૂઈ જઈશ.”

પૂર્ણિમાની રાત્રિએ આકાશ નિર્મળ હતું. ચંદ્ર-પૂર્ણચંદ્ર લીસી જમીન ઉપર ચરતા દડા માફક સર્થે જતો હતો. રાત્રિનાં પક્ષીઓ વખતો વખત આમતેમ ઉડતાં હતાં, આગનાં વૃક્ષો પણ ચંદ્રતેજમાં ખીલી નીકળ્યાં હતાં, સર્વત્ર શાંતિ, મોહ અને સુંદરતા છવાયાં હતાં. અંગલા પાસે બહાર સડક ઉપર ખુલ્લી બગીચામાં યુરોપીય સ્ત્રીપુરુષો અર્ધ ઉઘાડી છાતી અને સફેદ વસ્ત્રો સાથે વાતો કરતાં-સ્નેહના આવેશમાં, અનેક ચાળા કરતાં જતાં હતાં. પારસી સ્ત્રી-પુરુષો પચરંગી પોશાકમાં કાલુંકાલું બોલી આનંદ કરતાં હતાં, હિંદુ દંપતી

બેડાં ભાગ્યેજ દેખાતાં. માત્ર હિંદુ જુવાનીઆઓ ખીડી કુંકતા, ઘોંઘાટ કરતા, કવચિત અપશબ્દ વાપરતા, હાથમાં ખાવાનાં પડીકાં લઈ એકાંત જગા ખોળતા ચાલ્યા જતા હતા. લીલીને મન તો અમાવાસ્યા કે પૂર્ણિમા સરખાંજ હતાં. માત્ર શાંતિની અસર તેના હૃદય ઉપર થતી હતી. તે બાગમાં એક બાંક ઉપર બેઠી. લીલીનું ચિત્ત આહ્લાદિત કૌમુદી ઉપર, સર્વત્ર અસરી રહેલી શાંતિ ઉપર, બાગના પુષ્પોમાંથી નીકળતા સુગંધિત પરાગ ઉપર કે દૂરથી આવતા મંગીતધ્વનિ ઉપર નહોતું. તેના હૃદયમાં તો જીવનલાલની વહુની સાથે થનારી મુલાકાત રમી રહી હતી. જીવનલાલની વહુ કેવી હશે ? જીવનલાલને તેના તરફથી સુખ મળતું હશે કે કેમ ? એ વિચાર સ્ફુરતાં લીલીના હૃદયની સ્થિરતા ગઈ. “ જીવનલાલ પરજીવો ! જીવનલાલને વહુ છે એ વાત ખરી ! ” લીલીને કાંધક ધર્ષા થઈ આવી. ‘ જીવનલાલને વહુ ’ એ વાત સ્થિર ન હોય કે પછી એને મળી એની સાથે ઘાડો સંબંધ બાંધવાની ઇચ્છા પ્રબળ થઈ હોય ! ગમે તેમ હોય ! પણ તેનું હૃદય પરખાતું નહોતું.

થોડીવાર પછી મીસ ડેવીસ આવી અને તે લીલીને અંદર લઈ ગઈ. લીલીને જીવનલાલની વહુને મળવાના ઉમંગથી કે જીવનલાલને પરજીવો જાણી ધર્ષાવૃત્તિ સતેજ થઈ હોય તેથી ઉઘ ન આવી; પરંતુ સવારમાં તે શાંત થઈ અને પોતાના જૂના મિત્રની અપરિચિત પત્ની તરફ સ્નેહ અને મમતા દર્શાવવાનો ઠરાવ કરી, નક્કી કરેલે વખતે ગાડીમાં બેસી ગઈ. જીવનલાલનું ઘર આવતાં ગાડી ઉભી રહી ને તે સાથે લીલીનું હૃદય ધબકવા લાગ્યું. ભગવાનજીએ આવીને ગાડીનું બારણું ઉઘાડ્યું ને લીલી તેનો હાથ ઝાલી ઉતરી. અજાણ્યો હાથ જોઈ તે બોલી : “ તમે કાણ વાડ ! ”

ભગવાનજી : “ હું ભગવાનજી, જીવનલાલભાઈ સાહેબનો ભાઈ.”

લીલી : “ હાં, હાં, તમારો અવાજ-ઓળખ્યો. તે દિવસે તમેજ અહીં મળ્યા હતા.”

રોઈ ચર્મ, ગર્મ ને ધૂળવા લાગી. લીલી, કામળ-નિર્દોષ, સ્નેહાળ-અંધ લીલી ખાસ તેને મળવા આવેલી-તેની સાથે મિત્રતા આંધવા આવેલી-તેની તરફ મમતા સ્નેહ દર્શાવવા આવેલી-તેને પોતાની છાતી સાથે ચાંપવા આવેલી, તે કાળરૂપ લાગી. એને જો બની શકે તેમ હત, સત્તા હત, એકાંત હત, સાધન હત તો તેને માયા વગર પણ રહેત નહિ.

શાંતિની પાછળ જીવનલાલની મા અને ખીજાં બે ત્રણ બેરાં હિલાં હિલાં તાલ જોયા કરતાં હતાં.

લીલીએ ‘શાંતિ ક્યાં છે ?’ એમ પૂછ્યું એટલે જીવનલાલે તેને ખોલાયી લાવવા ભગવાનજીને પ્રશ્ન કરી. ભગવાનજીને આવતો દેખી શાંતિ પાછળ હડી અને “જા, અહીંથી ! મારે એ ભામટીને નથી મળવું” એમ ઉદ્ગાર કાઢ્યા. ભગવાનજીને શાંતિનો પૂર્ણ અનુભવ હતો એટલે ખરી વાત સંજ્ઞા હતો. જીવનલાલ શાંતિ જોવી સ્ત્રી તરફ આજુબટતી દયા લાવે છે, એમ તે ધારતો; પરંતુ પોતાની નિરાધાર સ્થિતિ જાણતો હોવાથી મુગો રહેતો.

માજી: ‘વહુ! જાને ! તું નહિ જ્ય તો એ વારંવાર અહીં આવશે ને ઘરમાં...’ આટલું બોલી સાસુએ વહુનો હાથ ઝાલી ચોરડામાંથી ખંદાર કાઢી ધકકા માર્યો. જીવનલાલે આ ફારસ જોયું-દિલગીર થયો, પણ ફજેતી અટકાવવા એકદમ હિલો થયો. શાંતિનો હાથ પકડી પાસે આણી. તેનો એક હાથ-હિંદુ બાળલગ્નમાં ગોર કન્યાનો હાથ વરના હાથમાં મૂકે છે તેમ, મૂક્યો. શાંતિ પરાણે આવી હતી તેથી-ધર્મથી તેના મ્હોં ઉપર કેવા ફેરફાર થતા હતા, તે જોવાને લીલી શક્તિવાન નહોતી, એટલું મહદ્ભાગ્ય. ‘ક્યારે છૂટું’ એ વિચાર શાંતિના મગજમાં હતો, જે તેની ધૂળતી આંગળીઓ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાતું હતું. એક હાથે શાંતિનો હાથ ઝાલી ખીજો હાથ લીલીએ શાંતિના માથા ઉપર મૂક્યો-વાળ ઉપર હાથ ફેરવી પછી વાંસાએ

ફરવ્યો. બિલાડીના પંખમાં આવેલી મેના જેમ ધૂળે, તેમ શાંતિ પ્રજ્વળી હતી.”

લીલી: “મીં જીવનલાલ ! એમને કહેને કે મારી જેવાની એ રીત છે. મને આંખો નથી એટલે હું એમજ જોઉં છું. એમાં ખીવા જેવું નથી. જેમ હું તમને ચાહું છું, તેમજ તમારાંને પણ ચાહું છું.”

જીવનલાલે ગુજરાતીમાં પોતાની રીત પ્રમાણે શાંતિને શાંત થવા—ન ખીવા—ન ગભરાવા સમજાવીને કહ્યું; પણ વ્યર્થ.

શાંતિ: “મને શા માટે પકડી રાખી છે ? પેંલી રાં...કમળાની ખેનપણીતો ! જજો વળગી હોય તેમ મને વળગી છે. ભગવાને એને આંધળી કેમ કરી છે ? આવડી મોટી ચઢને, પરણી કેમ નથી ? આંધળાંથી ન પરણાય કે શું ? ગયા જન્મમાં રાં...એ અધાર પાપ ક્યાં હશે !”

લીલી: “મીં જીવનલાલ ! એ શું કહે છે ? કેવો મીઠો અવાજ ! પણ મીં જીવનલાલ ! તમારા જેવો મોહક અવાજ તો નથી,”

જીવનલાલ: “તે જરા શરમાય છે અને ગભરાય છે. જન્મમાં સુરોપીઅન પાનુ સાથે જો તે કદાચ બોલી હોય તો આજેજ.”

શાંતિ વધારે ઉશ્કેરાતી હતી. તે બોલી: “હાં ! મારે સારો દિવસ નથી આવતો તેનું કારણ સમજી છું. આ રાં...મારું નખોદ કાઢવા બેઠી છે. તમને એણે આંજી નાખ્યા છે. નહિ બસ, એ મારી પાસે નહિ. એનાથી હું અલડાઈ...’આટલું બોલી હાથ તરછોડી તે નાસી જવા માગતી હતી. તે જીવનલાલની માએ જોયું ને શાંતિને ડપકા આપ્યો: “શાંતિ ! કાઢી થા ! આ શું ? સમજતી નથી. એને તે ક્લેકટરને સાંઈ છે. એનું અપમાન થશે તો તારા ધણીને તોફારીમાં નુકશાન થશે.”

નવીન અવાજથી લીલી ચમકી ને પૂછ્યું: “કોણ? એ તમારા માં બોલે છે કે?”

જીવનલાલ: “હા, તેઓ અહીંજ છે.”

લીલીએ જીવનલાલની માનો હાથ ઝાલ્યો, પણ માજીએ હાથ ખસેડ્યો નહિ. એમને કાંઈક દુનિયાનો અનુભવ હતો, અને તેટલા માટે પાસે આવીને એસીને વાતો કરવા માંડી. માએ તો લાંબું લાંબું ટાયલું ચલાવ્યું, પણ જીવનલાલે તો માત્ર તેનો ભાવાર્થજ કહ્યા કર્યો, પણ તેથી લીલીને સંતોષ થયો નહિ.”

તે બોલી: “તેઓ શું કહે છે? મને ખરાબર કહોને!”

જીવનલાલ: “તે કાંઈક અરજ કરે છે, જે કહેવાનો આ પ્રસંગ નથી.”

લીલી: “જતાં મારે એ સાંભળવું છે.”

જીવનલાલ: “એની મરજી એવી છે કે મને હાલમાં જ ધંધુકા વિરમગામ વિભાગમાં કાયમ કરે એવું કલેક્ટર સાહેબને તમે કહો.”

લીલી: “તમે તમારી માને કહો કે ‘હું’ માંડે બનતું કરીશ.”

મા સમજી ને એનો આનંદ મ્હોં ઉપર જણાઈ આવ્યો. તેણે લીલીનાં બંને હાથ હાથમાં લઈ માનથી, સ્નેહથી આંખે દાખ્યા ને શાંતિને કહ્યું: “વહુ! આ બાઈએ આપણને મદદ કરવા વચન આપ્યું છે. એમનો ઉપકાર માનો.”

શાંતિ જરાયે ડગી નહિ, તેને તો લીલી તરફ તિરસ્કાર-ક્રોધ હતો. તે બોલી: “હા! એ તો કરશેજ તો. એમને માટે ગમે તે જોખમ ખેડવા તૈયાર છે’ જૂઓ તો ખરાં! એમના બોલ તો એને મન જાણે ફૂલ ખર્યાં. એમનો હાથ કેવો પંપાળે છે! પણ સામુજી! તમે ભોળવાશો નહિ. એ રાં...કાઈ કાકણી લાગે છે. પરમેશ્વરે આંધળી તો બંધરી છે, તોએ હજી સખણી નથી રહેતી. તો હવે પંખી શું એ ગમે! એ ગં...ગં મદદ કરતી હતી!”

લીલી: હવનલાલને નિઃસ્વાર્થ સ્નેહથી ચલાતી લીલી-હવન-લાલના સર્વ સંબંધીઓને સફલાવથી ચલાતી લીલી, કાંઈ સમજ નહિ. એના મનથી તો 'એ ઉપકારની લાગણી દર્શાવે છે' એમજ હતું.

લીલી: "હવનલાલ તમને ને તમારા કુટુંબને હું બે કાંઈ મદદ કરી શકું તો ખરેખર લાગ્યશાળી."

હવનલાલ: "મારી મા તમારો ઉપકાર માને છે."

લીલી: "મીસીસ મીલને ખાસ કહેવરાવ્યું છે કે બે તમે આવો તો એ ખુશી થશે. મીઠું હવનલાલ ! એટલો સંદેશો કહેવા તમારા પત્નીને કહેા તો."

શાંતિ અને લીલી એના તરફ નજર રાખી હવનલાલે પોતાની માને તે કહ્યું.

મા: "એમને કહે કે વણી ખુશીથી આવશે. એમને જરાએ ઓછું આવવા દેશ નહિ; કારણ કે એમને લીલેજ આપણું કામ થવાનું છે."

ખીજી વાતચિત ચાલતાં જેવે નક્કી થયું કે થોડા દિવસ પછી માંજના આઠ ને નવ વાગ્યાની વચ્ચે શાંતિએ કલેક્ટરને મંગલે હવનલાલ સાથે જવું; પણ જુદી જુદી ગાડીમાં; કારણ કે હવનલાલ વગર કાંઈ વાત સમજવનાર નહોતું. હવનલાલે એની એજ રીતે મલાજથી લીલીને ગાડીમાં બેસાડી. ગાડીમાં બેસતાં બેસતાં 'આજ સાંજે તમે મળવા નહિ આવો' એમ લીલીએ પૂછ્યું. હવનલાલે તે આમંત્રણ સ્નેહથી સ્વીકાર્યું. ગાડીનું બારણું બંધ થયું ને ગાડી ચાલી. શાંતિ ઓટલા ઉપર દોડી હતી. લીલીનો હાથ પોતાના વણીના હાથમાં બેઠો, વણી સાથે સાથે વાતો કરતાં, હસતાં બેઠો અદેખાઈનો અગ્નિ ફરી બેરથી મળવા લાગ્યો. તેમાં ગાડીમાં બેસતાં બેસતાં હવનલાલે અંદર હોતું રાખી ખાનગી વાત કરી

કાંઈક કહ્યું એમ લાગ્યું, ને શાંતિ રાતી પીળા થઈ. આંખમાંથી
 અગ્નિ વરસવા લાગ્યો. જોસમાં ને જોસમાં તે ધસવા જતી હતી ત્યાં
 જીવનલાલની માએ જોયું ને વહુને ધક્કો મારી અંદર ઘરમાં ધાલી.
 પણ શાંતિ ઉશ્કેરાયેલી વાઘણ માફક કોઈ દિવસ નહિ ને આંખે
 સાસુની સામે થઈ. એટલામાં ખીજાં જૈરાં વચમાં પડ્યાં અને સાસુ
 વહુને ઘરમાં લઈ ગયાં. જીવનલાલ લીલીને વિદાય કરી ઘરમાં
 પાછો આવ્યો.

પ્રકરણ ૮ મું

કમળા

લીલીના વિચારમાં ને વિચારમાં આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર સાહેબ પોતાના ઓરડામાં ગયા અને ચઢી ગયેલું આફિસનું કામ કરવા ટેબલ પાસે બેઠા. તે પોર્ટફોલિયો ઉઘાડી કાગળો વાંચવા માંડે છે. ત્યાં ઘરના અંદર ભાગમાંથી ખૂમો-ગાળો-રોકકળ સંભળાવા લાગી. હિંદુ કુટુંબમાં સામાન્ય રીતે વાતો કરતાં હોય તો પણ ઘણીવાર ખૂમો પાડીને વાતો કરવાની રેવ હોય છે એટલે અનન્યયાને તો લઘાઈ થતી હોય એમ લાગે છે. સાસુ વહુ-નાણુંદ ભોળાઈ-ધણી ધણીયાણી-દેરાણી-જેઠાણી વચ્ચે સહજ સહજમાં બોલાબોલી આપો દિવસ ચાલ્યાજ કરે છે. આપણા આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર આવા ઘોંઘાટથી ટેવાઈ ગયો હતો. તેના કાન અને મગજ ‘સાઉડ મુક’ થઈ ગયા હતા. તે જાણતો હતો કે એ વાવાઝોડું કલાકેક પછી શાંત થશે, માત્ર એ તો દૂધનો ઉભરોજ હશે. આજે કલાકમાં ઘોંઘાટ બંધ પડ્યો નહિ, પણ સાસુ વહુની બોલાબોલી વધી પડી હતી. નાણુંદ માનું ઉપરાણું તાણી ભાળીને ધમકાવતી હતી. ખીજી સ્ત્રીઓ શાંત પાડવા જતાં કાષ્ટક તો એવા બોલ કહેતી કે વળી સળગતી. આ યુદ્ધનું કારણ લીલી હતી. “તે આંધળી રાંડે એમને ભોળવી કંપળે કર્યા છે, તેમાંજ મારે વાંઝીયામહેણું ખાવાનું છે.” “મુઠ તું, ગમે તેવી તોએ એને લીધેજ તારો ધણી કાયમ થશે ને ધંધુકામાં આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર તરીકે માન આપડ મળશે.” એટલે શાંતિને કલેક્ટર

સાહેબને બંગલે જવાનું છે તે સાંભરી આવ્યું ને ઉશ્કરાઇ વળી ટપાટપી આવી.

આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરનું ધ્યાન આ ઘોંઘાટ તરફ ગયું નહિ ગયું હોય તો તેણે તેની દરકાર કરી નહિ. તેની દૃષ્ટિ આગળ લીલી અને શાંતિ તરી આવ્યાં. “શાંતિને ધક્કા માર્યો ત્યારે તે બહાર આવી, આવી તો આવી પણ પોતાને ખેંચવી પડી. લીલીની સાથે શેકહેન્ડ કરતાં એને જોર પડ્યું ને તે વાઘણની માફક ત્રાડ નાંખી દૂર ભાગી. કંઈશાની માફક લવવા માંડ્યું.

“લીલી, શાંત સ્નેહાળ લીલી-કેવી સભ્ય ! કેવી વિવેકી ! કેવી મધુરતા-કોમળતાથી વાત કરતી હતી. શાંતિ એવી નહિજ ! આપણા હિંદુમાં લીલી જેવી કોઈ નહિ હોય ? ના, ના, કમળા છે જ.” કમળાનું નામ યાદ આવતાં આપણા આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરનાં રૂપો ખડા થઇ ગયાં, સ્થિરતા ભ્રષ્ટ થઇ.

“કમળા, ખરેખર કમળ જેવી સુશોભિત અને કોમળ છે. લીલીના સર્વ સંસ્કાર એના ઉપર પૂરેપૂરા પડ્યા છે. તે લીલીની પ્રતિમાજ છે. માત્ર લીલી અંધ છે.—કમળામાં કોઈ તરેહની ખોડ નથી. લીલી યુરોપીઅન છે—કમળા હિંદુ છે. બંને કુમારિકા છે. મારે કમળા સાથે રોટી વ્યવહાર છે, પણ ખેટી વ્યવહાર નથી.” વળી વિચાર કર્યો: “લીલીનો શાંતિને મળવાનો જે મોહ હતો તે કેવો નષ્ટ પામ્યો હશે ? શાંતિએ કેવી છાકરવાદી કરી હતી. શાંતિ ને કમળામાં ઉઘાડો તફાવત લીલીને લાગ્યો હશે. જે મા ન હોત તો ખરેખર ક્રોધેલીજ થાત. સારું હતું કે લીલીને ગુજરાતી આવડતું નહોતું. શાંતિને બદલે કમળા જેવી પત્ની હોય તો લીલીને મળવામાં—વાતો કરવામાં કેટલો આનંદ થાય ! માને ફરી પરણાવવા વિચાર છે; તો કમળા જેવી સ્ત્રી મળે તો કેટલો મુખી થાઉં ! પણ એવી કોઈ કન્યા ન્યાતમાં છે ખરી !”

ધારો કે એવી કન્યા મળે તો એની સાથે હરવા કરવામાં—

મળવા મૂકવામાં-આનંદ કરવામાં તે પૂરેપૂરી સ્વતંત્રતા મેળવી શકે એમ હતું ? “ઘરમાં શાંતિ તો ધડીએ પલકે લઢવા તૈયાર. સાસુ-નણુંદ વાંક કાઢવા તૈયાર, રોત્રે અગીયાર અગીયાર બાર બાર વાગ્યા સુધી સાસુ-નણુંદના કે ઘરમાં કામ કરનારી જૂની નોકરડીના હુકમ સિવાય તે બાપડીથી પતિ પાસે જઈ શકાય ખરું કે ? રોત્રે ન જવાય તો દિવસે તો શેનુંજ જવાય ! ત્યારે વાંચવાની-પતિ પાસે એસી સમજવાની-પતિની સાથે ચંદનીમાં ફરવાની-પતિના મિત્રોને ત્યાં જવાની-પતિ સાથે પાર્ટીમાં જવાની તો વાતજ શેની ! આ કંઈ થાય નહિ તો પછી તે બિચારી કળવાયેલી-સ્વતંત્રતા ઇચ્છતી-મહાન આશાઓ રાખનારીની શી સ્થિતિ ? શું કુટુંબથી જૂદા રહેવું ? અથવા ઘરમાં રહી કોઈની ટીકા ન ગણકારી પોતાને સાંઈ લાગે એમ વર્તવું ? આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરની સત્તા-પદવી ઘરમાં પણ દાખલ કરવી ? આમન્યા પાળવી ? ખોટી જાણવા જતાં આમન્યા પાળી દુઃખી થવું કે એ તોડી સુખી થવું ? કમળા જેવી સ્ત્રી મળે તો-મળી હોત તો તેમ કરત. શું કમળા, પોતાની પત્ની થઈ શકે ? એ બનેજ કેમ ? નાત જાતમાં રહેવાયજ નહિ...” જીવનલાલનું મગજ ગરમ થઈ ગયું ને તે શૂન્ય થઈ ગયો. ધડિયાળ તરફ નજર જતાં છ વાગવા આવ્યા હતા, તેથી લગવાનું ને કહી ગાડી તૈયાર કરાવી. લીલીને મળવા જવાનું હતું. લીલીનાં દર્શનથી, તેની પાસે એસવાથી, તેના કામળ હાથના સ્પર્શથી તેની સાથે વાતો કરવાથી, શાંતિથી થતી અશાંતિને બદલે ખરેખર શાંતિ થશે, એમ તે ધારતો હતો.

મીસીસ મીલનની બેઠક મેડીએ હતી. નાચે ઓટલા ઉપરનો ઓરડો મહેમાનો માટેજ રાખવામાં આવ્યો હતો અને મીસ લીલી એ ઓરડામાંજ રહેતી.

માળી બાગમાં સુંઢવતી પાણી છાંટતો હતો, તેની ફરફર પવનને લીધે, બારી પાસે બેઠેલી લીલી ઉપર આવતી હતી. ખિલેલાં ફોલોની સગંધ મંદમંદ પવન ચોગરદમ ફેલાવતો હતો. જૂદા જૂદા

રંગનાં પતંગીયાં એક પાંદડેથી બીજાં પાંદડા ઉપર કુદાકુદ કરી રહ્યા હતાં. આંબાની ઘટામાંથી કાપલના અવાજ વખતો વખત નિકળી જાતને આનંદ આપી હૃદયને ખળભળાવતા હતા.

આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર રોજની માફક વરંધી આપ્યા વિના લીલીના ઓરડા તરફ ગયો. બારણામાં દાખલ થતાંજ, શોકનો ધીમો પણ જોડો નિશ્વાસ કાને પડ્યો. પોતાના ઘરના ઓરડામાંથી કાન ફાટી નાંખે તે હૃદયને ક્ષુભિત કરી નાખે એવા ધમપછાડા ન ગણકારનાર આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર એ ધીમો પણ જોડો નિશ્વાસ સાંભળી શક્યો. તે સાંભળતાંજ તેના હૃદયમાં તેનો પ્રત્યાઘાત થયો. ઘરના કંકાસનાં કારણ શોધવા તે એક પીડા સમજનાર આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરને આ નિશ્વાસનું કારણ જાણવા તીવ્ર ઉત્કંઠા થઈ અંદર દાખલ થતાં બારી પાસે કાચમાં લીલીને વિચારમાં બેઠેલી જોઈ. વળી તેની પાસે તેના બોળામાં માથું નાંખી ઉદ્વિગ્ન ચિત્તે બેઠેલી કમળાને પણ જોઈ. કમળાના વાંસા ઉપર લીલીના હાથ હતા. અંદર દાખલ થતાંજ “કમળા ! ગાડી ન થા ! રે નહિ, તારી માને સમજવીશ ” એ શબ્દો સંભળાયા. ‘ અંદર જાઉં કે કેમ ’ એ વિચાર પળવાર થતાં તે અટક્યો. પણ નિશ્વાસનું કારણ જાણવાની તીવ્ર ઇચ્છા થઈ હોવાથી આગળ વધ્યો.

લીલીએ જીવનલાલનો પગરવ ઓળખ્યો તે તે બોલી : “ મીઠું જીવનલાલ ! તમે આપ્યા તે કીડ થયું. તમે કદાચ અમને સલાહ આપી શકશો. ”

લીલીની પાસે બેસી જીવનલાલ બોલ્યો : “ શેની સલાહ ! શું થયું છે ? ”

કમળા જીવનલાલને પાસે આવતો : જોઈ ઉભી થઈ ને આવી ગઈ. “ પાછી વહેલી વહેલી આવજો ! ” એટલું લીલીએ કહ્યું.

જીવનલાલ : “ મીસ લીલી ! આજ કમળા કેમ દિલગીર છે ? ”

લીલી ક્ષણવાર મુગી રહી. જીવનલાલની બોલવાની એવી હજી હતી કે લીલીના હૃદયમાં કાંઈક શંકા થઈ, તેનું લોહી જોરથી વહેવા લાગ્યું; પણ પોતાની લાગણી ઉપર કાણુ રાખી તે બોલી: “કમળાની માના કહેવા મુજબ કમળાના લગ્નની તૈયારી થાય છે. એની નાતમાંથી એક જણાએ કમળાને પરણવા કબૂલ કર્યું છે. પરણનાર પાસે પૈસો સારો છે, પણ ઉમ્મર ચાળીશોક વર્ષ ઉપર છે. કમળાની માના વિચાર પ્રમાણે એ કમળાને બધી રીતે યોગ્ય છે. પણ જીવનલાલ ! તમને આ લગ્નનો ખ્યાલ આવે છે ? તે પરણેલો છે, એક સ્ત્રી હયાત છે, છોકરાં છે, કાંઈ લણ્યો નથી, ગામડાનો રહીશ છે ને કાંઈ પણ રીતે કેળવાયેલો નથી, એની સાથે કમળા જેવી શાંત કેળવાયેલી કન્યાનાં લગ્ન એટલે શું ? આવળના ઝાડમાં ગુલાબનો છોડ ! તેના નિરક્ષર કુટુંબમાં કમળાની શી સ્થિતિ ! કમળા-વિલાયત જઈ આવેલી કમળા ‘આ અડક્યા-આ અલડાયું’—એવી છીટવાળા સાથે કેમ બનશે ?”

જીવનલાલ: “પણ જો એનાં માબાપને બજાર પડે કે કમળાને એ વાત પસંદ નથી તો કદાચ તેને પરણવાની ફરજ નહિ પડે.”

લીલી: “આટલી ને આવી કેળવણી આપ્યા પછી એનાં માબાપ કમળાના પોતાના સ્વાર્થની વાતમાં એની મરજી ન પૂછે, એ નવાઈ જેવું લાગે છે.”

જીવનલાલ: “હિંદુઓમાં માબાપજ છોકરાંને પરણાવે છે. હું પોતેજ એમ પરણ્યો છું.”

એ બોલતાં જ પોતાની વિવાહિત સ્થિતિ આંખ આગળ તરી આવી.

લીલી: “ખરેખર, શરમભરેલું-ત્રાસદાયક ! જેમ દોર વેચી દેવામાં આવે કે આપી દેવામાં આવે, તેમ કન્યાને તેની મરજી જણ્યા વિના આપી દઈએ તે ખરેખર જીલમ નહિ તો ખીજું શું ? કમળાને

પરણવા તૈયાર થનારની શી શરતો છે તે જાણ્યું? પહેલાં તો કમળાને પ્રાયશ્ચિત કરાવવું પડશે. ત્યાર પછી મને કે કાંઈને મળવા દેવામાં નહિ આવે. મળવું જ હોય તો તેની મા કે તેની બેનની હાજરી-માંજ મળાશે. હજી જ્યાં સુધી પ્રાયશ્ચિત ન કરે ત્યાં સુધી મારી લડકી, સોહામણી, કામળ કમળા તરફ તે તિરસ્કારની નજરે જુએ છે. કેવો જુલમ! કેવો ત્રાસ!”

જીવનલાલ: “કમળાના બાપનો શો વિચાર છે?”

લીલી: “તે ઘેર નથી. વળી બાપને વાત કહેવાનો વખત મળ્યો નથી. એની માએ આજ જ વાત કરી ને કહે છે કે એના બાપની મંજૂરી તો મળશેજ. વાત સાંભળી છે, ત્યારની બિચારી કમળા ગભરાઇ ગઇ છે, આખો દિવસ રોયાં કરે છે, સવારનું ખાધું નથી. મેં એને શાંત કરવા બહુ યત્ન કર્યો પણ શાંત થતી નથી. એની મા કહે છે કે છોકરી મોટી થઇ ગઇ છે, તે નાત ટોકી ખાય છે. વળી ખીજું કાંઈ પરણનાર નથી; આટલી હિંમત કરી બહાર આવ્યો છે તે ધન્ય લાગ્ય આપણાં કે એવો સારો વર મળ્યો! જીવનલાલ! જીવનલાલ! આ તમારી ન્યાતની રૂઢીનો જુલમ નહિ તો ખીજું શું?”

જીવનલાલ: “એ નિયમો આજકાલના નથી પણ હજારો વરસથી ચાલે છે. પરંતુ કમળાના પિતા સુધરેલા વિચારના છે તેથી તે જોરજુલમથી તેની સાથે કમળાને પરણાવે એ હું માનતો નથી.”

લીલી: “એ તો મેં કમળાને હજાર વાર કહ્યું, પણ તે માનતી નથી ને કહે છે કે એમનું ચાલવાનું નથી: ને લગ્ન થશેજ. કદાચ આની સાથે નહિ થાય તો એવો ને એવો-એનાથી પણ વખતે નપાટ મળશે, ત્યારે કરવું શું?”

જીવનલાલ: “એની ન્યાતમાં ખીજો કાંઈ યુવાન નથી?”

લીલી: “ના. ન્યાત બહાર થવાની બીકથી કાંઈ હિંમત કરતું થી. તેમાં પાછી કમળા રોજ મારે ત્યાં આવે છે, એટલે ન્યાતના મોકા ખાસ વિરૂદ્ધ છે.”

જીવનલાલ: “પણ સુનીલાલનો શો અભિપ્રાય છે તે જાણ્યો?”

લીલી: “તે તો હમણાંનો મળ્યોજ નથી. તે તો ઉલટો કમળા મોટી થઇ ગઇ છે માટે જલદી પરણાવવી જોઈએ એમ માખાપતે કહ્યા કરતો હોવાનું સાંભળ્યું છે, એટલુંજ નહિ પણ એક બાર વરસની કન્યા સાથે પોતે પણ પરણવા ધારે છે.”

એટલામાં કમળા કાંઈક શાંત થઇ, મોઢું ધોઇ અંદર આવી, તે નિયમાનુસાર જીવનલાલની સાથે શેકહેંડ કરી. કમળાનાં કામળ આંગળાંનો સ્પર્શ થતાં આપણા આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરના આખા શરીરમાં ઝણઝણાટ થયો.

લીલી: “કમળા! અમે તારીજ વાત કરીએ છીએ.”

કમળા મુગીજ રહી. જીવનલાલે કમળાની સાથે વરનારનું નામ પૂછ્યું તે કમળાએ ધીરેથી નામ કહ્યું. નામ સાંભળતાંજ સર્પનો દંશ થયો હોય એમ મ્હોં બગાડી જીવનલાલ બોલી ઉઠ્યો: “એની સાથે તારું લગ્ન! ના એ બનેજ નહિ. છોટાલાલ! કદિ હા કહે નહિ, માટે ગભરાઇશ નહિ.”

કમળા: “પણ મારી મા માને એમ નથી તો.”

જીવનલાલ: “પણ સુનીલાલ છે તે?”

કમળા: “અરે એનું તો નામજ જવા દોને. એનું ચાલે તો મને આજને આજ પરણાવી દે. એના મિત્રો તો મારી જોઇએ તેટલી પીકા કરે છે.”

જીવનલાલ: “પણ ત્યારે બીજા વણાએ છે...”

વણાએ છે કહ્યું તો ખરું, પણ એકનું નામ દર્ધ ન શકવાથી આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર સાહેબ મુગાજ રહ્યા. કમળાને માટે કાણ લાયક

છે ? આવી કેળવાયેલી કન્યાની અનધા કુટુંબમાં—રોજના કલેશ કંકાસ-વાળા કુટુંબમાં શી સ્થિતિ ? આનો વિચારજ આવતાં જીવનલાલના મ્હોં ઉપર લાગણી જણાઈ આવી ને તે માટે ઓરડામાં આમ તેમ આંટા મારવા લાગ્યો. જીવનલાલને હોયો થતો જોઈ લીલીને એમજ થયું કે તે જાય છે. તેથી તે બોલી : “ જીવનલાલ ! શું એટલામાં જાઓ છો ? ”

જીવનલાલ : “ ના; પણ તમારી વાત ઉપર વિચાર કરું છું. ”

લીલી : “ તમે કાંઈ રસ્તો કઢી આપી શકો છો ? ”

જીવનલાલ : “ મને કાંઈ સૂઝતું નથી. ”

એટલું બોલી તે પાછો લીલીની પાસે કાચમાં બેઠો ને કહ્યું : “ પણ હું એક મલોહ આપું છું, જે કમળાને માન્ય હોય તો ! ”

લીલી : “ પેલાના સંબંધી ? ”

જીવનલાલ : “ એને માટે તો નાજ પાડવી ને છોટાલાલ પણ નાજ પાડશે એવી મને ખાત્રી છે. એ તો કમળાને માટે લાયકજ નથી. એની મા તો તોળા છે અને ઘરમાં બધું એવુંજ છે. ન્યારે કાંઈ યોગ્ય યુવાન પરણવા તૈયાર થાય ત્યારે કમળાએ પોતાનું જૂદું ઘર માંડવું. એથી કુટુંબમાં રહેવાના ચાલતો લગ્ન થશે પણ તેથી ન્યાત કંઈ કરી શકશે નહિ. અને સંસારસુખ તેમજ લક્ષ્મણ મેળવવું હોય તો માત્ર એ એકજ રસ્તો છે. ”

લીલી : “ કમળા ! સાંભળ્યું ? હું પણ તને એજ કહેતી આવી છું. વારૂ, જીવનલાલ ! કમળા ના પરણે તો ન ચાલે ? છોકરીએ પરણવુંજ જોઈએ ? ”

જીવનલાલ “ હા; એવું તો ખરું. છોટાલાલ જેવા સુધરેલા વિચારવાળાના પણ એવાજ વિચાર હોવા જોઈએ કે મોડા કે વહેલા પણ કન્યાને પરણાવવી તો જોઈએજ. લગ્ન પછી જે તે તેના પતિની

સાથે કુટુંબથી-સંયુક્તકુટુંબથી જૂદી રહી શકે તોજ સુખી થાય, નહિ તો.....”

લીલી: “ તમને તો એ સુખ મળ્યું નથી ને ? ”

જીવનલાલ: “ મારી વાત કરવાનીજ નથી; કારણ કે મારી સ્ત્રીને કેળવણીનો લાભ મળ્યો નથી ને એને જરૂર નથી. પણ કદાચ હું ખીજવાર પરણું.....”

લીલી: “ તમારી હાલની વહુ જીવતી છતાં ખીજ ? ”

જીવનલાલ: “ હા; મને એવી સલાહ આપવામાં આવી છે. ”

લીલી: “ તે હું જાણું છું, પણ તમારી મરજી છે ? એ તો એકથી વધુ સ્ત્રી કરવાની વાત આવી. ”

જીવનલાલ: “ એકથી વધારે પત્ની કરવામાં અમને હિંદુઓને શરમ નથી. હું હિંદુ છું ને વળી જૂના સંપ્રદાયવાળા કુટુંબમાંનો એક.. ”

એટલામાં મીસ ડેવીસ ગુલાબ મોગરો વગેરેનાં ફૂલ લઈ અંદર આવી ને ફૂલ આપતાં બોલી: “ લીલી ! લ્યો ફૂલ ! માળી પોતાની બરી ને છોકરાં સાથે બહાર ઉભો છે. ”

લીલી: “ અરે હા ! મેં એમને બોલાવ્યાં હતાં. એટલા ઉપર આવ્યાં છે ? ”

મીસ ડેવીસ: “ માળી કહે છે કે અમારા આસિસ્ટન્ટ સાહેબ છે, એટલે બૈરી સાથે અંદર નહિ આવું. ”

જીવનલાલ: “ માળીનું કહેવું ખરું છે. એમ કરે તો એનું નિર્જીવપણું ગણાય. એને થોડીવાર થોભવાનું કહો. ”

લીલી: “ ના, ના; એ ગરીબ માણસોને ક્યાં સુધી વાટ જોવાવવી ? મીસ ડેવીસ ! મને ત્યાં લઈ જાઓ, મારે માલણનાં છોકરાંને કાંઈક આપવું છે. ”

લીલી મીસ ડેવીસના હાથ ઉપર ટેકા રાખી બહાર ગઈ ને ચોરડામાં કમળા અને જીવનલાલ એકલાં રહ્યાં.

જીવનલાલ: “કમળા ! ખરેખર તમારે માટે મને બહુ લાગે છે. જો તમને આ લગ્ન ઠીક ન લાગતું હોય તો મીસ લીલીની સાથે થોડાં વર્ષ પાછાં વિલાયત જાઓ તો શું ?”

જીવનલાલ કમળાને તાકીને જોઈ રહ્યો. “

કમળા: “મારા બાપ મને હવે જવાદે નહિ. હવે તો હું અહીંજ રહીશ. પરમેશ્વર દયાળુ છે.”

જીવનલાલ: “કમળા ! આપણે અહીં મળીએ છીએ તે તમારા પિતા જાણે છે કે ?”

કમળા: “ના રે, મેં તમારું નામ કાંઈ આગળ દીધુંજ નથી.”

જીવનલાલ: “આપણે મળીએ તેમાં એમને વાંધો હશે ?”

કમળા: “શા માટે વાંધો હોય ! શું તમે એક સદ્ગૃહસ્થ, જિંદગી કુળના ને વિશ્વાસ રાખવા લાયક નથી ? મારી મિત્રના મિત્ર એટલે મોરાં મિત્ર નહિ ? તમે આટલી કૃપા રાખો છો, તે માટે તો ઉલટો ઉપકાર માનવો જોઈએ.”

જીવનલાલ: “ઉપકાર ! શા માટે ? ઇંગ્લેન્ડ રીત પ્રમાણે તો તમારો ઉપકાર મારે માનવો જોઈએ.”

કમળા: “પણ તમે કાંઈ ઇંગ્લેન્ડ નથી ! તમે હમણાંજ ખોટા હતા કે હું જૂના મતનો હિંદુ છું.”

ક્ષણવાર બન્ને મુગાં રહ્યાં. જીવનલાલ કમળાને ધારી ધારી જોવા લાગ્યો. તેનું સુંદર મુખ, આકર્ષક-બુદ્ધિ, દર્શક આંખો, લગ્ન કપાળ અને ભરેલ શરીર જોતાં અદેખાઈની વૃત્તિ જાગૃત થઈ. આવી સુંદર નાબુક બુદ્ધિશાળી કમળા પેલા બુડયલ સાથે ? શું માત્ર એ જડસાની પશુવૃત્તિના અંતોષ માટેજ કમળાને કેળવણી આપવામાં આવી હતી—વિલાયત મોકલી હતી—લીલીએ અથાગ શ્રમ લઈ કેળવી હતી ? લક્ષ્મીચંદ્રમાં આ પશુનો ભોગ ? તેણે મોટેથી પૂછ્યું: “અહીં અથવા વિલાયતમાં કેળવણી લીધેલા તમારી જ્ઞાતિમાં કાંઈજ નથી ?”

આ પ્રકારે હેતુ ક્રમગા સમજી હતી તે તે સમજીનેજ તેણે કિતર આપ્યો: “મારી ન્યાતમાં મારે કાચક કાઢી નથી. અમારી ન્યાત કેળવણીમાં બહુ પગલ છે. મેટ્રિક થયેલા માંડ ચાર પાંચ નિંકળાશે. બરાક આવડ્યું કે કાતો દુકાને કે ગુમાસ્તી કે પછી ખેતી કરશે. માત્ર લાઈન પહેલ વહેલો વિદ્યાર્થી ગયો હતો.”

હવનલાલ ક્રમગાની પાસે આવ્યો તે બોલતાં બોલતાં તેનું શરીર કંપવા લાગ્યું. આંખો તેજસ્વી થઈ તે હસ નોતડાવા લાગી. તે બોલ્યો: “ક્રમગા ! ક્રમગા ! તું અમારી ન્યાતમાં જન્મી હત તો હું મારું ?”

ક્રમગા હાથુવાર ગલગાઈ, પણ પછી ધૈર્યથી અડગ રહી કિતર આપ્યો: “હથરતી જે નરહ હશે તે થશે તે મારે તેમાં મંત્રોપ માનવો નોંદાએ.”

હવનલાલ: “એ ખરું. પણ એમ હત તો એથી મારું શું થાત તેનો વિચાર કર ! તારો પોતાનોજ વિચાર કર ને ! આપણા બેનું હવન માથે ગળાયું હત તો.....ક્રમગા ! એમ ન બને ?”

ક્રમગા: “એ કેમ બને !—તમને તે મને બન્નેને નાતબહાર રહેવું પડે. આપણામાં એવો કાખલો બન્યો નથી કે રોટી વ્યવહાર ત્યાં ખેટી વ્યવહાર થયો હોય. નાતબહારમાં પીંખી નાખે. ના. ના; એવો વિચાર કાવતાજ નહિ. હું મારું ભોગવીશ.”

આટલું બોલતાં ક્રમગાએ આટુળઆટુળ થઈ તે હિંચું નેહું ત્યાં હવનલાલ સાને નજર પડી. હવનલાલે કાચ પહેળા ક્યાં હતા. બનેલી નજર એક થતાં ક્રમગા—દુખી ક્રમગાને આશ્વાસન આપનાર મળી આવ્યો. પણ ગઈ હત તો...પણ એટલાનાં લીલીનો પગરવ મૂંઝળાશે—બને જગૃત થયાં—પોતાની સ્થિતિ સમજ્યાં—બનેએ પોતાની જાનિઓ કમજે કરી; પરંતુ હવનલાલ—નિરાશ થયેલો હવનલાલ:

“કમળા!” એટલુંજ ધીરે શ્વાસે સખેદ બોલ્યો ને તે શબ્દ લીલીને કાને અથડાયા. “કમળા!” એ શબ્દના હિચારમાં-અવાજમાં-એ સાથે નિકળેલા નિશ્વાસમાંજ એવું કાંઈ હતું કે લીલીના હૃદયમાં આઘાત થયા વિના રહે નહિ. મનની શંકા જગૃત થઈ. જીવનલાલ લીલીને આવતી જોઈ તેને તેડવા સામો દોડ્યો અને બન્ને જણ મુગાંમુગાં અંદર દાખલ થયાં, કાચ સુધી સાથે ગયાં-હાથમાં હાથ રાખી લીલીને કાચમાં બેસાડી-હાથના આંગળાંનો સ્પર્શ ચતાંજ, અંધ લીલી જીવનલાલનું મ્હેં જોઈ સમજી શકી. એ ઉપરથી લીલી-સ્નેહાળ લીલીને જણાયું કે પોતાના જીવનલાલના સ્નેહના હરીફ તરીકે એક નવું પાત્ર ઉભું થયું છે ને તે પેલી અભણ શાંતિ તો નથીજ.

પ્રકરણ ૯ મું

સોનાની બંગડી

લીલી: “કમળા ! તારે મોઢું થશે માટે તું હવે ઘેર જા. ‘જામને પણ બહુ થાક લાગ્યો છે તેથી આરામ લઈશ. કાલ સવારે વહેલી આવજો ને અહીંજ નાસ્તો કરજો. ચુનીલાલને કહેજો કે ધણી દિવસ થયા કેમ મળ્યા નથી ? મીસ ડેવીસ ! મીપાઇને કહી કમળા માટે ગાડી મંગાવો !”

જીવનલાલ: “એ બધી તજવીજ હુંજ કરીશ.”

કમળાએ લીલીની રજા લીધી. જતાં જતાં બંને ભેટયાં ને લીલીનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું. તે બોલી: “કમળા ! ધીરજ રાખજો ! તારા બાપ આવે કે તરત તું તારૂં દિલ તેમની આગળ બોલજો અને એ તને જરૂર મદદ કરશે.”

મીસ ડેવીસ અને જીવનલાલ બંને કમળાની સાથે બહાર ગયાં. કમળા ગાડીમાં બેઠી ને બારી પાસે આવી. તેણે જીવનલાલ સાથે શેકહેંડ કરવા હાથ લાંબાવ્યો. બંનેના હાથ મળતાં, વિજળીના બંને છેડા સંધાતાં, ઝણઝણાટ શરૂ થાય, એમ બંનેના હૃદયમાં થવા માંડ્યું. બેમાંથી એકે પણ હાથ છોડવી શક્યાં નહિ, તેમજ બોલી પણ શક્યાં નહિ. પરસ્પર મન સમજાઈ ગયાં હતાં. હૃદય ઓળખાયાં હતાં. ગાડી

ચાલી ને જીવનલાલ ગંગલામાં દાખલ થયો. ઓરડામાં લીલી એકલી વિચારમાં ઝ્ઘાનિગ્રસ્ત બેઠી હતી અને તેના હૃદયમાં નવી જાગેલી વૃત્તિએ અસ્વસ્થતા પ્રસારી હતી.

જીવનલાલ: “લીલી ! માથું દુખતું હોય તો સુઈ રહો. હું હવે જઈશ.”

લીલી: “ના, ના; એવું કંઈ નથી ને હોય તો એ તમારી હાજરીથી મને વધારે સુખ મળશે. તમારો અવાજ મને હમેશાં શાંતિ આપે છે.”

‘અવાજ’ શબ્દ ખોલતાંની સાથે થોડીકવાર ઉપર થયેલો “કમળા” એ અવાજ તેના કાન આગળ જાગ્રત થયો.

જીવનલાલ: “જેવી રીતે તમારા હાથનો સ્પર્શ મને આનંદમાં લાવી મૂકે છે તેમ.”

લીલી: “ખરેખર, આજ તમારા પત્નીને મળવાથી હું ખુશી થઈ છું.”

જીવનલાલ: “મારી મા અને મારી સ્ત્રીને મળ તો બધું નવું નવુંજ લાસતું હતું.”

લીલી: “તમારે એક સ્ત્રી છે તો પછી બીજી સ્ત્રીની શી જરૂર છે? તમે આટલા કેળવાયેલા છો, વિદ્યાયતમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ લીધું છે; પછી બીજી વાર પરણો એ વ્યારજ અમને તો ત્રાસદાયક લાગે છે.”

જીવનલાલ: “મને પણ એમ લાગે છે; પરંતુ પાછું કેટલીકવાર એમ પણ થાય છે કે એ છૂટ છે તેજ સારું છે.”

જીવનલાલને, પોતે વિદ્યાયતમાં લીલી સાથે રહી તેને નિખાલસ મને પોતાના મનના સર્વ વિચારો કહેતા તે સ્થિતિ સાંભરી આવી; ને તેજ પ્રમાણે મનના ઉભરા કાઢવા માંડ્યા. હાલની સ્થિતિની અગવડો, તેથી થતી ચિંતા, નવા જીવગીથી સુખ મેળવવાની આશા વગેરે સર્વિસ્તર હડીકત કહી. કહેતાં કહેતાં લીલીનો હાથ જીવનલાલને વાસે

મ્હેંએ કરવા લાગ્યો, લીલીના મનમાં પણ તે અત્યારે વિલાયતમાં રમતો ભણતો નાનો જીવનલાલજી લાગ્યો.

જીવનલાલ: “લીલી ! ગૃહજીવન-કુટુંબમાં પત્ની સાથે બેઠા છીએ, સુખ દુઃખની વાતો કહી છે, આપણા માનસિક બાલ જીવનમાં રસ લેતી પત્નીની સાથે ગૃહની દેશની જનસમાજની વાતો કરી છે, કલેશ કંકાસને બદલે આનંદ, ઉમંગ, હર્ષ, શાંતિનું જીવન ગાળ્યું છે, એ સઘળાનો મોહ તમે લગાડ્યો છે, અને આ સ્નેહ-કુટુંબ સ્નેહ સુશીલપત્ની ઉદ્ભાવી શકે છે. ઇચ્છામાં એ કાર્ય કરતી અનેક સ્ત્રીઓ મેં જોઈ છે. મારી હાલની પત્નીથી એમાંનું કાંઈ થઈ શકે એમ નથી.”

લીલી: “હશે, પરંતુ હું તમને બીજી સ્ત્રી કરવા ઉત્તેજન કે સલાહ આપું, એ બનવાનું નથી. હું સારી પેઠે જાણું છું કે તમે બાળજીવનના ભોગ થઈ પડ્યા છો; પણ ત્યારે લગ્ન થયુંજ છે, ત્યારે તો તેમાંથીજ સુખ મેળવવા યત્ન કરવો જોઈએ. તમે ધારો કે બીજી પરણો, તો પણ તેથી ધારો છો તેવા સુખીજ થશો, એમ કેમ કહી શકાય ?”

બંને શાંત થયાં. છતાં બંનેના હૃદયમાં ભિન્નભિન્ન વિચારોનાં આંદોલનો ઉદ્ભવતાં હતાં. જીવનલાલ પરણેલો છે તેથી, તેમાં વળી બીજી પરણવા:ધારે છે તેથી, લીલીના હૃદયમાં કાંઈ અજ્ઞાત લાગણીઓ થતી હતી, છતાં તે દાખીને કેવળ એક પત્નીવૃત્ત વધારે ઉચ્ચ છે એમ માનીનેજ તે આમ બોલતી હતી-એમ મનાવતી હતી. વિલાયતમાં મીઠું મીઠાનની વાતચિતથી જીવનલાલ પરણેલો છે, એ વાત જાણતાંજ હૃદયમાં આઘાત થયો હતો. તે કારણ પણ આજ હતું. તે વૃત્તિ-દાખવા, દૂર કરવા, કાઢી નાંખવા બહુ બહુ યત્ન કર્યા હતા, પણ અંપૂર્ણ રીતે સફળ થઈ નહોતી. એટલામાં જીવનલાલે શાંતિનો ભંગ કર્યો: “સ્ત્રીલી ! કમળા જેવી સ્ત્રી હોત તો માંડે જીવન ફરું, આત તેનો વિચાર કર્યો ?”

લીલીને મીલને કરેલો આઘાત નરમ પડ્યો હતો. શાંતિને મળ્યા પછી હૃદયનો વેગ મંદમંદ વહ્યો જતો હતો, ત્યાં “કમળા જેવી” શબ્દે રૂઝાયેલો ઘા તાજો કર્યો. ભુંસાયેલા વિચાર સતેજ કર્યા. જીવનલાલનો હાથ તરછોડી મ્હોં દાખી ધીરે ધીરે તે બોલી: “એ બનવું અશક્ય છે. જો એ તમારીજ નાતની હોત, જો તમારાં લગ્ન થયાં ન હોત અને તમે મરજી માફક પરણી શકતા હોત તો તો વાત જૂદી હતી.”

લીલીને આટલું બોલતાં નવનેજ થયાં; પરંતુ સ્નેહાળ, પવિત્ર નિઃસ્વાર્થ વૃત્તિની લીલીએ પોતાના હૃદયમાં પ્રબળ મંયમબળથી ઈર્ષાનો કોટો-અગ્નિ ઓલવી નાખ્યો, ઓલવાઈ ગયો-એમ એ વખતે લાગ્યું પણ ખરું.

લીલી: “જીવનલાલ ! તમે ને કમળા લગ્નથી જોડાઈ શકતાં હોત તો ખરેખર મારા આનંદનો પાર ન રહેત. પણ હાલના મંજેગો જ્વેતાં એ વાત અગંભવિત છે. એવો વિચાર કરી નાહક મનને દુઃખી ન કરશો.”

જીવનલાલ: “લીલી ! તમારું કહેવું ખરું છે, પણ વિચાર આવે તેનું શું કરવું. વિચાર એ ધૂમકેતુ છે. ક્યારે આવશે ને ક્યાં જશે તે કહી શકાતું નથી. અત્યાર સુધી કાંઈજ નહોતું, પણ આજજ તમે મારે ત્યાં આવ્યાં ને મારી પત્નીને તથા તમને બેને સાથે જોયાં, ત્યારેજ વિચાર રુક્યો. શાંતિને બદલે...હોત તો તમારો આદર સત્કાર કેવો સારો કરત ?”

લીલી: “હવે એ વાત મનમાં ન લાવશો. તમારાં પત્ની વધારે શરમાળ છે ને તમારી આગળ એમનું કાંઈ નિપજતું નથી. જ્યારે અહીં આવશે ત્યારે હું તેમને સમજાવી મેળવી લઈશ.”

મેળવી લેવાનું કામ કેટલું કઠિન છે એ જીવનલાલજ સમજતો

હતો. એ મુંબંધીના વિચારમાંજ તેણે લીલીની રજ લીધી. જતાં જતાં ઓટલા ઉપર મી. મીલન સાહેબ મળ્યા.

મીલન: “ઓહો મીં જીવનલાલ ! હું તમનેજ મળવા ધારતો હતો. ચાલો, મારી સાથે બાગમાં—હું તમને વધારે વાર ઓટી નહિ કરું, મારે તમને કાંઈક કહેવું છે.”

બંને જણ બાગના પછવાડેના ભાગમાં ‘ટેનીસ કોર્ટ’માં ગયા. સફેદ ટેનીસ કોર્ટ ને તેમાં કાળા લોટા હતા, તે ઉપર ચંદ્રનું આછું અજવાળું પડતું હતું. લીમડા-આંબાના ઝાડની ડાળીઓમાંથી ચંદ્રનાં કિરણો ડોકિયાં કરતાં હતાં, માળીઓ ઝૂંપડાં પાસે બેસી હોકા પીતા હતા અને માલણ હાલરડાં ગાઈ જોડરાંને સુવારતી હતી. ઝાડનાં પાંદડામાંથી વખતોવખત નિદ્રામાંથી જાગતાં પક્ષીઓનો અવાજ આવતો હતો. પહેરા ઉપરના પટાવાળા વગેરેથી દૂર આવી, ક્લેક્ટર અને આસિસ્ટન્ટ ક્લેક્ટર વાતો કરવા લાગ્યા.

ક્લેક્ટર: “ધોલેરાની નિમણુંક થઈ ગઈ ?”

આસિસ્ટન્ટ: “હાજી ! મેં મામલતદારને આપણી તે દિવસની ગોકવણ માફક લખી દીધું છે.”

ક્લેક્ટર: “રાણપુરના કેસનું શું થયું ?”

આસિસ્ટન્ટ: “તે પૂરો થવા આવ્યો છે.”

ક્લેક્ટર: “ગુન્હેગાર તરફથી કે બીજા કોઈ તરફથી તમને લાંચ આપવા કોઈ આવ્યું હતું ?”

આસિસ્ટન્ટ: “લાંચ ? નહિ ! કોઈ નથી આવ્યું ! અને કદાચ કોઈ આવે તો પણ હું તેને પત કંઈ તેવો નથી.”

ક્લેક્ટરને પોતાના ઉપર વહેમ આવ્યો છે, એ વિચારથી તેની માનવૃત્તિને આઘાત થયો હોય એમ. જીવનલાલ ચીડાયો પણ બોલ્યો નહિ.

ક્લેક્ટર, આસિસ્ટન્ટ ક્લેક્ટરના સામું તાકીને બેઠા રહ્યો

હતો. એના હૃદયમાં શા વિચાર હશે તે સમજ્યો હતો છતાં તેને દરકાર કર્યા વિનાજ પ્રશ્ન કર્યો: “ત્યારે કોઈ સગું વહાલું આવ્યું હતું ને લાંચ આપી હતી?”

આસિસ્ટન્ટ: “નહિ સાહેબ! ઘર આગળ હું કોઈને મળતો નથી-તેમાં સરકારી કામસર તો નહિજ. પછી કાણ આવે ને કાણ આપે?”

કલેક્ટર: “હું, તે તો તમે ઠીકજ કરો છો, હું તમારું કહેવા માતું છું ને તમારા ઉપર મને પૂરતો વિશ્વાસ છે; છતાં લાંચ આપવામાં આવી હતી એટલુંજ નહિ પણ લેવામાં આવી હતી એમ માનવાને મને પૂરતાં કારણો છે.”

આસિસ્ટન્ટ: “પણ ને મંબંધી હું કાંઈ જાણતો નથી.”

કલેક્ટર: “તે હશે. તમે એવું કરો એવા નથી. એ હું સારી રહે જાણું છું.”

આસિસ્ટન્ટ: “તો પછી લાંચ અપાઈ છે, અને તે લેવામાં આવી છે એ શી રીતે?”

કલેક્ટર: “હાલ સાબિતી તો નથી, પણ ફરિયાદ છે. સામા-પક્ષવાળાનો કાગળ છે, તેમાં તમારે ત્યાં દરેક ઉમેદવારે અમુક રકમ આપી છે એમ જણાવ્યું છે. વિશેષમાં રાણપુરવાળા કેસમાં સોનાની-મોતી જડેલી બંગડી લાંચ તરીકે અપાઈ છે, એમ લખે છે.”

જીવનલાલ એકદમ ચુપ થઈ ગયો-શિયાવિયા થયો. “સોનાની બંગડી શાંતિએ પહેરી હતી. તે નવીજ હતી, એની માએ-નવી કરાવી હતી એમ શાંતિએ કહ્યું હતું. શું શાંતિ જૂઠું બોલી? રખેને એજ બંગડી હોય! એજ...” પ્રથમ શંકા થઈ, શંકાની સાથે સર્વે સ્થિતિ, ઘરના માણસોના સ્વભાવનું દિગ્દર્શન થયું ને ખાત્રી થઈ. ખાત્રી થતાંજ તે લાલચોળ થઈ ગયો, કોઈ રોમરોયમાં વ્યાપી ગયો. શાંતિ આ વખતે હાજર હત તો જરૂર તેને માર્યા વિના રહેત નહિ. “બંગડી મારા ઘરમાં! લાંચ! લાંચને માટે કોઈ કાંઈ આપવા

આવે તો મને પૂછ્યા સિવાય કાંઈ ન લેવા કેટલી વાર મેં મારી માને તેમજ સ્ત્રીને કહ્યું છે । શાક-પાંદરું-ફૂલ-મીઠાઈ આવે તે પછી પૂછવા પર રાખી લે તો જૂદી વાત-પરંતુ તેની પણ મેં તો ના પાડી હતી. અને નાટક કંપનીની ટીકીટો એમને એમ મારી પેટી-માંજ પડી છે, પણ તેનો ઉપયોગ કરવા દીધો નથી. ધોલેરા-રાણપુરથી ફનાં ગોદડાં મોકલી આપવા મામલતદાર-મુખી તલાટી કેટલી વાર કહે છે, પણ પૈસા વિના એમને એમ લેવા દરેક વાર મેં ના પાડી છે ! કાંઈની ગાડી તો વાપરતો નથી, તેને ત્યાં આવી સ્થિતિ ? મારી અગ્નાણમાં ઘરમાં આમ બારોબારીયું ચાલે છે ? આપણે-અમે હિંદુઓ ખરેખર મોટી નોકરી કરવા લાયક નથી. અમારી સ્ત્રી-અમારાં કુટુંબીઓ અમારી પક્ષી સાચવવા મદદ ન કરે-અમારી કીર્તિ સાચવવા મદદ ન કરે, પછી અમારી દેવી ફજેતી ! સાહેબ લોકોમાં પણ લાંચના દાખલા બનતા હશે ને અને છે એમ માનીએ; તોપણ આવું બારોબારીયું તો નહિજ. સોનાની થાળીમાં લોઢાની મેખ ! હું શું મ્હોં લઈ બહાર ફરીશ ! મેં ના કહ્યા છતાં લાંચ -બંગડીઓ આવી ! મારા ઘરમાં મારી સત્તા નથી તો પછી એક પ્રાંતના હાકેમ તરીકે કામ કરવાની મારી શી લાયકાત રહી ? ”

જીવનલાલ ખરી સ્થિતિ સમજી ગયો. ‘પોતે જાણતો નથી છતાં વખતે આમ બન્યું હશે’ તે પોતાના મિત્ર પણ ઉપરી અમલદાર આગળ સાચેસાચું કહી દીધું. કલેક્ટર મીઠ મીલન પોતાના હાથ નીચેના હિંદુ અમલદારના શુદ્ધ વર્તનથી ખુશ થયો ને ઉપરી અમલદાર તરીકે જરાક કડક રહ્યો હતો; છતાં અંદરથી આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર માટે દયા આવી-માનવૃત્તિ યર્ષ. દેશી અમલદાર-દેશીઓ કર્તવ્યવૃત્તિ સમજી ઘર ને ઓફિસમાં તકાવત ગણી શકતા નથી -એ વચ્ચે અંતર રાખી શકવામાં-સ્ત્રીઓની કુટુંબની અને સગાં-

વહાલાંની અજ્ઞાનતાને લીધે કેટલી અગવડો છે તે તે જાણતો હતો. મી० મીલને અનેકવાર મી० જીવનલાલને સૂચના કરી હતી કે જગતમાં કીર્તિ મેળવવી હોય, નીતિથી ચાલવું હોય, કુટુંબ સગવડ કરતાં અગવડ કરનાર હોય તે જવાબદારી ભરેલી નોકરી કરવી હોય તો કુટુંબથી જૂદા રહેવું. કુટુંબને જૂદા ઘરમાં રાખવું. ત્યાં પદવીને છાજતી સર્વ વ્યવસ્થા કરવી. સીપાઇ-નોકરમાં ને ગામમાં પ્રતિષ્ઠા મેળવવી એ જરૂરનું છે. આના ઉત્તરમાં આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર એટલું જ કહેતો કે “વાત ખરી છે, પણ મારી સ્ત્રી બહુ નાની છે—અનધ છે, એટલે એકલા રહેવાય એમ નથી. એની સાથે મા અથવા એવીજ કાંઈ આધેડ વયની સ્ત્રીની જરૂર છે.”

મી० મીલનને દેશીઓના જીવનની ખબર હતી એટલે તેણે વધારે આગ્રહ ક્યો નહોતો.

મીલને ગંભીરતાથી-ઉપરીના દમામથી પણ ખોટું ન લાગે એવી ઢબમાં કહ્યું કે “તમારે જાતે એની તપાસ કરવી અને વાતમાં કેટલી સત્યતા છે તેની ખાત્રી કરવી.”

જીવનલાલ: “ચોક્કસ ઘેર જઈ તરતજ તપાસ કરીશ ને બંગડીઓ પાછી મોકલાવીશ.”

મીલન: “તે સાથે તમારી સ્ત્રી તેમજ તમારા કુટુંબને સ્પષ્ટ જણાવવું કે આવી રીતભાતમાં કેટલું જોખમ છે. લાંચ એ સરકારની નજરમાં મોટો ગુન્હો છે. તમારો પગાર નાનો નથી અને તમને કોઈ પણ તરેહની લાલચ ન લાગે મોટેજ એવડો મોટો પગાર આપવામાં આવે છે. કાયદાનો ભંગ કરવાથી તમે ભારે આપત્તિમાં આવી પડશો. વખત છે ઘેર બેસવું પડે, એટલું જ નહિ પણ તેથી એ વધારે...”

મીલન, એક મિત્ર તરીકે સલાહ આપતો હતો, છતાં ઉપરી અમલદાર તરીકે જ અત્યારે કહેતો હતો. ઇંગ્લેન્ડ-ખરા કેળવાયેલા

ઉઝેલે ખાનગી અને જાહેર ગુણોમાં ભેદ સમજી શકે છે ને તેથીજ તેઓ વધારે ઉન્નત થાય છે. મીલનનો એક એક શબ્દ, બાલ્યથી સદોષ પણ અંદરથી નિર્દોષ જીવનલાલના હૃદયમાં ઉતારી તેલ જેવો હતો. ઇપકા નહોતો—સલાહ હતી, પણ સલાહ ઇપકા કરતાં ભારે હતી. જીવનલાલનો સ્વભાવ બહુજ લાગણીવાળો 'હોવાથી મીલનના શબ્દોની બહુજ અસર થઈ, કાંઈ પણ બોલ્યાચાલ્યા વિના તે કલેક્ટરની રજા લઈ—ભવિષ્યમાં આવું નહિ થવા દેવા અંતઃકરણપૂર્વક જણાવી ગાડી મંગાવી ઘેર ગયો. ક્ષણવાર મીલન ઉપર યુરોપીઅન ઓફિસર તરીકે પોતાની સત્તા 'ચલાવે છે એમ લાગવાથી ખોટું લાગ્યું—દેશી 'અમલદારનાં દોષ કાઢે છે, એમ લાગ્યું; પણ વિચાર કરતાં મીલનનું વર્તન પવિત્ર, શુદ્ધ હેતુવાળું અને ન્યાયપુરઃસરજ લાગ્યું.

પોતે આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર છે, તેનો લાલ લઈ પોતાની મા કુટલાકા ઉપર સરભેરી કરે છે ને સત્તા ચલાવે છે, તેની તેને ખબર હતી. બહુમાંબહુ તો શાક-દાડખાતું વગેરે—એવી નાની નાની ચીજો લેતી હશે એમ એનું માનવું હતું; પણ કહ્યા પછી, હુકમ ક્યાં પછી, રૂપિયા—દાગીના—જવાહીર ઘરમાં આવતું હશે, તેની આપણા આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરને જરાએ ખબર નહોતી. માએ બંગડીઓ લીધી, વહુએ સ્વીકારી: છતાં સોનીને ત્યાંથી આવી એમ કહ્યું. બંગડીઓ લેવાથી, એક ક્ષણવાર આનંદ કરવામાં, આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરનાં ધણીઆણીને હિરા મોતીની બંગડીઓ છે એવી વાહવાહ કહેવડાવવામાં કેટલું કેટલું નેપથ્ય છે, તેની તેમને ક્યાં ખબર હતી? આવું થયું ત્યારે મી. મીલનને કહેવું પડ્યું ને! એ તો હજી કલેક્ટર સારો, પણ એટલું કહ્યાં વિનાજ ફરિયાદ માંડી હતી તો—'તો'—નો વિચાર આવતાં! આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરને ઠેકાણે કાર્ટમાં—તહેમતદારના પીજરામાં—ત્યાંથી કેદખાનામાં પગે બેડીઓવાળો પોતે! એ વિચાર થતાં ત્રાસ થયો, ગભરાયો ને બાળકની માફક રોઈ રોઈ થઈ ગયો.

ખસ, ધરમાં જઈ તેણે એકદમ બધાની ધૂળ કાઢી નાખવા વિચાર કર્યો. કુટુંબના વડીલ પોતાના બાપ છે, તો તેમને કહી તેમની મારફત ધરમાં કહેવરાવવું, તે આપણા હિંદુ આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરને ઠીક ન લાગ્યું, પણ ધરમાં પોતાની સત્તા કેટલી છે, પોતે શું કરી શકે એમ છે, એ જાણાવવાની જરૂર જણાઈ અને ભવિષ્યમાં એવું કરી ન શકે તે માટે દાખલો બેસાડવા દ્રઢ નિશ્ચય કર્યો.

ગાડી ધર આગળ પહોંચતાં, ગાડી ઉભી રહે તે પહેલાંજ તેનું બારણું ઉઘાડી, ઉભી રહેતાં ઉતરી પડી, ધરમાં એમને એમ પેઠા. મોટાનાં કે નોકર ચાકરવાળાનાં ઘરોમાં બને છે તેમ, નવરાશની વેળાએ કાં તો નિંદા, નકામા ગપાટા કે ચોપાટ રમાય છે, તેમ અત્યારે આપણા આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરના ધરમાં હતું. ચોપાટ ચાલતી હતી. સામુ-વહુ-નણુંદ ને કાષ્ઠી રમતાં હતાં. ભટ, નોકર, ચાકરડી પણ શેઠાણીબાની પડોશમાં ધરનાંજ માણસ જેવાં હોય, તેમ બેઠાં હતા ને રમતમાં લાગ લેતા હતાં. વળી વચમાં વચમાં લાગ આવે મશ્કરી પણ કરતાં હતા. અશ્વિત્વ વાતો ને મશ્કરી, એજ એમની ગમ્મત હતી. સુધરેલા-કહેવાતા સુધરેલા કુટુંબોમાં નિંદા-નિંદ્રામાં વખત જાય છે. ત્યારે અજ્ઞાન પૈસાદાર કુટુંબમાં આમ વખત ગળાય છે. શાંતિની કાંકરી મરી તેની ધમાચકડી, હાહા હીહી ને હોંસાતોસી ચાલતી હતી ત્યાં જીવનલાલ જઈ ચડ્યો. કાષ્ઠ દિવસ નહિ ને ‘સાહેબ આમ ક્યાંથી?’ એમ ભટને થતાં ‘બા-બહેન-સાહેબ’ કહેતો મટ ઉભો થયો કે સઘળાં ઉભાં થયાં. શાંતિ લાજ કાઢી અંદર નાસવા ગઈ ત્યાં જીવનલાલે ગુસ્સાથી બુમ પાડી: “ઉભી રહે! કાષ્ઠએ અહીંથી જવાનું નથી.” બધાં સઠ થઈ ઉભાં રહ્યાં એટલે જીવનલાલે જે કહેવાનું હતું તે શાંતિથી-ગંભીરતાથી પણ બધાના મનમાં ત્રાસ પેસી જાય એવી રીતે કહ્યું. શાંતિની પાસે જઈ તેના હાથમાંથી બંગડીઓ કાઢી લીધી. કાષ્ઠથી સુંકે ચાં થાય એમ નહોતું. થોડી વારે શાંતિએ ચેતાં ચેતાં

સાસુનો વાંક કાઢ્યો ને સાસુએ વહુનો વાંક કાઢ્યો. એક બીજા માટે જેટલું બોલાય તેટલું બોલ્યાં. પછી તેમને મુગાં રાખી જીવનલાલે ફરીથી કહ્યું: “ મારી મા અને મારી સ્ત્રી કરતાં મારી નોકરી, મારી આબરૂ મને વધારે જાણી છે, તેથી તે બોલ કે કરતાં તમને બોવાં એ મને વધારે સાહે છે, સમજ્યાં! તમને એકલાં નથી કહેતો—આખા ઘરને—નોકરથી માંડીને બધાંને કહું છું. આ સંબંધી બીજા કોઈનું ચાલવાનું નથી. મારી મરજી પ્રમાણે વર્તવું ન હોય તો કાલથી હું મારે જૂદો બંગલો રાખી રહીશ. મારે ત્યાં તમારો કોઈનો ખપ નથી. ન કાવે તો તમે ધંધુકે જાઓ. તમને મારા બંગલામાં પગ મૂકવા નહિ દઉં—હું બીજી સ્ત્રી પરણીશ ને તે તમને કોઈને ઘરમાં પેસવા નહિ દે. ”

શાંતિ અનધડ—મૂખી શાંતિ આનો ઉંડો અર્થ સમજી જ નહોતી. “ બંગડીઓ લીધી એમાં શું થઈ ગયું ? રાજરજવાડામાં કારભારીઓ—ફોજદારો ટૂંકા પગારમાં ઘરખાર બાંધે છે ને પૈસો કરે છે તે કાંઈ લાંચ વગર ? અને કોઈ ભેટ આપે તેને લાંચ કહવાય ખરી ? ને લાંચ હોય તો એ બધું લઢવાનું શું ! ના, એ તો બહાનું છે. સાસુની રીસ વહુ ઉપર. મને કાંઈ જોકરું હત તો આમ લડત ખરાકે ? આમ બધાની વચ્ચે મારી બંગડી કાઢી શકત કે ? બીજી સ્ત્રી લાવીશ એમ કહી શકત કે ? ” આટલા વિચારની સાથે તેની આંખમાંથી શ્રાવણુ લાદરવો ચાલવો શરૂ થયો. જીવનલાલ હતો ત્યાં સુધી સહુ મુગાં હતાં, પણ એના જવાની સાથેજ બધાંની જીભ ટૂટી—એક બીજાનો વાંક—જીવનલાલ ઉપર વહી ગયાનો આરોપ, માની આમન્યાનો થતો લોપ, વગેરે ચીજો એક સામટી થવા માંડી. શાંતિ તો એમ સમજતી હતી કે “ પેલી રાં...આવી ત્યારથીજ ઘરમાં કલેશ પેઠો છે—એણે જીવનલાલને બોળવી દીધો છે. બીજી સ્ત્રી લાવવાની તે એ રાં...મડમડી, એ રાં...ની શી સત્તા છે કે મને ઘરમાં ન પેસવા દે. આ બધાં બહાનું છે

ને એને ઘરમાં ઘાલવાનીજ આ બધી ખટપટ છે. એને લઈ જૂદા રહેવું છે ને નાત જાત સગાવહાલાની દરકાર કરવી નથી; પણ હું એ ખરી કે એમને ને એ રા...ને જ પવાજ ન દઉં ને જીવ લઉં જીવ !” શાંતિનો આ બળાપો સદ્બાગ્યે કાઢ્યો સાંભળ્યો નહોતો. ફાઇજી રસોડામાં ભટને મદદ કરતો હતો, તેમનાથી આ ઘાંટા સંભળાયા નહિ એટલે વાસણુ જોરથી પછાડ્યું. ધબકારાની સાથે બધાનું બ્યાન ત્યાં ગયું ને દોડ્યા, તેની સાથે ઘરમાં શાંતિ પ્રસરી.

પ્રકરણ ૧૦ મું

નવી મુલાકાત

આજ આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરનાં મીસીસ પોતાને જંગલે આવવાના હોવાથી મીસીસ મીલન કારભારમાં પડ્યાં હતાં. વખત સાત અને નવ વચ્ચેનો રાખેલો હોવાથી મીસીસ મીલન વહેલાં પરવારી બેઠાં હતાં ને મહેમાનનો સત્કાર કરવાની તૈયારી કરતાં હતાં. જંગલમાં કાગળનાં દાનસ ને તોરણો લટકાવ્યાં હતાં. એક થાળમાં હારગોટા ને થોડાં ફૂલ ને ખીજમાં પાનસોપારી, અત્તર, ગુલાબ, રાખવામાં આવ્યાં હતાં. ચાહ વગેરેની ગોઠવણ નહોતી, કારણ મહેમાન હિંદુ હોવાથી સાહેબ લોકને ત્યાંનું કાંઈ ખપે એમ નહોતું. બટલર—બૉય વગેરેને મહાર આવવાની—ફરવાની મનાઈ કરવામાં આવી હતી. કલેક્ટર સાહેબને પોતાને પણ પોતાના જંગલમાંથી સાત વાગતા પહેલાં કાઢી મૂકવામાં આવ્યા હતા, એટલે તેઓ જડજ સાહેબને ત્યાં ખીલીયડ રમવા ઉપડ્યા હતા. મીસ લીલી અને મીસ ડેવીસ અંદરના ઓરડામાં રાહ બેતાં બેઠાં હતાં.

“બુમ” આવી પહોંચી અને મીસીસ મીલન મીસ ડેવીસની સાથે બહાર નીકળ્યાં. મીસીસ મીલન પોતે કલેક્ટરનાં વહુ હોવાથી હિંદુઓનાં સરકારના નિયમ પ્રમાણે આરણા પાસેજ ઉભાં રહ્યાં અને મીસ ડેવીસ ઓટલાના પગથીયાં પાસે ગયાં. ગાડીનું આરણું

ઉધડ્યું ને અંદરથી એક સ્ત્રી નીચે ઉતરી. ખીજી બે સ્ત્રીઓ ગાડીમાં જ બેસી રહી. મીસ ડેવીસે બહુએ આગ્રહ કર્યો, પણ વ્યર્થ. ગાડી ચાલી ગઇ.

આગળ મીસ ડેવીસ ને પાછળ પેલી સ્ત્રી એમ ઓટલા ઉપર ચઢ્યાં. પેલી સ્ત્રીએ જરા ધુમટો તાણ્યો હતો ને આગળ પાછળ બેતી હતી. કોઇ પુરૂષ નથી, એમ ખાત્રી થતાં તેનામાં જરા હિંમત આવી. હોલના બારણા આગળ મીસીસ મીલન ઉભાં હતાં, તેમણે હસીને ડોકું નમાવી ને હાથ લખાવ્યો. પેલીએ ઉચું બોલ્યું. મીસીસ મીલને આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરનાં વહુને પહેલીજ વાર જોયાં. કસખી સાડી, હાથે પગે ઇસકસીને પહેરેલું ધરેણું, જૂના કટની ચોળી, પગમાં કલ્લા, નાકે વાળી, કપાળમાં ચાંલ્લો ને ઠેઠ મ્હોંજી લગલગ ઢંકાર્ધ જાય એવો છેડો રાખ્યો હતો. આ સુંદર આકૃતિને શરણુગારવામાં જન્મક ઉચ્ચ લાવના હોત, એ સુંદર આકૃતિને અંતરથી સુધડ-સુશિક્ષિત બનાવવા પ્રયત્ન થયો હોત તો ખરેખરજ તે દીપ્તી નીકળી અંદર તેમજ બહારથી સુંદર અને મોહક થાત, પણ તેમાંનું કાંઈજ નહોતું. મીસીસ મીલન પોતાના પતિના આસિસ્ટન્ટની પત્ની સાથે ઉપરી તરીકે વર્તવા નહોતી ઇચ્છતી. મીસીસ મીલન હિંદુઓ સાથે ને તેમાં હિંદુ સ્ત્રીઓ સાથે વધારે પરિચયમાં આવી, તેને ઉચ્ચ સ્થિતિએ લાવવા-તેમના સદ્ગુણોનો વિકાસ કરવા ચાહતી હતી; પરંતુ અવકાશ-અનુકૂળતા-સહાયની ન્યૂનતા હતી. તેણે પોતાની ભાષામાં, આવવાની તસ્દી લીધી તે માટે ઉપકાર માન્યો, પણ સમજનાર કોણ! સમજાવનાર કોણ! જીવનલાલ હજી આવ્યા નહોતા અને આખા શીરંગી હતી એટલે કદાચ હિંદુ આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરનાં હિંદુ પત્નીને ગમે કે ન ગમે. જીવનલાલ આઠ વાગે આવવાનો તેજ એમનાં વહુ થોડાં વહેલાં આવ્યાં હતાં. મીસીસ મીલને ઘડિયાળ કાઢી ટાઇમ જોયો-આઠમાં દશ મીનીટ બાકી હતી. ઘડિયાળ-લેડીઝ

વૉચ-સોનાની હતી અને તેના ઉપર નાનુક પાસા પાડેલા ઝીણા હિરા હતા. વળી તે હિરા નાના નાના તારાની આકૃતિમાં જડેલા હોવાથી શોભી નિકળતા હતા. આવેલાં આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરનાં વહુની નજરે ઘડિયાળ પડી અને તે જોવા હાથ લાંબાવ્યો. મીસીસ મીલને તરતજ ઘડિયાળ કાઢી આપી. ઘડિયાળ હાથમાં લઇ અજવાળામાં જોતી હતી, ત્યાં તેની નજર મીસીસ મીલને પહેરેલી હિરાજડિત ખંડી ઉપર ગઇ એટલે આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરનાં વહુ થડીમાં ઘડિયાળ તરફ તો થડીકમાં ખંડી તરફ જોવા લાગ્યાં. ઓરડામાં દાખલ થતાંજ મીસીસ મીલને ફૂલહાર આપ્યા. અંદર કોઈ આવે છે એવી ખબર પડતાંજ મીસ લીલી કોચ ઉપરથી ઉભી થઇ અને હાથ લાંબા કરી જીવનલાલનાં પત્નીને મળવા અધીરી થઇ. જીવનલાલની પત્નીની નજરે અંધ ઇથેજ કન્યા પડતાંજ તેનાથી ત્રાસતી હોય તેમ એ પગલાં પાછી ફરી અને સ્નેહથી લાંબાવેલા હાથની જરા પણ દરકાર ન કરી. મીસીસ મીલનને આ વર્તણૂક અણજાજતી લાગી, પરંતુ અણધારે હિંદુ સ્ત્રીને નવું નવું લાગે એ સ્વાભાવિક છે એમ માની, એના હાથ પકડી લીલીના હાથમાં મૂક્યા; પરંતુ અંધ લીલીનો સ્પર્શ થતાંજ આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરનાં પત્નીનું હૃદય ચમક્યું અને ધોળો હાથ કાળો નાગ હોય એમ લાગ્યું.

લીલી, જીવનલાલની વહુને મળવા તલપાપડ થઇ રહેલી લીલીએ સ્નેહથી આવકાર આપ્યો પરંતુ તે સ્વયં તુંબડીમાંના કાંકરાજ હતા. લીલીએ એક હાથ હાથમાં રાખી. ખીન્ન હાથે પાસે ખેંચી જીવનલાલની વહુને માથે-વાસે-મ્હોંએ પ્રેમથી હાથ ફેરવવા માંડ્યો. સ્નેહ આંધળીનો સ્પર્શ થતાં અલડાઇ ગઇ હોય તેમ આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરની પત્ની લીલીને તરછોડી દૂર જઇ ઉભી અને લીલી—નિરાશ થયેલી લીલી કોચ ઉપર, અઢેલી પડી.

મીસ ડેવીસ: “લીલી ! કેમ તબિયત ઠીક નથી !”

મીસ લીલી: “ના, ના: પણ જરાક ગભરાઈ ગઈ.”

મીસ ડેવીસ: “શાથી?”

લીલી કારણ આપી શકી નહિ ને તે જીવનલાલની વાટ જોતી મુગી બેઠી. મીસીસ મીલને આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરની પત્નીને તેને માટે ખાસ રાખેલી નરમ ખુરશી ઉપર લઈ જઈ બેસાડી. મહેમાન-અશિક્ષિત મોંઘા મહેમાનને ગમે તે રીતે ખુશ કરવાનું કામ મીસીસ મીલને માથે લીધું હતું અને એટલા માટે ગ્રામોદ્દેશન ચલાવી એકાદ બે દેશી ગાયનો-તુલસીકૃત રામાયણની ચોપાઈઓ સંભળાવી, પરંતુ આપણા આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરની પત્નીએ નાટકો જોયાં નહોતાં, ગાયનો સાંભળ્યાં નહોતાં. ગ્રામોદ્દેશન આમ છેક નજદીક કદી દીઠું નહોતું અને રામાયણ જેવા પવિત્ર પુસ્તકની ચોપાઈઓ પરધર્મી સંભળાવે એ તેને મનથી તો મહાન પાપ હતું, એટલે એમાં એને રસ પડ્યો નહિ-સાંભળવાની જરાએ દરકાર કરી નહિ અને પાજરામાંના વાધ કે સિંહની માફક તેણે આમ તેમ ફરવા માંડ્યું. જે લીલી આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરની વહુને જોવા માટે ઠેઠ વિલાયતથી આવી હતી, જેને જોવા માટે પોતે એને ઘેર ગઈ હતી, જેને બોલાવવા માટે પોતે ખાસ આમંત્રણ કર્યું હતું, તે લીલી અત્યારે ગ્લાનિગ્રસ્ત-તટસ્થ હોય-જોળખતીજ ન હોય અથવા અપમાન પામી હોય તેમ મુગી બેસીજ રહી.

મીસીસ મીલન અને મીસ ડેવીસ બંને દિલગીર થયાં. દેશી આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરનાં પત્નીને ખુશ કરવાના તેમના બધા પ્રયત્ન નિષ્ફળ નિવડ્યા અને પ્રસંગજ ન આવ્યો હોત-મીસ લીલી શાંતિને મળવા દુરાગ્રહી ન થઈ હોત-એ પ્રસંગ આ સ્થળે ન આવ્યો હોત તો સાફ, એમ એમના મનમાં થયું.

દિવાનખાનામાં બારી બારણાં ‘ખુલ્લાં હતાં અને એમાંથી સાંજનો વખત હોવાથી નદી તરફનો ઠંડો ને ધીમો પવન આવતો

હતો. આગમાં ફવચિત પાંદડાનો ખડખડાટ અને પક્ષીઓનો ફડફડાટ સંભળાતો હતો. સર્વત્ર શાંતિ હતી. છતાં દૂર ગામનાં કુતરાંના ભસવાથી તેમજ કોઈને ત્યાં લગ્નના પ્રસંગે વાગતાં વાગ્ગના અવાજથી આ શાંતિનો ભંગ થતો હતો. મીસ લીલી-અંધ લીલીની નજર આરી તરફ હતી. કાન પગરવ સાંભળવા ઉત્સુક હતા, ગાડીધોડાનો ઘોંઘાટ જરાએ સંભળાતો નહોતો; છતાં મીસ લીલીને તો પ્રત્યેક પળે મી. જીવનલાલના ભણુકારા વાગતા હતા. જીવનલાલ ઓરડામાં દાખલ થતો હોય તેમ તેને મળવા મીસ લીલી ઉભી થવા ગઈ પણ ખીજીજ પળે શાંત થઈ કોચ ઉપર પડી. પરંતુ તેટલામાંજ મી. જીવનલાલની બગી બંગલાના કમ્પાર્ટ્ડમાં દાખલ થઈ,

જીવનલાલને માટે આ સ્થળે વરધીની જરૂર ન હોવાથી સિપાઈઓ વરધી આપવા ન આવ્યા અને જીવનલાલ હોલમાં દાખલ થયો. જીવનલાલે ખૂટ મોજાં પાટલુન કોટ ઇંગ્લિશ લગ્નનાં પહેર્યા હતાં, માત્ર પાઘડી અને ખેસ સ્વદેશી હતાં. કેળવાયેલા હિંદુઓમાં આટલોજ પહેરવેશ પ્રબલદર્શક રહ્યો છે. હોલમાં કાથાની ગળમ પાથરેલી હોવાથી જીવનલાલના ખૂટનો અવાજ થયો નહિ. મીસ લીલીનેજ જીવનલાલનો આલપરિચય હોવાથી તેનો પગરવ ઓળખાતો હતો તેથી ચર્મ ચક્ષુઓથી નહિ પણ હૃદય ચક્ષુએ પોતાના પ્રિયજનને ઓળખી કાઢ્યો.

જીવનલાલે હોલમાં દાખલ થતાંજ ચોગરદમ આંખ ફેરવી, વસ્તુસ્થિતિ સમજી, તરતજ મીસીસ મીલન તરફ ગયો. જીવનલાલને જોતાંજ મીસીસ મીલન સ્મિતહાસ્ય કરતી, સહ્યતાથી ઉભી થઈને બોલી: “મી. જીવનલાલ! તમને જોઈ હું બહુજ ખુશી થઈ છું. ખરેખર તમારા વિના બધું અંધારું હતું. અમે એક બીજાની વાત સમજતાં નથી!”

મીસીસ મીલન જેવી સહ્ય સન્નારી-પોતાના ઉપરી ક્લેક્ટરની

પત્નીના અંતઃકરણપૂર્વકના સત્કારની, આપણા આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર-આપણા સુશીલ ગણાતા જીવણલાલે જરાયે દરકાર ન કરી. જીવણલાલની દષ્ટિ તો પેલી હિંદુ સ્ત્રી ઉપર જ હતી. નજર પડતાંની સાથેજ તે સ્ત્રી કાચ ઉપર ગભરાયેલી હરિણીની માફક પડી. ક્ષણવાર ગભરાયેલી લાગી પણ પાછી તરતજ નિડરતાથી જીવનલાલ સામું જોવા લાગી. જીવનલાલે સ્વભાષામાં ઠપકા દેતો હોય તેમ તેને કાંઈક કહ્યું અને એનો ઉત્તર પેલીએ એજ ભાષામાં અને એજ ઢબમાં આપ્યો. મીસીસ મીલન ઘડીમાં ગુસ્સે થયેલા જીવનલાલ તરફ તો ઘડીમાં તેની હિંદુ પત્ની તરફ જોઈ “આ શું” એ કાંઈ સમજ શક્યાં નહિ. મીસ લીલીના કાને ભાત ભાગ્યાતુટ્યા કોધના શબ્દો આવતા હતા. તે વિચારમાં પડી હતી અને એક હાથ કાચ ઉપર રાખી ઉભી ઉભી આમતેમ ડાકરીયાં મારતી હતી. પેલી સ્ત્રી અને જીવનલાલ વચ્ચે વંળી વાગયુદ્ધ ચાલ્યું પણ આ વખતે હિંદુ સ્ત્રી નરમ થઈ ગળગળી થઈ ગઈ. મીસ લીલી પોતાનો જીવનલાલ આમ પત્નીને ધમકાવે એ ખમી ન શકી અને છેવટે બોલી: “જીવનલાલ! સુધરેલા થઈ આમ અમારી વચમાં તમારાં પત્નીને લદો એ સાંઈ કહેવાય! તમારાં પત્ની ક્યાં છે? મારી પાસે લાવશો?”

જીવનલાલ: “ઇશ્વર જાણે ક્યાં છે તે? આ સ્ત્રી મારી પત્ની નહોતી!”

પેલી અસંખ્ય-નિર્લજ્જ સ્ત્રી-આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરની પત્ની થઈ આવેલી સ્ત્રી હસતી હતી. આ જોતાં મીસીસ મીલનનો મિજાજ ગયો ને એકદમ બોલી ઉઠી: “ત્યારે એ છે કાણ?”

જીવનલાલની સ્થિતિ અત્યારે કઢંગી થઈ હતી. શું ઉત્તર આપવો તે તેને સૂઝ્યું નહિ. પોતાના ઉપરી અમલદારના ઘરમાં પોતાની બેઆબરૂ થઈ, એટલુંજ નહિ પણ કલેક્ટરના ઘરમાં તેની સ્ત્રીનું આવું અપમાન થયું એ વિચારથી આપણો આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર

દિગ્મુઠ થયો. મીસીસ મીલને ફરીને પ્રશ્ન પૂછ્યો: “મીં જીવનલાલ ! તમે આ સ્ત્રીને જોળખો છો ખરા ?”

જીવનલાલ: “હા, એ અમારે ત્યાં રહે છે.”

મીસીસ મીલન: “પણ એ તમારાં પત્ની તો નહોતી ને?”

જીવનલાલ: “નહિજ; પણ એ મારી સ્ત્રીને બદલે અહીં આવી લાગે છે. આ રીતે આવનાર અને મોકલનારની હું ખબર લઈશ અને સખ્ત શિક્ષા કરીશ.”

જીવનલાલ ફરીને પેલી સ્ત્રી પાસે ગયો અને સખ્ત શબ્દપ્રહારથી રોવરાવી હાલ બહાર કાઢી. મીસ-ડેવીસ અને મીસીસ મીલન પાછળ પાછળ ગયાં. જીવનલાલે જાતે ગાડી મંગાવી, કાંઈ પણ બોલવાની સખ્ત મનાઈ કરી, ગાડીમાં બેસાડી, ગાડી બારેબાર ઘેર લઈ જવા ક્રોધમેનને હુકમ આપ્યો. ગાડી જીવનલાલના ઘર આગળ પહોંચતાંજ બારણું ઉઘાડી તે નિર્લજ્જ સ્ત્રી માણતે ખબર આપ્યા સિવાય ચાલી ગઈ.

મીસીસ મીલન અને મીસ ડેવીસ ‘આ શું થયું?’ એનો હેતુ શો? વગેરે કાંઈ સમજ્યાં નહોતાં અને જીવનલાલ પાસેથી જીલાસો મેળવવાની તીવ્ર ઇચ્છાએ તેની વાટ જોઈ ઉભાં હતાં. ‘આ સ્ત્રી અહીં ક્યાંથી આવી? ને તે પણ પોતાનીજ ગાડીમાં?’ એ વિચારે જીવનલાલ તો તદ્દન બેકામ બની ગયો હતો. પોતાના ઉપરી તેમ મિત્રનાં પત્નીનું આવું હડહડતું અપમાન પોતાના માણસોથી થયેલું જોઈ તે શરમિદો થઈ ગયો હતો. મીસીસ મીલન જેવી ઉચ્ચ ખમીરની સ્ત્રીને ત્યાં ખાસકા ઉપાડનાર-હલકામાં હલકી સ્ત્રી આવે વેષે એ કેમ ખમાય એનું જોળખાણ આપવું એ પણ એક અંગ્રેજ બાનુનું અપમાન નહિ તો શું? મીં મીલનને મીં જીવનલાલ માટે કેવો અભિપ્રાય થશે? મીસ સ્ત્રીની આટલા વરસે આટલા દૂર દેશથી આવી તેનો આવો સત્કાર! ન્યાત નહિ, જાત નહિ, સગાં નહિ, બહોલો.

નહિ-એવા પરદેશમાં મીસ લીલીએ મીં જીવનલાલની મરજી સાચવી હતી, મી. જીવનલાલને હૃદયમાં સ્થાન આપ્યું હતું, તેજ જીવનલાલનું આવું વર્તન ! જીવનલાલે મીસીસ મીલનને કાંઈક ખુલાસો તો આપવો જોઈએ, તેથી કહ્યું કે : “છેલ્લી ઘડીએ મારી અભાણ પત્નીને અહીં આવવા હિંમત નહિ રહી હોય ને મીસ લીલીને નિરાશ ન કરવાના ઈરાદાથી આ...ને મોકલી હશે.”

‘આ...ને’ એટલું કહેતાં આપણા આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરને નવનેળ થયાં. મીસીસ મીલન ! એ એટલી તો બેવકુફ છે ને યુરોપીઅન રીત-રિવાજથી એટલી તો અજ્ઞાન છે કે એના મનથી એમ થયું હશે કે પોતે ન જઈ અપમાન આપવા કરતાં પોતાને બદલે ખીજા કાઈને મોકલવું સારું.”

મીસીસ મીલન હૃદયની નિખાલસ હતી. હિંદુ સ્ત્રીઓની કુટુંબ કથાનો કાંઈક અનુભવ હતો અને મી. જીવનલાલ માટે લાગણી હતી. એટલે જીવનલાલ માટે હલકો વિચાર તેમને આવ્યો જ નહોતો.

તે બોલ્યા : “મી. જીવનલાલ ! એ બાનુ એવુંજ કાંઈ બોલતાં હતાં, પણ અમે કાંઈ સમજ્યાં નહોતાં.”

જીવનલાલ : “એને હું મારી સાથે ન લાવ્યો એ ખોટું કયું. એને ગાડીમાં બેસાડી પાછળજ ખીજી ગાડીમાં હું આવ્યો હોત તો આ સ્થિતિ ન થાત.”

મીસીસ મીલન : “ત્યારે તમારાં વહુ ઘરમાંથી તો નિકળ્યાં હતાં કે ?”

જીવનલાલ : “હા, હા; મારી બાએ તેને મારાં કાંઈની સાથે મોકલેલી એ જોઈ છે ને !”

જીવનલાલે આટલું કહી સભ્યતા અને સ્વમાન સાચવી મીસીસ મીલનની ક્ષમા માગી અને પોતાની પત્નીના છોડેલા પણા અને અજ્ઞાનપણાં માટે દરગુજર કરવા વિનંતિ કરી. લલી અને માયાજી

મીસીસ મીલનને ઉદાર દિલે ક્ષમા આપી, એટલુંજ નહિ પણ એ વાત મનમાંથી કાઢી નાખવા કહ્યું, ખરી રીતે એમાં કંઈ જીવનલાલનો દોષ નહોતો. જે કે આ બનાવથી પોતાને તેમ પોતાના પતિને જે ખમવું પડ્યું હતું તે ઓછું નહોતું; છતાં મી. જીવનલાલનો આમાં કંઈ પ્રપંચ નહોતો એમ તે બરાબર સમજી હતી.

મીસીસ મીલન: “મી. જીવનલાલ ! મીસ લીલી બિચારી એકલીજ છે. આ શું બન્યું તે કંઈ તે સમજી નથી માટે એની પાસે જવું જોઈએ.”

જીવનલાલ: “મીસ લીલીને મારે લીધે સોસવું પડ્યું છે, માટે જાતેજ તેમની માથી માગીશ.”

મીસીસ મીલન: “બરાબર, તમે ત્યાં જાઓ અને હું હવે જરા રામ લઈશ, મીસ ડેવીસ ! ચાલો.”

મીસીસ મીલન સારી રીતે જાણતી હતી કે મીસ લીલી અને જીવનલાલ વચ્ચે ગાઢ પરિચય છે અને આવી વાતમાં એક બીજાનાં હૃદય ખોલાતાં હોય તે સમયે ત્રીજા માણસની હાજરી વિધ્નકર્તા થઈ પડે છે.

મીસ લીલી આટલા વખતમાં એકજ વખત બોલી હતી અને પોતે એકલીજ ખરી સ્થિતિ સમજી હતી-સમજી છે એમ માની મુગી રહી તી. આંખનો બરાબર ઉપયોગ કરનાર... એકજવાર એક તબુ કે એક સ્ટેરેઝ બૂઝે કે ફરી તે વસ્તુ કે સ્ટેરેઝ ઓળખવો ભારે પડતો નથી, તેમ મીસ લીલીએ શાંતિનો સ્વર સાંભળ્યો હતો અને તે સ્વર તેના હૃદયમાં-તેના મગજમાં હમેશને માટે રમી રહ્યો હતો. એ શાંતિ અને શાંતિને નામે આવેલી જીવનલાલની પત્નીના અવાજમાં તફાવત હતો. એ તફાવત આ અંધકારને તરતજ જણાયો હતો અને તેટલાજ માટે તે મુગી રહી હતી. તેનો

ઉત્સાહ-હિમંગ નષ્ટ થયો હતો. મીસ ડેવીસે તેમજ મીસીસ મીલને શાંતિને કદી જોઈ નહોતી, તેમ જોલતાં સાંભળી નહોતી. ‘આ મારી પત્ની નહોતી’-એ શબ્દો મીસીસ મીલનને તાબુબ કરે એવા હતા, પણ એ શબ્દોથી મીસ લીલીને કાંઈ પણ આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થયું નહોતું. શું બને છે? એનો તાલ જોવાજ મીસ લીલી કાચમાં પડી પડી બારણા પાસે મીસીસ મીલન અને મીઠ જીવનલાલ વાતો કરતાં હતાં, તેના ભાગ્યતૂટ્યા શબ્દો સાંભળતી હતી. એવામાં જીવનલાલ એકદમ એના કાચ પાસે આવ્યો અને ધીરે સાદે બોલ્યો: “મીસ લીલી! તમને અને મીસીસ મીલનને આજે જે અપમાન થયું છે તે બદલ મને ક્ષમા આપશો?”

જીવનલાલ, ઇચ્છાંકો સ્નેહાળ જીવનલાલ પોતાની જીવનદોરી જીવનલાલ-હૃદયનું આકર્ષણ જીવનલાલ, આમ ગદ્ગદિત અવાજે પાસે આવી ક્ષમા માગે તે આ કામળ બાળાથી કેમ સહન થાય.

લીલી: “જીવનલાલ! તમારી આ સ્થિતિ માટે મને બહુ લાગે છે, જે દુઃખ તમને થયું છે તે જોતાં અમને કાંઈજ થયું નથી, એમ કહીએ તો ચાલે.”

જીવનલાલ: “લીલી! ખરેખર. મેં જાતે મારી પત્નીને અહીં આવતાં જોઈ છે. કાણ જાણે કેમ, છેલ્લી ઘડીએ તેની હિંમત રહી નહિ હોય!”

લીલી: “જીવનલાલ! પણ તેનો હાથ-તેનો રહેશે તો તમારાં પત્ની જેવોજ કામળ હતો. તો તે શું તમારી કાંઈ સગી હતી?”

જીવનલાલ: “ના-રે-ના. એ તો અમારી સગીજ નથી.”

લીલી: “ત્યારે તે કાણ હતી?”

જીવનલાલ: “અમારે ત્યાં રહે છે એટલું જ.”

“આટલું જોલતાં જીવનલાલ શરમિદો પડી ગયો પણ એના સદ્ભાગ્યે લીલીથી તે જોવાય એમ નહોતું.

લીલી: “ત્યારે જે કન્યા સાથે તમારી મા તમને બી વાર પરણાવવા ધારે છે તે હતી?”

જીવનલાલ: “ના, ના; લીલી તમે મને એવા પ્રશ્ન પૂછી શરમાવો નહિ. હિંદુ સંસારની જળ ઉકેલવી કઠિન છે અને તેમાં તમને સમજણ નહિ પડે! તમે વિદેશીઓને બધું વિચિત્રજ લાગશે. ખરેખર આજના બનાવ માટે મને બહુજ ગ્લાનિ થાય છે. લીલી! ઇંગ્લાંડમાં તવારા પિતાને ત્યાં મારી ભૂલ થતાં ઘુંટણીએ પડી હું ક્ષમા માગતો તેમ આજે મને માગવા દો.”

આટલું બોલી આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર લીલીને પગે પડ્યો અને ઇંગ્લાંડમાં કરતો, તેમ જ હાથ ને માથું લીલીના બોળામાં નાંખ્યું. જીવનલાલનો સ્પર્શ થતાં-જીવનલાલનાં સ્નેહાળ વચ્ચેનાં સાંભળતાં, લીલીનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું-જૂનો સ્નેહ જનમત થયો-હૃદયમાં કણવાર ઉમું થયલું અંતર નષ્ટ થયું અને નાનુક બાળાએ પોતાના બંને હાથ જીવનલાલના વાંસા ઉપર ફેરવ્યા અને અંધ નેત્રમાંથી સ્નેહજળ ટપકવા લાગ્યું.

લીલી: “જીવનલાલ! જીવનલાલ! આ શું? હિલા થાવ! એમાં ક્ષમા માગવા જેવું કંઈજ નથી.”

જીવનલાલ: “લીલી! નહિ કેમ? મારી બાલ્યાવસ્થાના-જીવનના એકજ મિત્રનું એ કંઈ ઓછું અપમાન છે? લીલી! લીલી! ક્ષમા કરો!”

ગુજરાત પૈકી પોતાના વિભાગના લોકો ઉપર સામ્રાજ્ય ભોગવનાર આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર એક નાના બાળકની માફક હુસકાં આંતો હતો અને તેમાં ક્ષમા! ક્ષમા! એ શબ્દો સિવાય કંઈ બોલી શક્યો નહિ.

લીલીએ પોતાનું માથું જીવનલાલના વાંસા ઉપર નાંખ્યું.

ને ધીરે ગદ્ગદ સ્વરે બોલી: “ક્ષમા આપું છું, હિલા થાવ-આમ હિંમત ન હારો.” આટલું કહેતાં સ્નેહની ભૂતિ લીલીએ બંને હાથે જીવનલાલનું માથું ઉંચું કર્યું અને ઇંગ્લાંડમાં રમતા-ખેલતા જીવનલાલને અનેકવાર અચ્ચીઓ કરતી તેમ આજ પણ તેના કેપાળ ઉપર દયાથી-સ્નેહથી ચુંબન કર્યું.

બંને હૃદયો ઉછળતાં હતાં-બંનેનાં નેત્રો બંધ હતાં-અને એક બીજાંને જોતાં નહોતાં-કાંઈ હાલતું નહિ જતાં; બંનેનાં હૃદયો વચ્ચે તાર ચાલતો હતો. બંનેનાં હૃદયો એક બીજાનું હાર્દ સંપૂર્ણ સમજતાં હતાં. બંનેના શરીરોદ્વારા ઝણઝણાટ ચાલતા હતા. બહાર શાંતિ હતી જતાં અંદર તો લોહી-ઉછળતું હતું. પ્રેમાત્મનો ધોધ કાંઈ પણ સંયોગ સાધન ન જતાં જોસબંધ વહેતો હતો.

પ્રકરણ ૧૧ મું

ધાંધળા

હિંદુસ્તાનમાં વસતા યુરોપીઅનોનાં અને તેમાં અમલદારોનાં રહેઠાણ પાસે નાનો બાગ, વૃક્ષો, લીલોતરીવાળું નાનું મેદાન, ટેનીસ ગ્રાઉન્ડ, બંને બાજુ ઉપર ઘટાવાળા રસ્તા વગેરે હોય છે. આથી ભરેલ હિન્દુઓમાં પણ ડંડકનો અનુભવ થાય છે અને સાંજ સવાર ફરવા હરવા માટે સગવડ મળી આવે છે. આ યુરોપીઅનના સીપાઈઓ, બુટલેલો, ચીઢીચપારી લઈ આવનાર પટાવાળા, ગાડી લઈ વાટ બેનારા ગાડીવાનો આવા છાંયડામાં બેસી ગમ્પાં મારતા, બીડી તમાકુ પીતા અગર ડિંધતાં અનેકવાર નજરે પડે છે.

આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરની પત્ની તરીકે પેલી સ્ત્રી ગાડીમાંથી ઉતરી બંગલામાં દાખલ થઈ, એટલે ગાડી હંમેશની માફક બહાર વડના ઝાડ નીચે ઉભી રહી, કે તરતજ શાંતિ ગાડીમાંથી ઉતરી અને તેની પાછળ આવેડ વચની સ્ત્રી ઉતરી થોડે દૂર ગયાં. ત્યાં બન્ને વચ્ચે ટપાટપી શરૂ થઈ. શાંતિ ઘણું દિવસે ઘર બહાર નીકળી હતી અને કલેક્ટર સાહેબના બંગલામાં તેને કાંઈક એકલા જોવાની તીવ્ર ઉત્કંઠા હતી, કલેક્ટર સાહેબના હુકમથી પટાવાળા, ભંગી, ધોળી વગેરેને આજ બહાર-તેમની ઝોરડી બહાર જવાની મનાઈ હતી; એટલે બંગલાની આસપાસ કાઢજ નહોતું. શાંતિ આજ સ્વતંત્ર રીતે ફરપો

ઉત્સુક હતી, ત્યારે તેની સાથે આવેલી ફાઇજ તેને એકલી મૂકી લાત્રિજનો કપડા સાંભળવા તૈયાર નહોતી. શાંતિને જરા પણ વીલી ન મૂકવી એવો આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરનો હુકમ હતો. શાંતિને યુગેપીઅનોની મઝમોની અને તેમાં લીલીની તો ખાસ સુગ હતી. કલેક્ટરને ખંગલે જવું એ પાપ હતું, ન્યાત જતમાં નાક કપાવવા જેવું હતું; પણ પતિનો હુકમ હતો એટલે ગયા વિના ચાલે એમ નહોતું. લુગડાં ધરેણાં પહેરી શાંતિ ગાડીમાં બેઠી, સાથે ફાઇજ આગળ. ગાડી ધર આગળથી નિકળી કે શાંતિની હિંમત નષ્ટ થઈ, શું કરવું તે સૂચું નહિ; ત્યાં ધરમાં કામ કરતી કણુબણુ સામી મળી. વગે ને બાંધે તે શાંતિ જેવડીજ હતી. શાંતિ ગોરી હતી ને કણુબણુ ઘઉંવણી હતી, પણ કલેક્ટરને ખંગલે એને ફાણુ ઓળખે છે? આ વિચાર થતાં શાંતિ હરખાઈ, ફાઇજને વાત કરી ને ખટપટમાં પાવરધાં થયેલાં વિધવા ફાઇજએ વહુને ઉત્તેજન આપ્યું. કણુબણુને બોલાવી ગાડીમાં બેસાડી અને ગાડીમાં ને ગાડીમાંજ લુગડાં ધરેણાં બદલાવ્યાં.

કલેક્ટરનો ખંગલો આગ્યો અને કણુબણુ આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરની વહુ તરીકે અંદર દાખલ થઈ. ગાડી ઝાડ નીચે ઉભી અને શાંતિ તથા ફાઇજ ઉતર્યાં. એ બન્ને વચ્ચે ટપાટપી શરૂ થઈ એ આપણે આગળ કહી ગયા.

શાંતિ: “ફાઇ! મને જવા દો હોં! હાથ છોડો, નહિ તો બચકું ભરીશ.”

ફાઇ: “શાંતિ! મારે તારી સાસુને જવાબ દેવો પડે તેવું તને લાન છે? તું તો વાંદરીજ રહી. મારા હીરા જેવા લાત્રિજનો અવતાર બોલ્યો છે. તું તો ઔદમા રતનનીજ ધરાક છે. હું તને જવા દેવાની નથી, બ્યાં જઈશ ત્યાં આવીશ.”

શાંતિએ જોર કરી ફાઇનો હાથ તરછોડી નાંખ્યો અને પાછલા ઝાંગ તરફ દોડી. અંધારીયું શરૂ થયું હતું એટલે અંદરે ઉગવાની વાર

હતી. ઝાડની ઘટા અને રાત્રિ થવા આવી હતી તેથી બાગમાં અંધારું હતું. રખેને બાગમાં ભૂત હોય એમ ખ્હીતી ફેાછજી શાંતિની પાછળ જતી હતી. “ પકડાઇશું તો ભોગ મળશે માટે પાછી ચાલ, મોઢું તું !” વગેરે શબ્દો શાંતિ સાંભળતીજ નહોતી.

વચલા હોલમાં દિવા સળગ્યા હતા તેથી પાછલી બાબુથી તે તરફ શાંતિ ગઈ. બંગલાના ઓટલા ઉપર વેલા ચઢાવ્યા હતા, તેની પાછળ સંતાઇ બંગલાની અંદર બેવા લાગી. કણબણને મળતું માન-કણબણને આવતું હસવું અને કણબણના ચાળા બેઈ શાંતિને શાંતિ થઈ. આવું અપમાન આપવું બેઈએ અને તે અપાય છે એ બેઈ, તે ખુશ પણ થતી હતી. કણબણનું ખરું રૂપ જણાય-વાત ઉઘાડી પડે તો મમ્મ પડે-જેથી બીજી વાર કલેન્ટર કે સાહેબ લોકાને બંગલે જવાનું કોઈ કહેજ નહિ, એમ એના મનમાં હતું. ફેાછજી ધડી ધડી શાંતિને પાછી વળવા ટોક્યા કરતી, પણ શાંતિ એકની એ ન થઈ. આ રકઝક ચાલતી હતી, ત્યાં હોલમાં જીવનલાલ દાખલ થયો. ફેાછજી તો ગલરાઈજ ગયાં ને શાંતિની શાંતિ-આનંદ ક્ષણવાર નષ્ટ થયાં. કણબણને બેતાં જીવનલાલને થયેલો ક્ષોભ-ગુસ્સો ખુલાસો વગેરે શાંતિ સમજી ગઈ અને એ જાણતી હતી કે જીવનલાલ આ વાતનો છૂપો બેદ કોઈને કહેશે નહિ; કારણકે તે ન કહેવામાંજ તેનો પોતાનો લાભ હતો. ‘ ઠપકો મળશે, સાસુ ગાજો દેશે અને બહુ તો ધણી મારશે, એજને !’ હિંદુ સ્ત્રીઓને પતિના હાથનો માર ખાવાની નવાઈ નથી અને હિંદુ પતિઓમાં-કેળવાયેલા પતિઓમાં હજી પણ એવી માન્યતા છે કે ‘ બુધે નાર પાવરી’ માટે દશે પંદરે ઘોલ ધખો તો કરવોજ બેઈએ. આ માન્યતા હોય, પોતાને હલકી માનવાના જ જન્મથી અંકર હોય, અજ્ઞાન હોય, સહવાસ સારો ન હોય; પછી સ્ત્રીઓ કપકાને માટે મારને માટે નઠોર હોય એમાં શી નવાઈ !

વાત ઉઘાડી પડતાં લીલીને ખેદ થયો. પોતાના મિત્રની પત્નીને મળવાની મુરાદ નષ્ટ થતાં જે શોક થયો તે બેઈને શાંતિને હર્ષ

થયો. કણબણને કાઢી મૂકી તે, અને જીવનલાલે પોતાનીજ ગાડીમાં મોકલી દીધી તે, શાંતિએ જોયું.

કેશવ: “શાંતિ ! હવે તો ચાલ ! ઘર આગળ પીટણી પડશે.”

શાંતિ: “ચુપ મરોને ! તાલ તો જોવાદો. કલેક્ટરનાં મડમ સાહેબ એમના ઉપર ગુસ્સે થશે ને પેલી રાંડ ચીડાશે, તે તો જોવાદો.”

જીવનલાલ, મીસીસ મીલન અને મીસ ડેવીસ ઓરડામાંથી બહાર નીકળ્યાં. શાંતિ આગળ ગઇ ને બીજા ઓરડામાં ડોકીયું કર્યું. જીવનલાલ લીલી પાસે આવ્યો, ઉભો રહ્યો અને બંને વચ્ચે વાત શરૂ થઈ. શાંતિ વતમાં કાંઈ સમજતી છતાં બંનેના ચહેરા-બંનેના સ્વર-બંનેના હાવભાવ સમજતી, તેથી તેના હૃદયમાં ધખાનો કીડો જાગ્યત થયો. શાંતિ માત્ર નામેજ શાંતિ રહી, આંખોમાંથી અશ્રિ ઝરવા લાગ્યો. આખું શરીર ધ્રૂજવા લાગ્યું. તે એક કામળ સ્ત્રીને બદલે વાઘણ થઈ અને શક્તિ કે હિંમત હોત તો ફૂદીને પોતાના પતિ ઉપર પણ પડત. લીલી શાંતિ હતી, જીવનલાલનું માથું અને હાથ-લીલીના ખોળામાં હતા, લીલીના કામળ હાથ-કામળ હૃદયથી પ્રેરાયેલા હાથ જીવનલાલના માથા ઉપર-વાંસા ઉપર ફરતા હતા અને શ્વેત-શાંત-સ્નેહાળ લીલીના મૃદુ ઓઠ જીવનલાલના ભય કપાળને અડક્યા. ઓરડામાં આ બંનેના હૃદયમાં શાંતિ-અલૌકિક વૃત્તિ-પ્રેમઝરણ વહ્યું હતું અને સ્વર્ગીય સુખ અનુભવાતું હતું; ત્યારે બહાર શાંતિ ઉભી ને ઉભી બળી જતી હતી. “હાય ! હાય આ શું જોઉં છું ! એ રાક્ષસણીએ મારા પતિ ઉપર બદ્ધ કર્યું લાગે છે, એનામાં એવું તે શું છે કે આમ કલેક્ટરના ઘરમાં ઉઘાડે છોગ એક બીજાને બાંહેલાં છે. મુવા એ ઝોરાઓમાં તો લાજ શરમજ નહિ. આપણું સોંક વિલાયત જઈ આવા થતા હશે ! મારાથી આ કેમ ખમાય ! મારી સાથે તો કાંઈ દિવસ આમ દસ્યા જોડ્યા નથી, મને કાંઈ દિવસ વઠાણથી જોલાવી નથી અને આ રાંડ...ના ખોળામાં માથું

મૂકી પડ્યા છે ને એમની સગલી વાંસે હાથ ફેરવે છે ! હાય ! હાય ! શું કરે ? એ રાંડને આખીને આખી કરડી ખાઉં એમ થાય છે !” આની સાથે શાંતિ ધસી પણ ફેધજીએ તેને પકડી જોરથી બહાર લઇ જવા યત્ન કર્યો ને લઇ પણ ગઇ, પરંતુ જતાં જતાં એકાદ બે કુંડાં ગળડાવી નાંખ્યા. ફેધજીએ શાંતિને ગાડીમાં જોરથી બેસાડી, પોતે બેસી, બારણું બંધ કરી, ગાડીવાળાને ગાડી એકદમ હાંકવા હુકમ કર્યો. ગાડી ચાલી ને રસ્તામાં સામેથી આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરની ગાડી પાછી આવતી મળી.

હિંદુસ્તાનમાં વસતા યુરોપીઓનો મોડી રાત્રિ સુધી રમતગમત કરતા નથી, દસ અગીઆર વાગ્યામાં તેમની મોજમજાહેતો અંત આવે છે. કલેક્ટર મીં. મીલન જડજ સાહેબને ત્યાં બીલીયડની એકાદ બે રમત રમી દસ વાગ્યાને સુમારે બંગલે પાછો ફર્યો. બંગલાના પગથીઆં આગળજ આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર મળ્યો અને એની સાથે શેકહેંડ કરી તે બોલ્યો :

“કેમ ! મીં. જીવનલાલ ! હું ધારું છું કે તમને કોઈ જાતની હરકત નહિ પડી હોય અને આજની મુલાકાતમાં આનંદ આગ્યો હશે. તેમ હું ધારું છું કે હવે મુલાકાત ખતમ થઇ હશે. એટલે આનુઓ ગઇ હશે તેથી મારી હાજરી વિદાય નહિ થાય,”

જીવનલાલ : “તેઓ તો ક્યારનાંચે ગયાં ! (જતાં જતાં) સાહેબજી !”

આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર આમ એકાએક ચાલ્યો ગયો તે મીં. મીલનને કાંઇ વિચિત્ર લાગ્યું, પણ મોડી રાત ગઇ છે, ઉતાવળમાં હશે, થાકી ગયો હશે એમ માની મનમાં બડબડ્યો ; “જીવનલાલને ત્રણ મહિનાની હફ રજા ઉપર જવાની જરૂર છે, એટલુંજ નહિ પણ તેની કુટુંબજીવન પણ વિખેરી માખવી બેઠાંચે, નહિ તો એને કોમ્પ દિવસ સુખ આવવાનું નથી. કુટુંબથી જૂદો રહેશે તોજ તે સુખી

યશે. ” એટલામાં મીસ ડેવીસ અને મીસીસ મીલન બહાર આવ્યાં અને ત્રણે અંદર હોલમાં ગયાં.

મીલન: “કેમ! મહેમાનગીરી સારી કરીને ?”

મીસીસ મીલન: “મેં ધાયું હતું એવી નહિજ. એમ થાય કે કે આ ધાંધળા ન થયું હોત નો સાર.”

મીલન: “એમ કેમ ?”

મીસીસ મીલન: “તમારા આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરનાં વહુ પધારીજ નહોતાં. કાંઈ વાતજ વિચિત્ર બની. હિંદુઓમાં એવી રીત હશે એ મને ખબર નહિ. જો કે લગ્નમાં તો એવા ઘણા ઘોટાળા બને છે એમ મેં સાંભળ્યું છે. ખરાં વહુને બદલે ‘મીઝ’ કાંઈ વહુ બની આવ્યું હતું !”

મીસીસ મીલને અથથી તે ઇતિ સુધી બધી વાત કલેક્ટરને કહી અને કલેક્ટર-ગુજરાતનો સુખો પોતાનાજ ઘરમાં આવું બન્યું બાણી ગુસ્સે થયો. ‘પણ તે હતી કોણ ?’ એવું પૂછી તેનો ઉત્તર મળે તે પહેલાં વળી બોલ્યો: ‘અને મીં જીવનલાલ કાંઈજ બોલ્યો નહિ ?’

લીલી: “એ તો જીવનલાલના ઘરનીજ કોઈ સ્ત્રી હતી. એ વાતની મીં જીવનલાલને જરાયે ખબર નહોતી, અરે ! એની માને પણ ખબર નથી. એ બધાં કારસ્તાન અહીં આવતાં રસ્તામાંજ થયાં.”

મીં મીલનને ગુજરાતમાં રહે ઘણાં વર્ષ થયાં હતાં. તે દેશીઓની સાથે ગાઢ પરિચયમાં આવ્યો હતો અને દેશીઓના કાવાદાવા, તેમની ખટપટો અને તેમના સદ્ગુણો સમજતો હતો એટલે આ વાતથી તે ઘણો ધુંવાયુંવા થઈ ગયો ને બબડ્યો.

રખેને જીવનલાલ ઉપરનો ભાવ જોજો થાય કે તેને નુકસાન થાય. એ બીકે સ્નેહાળ લીલી નિર્ભયતાથી પણ નરમાશથી બોલી:

“પણ ! એમાં મી. જીવનલાલ ઉપર ગુસ્સે” થશે ના. એ લલા આદમીનો જરાયે દોષ નથી. એ તો વાત જાણતાંજ બહુ દિલગીર થયા હતા અને અમો બનેલી કેટલીએ માફી માગી હતી. જે આમાં કાઢતો વાંક હોય તો તે મારોજ છે. જીવનલાલની વહુને જેવા હુંજ બહુ ઇતેજ્જર હતી અને મારે લીધે તમારું અને મીસીસ મીલનનું અપમાન થયું. મને માફ કરો !”

મીલન : “મીસ લીલી ! એવું ના બોલો ! એમાં તમારો શો દોષ ! તમે તો સારું કરવા ગયાં ત્યાં આવું બન્યું. મી. જીવનલાલનો પણ દોષ નથી. પરંતુ આ વાતથી એટલું તો સિદ્ધ થાય છે કે, હિંદુઓમાં સુધારો કરવાની અંદરથી ઇચ્છા ન થાય તે પહેલાં સુધારો કરવાનાં કાર્કાં મારવાં નકામાં છે. પુરૂષો પોતાની અજ્ઞાન સ્ત્રીઓને મીટિંગોમાં કે જાહેર સભામાં બહાર લાવવા બહુ ઉત્સુક હોય છે, પણ સ્ત્રીઓ જાતેજ અજ્ઞાન હોવાથી વખતે ધણાં માઠાં પરિણામ આવે છે. એવી રીતે તેઓ નવા વેશમાં ને નવા સંયોગોમાં ગભરાય છે, જે તેમના વર્તનથી જણાય છે, ને કેટલીકવાર હાંસીપાત્ર પણ થાય છે. બીજી રીતે વખતે વધારે સ્વતંત્ર થવાથી છેક બીજે છેડે જઈ બેસે છે. (પોતાનાં મડમ તરફ ફરીને) તમારે માટે પણ હું દિલગીર છું. આજથી એટલુંજ નક્કી કરો કે હિંદુઓ અને તેમાં હિંદુ સ્ત્રીઓની સાથેની મુલાકાતનો તમારે કાઠિ દિવસ તેમને આગ્રહ કરવો નહિ. એમની પોતાની મરજી થાય તો જુદી વાત.”

કલેક્ટરના મનમાંથી આ વાત ખસી ગઈ નહતી. પોતાની પત્નીને તેમજ લીલીને એ વાત ભૂલી જવા કહ્યું હતું, પણ પોતે જાતે વિસરી ગયો નહોતો. બીજે દિવસે સરકારી કામ પ્રસંગે આફ્રિકામાં જીવનલાલ મળ્યો તે વખતે કલેક્ટરે વાત કાઢી. જીવનલાલે ખરી બિના હતી તેટલી કહી અને કલેક્ટરનાં પત્ની તથા લીલીને માટે દિલગીરી દર્શાવતાં યોગ્ય શબ્દોમાં ક્ષમા પણ માંગી, આમ

છતાં સામાન્ય રીતે બને છે તેમ, આપણે અહીંના તાબાના માણસોની પેઠે પોતાનો ભાર ખોધ પગે પડવા બંધ છે, તેમ આપણા આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરે ક્યું નહિ. તેણે તો એક સભ્ય ગૃહસ્થ બીજા સભ્ય ગૃહસ્થની મર્યાદાપુરઃસર પણ અંતઃકરણથી મારી માગે, તેમ મારી માગી અને આપણો કલેક્ટર પણ આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરની આ વર્તણૂક માટે એક સાચા ઇંગ્રેજ નરની માફક ખુશ થયો અને ખાચલાપણાના અભાવ માટે તેના ઉપર વધારે સ્નેહ દર્શાવ્યો. મીલનને મી. જીવનલાલ માટે, તેના કુટુંબ માટે અને સામાન્ય રીતે હિંદુ કોમ માટે લાગણી થઈ. જીવનલાલ જેવા દેશી ઉપર પશ્ચિમની કેળવણીની આટલી સારી અસર થઈ, તો પછી દેશી સ્ત્રીઓ, જેઓ બુદ્ધિમાં-નીતિમાં-હૃદયબળમાં કાંઈ રીતે ઉતરતી નથી તેમને યોગ્ય ઉચી-નીતિની કેળવણી મળે તો કેટલી ઉન્નત થાય એમ એને થયું.

જીવનલાલ: “મી. મીલન! અમારા હિંદુ કુટુંબની બધી બહુજ કઠિન છે, ગુજરાતના મોટા ભાગ ઉપર રાજ્ય ચલાવનાર, મોટા ગંભીર ગુન્હાનો નિર્ણય કરનાર, બહાર માન અને સલામ મેળવનાર, એવો હું, ઘરમાં બધું એટલે મારી કિંમત કાઢીની પણ નહિ. મારાં માઆપ કે વડિલની આમન્યા ઉઘાપવા માંગતો નથી; પણ હું બીજાઓમાં પણ મારું માન જળવાય નહિ, મારા પોતાના આક્રિસના કામમાં પણ એ માથું મારે, વિવેકથી-સ્નેહથી મને સૂચના કરે એ જુદી વાત-પણ આ તો સીપાઈઓ, પટ્ટાવાળા, કારકુનોના દેખતાંજ મારી સન્મુખ કે પછી મારી અદ્યોષ કરે, મારું વાંકું કે હલકું ખોલે, પછી એ લોકોને મારે માટે શું માન રહે? હું સીપાઈને એક હુકમ કરું કે માણ બીજો હુકમ આપે-મારી પત્ની પણ એમજ.”

મીલન: “મી. જીવનલાલ! મેં તમને એકવાર નહિ પણ અનેકવાર કહ્યું છે કે મોટા દેશી અમલદારને સરકારી નોકરી કરવી હોય અને પોતાનું સ્વમાન જળવી રાજ-પ્રજનું બહુ કરવું હોય.

તો એકજ રસ્તો છે. જ્યાં સુધી કુટુંબના અન્ય માણસો અજ્ઞાન છે ત્યાં સુધી.....”

જીવનલાલ: “એ રસ્તો પકડવા મારી પ્રવ્રજા ઠિજા છે. પણ શું કરું ?”

મીલન જીવનલાલની મુસ્કેલી સમજતો હતો એટલે તે આ વખત વધારે ન બોલતાં મુગોળ રહ્યો. જીવનલાલ જવા તૈયાર થયો પણ કલેક્ટર સાહેબની પરવાનગી સિવાય જવાય કેમ ! ‘રજા લઉં છું !’ એ શબ્દો હિંદુ નોકરો અધિકારી સાહેબ પાસે કાઢવાની હિંમતજ કરી શકતા નથી. આજ તો મીં મીલનને બીજા સરકારી કામ બાબત જીવનલાલને કાંઈક કહેવાનુંજ હતું.

કલેક્ટર સાહેબ ઉપર એક અરજી આવી હતી તેમાં આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર મીં જીવનલાલે અમુક નોકરી માટે લાંચ લીધી હતી એવી ફરિયાદ હતી. મીં મીલનને મીં જીવનલાલ ઉપર વિશ્વાસ ન હોત તો ખાનગી તપાસ કરી, કમીશનરની મંજૂરીથી જીવનલાલને સસ્પેન્ડ કરત; પણ મી. જીવનલાલના કામ માટે-તેના પ્રમાણિકપણા માટે મીલનને સંપૂર્ણ ખાતરી હતી અને તેટલાજ માટે આ વાત તેણે અત્યારે કાઢી હતી.

જીવનલાલ: “એ વાત ખરી પણ હોય. હું ધારું છું કે કદાચ ખરી હશે.”

મીલન: “પણ આવી વર્તણૂંકથી તમને કેટલું નુકશાન છે, તે તમારા કુટુંબીઓ જાણે છે ?”

જીવનલાલ: “હા; એટલુંજ નહિ પણ ફરીને એવું યશે તો હું જૂદો રહીશ એ પણ મહેં જણાવી દીધું છે.”

મીલન: “એમ કરશો ત્યારેજ મુખી યશે. ગામમાં લલે એ રહે ! તમે બંહાર બંગલામાં રહો. ગામમાં જન્મે આવન્ને પણ સમજે રહેશે તો નહિજ.”

મીલન ભલા દિલનો અને ખરો ક્રીશ્ચિયન હતો. એના હૃદયમાં દેશી માટે તિરસ્કાર કે અપ્રીતિ નહોતાં. એની જગાએ બીજો તુમાખી અમલદાર હતો તો આપણા આસિસ્ટન્ટને ઘેર બેસવું પડ્યું હતું અને દેશીઓ આવી બેખમ ભરેલી નોકરી માટે નાલાયક છે એવું લખીએ દીધું હતું. પણ મી. મીલન તો જીવનલાલને સુખનો રસ્તો કેવી રીતે કરી આપવો એ વિચારતો હતો. ‘બસ! જીવનલાલે હાલ ત્રણ મહિનાની રજા લેવી, કુટુંબ સાથે ધંધુદા જઈને રહેવું, ત્રણ મહિના પછી એકલાજ આવવું; અગર તો કુટુંબ માટે ગામમાં ન્યાત જાતના પાડોશમાં-ઘર રાખવું ને પોતે બહાર બંગલામાં રહેવું. એમ ન બને તો બીજા જીલ્લામાં કામ ચલાવે બદલી માગી લેવી ને એકલા જવું. કામ ચલાવે બદલી હોવાથી એ ત્રણ માસ માટે કુટુંબ સાથે નહિ આવે ને ત્યાર પછી અહીં આવી જૂદા રહેવાની ગોઠવણ કરવી.’

મી. જીવનલાલને આ સુકિત ફાળી પણ તે સુકિત અમલમાં મૂકતાં પહેલાં શી મુશ્કેલીઓ આવશે તે તે જાણતો હતો. હિંદુ સંસારનાં કુટુંબના દરેક માણસને એકજ ઘરમાં રહેવાનો હક્ક છે એમ મનાય છે. કુટુંબને છોડી જૂદા રહેવું, એ ન્યાત જાતમાં આબરૂના કાંકરાં થવા જેવું થાય. જીવનલાલનાં માળાપને હવે ધંધુકામાં રહેવું ગમતું નહિ. અમદાવાદ જેવા શહેરમાં રહેવાનું, ન્યાત જાતમાં કલેક્ટર સાહેબનાં માળાપ તરીકે માન મળે, છોકરાને કહી ચાર સગાં બહાલાં ટેકાણે પડાય ને વળી એ પૈસા મેળવવા સમ્રાટ; આ બધું મૂકી ધંધુકે કોણ પડ્યું રહે? શહેરમાંને શહેરમાં જૂદા રહેવાય કેમ! બંગલાના મહિનાના પચાસ પોણાસો રૂપિયા ભાડાનાં આપવાના ને વળી ગામમાં ઘર તેનું ભાડું જૂદું. તેમજ “એ ચુલે બમણો વરો” થાય.

જીવનલાલ: “વાર, ત્યારે મને રજા ક્યાર સોરી મળશે?”

મીલન: “અરે, એકાદ એ અકવાડીયામાંજ.”

જીવનલાલ: “તો તો એ દરમિયાન પાણીની તકરાર મારી જગાએ આવશે તેજ સાંભળશે ને નક્કી કરશે.”

એક ગામમાં. પાણીની નહેરમાંથી ખેતરોમાં પાણી લેવાનો હક્ક હતો, તેની તકરાર હતી. નદી કાંઠે આવેલા એક ખેતરની હદ નદી આધી જવાથી વધી હતી તો તે હદ કોની વધી તે સંબંધી બીજી તકરાર હતી. બીમનાથના એ પુજારીઓ પૂજન કરવાના હક્ક સંબંધી અને મંદિરની ઉપજ માટે લઢતા હતા. જીવનલાલે આ ત્રણે કેસોની જાતે તજજીજ કરી હતી, જૂના લેખ-ખતપત્રો અને ઇતિહાસ જાતે વાંચી ઠરાવ કર્યો હતો. ઠરાવ બહાર પાડ્યા પહેલાં પોતાના ઉપરી અને મિત્ર મી. મીલનને તે વંચાવવો યોગ્ય છે ધારી વંચાવ્યો. ગમે એવો અનુભવી પરદેશી અમલદાર ન કરી શકે એવી બાહોશી અને બુદ્ધિથી જીવનલાલે એ ઠરાવ કર્યો હતો, કે જે વાંચી મી. મીલન પણ અત્યંત ખુશ થયો.

આવા બાહોશ-બુદ્ધિશાળી હિંદુ અમલદારો માત્ર પોતાના કુટુંબની બેડીથી, અજ્ઞાન સગાંબહાલાંના પ્રપંચને લીધે કેટલું ખમે છે, તેનું તેને ભાન થયું. દેશીઓ પણ આવી રીતે કેળવાઈ સ્વતંત્રપણે નોકરી કરી શક્યા હોય તો તેઓ પરદેશી અમલદારોથી જાન્ય એમ નથી. પરદેશી અમલદારોને એમના કુટુંબ તરફથી કે એમના સગાંબહાલાં તરફથી નોકરીને અંગે કનડગત હોતી નથી અને તેથીજ તેઓ વધારે સારું કામ કરી શકે છે.

હિંદમાં ઝાતિબંધનો અને સાંસારિક બંધનો એવાં તો દ્રઢ હોય છે કે એક દેશી અમલદાર ગમે તેવો પ્રમાણિક, બુદ્ધિશાળી અને ભવિષ્યની સારી આશા આપનાર હોય; છતાં તેને પોતાના વતનના જ જીલ્લામાં જો નિમવામાં આવ્યો હોય તો તે બંધનોથી કદાચ એકવાર પણ તે છક્કા ખાઈ જાય. તેમ છતાં પણ જો બુદ્ધિપ્રભાવથી.

તે મુશ્કેલી પસાર કરે તો, અગર તે મુશ્કેલીની સામે થાય તો, નોકરી પરથી કારેગ થયા પછી પણ પોતાના વાનપ્રસ્થ જીવનમાં તેને જ્ઞાતિ-સ્નેહી-સંબંધી તરફથી તિરસ્કાર અને હાંસીને પાત્ર થવું પડે છે. એટલુંજ નહિ પણ વખતે તેમાંની કેટલીક અજ્ઞાન વ્યક્તિઓ તરફથી વેકવું પણ પડે છે.

જો કે ઉપરની હકીકત એ કાર્ષ સામાન્ય નિયમ કે ધોરણ નથી-એમાં પણ કોઈ કોઈ સ્થળે-પ્રસંગે અપવાદો હોય છે; તો પણ એક દેશીને જોખમદારીની નોકરી પોતાના જીવ્હામાં સરકાર ન આપે તો તેમાં સરકાર વ્યાજબી છે, એમ કહ્યા સિવાય ચાલે તેમ નથી.

આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર, કલેક્ટરની રજા લઈ ગયો ને મીં મીલન તેને જોતો ઉભો રહ્યો. જીવનલાલ ગાડીમાં બેઠો, ગાડી ગઈ ને મીલને નિશ્વાસ નાંખ્યો.

‘આ દેશમાં જીવનલાલ જેવા અમલદાર અપવાદ રૂપે નહિ પણ તે સ્થળે સ્થળે નિકળશે ત્યારેજ હિંદુસ્તાન ઉન્નતિની ટોચે પહોંચવા લાગ્યશાળી થશે. પણ એ દિવસો ક્યારે આવશે?’

પ્રકરણ ૧૨ મું

વિવાહની ભાંજગડ

ભિનાળો શરૂ થઈ ગયો અને ગરમી પડવા લાગી. અમદાવાદમાં આમ સાધારણ રીતે ગરમી હોય છે ને તેમાં ગરમી ચોમાસું કોઈ ગયેલું એટલે તો આ ફેરી તાપનું પૂછવું જ શું? જોકે આવાદમાં ૧૨૭, ડીસામાં ૧૧૭ અને અમદાવાદમાં ૧૧૪ ડીગ્રી. આમ તાપમાં અમદાવાદનો ત્રીજો નંબર હતો. મીસ લીલીથી આવો સખત તાપ ન ખમાય એ સ્વાભાવિક હતું. કલેક્ટર સાહેબનો બંગલો નદી કાંઠે હતો, બંગલામાં બાગ હતો, બારીબારણાં પાસે ટટ્ટી નાંખી દીધી હતી અને આખો દિવસ પંખો ચાલતો હતો; છતાં મીસ લીલી તાપથી અકળાતી. સદ્ભાગ્યે મીસ લીલીને બહાર જવાનું નહોતું એટલે બહારના તાપની એને ખબર જ પડતી નહિ. ઘરમાં જ મીસીસ મીલન અગર મીસ ડેવીસ કાંઈ કાંઈ પુસ્તકો—પેપરો વાંચી સંભળાવતાં: અગર એકલી પડતી તો એમલ પદ્ધતિ ઉપર લખેલાં પુસ્તક જાતે વાંચતી. વળી અમદાવાદમાં રહેતા યુરોપીઅનો મીસ લીલીની મુલાકાતે આવતા અને તેથી મીસ લીલીનો દહાડો પસાર થતો.

કમળા દરરોજ બપોરે અગીઆર વાગ્યાને સુમારે આવતી અને સાંજના ચાર વાગ્યા પછી પાછી જતી. આમ કેટલાક દિવસ નબ્બું, પણ પછી એકદમ કમળા આવતી બંધ થઈ, તેની ચીઠ્ઠીઓ કે કાગળો

ખેડુત ! તે પોતાના માલિકના સામે ફરિયાદ માંડે અને સરકાર સાંભળે ! જૂના વખતની મોગલાઈમાં મંગદુર છે કે શેકના સામે નોકર માથું ઉંચું કરે ! એટલામાં મારા ફાધર આવી પહોંચ્યા. એ રહ્યા જૂના મતના, એટલે ખેડુતોને સમજાવી પટાવી ફરિયાદ પાછી ખેંચાવી લેવાડાવી. આમજ હલકા માણસો બગડી જાય ! એવાને તો ફેટકાવવાજ સારા. ”

લીલી યુનીલાલનું બોલવું સાંભળી હસતી હતી. તેના મનમાં તો એમજ હતું કે યુનીલાલ માત્ર તેના સ્વભાવ પ્રમાણે ઠોકે જાય છે.

લીલી : “ વાર, યુનીલાલ ! તમે દરેક માણસને સ્વતંત્ર વર્તન જોઈએ એ મતના નથી ? ”

યુનીલાલ : “ અલખત, ધુંજ ; અને મારા એ સિદ્ધાંતો અમલમાં મૂકી મનુરવર્ગ ને માલિકોનો સંબંધ સમજી હું મારી સ્વતંત્રતા મનુરો ઉપર ચલાવવા માગું છું. ત્યાં તમારી સ્વતંત્રતાની હિમાયતી વિચિત્ર ન્યાયપદ્ધતિ વચમાં આવે છે ને લાકડીનો ઉપયોગ કરતાં અટકાવે છે. ”

સ્વતંત્રતાનો આવો અર્થ યુનીલાલ કરતો હશે એ લીલીના ધ્યાનમાં નહિ. આપણા મીલ માલેકો, નોકરીએ રાખતા ઉપરીઓ, ચાહ કૌશીનાં ખેતરોના માલિકો ને ખાણોના મનુરવર્ગના માલિકો સ્વતંત્રતાનો આવો અર્થ ઉઠાવી તાળાના ખેડુતો અને મનુરોની બહુધા આવીજ સ્થિતિ કરે છે. એક બાજુ સ્વતંત્રતાનાં બ્યાખ્યાનો કરે ને પોતે પોતાનેજ ત્યાંના નોકરોને-ખેડુતોને ગુલામો કરતાં પણ અધમ સ્થિતિના ગણે ; એનું નામ સ્વતંત્રતા ? સ્વતંત્ર વર્તન એટલે પોતે મરજી માફક વર્તે અને સામાને એવું વર્તન ન જોઈએ ? હિંદુ સંસારમાં પતિએ પણુ ઘણું ભાગે ઓછા જીવમી નથી હોતા. કળવાયેલા સોસાયટીમાં ફરનારા, સ્ત્રી-સ્વાતંત્ર્યના હિમાયતીઓ ગણાવતા, પોતાનીજ સ્ત્રીઓના

જીવન ઉપર ક્યાં ઓછો અંકુશ રાખે છે ! પોતાને ગમે ત્યાં જવાની છૂટ, પણ સ્ત્રીઓને નહિ; પોતે ગમે તે વાંચે, પણ સ્ત્રીઓને તો અભ્યાસ કરવાનું હોયજ નહિ—તેમાં અંગ્રેજી તો નહિજ. સ્ત્રીઓએ તો પોતે જે કહે તે વખત જાગવું, સુવું, વર્તવું; એમને નિર્દોષ બાબતમાં પણ સ્વતંત્રતા નહિ ! લગ્ન વગેરે સંસારનાં કેટલાંક કાર્યોમાં સ્વતંત્રતા આપી છે, તે આપવા ખાતર નહિ; પણ એ માથાકુટ ગમતી નથી—એ લાંબગડ ગમતી નથી માટેજ. જો એ કાર્ય પ્રસંદ્ધ હોય, એ માથાકુટ થઈ શકતી હોય તો એમાં પણ માથું માર્યા વિના રહે નહિ. સ્ત્રીઓને લુગડાં લેવામાં, બાળકો માટે કપડાં ધરેણાંમાં, લગ્ન મરણની રીતભાતમાં, જન્મવાની વાનીઓમાં ધણે સ્થળે જરા પણ છૂટ મળતી નથી. જ્યાં તેમને—સ્ત્રીઓને—સ્વતંત્રતાની જરૂર નથી પણ અંકુશની જરૂર છે ત્યાં, એટલે લગ્ન પ્રસંગે ગવાતાં ફટાણાંનાં ગીતોમાં અને મરણ પ્રસંગે છડેઓક બજાર વચ્ચે ઉઘાડી જાતીએ છેડા કમરે ખોસી નિર્લજ્જપણે ફૂટવાના—જાતીઓમાં હાથના ઉપરાજાપરી ધબકારા મારી લોહી વહેરાવનારા પ્રસંગોમાં સ્ત્રીઓ ઉપર જે દાબ—અંકુશ જોઈએ, તે ન રાખતાં, તેથી તેમના આરોગ્યને હાનિ પહોંચશે એવું જાણવા છતાં—સ્વતંત્રતા અપાય છે. પરંતુ તેવા નિર્લજ્જ કૃત્યો ન કરવાની સમજણુ જે કેળવણીથી મળે તે કેળવણી તેમને લેવાદેવામાં જે સ્વતંત્રતા તેમને આપવી જોઈએ તે અપાતી નથી—એ હિંદુ સંસારનું કેવું બંધન ! કેવું વિચિત્ર ! અફસોસ !

યુનીલાલ આમાંનો એક હતો. તેનો પિતા છોટાલાલ ખેડુત વર્ગ—મજૂર વર્ગ તરફ સહલાવ રાખતો. તેમની પાસે કામ લેવામાં સખ્ત હતો; છતાં તેમને પોતાનોજ માનતો અને તે પ્રમાણે વર્તતો. યુનીલાલના ખેડુતો પ્રત્યેના વર્તનની ખજાર પડતાંજ છોટાલાલે દોડી જઈ બધી વાતની તપાસ કરતાં પોતાના પુત્રનો વાંક જણાયો અને ઘરમેળે સમાધાન કરવા તજવીજ કરી. છોટાલાલને કોઈને ખારણે

ચઢવાનો કંટાળો હતો, તેમજ ગરીબ બિચારા ખેડુતો પોલીસનાં ધાંધળ, વફાલો અને ગુમાસ્તાઓના કાવાદાવાથી કંટાળતા. અનેકવાર કામધંધો મૂકી કોર્ટમાં જવું, મુદતો પડતાં ધક્કા ખાવા અને પોલીસનાં માણસો હેરાન કરે એ જૂદાં-આવાં કારણોથી સમાધાની થઈ. સમજાવટ અને પ્રેમથી ખેડુનોને નવી પદ્ધતિથી કાપદો છે એમ છોટાલાલ સમજાવી શક્યો. પોતે આ ભાંજગડમાં પોતાના ખેડુતો પાસે રોકાયો હોવાથી કમળાની માને કમળાને માટે વર શોધી કાઢવા કહ્યું હતું.

લીલીને ખેડુતની વાત સાથે કાંઈ નિસખત નહોતી, એટલે લક્ષ્મીની વાત આવતાંજ તે બોલી ઉઠી: “વાર, હવે લક્ષ્મીનું કેમ છે ! મેં સાંભળ્યું છે કે કમળા જેવી કેળવાયેલી અને સુશીલ છોકરી માટે શોધી કાઢેલો વર યોગ્ય નથી !”

સુનીલાલ: “માફ કરો લીલી ! તમે અમારી વાતમાં ન સમજો. એ બધી રીતે યોગ્ય છે, એનું કુળ ઉચું છે, એટલુંજ નહિ પણ એની પાસે કેટલો પૈસો છે એની તમને ક્યાં ખબર છે ?”

લીલી: “પૈસા તથા કુળમાં તમે કહો છો એમ હશે; પણ એના પોતાનામાં શું છે તે જણાવશે ? તેને ચાલીસ પીસ્તાલીસ વર્ષ તો થયાં છે, અને કમળાથી મોટાં મોટાં તો છોકરાં છે.”

સુનીલાલ: “એ બે એવાં કારણો નથી કે જેથી કમળાને માટે એ યોગ્ય ન હોય.”

લીલી: “શું તે લણેલો છે ?”

સુનીલાલ: “બીં એં-એમં એં નથી, ધંત્રેજીનું જ્ઞાન નથી; છતાં તે પોતાના કામમાં પાવરદો છે.”

લીલી: “તે હશે, પણ કમળાની જીવનયાત્રાનો સોજતી તો તે ન થઈ શકે ને ?”

સુનીલાલ: “એ બધું તમને સોંપ્યું. પતિ એ સ્ત્રીનો પાલક છે, સોજતી નહિ. હિંદુ સ્ત્રીને પુરૂષ, માત્ર બાળકોનો પિતા અને ધરતો ધણી હોય એટલે બસ.”

લીલી: “યુનીલાલ ! તમે ઇંગ્લાંડમાં ફેળવાયેલા છો, તમારા દેશનાં ધર્મ પુસ્તકો તમે વાંચ્યાં છે. તે વખતે સ્ત્રીઓના શા હક્ક હતા—કેટલું સન્માન હતું તે તમે જાણો છો; તો પછી આવા વિચારો શા માટે રાખો છો ! હું તો એમ ધારતી હતી કે તમારા વિચાર ઉન્નત હશે, તમે સુધારકમાં ખપાવવા ઇચ્છો છો, તમારા પિતા પણ સુધારકમાં ખપે છે; આમ છતાં આવું હલકું પગલું ભરો તે કીક નહિ.”

યુનીલાલ: “હા; હું અને મારા પિતા બંને સુધારક છીએ, તે છતાં પણ અમે એક બીજાના વિચારમાં મળતા આવતા નથી. એમનું એમ માનવું છે કે, સંસારસુધારાથી દેશનો ઉદય થશે ને હું તેમ માનતો નથી.”

લીલી: “તે તો કીક, પણ એમાં કમળા મારી પાસે કેમ આવતી નથી ?”

યુનીલાલ: “હું અને મારી મા અમારી ન્યાતને માન આપીએ છીએ. આવતા મહિનામાં મારાં લગ્ન થનાર છે. એ લગ્ન પહેલાં કમળાને પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડશે. મારે માટે મારી માએ કન્યા શોધી છે. મારા પિતાની મરજી એમ છે કે હું પોતે કન્યા શોધું ને મારી મા શોધે એમાં કાંઈ તફાવત નથી. કેટલીક ન્યાતોમાં છોકરા છોકરીના વિવાહ વહેલા કરી લેવામાં આવે છે, ત્યાં ફેળવાયેલાં માળાપ એક બીજાને અનુકૂળ પડે તેવી ફેળવણી આપવા તજવીજ કરે છે, તેમને વારંવાર સુખડી વગેરેના બહાને પરસ્પર સમાગમનો લાલ અપાય છે ને વય પછી આડકતરી રીતે માળાપો તેમના વિચાર પણ જાણી લે છે, પણ તે બધું તમારું અનુકરણ. હું ઘેરઘેર ફરી કન્યા શોધું, જોઈ શી રીતે ? કન્યા શોધવી ને પરણવું એમાં શું ? રોટલા કરી આપે, ઘરનું કામકાજ કરે ને છોકરાં સાચવે એટલે બસ ! એ સિવાય આપણે સ્ત્રીનું શું કામ ? મારા પિતાના વિચારો ઉન્નત છે ખરા, પણ તે હજી હવામાં ઉડે છે. મારે માટે મારી માએ

પસંદ કરેલી કન્યા દસ અગીઆર વર્ષની છે, મારે એને એને વીસ વર્ષનો તકાવત છે. મેં એને જોઈ પણ નથી અને જોયાથી વધારે છે પણ શું ! ”

લીલીએ નિશ્વાસ નાખ્યો અને તે બોલી: “યુનીલાલ ! તમારા વિચાર એવા હોય તો ભલે, પણ બિચારી કમળાની શી સ્થિતિ ! તે કેમ નથી આવતી તેનું કારણ તમે મને કહ્યું નહિ. ”

યુનીલાલ: “તે હું ભૂલી ગયો. કારણ તો ખુલ્લુંજ છે. તેને પ્રાયશ્ચિત આપી શાંતિમાં લેવાની, એટલે હવે સાહેબ લોકોને ત્યાં જાય આવે. એ કીક નહિ. વળી અહિં આવે એટલે ચાહપાણી પણ પીએ. તેમ ખીજું કારણ એ પણ છે કે એ વારંવાર અહિં જીવનલાલને મળે છે.”

‘જીવનલાલને મળે છે’ એ શબ્દો નિર્દોષ લીલીના હૃદયમાં ભારે થઈ પડ્યા. તે લાલ લાલ થઈ ગઈ અને કમળા તેમજ જીવનલાલની નિર્દોષતા ઉપર આક્ષેપ આપ્યો હોય એમ ધારી બોલી: “પણ તેઓ મારી હાજરીમાંજ મળે છે.”

યુનીલાલ: “તે હશે, પણ ન મળે તેમાંજ લાલ છે. કદાચ હું તમને વિચિત્ર લાગતો હોઈશ પણ તમે અમારી સાંસારિક સ્થિતિ જાણતાં નથી. એક પુરૂષ ખીજી ઉમ્મરલાયક સ્ત્રીને, તેમાં પણ કુંવારીને આમ વારંવાર મળે, એક ખીજી સાથે વાત કરે એ કીક નહિ. અમારા સંસારમાં તો આખરૂં જાય, આખરૂં.”

લીલી: “કમળા અને જીવનલાલ જેવાં વિશુદ્ધ ઉપર આવી શંકા માનવી એ પાપ છે. શું પુરૂષ અને સ્ત્રી મળ્યાં એટલે ચર્ચા રહ્યું ? તમે આવા વિચાર ક્યારે કાઢી નાખશો ? શું પુરૂષો-કેળવાયેલા. પુરૂષોમાં નૈતિક બળજ નથી ? ત્યારે તો સ્ત્રી-પુરૂષ-ભાઈબહેન પણ સાથે ન મળી શકે. એક વિદુષી સત્તારી સાથે પુરૂષથી વાતજ ચાલ નહિ ? તમે અર્થજ પ્રાપ્ત્ય જાઓ એ પછી તમારો ઉદ્ધાર ક્યાંથી ચાલ ?

ખેર ! તમારા પિતા આવશે ત્યારે તેમને કહી-મારાથી બનશે એટલું કહી, આ લગ્ન બંધ કરાવીશ.”

યુનીલાલ : “મારા પિતાથી કાંઈજ થાય એમ નથી. અમે હવે સમજણમાં થયાં છીએ. મીસ લીલી ! લ્યો હવે હું રજા લઉં છું. કમળા માટે ચિંતા કરશો નહિ. તે ખુશીમાં છે, પણ માત્ર તમારી પાસે નહિ આવી શકે.”

‘કમળાને મારાવતી બોલાવજો’-એટલું કહેતાં આ અંધ પણ સ્નેહથી ભરપુર બાળાની આંખમાંથી આંસૂ નીકળી પડ્યાં. યુનીલાલ લીલીની રજા લઈ ગયો. ગાડીનાં આરણ્યની ઉદ્વાડવાસનેા અવાજ-ગાડીનાં પેડાંને અવાજ સાંભળતાં પોતે કમળાથી હમેશને માટે અવખુટી પડી હોય એમ લીલીને લાગ્યું ને તે કાચ ઉપર ઢીલી થઈ પડી.

યુનીલાલના મગજમાં હિંદની ઉન્નતિ માટે કાંઈક વિચિત્રજ વિચાર ભરાઈ ગયા હતા. તે ધારતો હતો કે સંસારસુધારા કે સ્ત્રી ક્ષણવણીની તો જરૂરજ નથી. બાળલગ્ન, એ દેશને લાભકારક છે ને સમ્રજ જ્ઞાતિબંધન દેશની આર્થિક સ્થિતિના રક્ષણમાં સહાયકૂત છે. આમ છતાં તે નિર્દય કે દુષ્ટ નહોતો. નોકરો-ખેડુતો કે સ્ત્રીઓને મારવાની જરૂર છે, એમ એ માનતો ને મારતો; પણ તેમનાં દુઃખોમાં તે આનંદ પામતો નહિ. તેમને સુધારવાનો એકજ ઉપાય માત્ર માર છે, એમ અંતઃકરણપૂર્વક ધારતો. ગાડીએ જોડેલા બળદને પરાણાની આરવતી ઘણા ગાડીવાનો લોહીલુહાણ કરે છે, અનેક કુંભારો ગંધડાને વારંવાર ડકણાં લગાવે છે, ધોડાને ચાથુંકા મારતા ઘણાને બોધએ છીએ; આ બધાં પોતાના ઢોર તરફ દૂરજ હોતા નથી. મારવામાં તેમને મજા કે આનંદ લાગે છે એમ નહિ, પણ એજ એમને જગૃત કરવાનું સાધન છે એમ માને છે. તેજ પ્રમાણે બાળકો, સ્ત્રીઓ, અને નોકરોને, માર જરૂરતો છે એમ યુનીલાલ માનતો. મારથીજ પોતાનો મોબો સચવાય છે, ધાક રહે છે અને ધારેલું કાર્ય થાય છે એવો એનો સિદ્ધાંત હતો.

સુનીલાલે કમળા ખુશીમાં છે એમ લીલીને કહ્યું ખરું, પણ ખરી રીતે તે કમળાને નિરાંતે મળ્યોજ નહોતો. હિંદુસંસારમાં વ્યાપારી વર્ગ આખો દિવસ દુકાને અગર ધંધાર્થે બહાર જાય, બપોરે આવી જમી પાછા ધંધે વળગે, વળી મોડી રાતે આવી વાળુ કરી સુઈ જાય અગર શહેરમાં નાટક-સીનેમા જોવા જાય. વચલા તેમજ શેડીયા વર્ગમાં પણ એવુંજ. સ્ત્રીઓ માત્ર જમવા ટાણે-અને તે પણ જ્યાં લાય ન હોય ત્યાંજ-અગર રાત્રેજ નજરે પડે. દિવસમાં એકવાર નિરાંતે આપું કુટુંબ મળ્યું છે-બધાં સાથે આનંદથી જમ્યા છીએ-વાતો કરી છે કે આનંદ કર્યો છે; એ વાત હાલમાં જવલે જોવામાં આવે છે. સ્ત્રીઓ-પુરૂષો સાથે હોય તો પુરૂષો સાત્રાજ્ય ભોગવે છે, સ્ત્રીઓ મુગી બેસી રહે છે, બાળકોને યુવાન-પુત્રોને પણ મુગા બેસવું પડે છે.

સ્ત્રીઓ-વહુઓ ધુમટા તાણી કામ કરે જાય, અથવા પુરૂષોની વાતો સાંભળી છાનીમાની બેસી રહે. કુટુંબના પુરૂષોની ગેરહાજરીમાંજ તેમને બોલવાની છૂટ હોઈ-તેને પરિણામે સ્ત્રીઓ, તોડરો-લટ અને એવી હલકી જાતનાં સ્ત્રી પુરૂષો સાથે સ્વતંત્ર વર્તન ચલાવે છે. સુનીલાલને ત્યાં પણ આમજ હતું. બધાં જમતી વખત સાથે બેસતાં; પરંતુ શરૂઆતથી કેળવણી જ એવી એટલે કાં તો બોલવામાં મોટાં નાનાંની આમન્યાજ ન રહે અગર લઢી પડે, ઘોંઘાટ થાય તે ખાતાં પીતાં જે આનંદ રહેતો જોઈએ તેને બદલે 'મને ઘી ન આપ્યું, મને કાચી રોટલી આપી, આ ચાળીમાં નહિ બેસું, ફલાણાને શાક બહુ આપ્યું,' એવી ફરિયાદો ને કલેશ થયાંજ કરે ને તેમાં કાંઈ મહેમાન હોય તો તેને તો એમજ થાય કે હું અહિં ક્યાંથી આવ્યો ! એવો પણ વખત આવે છે કે પોતાનીજ બહેન, લાભી કે મામીને કેટલાં છોકરાં છે તેની, કે તેઓ છાત્રાં માંદા થાય તો તેની ખબરજ પડતી નથી. કમળા અને સુનીલાલ આ રીતે લાગ્યે

યુનીલાલ ઘેર પહોંચ્યો. ધરની અંદર પરસાગ્રમાં માથું એક માંચી ઉપર એડાં હતાં ને પાડોશની બે ચાર સ્ત્રીઓ ગાવી ઘઉં વીણાવતી અને માથાની ખુશામત કરતી બેઠી હતી. યુનીલાલે એકદમ અંદર જઈ તેની માને પૂછ્યું: “આ! કમળા ક્યાં છે?”

માથા: “આજ મેં એને શિક્ષા કરી છે, ઝોરડામાં પૂરી છે. એ રાં...આજ સવારે મને કહે છે કે જો હું નહિ જવા દઉં તો તે છાતીમાની જતી રહેશે; ને પેલી રાં...મડમડીને મળશે. યુની! જોયો આ જુલમ! છોકરીઓને વિલાયત મોકલ્યાનાં ફળ! તુંએ મુવો એવોજ હતો. તારા બાપને તો વિલાયત-વિલાયત થઈ રહ્યું છે. ધરમાં કેરીની ચટણી થઈ રહી છે તે કરવાની તો વાત બાલુએ રહી ને મેમ સાહેબને પેલી આંધળી મડમડીને મળવા જવું છે. કેવી જાય છે, જોઈ તો ખરી! ટાંટીયોજ કાપી નાખું! ભણી તેમાં મારે શું?.....”

માથાએ તો પોતાનું પંચોપાખ્યાન ચલાવ્યું ને હજી પણ ચલાવત; પરંતુ હવે યુનીલાલની ધીરજ ન રહેતાં તે બોલ્યો: “પણ એ છે ક્યાં? મને બતાવ.”

માથા યુનીલાલને ઉપર લઈ ગઈ. પાછલા ઝોરડાની ગજરમાં અંધારામાં એક ખુણામાં યુનીલાલ સુધારકની બહેન, છોટાલાલ સંસારસુધારકની પુત્રી, વિલાયત જઈ આવેલી કમળા પડી હતી. તેના હાથપગ બાંધેલા હતા.

માથા: “યુની! જો. આ રહી તારી બહેન! હવેજ એને અકલ આવશે. હું નાની હતી અને મારું લગ્ન થયું તે વખતે હું ઢીંગલી સાથે રમતી હતી. ઢીંગલી છોડી પરણવા જવા ગમતું નહોતું, ત્યારે મને મારી માએ મારી હતી તે હજી પણ સાંભરે છે; તો મારા કરતાં તો એ મોટી હોળેયા જેવડી છે!”

સુનીલાલ નિર્દય નહોતો. તેનામાં ઉમદા લાગણી નહોતી એમ નહિ. લીલી કમળાની આ સ્થિતિ જાણે તો પોતાને માટે કેવો અભિપ્રાય બાંધે એ વિચાર થતાંજ તે બોલી ઉઠ્યો: “આ ! હું તને શું કહું ! આવું તે થતું હશે ?”

આટલું બોલી સુનીલાલે કમળાના હાથ પગ છોડ્યા.

માથુ: “તેં મને લાકડી મારવાની કે ડામ દેવાની ના કહી ત્યારે હું શું કરું ? પરણીને સાસરે જશે એટલે ત્યાંજ પાંશરી થશે. ધણી લાકડી ચલાવે એવો છે ને નણદે પહેલી વહુને ડામ દઇ મારી નાંખી તે તને ખબર નથી કે ?”

કમળા ! નિર્દોષ કમળા, બહેલી એટલાજ માટે દુર્ભાગી કમળા, હસકાં ખાતી બહાર આવી. કમળાની આની દયાજનક સ્થિતિ જોઈ સુનીલાલને ક્ષણવાર લાગણી થઇ આવી, જીવનમાં પહેલીજ વાર બહેન પાસે ગયો, બહેનને મળ્યો ને દિલગીર થયો. તેણે પોતાની માને કહ્યું: “આ ! ફરીને આવું ના કરીશ.”

માથુ: “જો પાછો મારો વાંક કાઢે છે કે ? તેં પોતેજ પેલીને ત્યાં જવા ન દેવા કહ્યું હતું ને ? મારા-તારા કલ્યા ઉપરાંત ત્યાં જવા તૈયાર થઇ ત્યારે પૂરું નહિ તો શું કરે ? ચટણી તો કરી નથી. કોણ જાણે ક્યારે એ થશે ! રસોડામાં કોણ જાણે શાએ ઘોંટાળા બળ્યા હશે ! વિલાયત મોકલ્યા કરતાં એને જો પરણાવી દીધી હોત તો આજ તે કેવી ડાહી થઈ હોત ! પણ તારા આપને વિલાયતનો શોખ લાગ્યો ને ઘરમાં કંકાસ ધાલ્યો.”

માથુ તો રીસમાં આલ્યાં ગયાં. સુનીલાલે પાસે પડેલા કુંગમાંથી ઠંકુ પાણી લાવી કમળાને આપ્યું. કમળાએ આંખો ધોઈ પાણી પીધું ને જરા શાંત થઇ. સુનીલાલે તેને લીલીને સંદેશો કહ્યો પણ કમળા જોઈએ એવી શાંત થઈ નહોતી. મી. જીવનલાલ તરફથી એક સખ્ત આવ્યો હોત તો ખસ હતું. તેના પ્રત્યેની જીવનલાલની મીઠી નજર

તેનાં હઝાર દુઃખ દૂર કરવા સમર્થ હતી. જીવનલાલના નામથી કમળાના હૃદયમાં-શરીરમાં શાંતિ પ્રસરતી.

પોતે, લીલી કે જીવનલાલને મળવાનો વિચાર માંડી વાળે, પિતા આવે ત્યાં સુધી ગુપચુપ ઘરમાં બેસી રહે તોજ આવી શિક્ષા નહિ થાય, એવી ગર્ભિત ધમકી યુનીલાલે કમળાને આપી અને કમળા, દુઃખી કમળા તેમ કરવા કબુલ થઈ. તે રોતી રોતી આંસુ લુછતી રસોડામાં ગઈ. ત્યાંથી ચટણીનો સામાન લઈ ઓટલા ઉપર પડેલા પથરો ઉપર ચટણી તૈયાર કરવા બેઠી.

યુનીલાલ પણ ત્યાંથી ઉઠ્યો અને ઉઠતાં ઉઠતાં તેને કમળાનાજ વિચાર આવ્યા. 'કમળાનું લગ્ન આ વખતે થવુંજ બેઠ્યો. હવે તે કાંઈ નાની છે! જેમ વખત જાય છે તેમ તેને સાસરે નભવું ભારે પડશે. કામરના આવ્યા પછી લગ્ન જેમ બને તેમ જલ્દી કરી નાંખવા આગ્રહ કરીશ.'

જેની સાથે કમળાનું લગ્ન કરવાનો વિચાર હતો તે સંબંધી કેટલીક હકીકત તો છોટાલાલને પહોંચી પણ હતી. છોટાલાલે માત્ર કાગળની પહોંચજ સ્વીકારી હતી. લગ્ન-વિવાહ સંબંધી-આમ કે તેમ-કાંઈ લખ્યું નહોતું, એટલે એ રંગેને કમળાનો પક્ષ લે એવી સર્વને ખીક હતી.

પ્રકરણ ૧૩ મું

મહાત્માનું આગમન

પુત્રે કરેલી ભૂલો સુધારી, ખેડુતોને સંતોષી છોટાલાલ ઘેર આવ્યા. યુનીલાલને બદલે કુટુંબના બીજા કરેલ માણસને તમાકુના પાકના દેખરેખ રાખવાનું સોંપ્યું. આથી યુનીલાલને ખોટું લાગ્યું નહિ. ઉલટું એણે તે માટે પિતાનો ઉપકાર માન્યો. નોકરોને-ખેડુતોને પાક પકવવાનું શિખવવામાં તેને રસ પડતો નહિ. તે માત્ર લાખણોના ખરાડા પાડવામાંજ સાર્થક માનતો અને તેમાં પોતો વધારે લાયક છે એમ વખાણ ચતાં કુલાતો. આ સંબંધમાં છોટાલાલ ચોટકુંબ કહેતો કે માત્ર બડબડવાથી-બોલવાથી પેટમાં પ્રડવાનું નથી. એને માટે તો ધંધામાં ધ્યાન રાખવાની જરૂર છે. સિગારની એજન્સી રાખી આપણી તમાકુની ખપત વધારવામાંજ આપણે ખરો લાભ છે.” યુનીલાલ એ ટાણાનો મર્મ ન સમજતો છતાં લગ્ન પછી ધંધામાં ધ્યાન લગાડવાનું તેણે વચન આપ્યું હતું.

લગ્નનો આનંદ સર્વ દેશમાં-સર્વ કોમમાં-ગરીબ તેમ તવગરમાં સંરખોજ હોય છે. જેને જેવી અનુકૂળતા તેના પ્રમાણમાં તે આનંદ ભોજીવાની પદ્ધતિમાં ફેર, તે આનંદના બહારના આવિર્ભાવમાં-

મુદતમાં ફેર; પણ જે લગ્નનો આનંદ, ટાઢ કે તાવની માફક મપાઈ શકાતો હોત તો જણાત કે તે આનંદ તો જ્યાં જઓ ત્યાં લગલગ સરખોજ. કેટલીકવાર ગરીબનાં કે સ્નેહથી ઉદ્ભવેલાં લગ્નમાં આંતર આનંદ વિશેષ હોય છે. રાજગોનાં લગ્નોમાં રાજકીય કારણો વિશેષ હોય છે, પૈસાદારના લગ્નમાં આકર્ષક વસ્તુ દ્રવ્ય હોય છે; પરંતુ ગરીબ અને સામાન્ય વર્ગનાં લગ્નોમાં ઘણીવાર હૃદયનો ભાવ એજ ચાલક વસ્તુ હોય છે. આથી આ લગ્નના બાલકપની મુદત ટૂંકી હોય છે, છતાં જ્યારે મહિના ને મહિના સુધી ચાલતાં લગ્નો-મિજબાની' મેળાવડા, ભેટ સોગાદવાળાં લગ્નો-તો આનંદ લગ્ન પછી જે ત્રણ વર્ષમાં નષ્ટ થાય છે; ત્યારે ગરીબનાં કે સ્નેહથી થયેલાં લગ્નોનો આનંદ નિઃસીમ અને સમતોલ રહે છે.

કુટુંબમાં જે લગ્ન હતા. ચુનીલાલ, કે જે તમાકુના માતખર વ્યાપારી, મ્યુનીસીપલ કાઉન્સિલર સાહેબ, લોકોમાં માનીતા અને દ્રવ્યમાં આબોહતા છેટાલાલનો પુત્ર હતો. તે વિલાયત ગયો હતો, સ્વદેશીક્રમનો હિમાયતી હતો અને લોકોમાં ભાષણો વગેરેથી અગ્રેસર ભાગ લેતો હતો. આવાં લગ્નમાં પૈસા સામું જોવાયજ કેમ ! લગ્નમાં કેટલું ખર્ચવું, વરઘોડામાં કોને કોને નોતરવા, સાહેબ લોકોને પાર્ટી આપવી, કેમ્પનું ખેંડ મંગાવવું, વરઘોડામાં હાથી-લશ્કર-વાડી-વગેરે રાખવું તે નક્કી થયું. માનસિક સ્થિતિમાં ચુનીલાલનાં લગ્ન થયાં.

કેમળાના લગ્નની વાત શરૂ થતાં છેટાલાલ શાંત થયો, વિચારમાં પડ્યો: “ કેમળાનાં લગ્ન ? હા, કરવાંજ પડશે. હિંદુ સંસારમાં કન્યા કુંવારી રહી સાંજળી છે ? બુદ્ધિભર્યુણીઓ કુંવારી રહી હશે ! સરસ્વતી કુંવારી હતી. પુરૂષો કુંવારા રહે પણ સ્ત્રીઓથી કુંવારા રહેવાય ? કન્યા આજ પરણે અને કાલે રાંદે-સાર પછી છંદગી પર્યંત વિશ્વાજીવન-શુદ્ધ, પવિત્ર જીવન ગાળી શકતી અનેક વિધવાઓ આ દેશમાં છે; પરંતુ કુંવારાં જીવન ગાળવું-ગાળી શકે, એ સ્ત્રીને માટે તો અશક્ય-અસંભવિત-પાપમય મનાય છે !

કન્યા ગમે તેવી ઝાઢી હોય, સમજી હોય, પવિત્ર હોય, ઉન્નત જીવન ગાળવા ઇચ્છતી હોય; છતાં એણે તો પરણવું જ નોંધ્યું. કારણ કે હિંદુસ્તાનમાં હાલમાં પરણવું એમ નહિ પણ પરણાવવું-એ માલ પ્રચલિત છે. યોગ્ય વર ન મળતો હોય તો ગમે તેવું ચોકઠું ગોઠવી દેવું એ વાત ખરી. પછી ભલે તેનું જીવન કલેશમય દુઃખમાં વ્યતીત થાય! પણ કુંવારાં તો રહેવાયજ નહિ! લગ્ન એ આવશ્યક છે-સંસારયાત્રામાં સરળતાનું સાધન છે. પરનાં દુઃખ સમજવાનું, હૃદયને કામળ બનાવવાનું, જનસેવા શીખવાનું, પ્રભુને ઓળખવાનું એક પગથીયું છે એ વાત ખરી, પરંતુ કુંવારું જીવન ગાળવાથી એ માર્ગ બંધ થાય છે-પરસેવા થતી નથી, હૃદય કઠિન થાય છે, આત્માનો અધઃપાત થાય છે એ માનવું તે પણ અયોગ્ય નથી. ગમે તેવાને પણ પરણવું ? શા માટે ? મુશ્કેલી ન હોય-યોગ્ય સાથી ન હોય તો પછી તેના ઉપર એટલું દબાણ શા માટે ? બાલ્યાવસ્થામાં યોગ્ય કેળવણી આપો, નૈતિક બળ વધારો, ઉન્નત કરો, યોગ્ય-અનુકૂળ પતિ, જીવનમિત્ર ખોળી આપવા મદદ કરો; પરંતુ તે ન મળતાં જો તેઓને બહાર્યું પાળવું હોય-જનસેવા કરવા પ્રબળ ઇચ્છા હોય તો પછી તેમના ઉપર પરણવાની ફરજ શા માટે પાડવી ? કમળાના લગ્નની મુદત જોટલી બની તેટલી લંબાવી, વિલાયત મોકલી, હિંમતી કેળવણી અને ઉન્નત વાતાવરણમાં રાખી; છતાં આખરે શું અલણ વૃદ્ધની સાથેજ લગ્ન કરવાં ? માનયદં લાખો ફીપીઆનો ધણી છે. ચાર છોકરાઓ ને ત્રણ છોકરીઓ છે, વય તગલગ પચાસ વર્ષની છે, શરીર મજબુત છે, ધંધામાં પ્રવીણ છે, એ વાત ખરી; પણ કમળાનો સાથી, કમળાનાં આનંદ-ઉન્નત વિચારો-ઉચ્ચ પ્રાપ્ત્યોમાં તે ભાગ લઈ શકશે ?” આ વિચારો છેડાલાલને મુંઝવી નાખવા બસ હતાં. તેણે એકદમ માનયદંને કમળાં આપવાની ના કહી.

યુનીલાલ: “ એને નહિ આપો તો એને માટે ખીજો વર છે ?
કાંઈ ગોરાને તો નહિ અપાય ! ત્યારે શું આવડી મોટીને કુંવારીએ
રખાશે ? ”

છોટાલાલ તો એટલો વિચારમાં પડ્યો હતો કે ઉત્તરજ આખી
શક્યો નહિ.

યુનીલાલે પોતાનું લાપણું અલાવ્યું: “કમળા વારંવાર કલેક્ટર
સાહેબને બંગલે જાય છે અને ત્યાં મીઠું જીવનલાલને મળે છે એ
જાણો છો ? એમ આટલી મોટી વયે તે એકાંતમાં મળે એ ઠીક નહિ.
હા, શાંતિ સાથે જીવનલાલને બરાબર ખનતું નથી, એ વાત ખરી;
પણ તેથી કમળાને કબુલ કરશે એ માનવું મુશ્કેલ છે। પ્રથમ તો
એક ઉપર ખીજ કરશે નહિ તે ખીજું એ વીસા અને આપણે
દશા. કમળાને પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યા સિવાય છુટકો ન થાય. વળી આપણે
રૂપીઆ આપવા પડે. આમ છતાંએ જીવનલાલની મા-ફાઈ મુખે
રોટલો ખાવા દે ત્યારે. માનચંદશેકને ત્યાં જશે એવીજ તેને પટારાની
કુંચીઓ મળવાની. આપણે ક્યે દિવસ લાપણો કરાવવાં છે કે પુસ્તકો
લખાવવાં છે ? માટે એને તો એજ વર યોગ્ય છે. લગ્ન થતાં
સુધી કમળાને ક્યાંય જવા દેવી નહિ. તેમાં જીવનલાલને તો
મળવાજ ન દેવી.”

છોટાલાલે સઘળું શાંત ચિત્તે સાંભળ્યું અને થોડીવારે બધું
ગાડી બેઠવા હુકમ કર્યો. કમળાને બોલાવી-પિતા પુત્રી બન્ને
કલેક્ટરના બંગલા તરફ ગયાં.

છોટાલાલ અનેકવાર કલેક્ટરને મળતો, વાર તહેવારે પટા
વાળાને બક્ષીસ આપતો; એટલે જેવી ગાડી આખી કે તરતજ
પટાવાળાઓ ઉભા થયા, ગાડીનું બારણું ઉઘાડ્યું તે નીચા વળી
કુરનસ બખવી. યુરોપમાં તેમજ એશિયામાં-આફ્રિકામાં તેમજ
અમેરીકામાં-જંગલમાં સર્વત્ર જે માનને લાયક ન હોય તે મન

પૈસાદારને મળે છે અને ગરીબ વર્ગને જે માર્ગ દુર્ગમ થઇ પડે છે તેજ માર્ગ પૈસાદારને સુગમ થઈ પડે છે.

ડ્રાઇંગ રૂમમાં રહિંડ ટેગલની આસપાસ મંડળ બેઠું હતું. મીસીસ મીલન આઢ કાઢતી હતી. છોટાલાલ આવે છે એ સાંભળી મીં મીલન પોતે બહાર તેડવા આવ્યો. છોટાલાલ અને કમળાને આમ અકસ્માત આવેલાં જોઇ મીં મીલન આશ્ચર્ય પામ્યો તેમજ ખુશ થયો. બંને શેકહેંડ કરી અંદર દાખલ થયા.

મીલન: “ મીં છોટાલાલ! ફેન્ટ હંટર ડીસા જતાં અહીં ઉતર્યા છે અને મીં છવનલાલ મીસ લીલીને મળવા આવ્યા છે.”

આ બંને મહેમાનોની હાજરી છોટાલાલને ફચકર થઈ પડશે કે કેમ તે જાણવા મીં મીલને ઉપલી હકીકત જાહેર કરી. આના ઉત્તરમાં છોટાલાલે કહ્યું: “ આપના નિત્રોને મળતાં ખરેખર મને સંતોષ થશે.”

છોટાલાલ વિંગેરેની એક બીજા સાથે ગ્રોળખાણ કરાવવામાં આવી. છોટાલાલ એક યુરોપીઅન અગલદાર હોય તેમ, તેની સાથે સર્વે વર્તતા હતા. કમળા મીસીસ મીલન સાથે શેકહેંડ કરી આનંદ અને કાંઈક શરમથી લીલી પાસે જઈ બેઠી. મીં છવનલાલ અને વિલાયતના હોડીના અકસ્માતવાળા ફેન્ટ હંટર સાથે હતા. તેમને કમળાની ગ્રોળખાણ કરાવવામાં આવી.

કમળા દેશી કન્યા હોવા છતાં ઈંગ્રેજ રીતભાતથી માહિતગાર હતી. એનામાં આર્થ વિનિતતા અને પાશ્વત્ય નિર્ભયતા—બંને હતાં. વિદેશી રીતભાત દાખલ કર્યા પછી મુંબાઇની અનેક ફેશનેબલ લાગતી સ્ત્રીઓને સ્ટેશન ઉપર, નાટકશાળામાં કે જાહેર સભામાં લાજ કાઢતી—પતિનો પાછળ પાછળ જતી જોઇએ છીએ તેમ કમળામાં નહોતું. તે મર્યાદા—વિવેક જાણતી, તેનામાં મનોગળ હતું, તે પોતાની મેજે જ્યાં ત્યાં ધુસતી નોંહે, તેમ ખૂણામાં પણ ભરાતી

નહિ; પરંતુ પોતાના મિત્રો કે પોતાના સ્નેહીના મિત્રો મળતા ત્યારે તે સમ્યક્તાપૂર્વક વાતો કરતી.

કેપ્ટન હાંટર કમળાને જોઈ બહુ પ્રસન્ન થયો અને દેશી સ્ત્રીઓને માટે તેનો હલકો અભિપ્રાય નષ્ટ થયો. લીલીને કમળાનો ઘાંટો પરિચિત હતો. પોતાની પાસે બેઠેલી કમળાના વાંસે-માથે હાથ ફેરવ્યો તે તેના મોં ઉપર આનંદ છવાયો. કમળાના પિતા છોટાલાલ આવ્યા છે જાણી અંધ કન્યા ઉભી થઈ અને જીવનલાલને છોટાલાલ પાસે પોતાને લઈ જવા આગ્રહ કર્યો. મીસીસ મીલન ચાહના ખાલા ભરતી હતી ત્યાંજ મી. છોટાલાલ ઉભા હતા. છોટાલાલ, આમ એક ઇંગ્રેજ કુટુંબ સાથે બેસી ચાહ પીતું હતું તે જોઈ આનંદિત થયા. આખું કુટુંબ રોજ સવારે ભેગું થાયજ એ કેવો આનંદ! દરેકની મેડીએ કે દરેકના ઓરડામાં ચાહના ખાલા મોકલવાના નહિ, તેમજ સાથે બેસી ચાહ પીવાના આપણા દેશમાં દાખલા નથી બનતા એમ નહિ. પણ કાંતો પુરૂષો એકલાજ પીએ છે તે બાળકો-છોકરાઓ-સ્ત્રીઓ જૂદાં, અગર જો સાથે બેઠેલાં હોય તો નહિજ જેવાં. છોટાલાલની નજર ચોગરદમ ફરતી હતી. લીલીનો હાથ ઝાલી મી. જીવનલાલ આવતા હતા. લીલીએ હાથ લાંબો કર્યો તે છોટાલાલે શેકહેન્ડ કરી.

લીલી: “મારે આપને કેટલોક વખત થયાં મળવાની બહુ ઇચ્છા હતી.”

છોટાલાલ: “હું પણ ઘણો ઇતેજાર હતો પણ કામને લીધે મળાતું નહિ.”

છોટાલાલનો અવાજ-છોટાલાલની વિનિતતા, ચુનોલાલ સાથે સરખાવતાં લીલીને છોટાલાલ માટે માનવ્રત્તિ થઈ.

લીલી: “તમે આજ ઘણું દિવસે કમળાને આવવા દીધી તે માટે હું આપનો ઉપકાર માનું છું. આટલા દિવસ ગયા તે તેટલા યુગ સમાન હતા.”

લીલી અને છોટાલાલ વાતમાં પડ્યાં, તેમ જીવનલાલ અને કલેક્ટર વાતમાં હતા. મીસીસ મીલને ચાહતો ખાલો મીસ ડેવીસને કમળાને આપવા આપ્યો. કમળા એકલી પડી હતી એટલે એની પાસે કેપ્ટન હંટર હતો. મીસ ડેવીસે ચાહના ખાલો કમળાની પાસે મૂક્યો કે તરતજ કેપ્ટન હંટર કેક ધરી આ હિંદુ વિનીત કન્યાનો આદર કરવા લાગ્યો. વિલાયતમાં આમ અનેક સભ્યજનો વર્તતા અને તેમની સાથે કેવી રીતે વર્તવું તે શિક્ષણ લોલીએ કમળાને આપ્યું હતું. છોટાલાલ પોતાની કન્યાના વર્તનથી સંતુષ્ટ થયો અને આશ્ચર્ય પામ્યો. કમળાની જગાએ બીજી કોઇ હિંદુ કન્યા હોત તો તે ગભરાઈ ગઈ હોત અને એકલી પડી હોત. કમળાનો ખાલો ખાલી થતાં કેપ્ટન હંટરે તે આધો મૂક્યો અને બંને પાછાં વાતમાં પડ્યાં.

મી. જીવનલાલ કલેક્ટરની સાથે વાત કરતો હતો ખસે પણ તેની આંખ બંધે ફરતી હતી. છોટાલાલ અને લોલી વાતમાં તલ્લીન હતાં. કમળાના લગ્ન માટેજ વાત થતી હશે એમ એણે ધાર્યું. કેપ્ટન હંટર અને કમળા વાત કરતાં હતાં. ઘડીઘડીમાં કમળા સ્મિતહાસ્ય કરતી હતી. તેઓ શું વાત કરતાં હતાં તે તે સમજી નહિ પણ કેપ્ટન કોઇ આનંદની વાત કરતો હશે એમ ધાર્યું.

કેપ્ટનની વાત પૂરી થઈ ને કમળા હસી. કમળાનું હસવું જીવનલાલે સાંભળ્યું ને તે ચીડાયો. તેની વિચારમાળા શરૂ થઈ 'એક પુરૂષની સાથે આમ હસાયજ કેમ? એની સાથે આમ વાતો થાયજ કેમ! કમળા હિંદુ કન્યા છે. સ્ત્રીઓએ તો પુરૂષો સાથે જરા પણ બોલવું ન જોઈએ, એ વાત કમળા ભૂલી ગઈ લાગે છે! સગા ભાઈ સાથે ન બોલાય તો પછી અજ્ઞપણા સાથે વાત જ શી? પાંચ સાત વર્ષની વય સુધી કન્યા ગમે તેની સાથે બોલે ચાલે એ ઠીક, બાકી ઉમ્મરમાં આવ્યા પછી તો સ્ત્રીએ પતિ સિવાય કોઈની સાથે વાતજ કરવી ન જોઈએ. એ તો અવિવેક કહેવાય.

હસવું ! સ્ત્રીઓએ હસવુંજ શું ? પુરુષો, પુરુષો સાથે-સ્ત્રીઓ સાથે હસે ખોલે પણ સ્ત્રીઓએ તો હસવુંજ નહિ. એ કુદરતી આનંદનું સાધન સ્ત્રીઓને માટે તો હંમેશાં બંધ હોવું જોઈએ.”

કેપ્ટન હંટરે ખૂણામાં પડેલા ટેબલ ઉપરથી આલ્બમ લીધું અને અંદરથી જામીઓ જોવા લાગ્યો. જોતાં જોતાં વિલાયતમાં પડાવેલી એક જામી નિકળી. એ ટ્રુપમાં કમળા પણ હતી. કમળા અને કેપ્ટન હંટર એ જામી જોતાં હતાં. જામી જોઈ ટીકા થતી હતી અને ટીકાથી કમળાને વળી સહેજ હસવું આવ્યું. જો કે કમળા વિવેકપૂર્વકજ હસતી હતી છતાં આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરનું મગજ ફરી ગયું. આમ એક હિંદુ કન્યા યુરોપીઅન સાથે દૃષ્ટી વાત કરે એ જોને મન પાપ લાગ્યું, જો કે પોતે લીલી સાથે એથી પણ વધારે દૃષ્ટી વાત કરતો અને શાંતિ ચીડાતી તેથી તેને મૂર્ખા લેખતો. જનરે જગતમાં પોતેજ પવિત્ર, બાકી બીજા બધાં અપવિત્રજ. તે કલેક્ટરની સાથે વાત કરતો હતો પણ એને એમાં આનંદ પડતો નહિ.

કલેક્ટર તે સમજ્યો ને બોલ્યો : “તમે હવે જવા ધારે છો એમ હું માનું છું. તમે હવે રજા માગી એ સારું કર્યું. હવે રજાના દિવસો કેમ ગાળવા તેનો તમે કાંઈ વિચાર કર્યો છે?”

જીવનલાલ : “પ્રથમ ધંધુકા જઈ પછી અમારે ભૈરવનાથની બાધા છે ત્યાં હું ને મારી પત્ની જવાનાં છીએ. જોકે બાધા મારી પત્નીને છે, તોપણ મારે તેની સાથે જવું જોઈએ.”

મી० મીલને જીવનલાલ જાય છે તે બખર મીસીસ મીલનને કહી. કલેક્ટરની પત્નીએ જીવનલાલ સાથે શેકહેન્ડ કરી સ્મિત હાસ્ય કર્યું. લીલીની છોટાલાલ સાથે વાત પૂરી થઈ નહોતી અને કમળા તો કેપ્ટન હંટરની સાથે વાતમાં હતી એટલે બીજું જુએજ શું કામ ! છતાં જીવનલાલની માન્યતા ખોટી હતી. કમળાની નજર આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર તરફજ હતી. પોતાના પિતા ન જુએ અને જીવનલાલ શું

કરે છે તે જોવાય એ ઉદ્દેશથીજ તે હંટર સાથે વાતમાં પડી હતી. ઝોટાલાલ લીલી સાથે વાત કરતો હતો ખરો પણ ‘જીવનલાલ અને કમળા એક બીજાને મળે છે’ એ પોતાના પુત્રની શંકા ખરી છે કે કેમ, તે જોતો અને એ શંકા અત્યારે નષ્ટ થઈ.

આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરે રજા લીધી અને જવા માંડ્યું. કમળાએ વાત અધુરી મૂકી એ તરફ નજર કરી; તે વેળા આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરે જોયું નહિ. કલેક્ટર ઝોટલા સુધી મૂકવા ગયો અને પટાવાળો ગાડી લાવે ત્યાં સુધી બંને વાતો કરતા હતા. આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર વાત કરતો હતો તે વેળા તેની નજર તો અંદરના ઓરડામાંજ હતી. ગાડી આવી, પટાવાળાએ બારણું ઉઘાડ્યું, કલેક્ટર સાથે શેકહેંક કરી, ગાડીમાં બેઠો ને ગાડી ચાલી. ગાડીના પૈડાંની સાથે જીવનલાલનું મગજ પણ ભમ્યા કરતું હતું. કોઈ વૈર-ધર્ષા-કે કોણ જાણે કઈ વૃત્તિથી હૃદય બળ્યાં કરતું હતું. ‘પશ્ચિમની ફળવણીજ સ્ત્રીઓને સ્વતંત્ર બનાવી દે છે. એ સ્વતંત્રતાનો કેમ ઉપયોગ કરવો એ સ્ત્રીઓ સમજતીજ નથી’-વળી વિચાર કર્યા. ઈંગ્લેન્ડનો તેને અનુભવ થયો હતો. લીલી જેવા ખાનદાન કુટુંબોમાં ક્યો હતો. અનેક યુવાન સ્ત્રીપુરૂષોના પ્રસંગોમાં તે આવ્યો હતો. ઉચ્ચ ફળવણી અને ધાર્મિક, નૈતિક મંત્રકારવાળા સ્ત્રીપુરૂષોની વાતો નિર્દોષ હોય છે તે તે જાણતો હતો. કમળાને તે જોળખતો હતો અને તો પછી તેના ઉપર આક્ષેપ મૂકવો, તેના વર્તન માટે શંકા લાવવી, એ કેવળ મુખાંધ લાગેલું છે. મીઠા મીઠાન જેવા ઉમદા કલેક્ટરના ઘરમાં એવી વાતો-એવા વિચારો થાય એ કેટલું વિવેકહીન-કેટલું ખોટું? આમ છતાં કમળા કેપ્ટન હંટરની સાથે-પર પુરૂષ સાથે વાત કરે, એ એના હૃદયને ગમ્યું નહિ. આજ કમળા જ્યારે જ્યારે લીલીને મળવા આવતી ત્યારે ત્યારે તેની માથે પોતે શાંતિનો પતિ-પરપુરૂષ સાથે સ્ત્રીએ વાત ન કરવી જોઈએ એવું માનનાર વાત કરતો ને રમતો, તે તો જાણે કાંઈજ નહિ.

અનેક હિંદુઓ, પશ્ચિમની કેળવણી લીધેલા હિંદુઓ, સુધારકો, સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્ય ઇચ્છનારા, સ્ત્રીઓને સફેદ કરવા ઇચ્છતા બ્રહ્મચર્યો અને ઉચ્ચ કામના હિંદુઓ જીવનલાલ જોવાળ છે. વાતોમાં-લેણોમાં ડાહી ડાહી વાતો કરનારા, અન્યને ખીજ સુશિક્ષિત સ્ત્રી સાથે અને જનસેવા કરનારી સ્ત્રીઓને જોવાળ કાર્ય કરનાર પુરૂષો સાથે વાતો કરતાં-કરતાં જૂઓ છે કે તરતજ તેમનાં ચરિત્ર ઉપર આક્ષેપ મૂકતાં જનસમાજમાં તેમને નિંદતાં-હલકાં પાડતાં જરા પણ સંકોચાતા નથી. ખીનકેળવાયેલા નિરક્ષર હિંદુઓને આવી શંકા આવતીજ નથી. આવે છે તો પણ ખુલાસો થતાં તેમનાં હૃદય ઘડીવારમાં નિર્મળ થાય છે; પરંતુ આવા સુધારકો-કેળવાયેલા કુટુંબો તો તે વાત માનતાંજ નથી તે જગતમાં પોતેજ શુદ્ધ છે યા શુદ્ધ હોઈ શકે એમ માને છે, તેમ તેમને તિરસ્કાર કે શંકાની નજરે જૂઓ છે. યુરોપીઅન કેળવણી, યુરોપીઅન રીતભાત દાખલ કર્યા છતાં આપણા લોકોને આ શંકાશીલ સ્વભાવ નષ્ટ થતોજ નથી. યુરોપમાં એક કન્યાના પાણીગૃહણ માટે હરીફાઈ કરતા યુવાનોમાં આવી શંકા થાય છે, બાકી નહિ. આપણે ત્યાં મરદને સર્વ સ્વતંત્રતા. મરદ કદાપિ શિથિલ વૃત્તિવાળો હોય તો પણ તેમાં હીણુપત મનાતી નથી. સ્ત્રીઓ નિરંતર નખળા મનની હોય છે એમ મનાય છે, તેથી અન્ય પુરૂષ સાથે વાત કરતી જૂઓ તો તેમને ઝનાનામાં કે ઘરમાં પૂરી રાખનાર ઘણા મળી આવશે. સ્ત્રીઓ તરફજ આવી શંકા આવે છે એમ નહિ; પરંતુ ખીજ પુરૂષો પણ જોવાળ, એમ તેઓ માને છે. પોતાના મનોબળની પરીક્ષા કરે છે. મી. જીવનલાલના હૃદયમાં પણ આવાજ વિચારો થતા હતા. કેટલું હંટર સારો માણસ નથી-ન હોવો જોઈએ એ ચોક્કસ, એમ નિશ્ચય થયો. કેટલું હંટર કેવળ નિર્દોષ હતો. હિંદુ કન્યાના તેને આ પહેલો અનુભવ હતો. હિંદુ કન્યાઓ શુદ્ધિશાળી હોઈ શકેજ નહિ, પુરૂષોની વાતચિતમાં રસ લઈ શકેજ નહિ, રીતભાત સબ્યતા

હોયજ નહિ, અને આવડે પણ નહિ, એ તેની માન્યતા કમળાના પ્રસંગથી નષ્ટ થતાં તેની સાથે વાત કરવા, હિંદુ સ્ત્રીઓના જીવન સંબંધી કાંઈક માહિતી મેળવવા ઈચ્છા થઈ અને તે માટેજ તે વાત કરતો હતો. મી. જીવનલાલ બેઠે તે કાંઈક સમજ્યો હતો છતાં તેની સ્વભાવજન્ય શંકાશીલ વૃત્તિ એમ માનવા દેતી નહિ.

સ્ત્રીઓના સંબંધમાં આપણા લોકો હમેશાં એવાજ શંકાશીલ રહેવાના. અનેક રાજ્યોના હાથમાં ઉછરેલી પ્રજા-શારીરિક અને માનસિક નિર્બળતાવાળી અને અનેક ધાર્મિક વહેમોની ભોગ થયેલી પ્રજામાં નિહરતા, મહત્તા, મનોબળ ક્યાંથી હોય ! એ મનોબળ પોતાનામાં ન હોય પછી સામામાં શી રીતે દેખે ? લગ્ન-સ્ત્રી-એ માત્ર વિષયવાસનાની પરિતૃપ્તિનુંજ સાધન સમજનારી પ્રજામાં વિષયવાસનાજે રમ્યા કરે-એવાજ રોગો-દવાઓ અને વૈદોનું ચલન થાય એમાં શી નવાઈ ! સ્ત્રી જાતિને વિષયવાસનાથી દૂર રહી શુદ્ધ નિર્મળ ચિત્તથી જોઈ શકાય છે, એ આપણે માનતા નથી-માની શકતાજ નથી. સ્ત્રીની સાનિધ્યમાં કાંયિક-માનસિક શુદ્ધિ રહી શકેજ નહિ, એકું માનનારી પ્રજા એક સ્ત્રીને અન્ય પુરૂષ સાથે જોતાં પતિપત્ની સિવાય અન્ય સંબંધ-શુદ્ધ સંબંધનાં માનીજ ન શકે એમાં શું આશ્ચર્ય ! સ્ત્રીને અન્ય પુરૂષ સાથે મિત્રતા-સહકાર્યત્વ હોઈ શકેજ નહિ ! આપણા લોકો પ્લેટો-ટેનીસન-ક્રીટસ-શૈલીનો ભલે અભ્યાસ કરે, મીલના સ્વતંત્ર વિચારો મગજમાં ઠેરવે, સ્ત્રી હક માટે વ્યાખ્યાનો કરે-યુરોપમાં વર્ષોનાં વર્ષો ગાળે, છતાં એક સ્ત્રી ખીજ પુરૂષ સાથે હસે-વાત કરે ત્યાં પવિત્રતા હોયજ નહિ એ માન્યતા મગજમાંથી ખસવાની નહિ. આટલાજ માટે કેટલાક હજી સ્ત્રીઓને સ્વાતંત્ર્ય આપવા, ઈંગ્રેજ કેળવણી આપવા અને ઝનાનો દૂર કરવા ના પાડે છે. આવી સ્વતંત્રતા આપવાથી સ્ત્રીઓ છોક છેલ્લે પાટલે ખેસશે-જીવનમાં (કે) રસ્તા પકડશે-એમ તેઓ માને છે. તે હોય કે ન હોય તોપણ

એવી સ્વતંત્રાથી પુરૂષવર્ગ વધારે ઈર્ષાખોર-વધારે સાંકડા મનના થાય છે એ વાત તો ખરીજ છે.

આપણે જીવનલાલ પોતાનું હૃદય સમજી શકતો હતો અને કૃળવણી અને જૂના સંસ્કાર વચ્ચેનું યુદ્ધ હૃદયચક્ષુથી નિહાળી શકતો હતો. જૂના સંસ્કાર ખરા લાગતા, પશ્ચિમની વિદ્યામાં કાંઈક દોષ છે, એ વિદ્યા માટે હજી લાયકાત આવી નથી, એમ તે સમજતો; આમ છતાં ન્યારે તે કમળાને જોતો, તેના આંતર સ્વરૂપ માટે વિચાર કરતો, સારે અનેકવાર લાગતું કે—“શાંતિને બદલે કમળા સાથે લગ્ન સંબંધ થયો હોત-હજી પણ ન્યાતની રૂઢી પ્રમાણે પશ્ચિમનો એ પત્નીનો તિરસ્કાર ન ગણકારે તો, કમળા પત્ની થાય તો, તે ખરેખર મુખી થાય. પરંતુ કમળા પત્ની થાય તો પછી વિલાયત જઈ આવેલો પતિ-પશ્ચિમનીજ પદ્ધતિસર કૃળવાયેલી પત્નીને કેપ્ટન હાંટર સાથે આમ વાતો કરવા દેશે ? તેને બહાર ફરવા હરવા દેશે ? અગર શાંતિની સાફક તેને પણ લાજ કાઢવાની ખરી ? પરંપુરૂષ સાથે વાત ન કરવાની બંધી થવાની ખરી ?”

મી० જીવનલાલ આનો ઉત્તર આપી શક્યો નહિ. હિંદુ અને પતિ તરીકે પોતાનો અંગત મિત્ર પોતાની હાજરી કે ગેરહાજરીમાં પોતાની પત્ની સાથે હસે-વાત કરે, એ વિચારજ ત્રાસદાયક લાગ્યો. એ અનેજ કેમ ? જોવાયજ કેમ ? અસારેજ જાણે કમળા પોતાની પત્ની હોય ને કેપ્ટન હાંટર સાથે વાત કરતી હોય એમ લાગ્યું. હૃદયમાં વૈર-ઈર્ષા જગૃત થયાં અને રીવોલ્વરવતી બંનેને ઠાર કરવા કાણુવાર ઉસ્ફરણો.

આપણા આરિસ્ટન્ટ કલેક્ટર જરાક શાંત થયા. દશા વિશાનો સંબંધ કદાપિ ગંભવિત થાય છતાં કમળાના સ્વતંત્ર વર્તનને લીધે એની સાથે લગ્ન થતાં મુખી નહિ થવાય એમ લાગતાં, શાંતિ

મહાત્માને મળી આવેલા કાર્તીતિકાને હાથ ખતાવવા જાય છે, તેમના કલા પ્રમાણે કરેછે; ત્યારે આપણાં ગામડાંની-શહેરની સ્ત્રીઓ જોઈને--આવાને--ભજન કરનાર ભગતોને અને ગુરુ થઈ પડેલાં વિદ્યાસી જતોને ગુરુ માને એમાં શું આશ્ચર્ય ? એમના કહેવા પ્રમાણે કરે, એમને પ્રેમુ તુલ્ય માને, દરરોજનાં કાર્ય એમને પૂછીને કરે, એમાં એમનો શો દોષ ?

આપણા આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરની જાતિના મહાત્માનું નામ મદન-મોહનજી હતું. આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરને પ્રાયશ્ચિત્ત એજ મહાત્માએ આપ્યું હતું. એજ મહાત્મા ધણે વર્ષે પાછા આવનાર હતા અને એમનો મુકામ આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરને ત્યાંજ થોડાક સમય રાખવા નિશ્ચય કર્યો હતો. આ ગુરુકૃપા હતી. પૃથ્વીમાં સ્વર્ગસુખ હતું, એમ માણ, કોઈ ને શાંતિ માનતાં. આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરના ઘરમાં આનંદ છવાઈ રહ્યો હતો, ઘર સાફસુદ્ધ થયું હતું, સુખડની પેટીઓમાંથી રેશમી કપડાં બહાર કાઢવામાં આવ્યાં હતાં, ઘરનાં વાસણકુસણ સાફસુદ્ધ થયાં હતાં. મહાત્માને માટે ચાંદીનાં વાસણ, રેશમી તળાઈ ને પંખા તૈયાર થયા. સારામાં સારો ઓરડો તૈયાર રાખવામાં આવ્યો હતો અને એમાં અંદર તેમજ બહાર સાથીયા પુરાયા હતા. અનેક જાતના મોંઘામાં મોંઘા મુગધી પદાર્થો, સ્વાદિષ્ટ મિઠાઈઓ અને ઉંચામાં ઉંચાં શાક તૈયાર રાખવામાં આવ્યાં હતાં. મહાત્મા મદન-મોહનજી જરાએ દિલગીર ન થાય એ સર્વનું લક્ષણિંદુ હતું.

મોળી-મૂખી શાંતિ મહાત્માના દર્શન માટે જોટલી ઉત્સુક હતી, તેટલી ઉત્સુક જીવનલાલ માટે કદી થઈ નહોતી. કલેક્ટર સાહેબના ઘરનો બનાવ વિસરાઈ ગયો હતો. માણના મનથી એ કાંઈ મહત્વની વાત નહોતી, એટલે આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરનો ગુસ્સો નિરર્થકજન નિવડ્યો. ખીજવાર એવી મુલાકાત નહિ કરાવે એજને ! એ તો જોઈતુંજ હતું. ઘરમાં આનંદ-ઉત્સાહ-દર્શન લાલસાં છવાઈ રહ્યાં હતાં.

કલેક્ટરને ત્યાં જીવનલાલ આવ્યો, ત્યારે ધરમાંથી પટાવાળાએ મહાત્મા આવે છે તેની ખબર કહી. નોકરથી તે માજી સુધી સઘળાં મહાત્માને આવકાર આપવા-તેમનાં દર્શનથી જન્મોજન્મનાં પાપ દૂર કરવા તૈયાર થઈ રહ્યાં હતાં. અને એ સારામાં સારાં લુગડાં પહેર્યાં હતાં ખરાં, પણ તેમાં શાંતિની વાત જૂદીજ હતી. ઉત્તમમાં ઉત્તમ ધરેણું-ઘશીનો પોપટીઓ સાજી, માથામાં ફૂલ-ગળામાં મોતીની માળા, સફેદ કપાળ ઉપર લાલ ચાંદલો, તેમાં આંધી દડીનું શરીર એટલે શાંતિ વધારે મોહક લાગતી. શાંતિના રૂપમાં તેના હૃદયના આનંદે અને ઉત્સાહે વધારો કર્યો હતો. આવું રૂપ જીવનલાલે પહેલાં કદી જોયું નહોતું. જીવનલાલને આવતો જોતાં શાંતિનો આનંદ જતો રહ્યો. ઘુમટો તાણી તે સાસુની સોડમાં ઉભી. આ તાલ જોઈ આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરે માજીને પૂછ્યું: “મહાત્માને મળવા તમે ક્યાં જાઓ છો ?”

માજીનાં લવાં ચઢ્યાં: “દિકરા! તું એમાં ન સમજે! મહાત્માનાં દર્શન તો ચાલીને કરવાં જોઈએ, ત્યારેજ ફળ મળે!”

જીવનલાલ: “જો તમે જતાંજ હો તો હું સાથે આવું!”

માજી: “ધન્ય! હવે તો છોકરો સમજ્યો. ચાલ દિકરા! મહાત્મા આશીર્વાદ આપશે.”

આ વાત શાંતિને ગમતી નહોતી, તે બળડી: “એમનું ત્યાં શું કામ છે?”

માજી: “ચૂપ! જેમ આવે તેમ લસે છે શું!”

ત્રણે જણ ચાલ્યાં. જેવું ધર સાફ હતું તેવો રસ્તો સાફ નહોતો. અજીવાડ-વિષ્ણુ વગેરે એમને એમ હતું. ધર સાફ કરવું એટલે ધરનો ગંદવાડ ખારણા પાસે નાખવો જોઈ. ખારણા પાસે આંગણામાંજ કચરો નાખાય કે ત્યાં બાળકો જંગલ જવા ગેસે, તેની કાંઈજ હરકત મનાતી નથી. આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર, સમજતો હતો, પણ ધરમાં અમલ કરી

શકતો નહોતો. મ્યુનીસીપાલિટીવાળાને કહી ધમકાવી સાફ રખાવતો, પરંતુ જ્યાં સુધી ધરનાં માણસો કે પાકોશીઓ સમજે નહિ અને મ્યુનીસીપાલિટીને સાફસુફ રાખવામાં મદદ કરે નહિ, ત્યાં સુધી સર્વ ઉપાયો નકામા.

ઘીની મશાલોનો પ્રકાશ આવતો હતો. આકાશમાં ગુલાલ અખીલ ઉડતાં હતાં. ઝાંઝપખાજ વાગતાં હતાં. નેકી પોકારાતી હતી. લોકોનાં ટોળાં ખો લાગતાં આવતાં હતાં. વયમાં મહાત્માની પાલખી હતી. પાલખીની બે બાજુ ભાવિક ભકતો ચમર ઉડાડતા હતા. આપણા આસપ્સટ કલેક્ટરને આ દેખાવ જોતાં કાંઈકે કાંઈકે વિચાર ઉદ્ભવ્યા. ઇતિહાસમાં વાંચેલી રોમન કેથોલીક ગુરૂઓની કથા, બાલ્યાવસ્થામાં પોતે મહાત્માને ત્યાં જતો આવતો, એમના પગમાં પડતો તે અને ભૂતકાળના મહારાજોનાં વૃત્તાંતો નજર આગળ તરી આવ્યાં. જમાનો બદલાતો જતો હતો. ધર્મ ઉપર લોકોને આસ્થા રહેવાની, ગુરૂ ભાવ પૂજ્ય ભાવ વધવાનો, પરંતુ લાયકને માટેજ. સાદુ-ગુરૂ-મહાત્મામાં ગુણ હોય, શક્તિ હોય, જનસમાજના નેતા થઈ શકતા હોય તો તેમને નમવા, તેમના શબ્દ સાંભળવા પશ્ચિમમાંજ ઉછરેલો હિંદુ સદા તૈયાર રહેશે; પરંતુ કેવળ મહાત્મામાં ખપાવવા, અજ્ઞાન ઉપર સામ્રાજ્ય ભોગવી પોતાની ક્ષુદ્રવૃત્તિ સંતોષવા ઇચ્છા રાખનાર મહાત્મા પૂજ્ય એ માનવું નિરર્થક છે. મહાત્મા મદનમોહનજી સામાન્ય બ્રાહ્મણ હતો. થોડાંજ વર્ષથી તેણે ધાર્મિક જીવન શરૂ કર્યું હતું. શરૂઆતમાં તે એક નાના રાજ્યમાં ન્યાયાધીશ હતો. બુદ્ધિ વિશાળ, વાંચવાનો શોખ, અવલોકન શક્તિ તીવ્ર, વાક્યાતુર્યતા એટલે તેને ત્યાંથી ફારેગ થયા પછી ધાર્મિક જીવન ગાળવા ઇચ્છા થઈ. સામુદ્રિકશાસ્ત્ર ને જ્યોતિષશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો હતો અને સાથે વૈદકનો અનુભવ કરવા માંડ્યો હતો. એના પ્રિતા ભૈરવનાથના પૂજારી હતા. ભૈરવનાથને લીધે બે પૈસા સારા પેદા થતા હતાં, આ

બધા સંયોગોને લીધે મહાત્મા થવામાં મદનમોહનને અનુકૂળતા થઈ હતી. યુવાવસ્થા, તેમાં લૈરવનાથના મંદિરમાં મદિરાદેવી અને કામદેવના ઉત્સવોથી થતા સંસ્કાર મદનમોહનના હૃદયમાંથી ખસ્યા નહોતા. ત્યાં ખૂણામાં પડેલા દેશી રાજ્યમાં ન્યાયાધીશની પદવીની સાથે મળી આવતી અનુકૂળતાએ એ સંસ્કાર ખીલવ્યા હતા. આપણો આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર આ સઘળું જાણતો હતો, એટલે તેને આ મહાત્મા માટે માન ન હોય તે સ્વાભાવિક છે. સ્ત્રીઓને સત્કાર આપવા રાખી ત્યાંથી ખસી જવા તેને વિચાર થયો પણ શાંતિનો ઉત્સાહ-શાંતિની અસ્વસ્થતા જોતાં તે ખંચકાયો.

મહાત્માની પાલખી આવી પહોંચી. મહાત્મા રેશમી, ભરેલી ગાદી ઉપર અઢેલી બેઠા હતા. સો સો વાર સુધી સુગંધી ફેલાઈ રહી હતી. પાલખીનો વાંસ અને પાલખી ઉપાડનારાઓ ઉપર અત્તર ગુલાબ ને સુગંધી પદાર્થો બહેંકી રહ્યા હતા. પાલખી ઉપાડનારા શાંત આત્મા જતા હતા પણ નેકીદાર નેકી પોકારતા હતા, તેમ લોકો-ખાળો-સ્ત્રીઓ જય-જયના ઘોષથી-કેવળ શુદ્ધ ચિત્તે પગે પડતાં હતાં. મહાત્માએ અંદરથીજ દોરી જેવો કે ઘંટડી વાગી ને પાલખી ઉભી રહી. આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરને ત્યાંથી કોણ સામું આવ્યું છે, એ જોવા મહાત્માએ બહાર જોયું. ધનવાદળમાંથી ડોકીયાં કરતા ચંદ્રનાં દર્શન કરવા જેટલી ઉત્સુકતા જણાય, તેથી વિશેષ ઉત્સુકતાથી મહાત્માનું મુખાર્વિંદ જોવાતું હતું. માછ એકદમ પગે પડ્યાં અને મહાત્માએ આશીર્વાદ આપ્યો. તરતજ શાંતિ પગે પડી. ઘરમાં રાત્રે પતિને માટે સાઈ લુગકું પહેરવું પડતું તો જગડી જવાની ખીકે છુમાછુમ કરી મૂકતી શાંતિ, આજ સારામાં સારી સાડી ધૂળમાં રગદોળતાં ખંચકાઈ નહિ. મહાત્મા પોતાની આ સેવિકાની ભક્તિથી સંતુષ્ટ થયા. શાંતિને પાસે બોલાવી-વાંસે હાથ ફેરવી આશીર્વાદ આપ્યો. શાંતિએ, માછએ, અને અનેક સ્ત્રીઓએ માન્યું કે આજ એને સ્વર્ગમાં મોકલ્યું-જન્મ ધર્યાનું સાકલ્ય થયું.

માણ: “ ખેટા ! તું પણ મહાત્માને પગે લાગ. ને એમણે શાંતિ ઉપર કૃપા કરી છે તો જરૂર એને સારો દિવસ આવશે. નીચો વળી પગે પડ. એમના પ્રતાપથી-એમના આશીર્વાદથી તારું કલ્યાણ થશે. એમની અવકૃપાથી તો આપણું સત્યાનાશ જાય, માટે નમ.”

આપણા આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરને મહાત્મા તરફ દૃષ્ટિ નહોતી. તેનામાં અમુક શકિત હતી માટે પૂજ્ય છે એટલે તેને યોગ્ય માન આપવું, એવો તેનો વિચાર હતો, તેથી પોતે જે હાથ નોડ્યા અને માથું નમાવ્યું. ધર્મશુર-તે જે રાજ કરતાં પણ પોતાને વિશેષ માનતો-તેને આ વર્તન અસમ્ય લાગે એમાં શી નવાઈ ! મહાત્મા ને કે મુગાજ રહ્યા, પરંતુ તેમની બ્રહ્મી ચઢી; તોપણ ક્ષણ વાર પછી તે આંખમાં ક્રોધને બદલે કૃપાજાયા દેખાઈ. પાલખી સાહી શાંતિ ચાલતી હતી અને તેજ આ કૃપાજાયા-શાંતિનું કારણ હતું.

આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર તો વિચારમાં પડ્યો. જે શાંતિ પોતાની સાથે બહાર આવવા ના પાડે, કલેક્ટરને ત્યાં લીલીને મળવા જતાં ગભરાય, પોતાના મિત્રોને યોગ્ય-વિવેકસર ઉત્તર આપતાં ધુમટો તાણે, પોતાની પાસે સારાં વસ્ત્રો પહેરી આવવા અનેકવાર કહેલું ને ન માને, તેજ શાંતિ મહાત્મા સાથે તડાકા મારે, મહાત્માને ચમર ઉગાડે અને ભરખજારમાં દોડે, એ કેટલી નવાઈ ! કેટલી અંધશ્રદ્ધા ! શાંતિ અને કમળાની સરખામણી તેના મનમાં થવા લાગી અને નિરાશામાં પડતાં ઉભોજ રહ્યો. સઘળાં વેરાઈ ગયાં હતાં જ્યારે રસ્તામાં માત્ર આપણા આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર સૃષ્ટિસૌંદર્ય કે સૃષ્ટિ વિલક્ષણતા નિહાળતા હતા.

હિંદુસ્તાનના સામાન્ય વર્ગની પથારી. તેમને નથી હોતા પલંગ કે નથી હોતી મચ્છરદાની. ઘરના ઓરડામાં, પરસાળમાં ઓટલા ઉપર આવી પથારીઓ અનેક પથરાય છે ને હિંદુસ્તાનના ગરીબ-સંતોષી-રત્નેશાળ ગામડીયાની શયનક્રિયા પૂરી થાય છે. સ્ત્રીઓ અંદર સુવે છે, બાકી પુરુષોને તો નથી જોઈતા પડદા કે નથી જોઈતાં રંગ-તળાઈઓ. ગાડાવાળા ખેડુતોનાં શયનભુવન, આંખા, વડ કે લીમડાના વૃક્ષ નીચે ગાડામાંજ કે હોકા સળગાવવા કરેલા તાપણાની આસપાસજ થાય છે. બળદીયા તેમના ચોકીદારો-સોબતી આવી રીતે કુદરતની શાંતિ અને સાદાઈ ભોગવતા તેઓ જીવન વ્યતીત કરે છે. આજ સમયે આપણો આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર આરામ ખુરશી ઉપર પડ્યો પડ્યો વિચાર કરતો હતો, ત્યાં 'જન્મવાની વખત થઈ છે'ની વરધી આવી: મીઠું જીવનલાલ હમેશાં એકલોજ જન્મતો એટલે એ અને ભગવાનજ જન્મવા ગયા. આજ રસોઈ જૂદાંજ પ્રકારની હતી. બાળકો-મનુષ્યોને ઘણીવાર અમુક ભોજન લેવાની વૃત્તિ થાય છે. આ વૃત્તિ કવિચિત્ત સંતોષાતી હોય, આ વૃત્તિ લાલચનું રૂપ ન લે એટલું ધ્યાનમાં રાખી વડીલ વર્ગ તે પરિપોષતાં હોય, તો અનેક યુવાનો છાનામાના હોટલમાં કે બજાર સારી ખોટી વસ્તુ ખાય છે, પૈસા અને શરીર બગાડે છે તે ન બગાડે; પરંતુ આપણામાં બાળકોની ઈચ્છા, બાળકોની વૃત્તિઓ, બાળકોની માગણીઓ ઉપર કોણુ ધ્યાન આપે છે? તેમની ઈચ્છાઓ ગમે તેવી યોગ્ય હોય પણ ઘણીવાર તેમને ધમકાવી કાઢવામાં આવે છે, અને બુદ્ધિનો વિકાસ આ પ્રમાણે સંકુચિત કરવામાં આવે છે. જીવનલાલે નાનપણમાં અનેકવાર અમુક જાતની રસોઈ કરવા કહ્યું હશે; પરંતુ 'બાળકો ખરાબ થઈ જાય ! એમનું કહ્યું કરાય !' એ વિચારે એ વૃત્તિ પરિપોષાયેલી નહિ. આનું પરિણામ એ આવ્યું કે જીવનલાલ જે હોય તે ખાય. તેને અમુક જોઈએ-અમુક હોય તો સાફ એવી કદિ વૃત્તિ થતી નહિ. સંસારથી વિરક્ત રહેનારને આ વૃત્તિ સારી, પણ પોતાની વૃત્તિ કબજે ન રાખનારની સ્વાભાવિક

વૃત્તિઓ ઉપર આવો અંકુશ રહે, એ લાભને બદલે હાનિજ કરે. જીવનલાલે આજની રસોઇ બેઠે તેવી રસોઇ ઘરમાં કદિ થઇ નહોતી. અનેક વાનીઓ થાળીમાં પડેલી બેઠે એમજ થયું કે ઘણા કુટુંબોમાં છોકરાં મહેમાન આવે એમ ધૃષ્ટિ છે, તેનું કારણજ આ મહેમાનને બહાને તેમની વૃત્તિઓ સંતોષાય. ગોરડામાં જીવનલાલ ને ભગવાનજી બેજ હતા. જીવનલાલના મહેાં આગળ ઉત્તમ ભોજન છતાં આજ તેને તેમાં આનંદ પડ્યો નહિ. ભગવાનજીએ કહ્યું : “ભાઈ ! જમી લ્યોને ! શો વિચાર કરો છો ?”

જીવનલાલ : “ભગવાનજી ! મારું કાઈ નથી ! અને જે છે તે મારાં નહિ રહે ! તું મારો રહીશ ?”

ભગવાનજી : “ભાઈ ! ભાઈ ! આજ આટલા દિલગીર કેમ છો ? તમારું કાઈ નથી, તો હું તમારોજ છું એ ખાતરી રાખજો. પણ મહાત્માને સ્ત્રીડવશો નહિ હોં ! એ શાપ આપશે. એમનો શાપ એનો વિચારજ કરતાં હું ગભરાઉં છું ।”

જીવનલાલ : “ભગવાનજી ! તું મહાત્માના શાપથી બહીએ છે ?”

ભગવાનજી સ્ત્રીઓ અને લોકોની વહેંચ કથાઓમાંજ ઉછરેલો એટલે એવી ધાર્મિક અંધશ્રદ્ધા રાખે એમાં શું આશ્ચર્ય !

ભગવાનજી : “ભાઈ ! મને મારે પોતાને માટે જરાએ ખીક નથી, પણ તમને કાંઈ થાય તે મારાથી બેવાય નહિ. દેવો અને મહાત્માને ગુસ્સે કરવા એ કીક નાહ ”

જીવનલાલ : “ભગવાનજી ! આજ તું આખી રાત મારી પાસે રહીશ ?”

ભગવાનજી : “હા. ઘણી ખુશીથી.”

જીવનલાલ : “મહાત્મા ગુસ્સે થાય તોએ ?”

ભગવાનજી : “મહાત્મા તમારા ઉપર તો શું પણ આખાં ઘન ઉપર ગુસ્સે થાય તોએ તમને નહિ છોડું.”

જમવાનું પૂરૂ થયું અને બને ઓરડામાં ગયા. પાન ખાઈ જીવનલાલ થોડીવાર આરામ ખુરશી ઉપર પડ્યો. પલંગ તૈયાર હતો. તેના ઉપર સફેદ ચાદર હતી, મચ્છરદાની હતી. બીજો નાનો પણ સાદો ખાટલો શાંતિનો હતો. આજ શાંતિને પોતે સાંભરતો નહોતો—સંભારવાની નવરાશ નહોતી. ભગવાનજીએ ઓરડાનાં ખારણાં બંધ કર્યાં ને બારીની જાળી ઉઘાડી રાખી. આ ઓરડાને બે ખારણાં હતાં. એક બહાર જવાનું ત્યારે બીજું ઘરમાં જવાનું. બહાર જવાનું ઠાણું વાસ્યું. થોડીવાર થઈ સાં 'ભાષ!' ની છુમ પડી, અને જીવનલાલે પોતે ઉભા થઈ ખારણું ઉઘાડ્યું. ખારણું ઉઘાડતાં રેશમી સાડીવાળાં, કપાળમાં કંકુનો મોટો ચાંલો ને અક્ષત ચોઢેલાં, એવાં માણ નજરે પડ્યાં.

“દિકરા! મારે તારી સાથે વાત કરવી છે.”

“માણ! કહેને—નિરાંતે!”

માણ યોગરદમ બેઠ ધીરે રહી બોલ્યાં : “વાત તો મહાત્મા સંબંધીજ છે.”

“મહાત્માની! શી છે? જલ્દી કહો, મને કાંઈ કાંઈ વિચાર આવે છે.”

“તું મહાત્માને ઘરમાં આવ્યા પછી પગે નથી લાગ્યો?”

“હજી સુધી નહિ.”

“દિકરા! તું ભૂલ કરે છે! મહાત્મા પંધાર્યા ત્યારે પણ તું પગે પડ્યો નહોતો. એ ઠાક નહિ.”

“માણ! હું નાનો છું. મારે માથે મારા પિતા હોય, પછી એ બધું મારે હોય નહિ. મહાત્મા કાંઈ કહેતા હતા?”

“નારે ના; મહાત્મામાં તો જરાયે ક્રોધનો અંશ નથી. ઉલટા તે તો આપણા ઉપર સંતુષ્ટ છે, એમ તેમના માણસો કહેતા હતા. એમને પોતાને કાંઈ પાંઈ બોધ્યું છીએ? એ તો પૈસાને પણ અડકે તો

અપવાસ કરવો પડે. ભેટ માણસોને આપી દેવાની અને થોડીક ભૈરવનાથ ખાતે જવાની. મહાત્મા તે મહાત્માજ છે. ઘણી સ્ત્રીઓ મહાત્માના પગ ચાંપવા કહે છે પણ નાની ના. માત્ર એમને ધર્મના બોધ કરવાનો, અને એમની કૃપા જેમના ઉપર ઉતરે તે સ્ત્રીને ઉપદેશ આપે. મંત્રેલું પાણી પાય. તે પણ એકાંતમાં-એજ. બાકી કાંઈ નહિ. આપણાં ધનલાભ્ય કે મહાત્માએ આપણે ત્યાં કહ્યા કહાવ્યા વિના આવવા કૃપા કરી. એમની પધરામણી માટે લોટ્ટા મરી શીટ છે. એ કાંઈ બીજન મહારાજને દીકા કે ઘેર ઘેર પધરામણી કરાવે? એમને તો કાંઈ તથા નથી. તારા બાપ અને હું અને મહાત્માની સેવા કરીએ છીએ, સારે તારી વહુને મંત્રેલું પાણી પાવા કબુલ કર્યું છે. હવે જોજો, વહુને સારા દિવસ આવે છે કે નહિ? હમણાંજ એ વહુને બોલાવશે. ”

જીવનલાલ: “માજી ! મંત્રેલું પાણી લઈ આવજો, હું પાઈ દઈશ. પાણી પીવા માટે મહાત્મા પાસે જવાની જરૂર નથી.”

માજી: દિકરા ! એવું ગાંડું ગાંડું બોલીશ નાહ. એમ થાય નહિ. એમ મંત્રેલું પાણી મળે એ નહિ, અને પીવડાવાયે નહિ: આજ કેટલાંક વર્ષ થયાં વહુને દિવસ ચઢતાજ નથી. ઘેર બેઠાં ગંગા આવી છે પછી શું મેં ઘોવા જવું ? ”

જીવનલાલ: “જો એમજ હોય તો હું સાથે જઈશ. સ્ત્રીને પતિની હાજરીનો વાંધો હોયજ નહિ અને મહાત્મા એવો વાંધો કાઢી શકેજ નહિ.”

માજી ગુરસે થયાં. મહાત્મા-પ્રભુરૂપ મહાત્માના વિચારોની સામે થવાની ધૃષ્ટતા દિકરો કરે એ કેમ ખમાય ! વિલાયતે ઘર ઘાલ્યું-ધર્મ બોલ્યો અને મહાત્માથી આ વાત અગતણી રહેજ નહિ. તે તો ભૂત, ભવિષ્ય, વર્તમાન સમજી શકે છે: તો નક્કી દિકરાને શાપ આપ્યો હશે કે આપશે-એમ ધર્માધ માતા બહીવા લાગી. ,

માણ: “ના, એમ થાય નહિ. મહાત્મા માટે શંકા લાવવામાં પાપજ કરે છે. મહાત્માની મરણ એવી છે કે એ એકલી આવે. જો નવ વાગવા આવ્યા છે, હમણાંજ તેને બોલાવશે.”

જીવનલાલ મુગોજ ઉભો હતો, ત્યાં મહાત્માના ઓરડામાં ઘંટડી વાગી.

માણ: “તારાં ફોઈ બહાર આવ્યાં છે. હવે વહુને હમણાં બોલાવશે.”

જીવનલાલ: “એને અહીં મોકલ અને બોલાવે ત્યારે માણસ મોકલજો.”

માણ: “શું તારે સાથે જવું છે?”

જીવનલાલ: “એ જશે તો હું પણ જઈશ.”

માણ: “તે તો જશેજ. એ તો જવા ક્યારનીએ તલપાપડ થઈ રહી છે. પણ તું સાથે ના જઈશ. તને અંદર જવાજ નહિ દે!”

એટલામાં માણસ આવ્યું ને ‘મહાત્માને કપૂર જોઈએ છીએ’ એવો સંદેશો આવતાંજ માણ ઘરમાં દોડ્યાં. મહાત્માને જોઈએ તો ધરખાર, પૈસો, જાત બધું હાજર છે તો પછી કપૂરની શી વિસાત! વાડકા ભરી કપૂર મહાત્માના ઓરડામાં ગયું.

આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરનો જીવ આજે ઠેકાણે નહોતો. મેજ ઉઘાડી તે સરકારી કાગળો ફેરવવા લાગ્યો. પણ તેમાં ધ્યાન લાગ્યું નહિ એટલે પાછા મૂક્યા. જીવનલાલ ઉંચા જીવે આરામખુરશીથી પલંગને પલંગથી આરામખુરશી ઉપર પડતો. જીવનલાલની મુખમુદ્રા આજ વિચિત્ર હતી, તેનું લોહી ગરમ થયું હતું, આંખમાંથી અગ્નિ વરસતો હતો, સંસાર શુષ્ક લાસતો હતો. આજ તે પોતાની પદ્વી વિસરી ગયો હતો અને પ્રસંગ આવે ખૂન કરવા પણ તૈયાર થયો હોય, એમ તેના મોં ઉપરથી લાગતું હતું.

ભગવાનજી: “ભાઈ! ભાઈ! આજ કેમ આમ છે? આજ કાંઈ અનિષ્ટ થવાનું લાગે છે, ભાઈ! સમજીને મહાત્મા ગુસ્સે થાય એવું ન કરશો!”

જીવનલાલ: “ભગવાનજી! તું મહાત્માથી ખીતો હોય-શાપની ખીકે હોય તો ચાલ્યો જા. તારા ઉપર હું જરાયે ચીડતો નથી. જા ભાઈ જા! હું એકલોજ રહીશ.”

ભગવાનજી કાંઈજ બોલી શક્યો નહિ, પણ વખત આવે મદદ કરવા દૂર સાદડી ઉપર જઈ ભોંતને અડીંગી બેઠો.

પ્રકરણ ૧૫ મું

મહાત્માની નિરાશા

દસ વાગ્યા અને શાંતિ ઝોરડામાં દાખલ થઈ. આજ શાંતિનું રૂપ મોહક-ચિત્તાકર્ષક હતું. પગમાં નાળુક સાંકળાં, હાથમાં સોના મોતીનાં ધરેણાં, કાટમાં હીરામોતીની માળા, સાથામાં ફૂલ, કાનમાં ઉંચામાં ઉંચાં પાણીદાર મોતીનાં ઝેરીંગ હતાં. આખા ગરીરમાંથી 'સુગંધની' બહેક આવતી હતી. ગૌર વર્ણનું મોં શોભતું. કપાળ ઉપર રક્ત ચાંદ્રો રૂપમાં વધારે કરતો હતો અને પહેરેલું લુગડું પણ કીમતી અને ઉમદા હતું. પરણીને આવી તે રાત્રે પણ શાંતિનું રૂપ આટલું મોહક નહોતું. તેના હૃદયમાં આજ કાંઈ નવોન ઉત્સાહ હતો, તેના ચહેરા ઉપર આનંદ-સ્વર્ગ પ્રાપ્તિ નજીક લાગતાં હતાં. અંદર આવતાંની સાથેજ લગવાનજીએ બારણાં બંધ કર્યાં-તાળા કુંચી લગાવી.

“ચાલો ! ચાલો ! મહાત્મા ખોટી થાય છે.”

“શાંતિ ! ઉતાવળ શી છે ?”

“ઉતાવળ શી છે ? મહાત્મા ખોટી થાય છે. પછી આપણે મળીશું. હમણાં ચાલો.”

“તું અંદર આવ. આપણા સુનાના ઝોરડામાં ચાલ.” એટલે કહી તે બંને અંદર ગયાં અને બારણાં બંધ થયાં.

ઝોરડામાં એક ઝાંખો દીવો હતો. ઝાંખા પ્રકાશમાં પણ શણગારાયેલી શાંતિ મોહદેવી-મોહિની લાગતી હતી. આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરની વૈરવૃત્તિ નષ્ટ થતાં મોહવૃત્તિ જનમી. તે શાંતિ પાસે ગયો-તેના ખભા ઉપર હાથ મૂક્યો અને નીચાવળી તેના મોં તરફ અડપહું કરવા વળ્યો; ત્યાં શાંતિ ગાળી ઉઠી! “મને અડકો નહિ. મહાત્મા વાટ જૂએ છે. જલદી ચાલો, તમે સાથે આવતા હોતો આવો-પાછા મારે એકલા મળવાનું છે. વાર થાય છે ને મહાત્મા ગુસ્સે થશે.”

શાંતિ પલંગ ઉપર બેઠી હતી. જીવનલાલ ખુરશી ખસેડી પલંગ પાસેજ ખુરશી પર બેઠો. જીવનલાલ ઉઠશે એમ માની પોતે પલંગ ઉપરથી ઉઠી, પણ જીવનલાલ ઉઠ્યોજ નહિ એટલે પાછી તે અસ્વસ્થ ચિત્તે બેઠી.

મહાત્માના ઝોરડામાંથી એક પછી એક ઘંટડીના અવાજ જાણીઆમાંથી સંભળાવા લાગ્યા. શ્રી કૃષ્ણની વાંસળીથી ગોપીઓનાં ચિત્ત વલોવાય, તેમ મહાત્માની ઘંટડીથી શાંતિની શાંતિ નષ્ટ થઈ હતી. અચારીમાંથી એકદમ ઉભી થઈ ને તે બોલી : “હા! મહાત્મા બોલાવે છે? હું આવું છું.”

શાંતિ ખારણું ઉઘાડી વચલા હોલમાં આવી. બહાર જવાનું ખારણું ઉઘાડવા ગઈ પણ બંધ. ઉઘાડવાનાં ધણાં ફાંફાં માર્યાં, તાણું તોડવા યત્ન કર્યો, પણ લાચાર. જે રસ્તે આવી-હતી તે રસ્તે ગઈ, ત્યાં પણ ખારણું બંધ. બારીએથી કૂદવા વિચાર કર્યો તે પણ બંધ. પાંજરામાં પૂરાયલો સિંહ બહાર જવા સળીયા કરડે તેમ શાંતિ અળખા-કરવા લાગી પણ તેનું કાંઈજ વળ્યું નહિ. શાંતિના ચિત્તમાં મહાત્માજ રમી રહ્યા હતા. તે પતિનું અસ્તિત્વજ વિસરી ગઈ હતી. ભગવાનજ દૂર ખૂણામાં બેઠો હતો તેને પણ તે જોઈ શકી નહોતી. એનું સઘળું ધંકધ્યાન મહાત્મામાં હતું અને જેટલી પણ જતી તેટલી તેને યુગ યુગ સમાન લાગતી હતી. તે બોલી :

નહિ જવા દો ? કપૂરની આરતી થઈ ગઈ ; ઘંટડી ઉપર ઘંટડી વાગે છે. મહાત્માને ખોટી કરવાથી લાભ નથી. ખારણું બંધ કાણે કર્યું ? આ શું ? મહાત્માની મરજી વિરૂદ્ધ થવાની કાણે હિંમત કરી છે ? જવા દો ? મહાત્માના ચંડીપાઠના મંત્રો સંભળાય છે ! વાર થાય છે, મહાત્મા ગુસ્સે થશે ! ચાલો કે જવા દો ! ”

શાંતિ વળી ખારણું તરફ દોડી. ખારણું હચમચાવી નાખ્યાં. માંકળ તોડી નાખવા જોર કરી ફેરવવા-મરડવા લાગી, પણ લાચાર. જીવનલાલ શાંતિથી દૂર ઉભો ઉભો જોયા કરતો હતો, તેમ તેમ શાંતિની અધિરાઈ-ક્રોધ-તિરસ્કાર વધતાં હતાં. આખરે શાંતિનો ક્રોધ હાથમાં ન રહ્યો, સ્વામી ઉપર ગુસ્સે થઈ, સ્વામી અત્યે તિરસ્કાર થયો ને બોલી : “તમારામાં અકલ છે કે નહિ ? આ શું કરવા માંડ્યું છે ? પેલી રાં...ના શીખવ્યા પ્રમાણે મારા ઉપર જીલમ કરવા માંડ્યો છે તે હું જાણું છું. ખારણું ઉઘાડો, મને જવા દો, નહિ તો મહાત્માનો શાપ લાગશે. સમજો ! જરા સમજો ! ”

જીવનલાલે ઉત્તર ન આપ્યો, તે તરફ બેદરકાર રહ્યો, એટલે શાંતિનો અગ્નિ પ્રત્નલિત થયો. ખારીની આંકડી ઉઘાડી ખારીએથી કૂદવા વિચાર કર્યો. ખુરશી લઈ આંકડી ઉઘાડવા શાંતિ ખુરશી ઉપર ચઢી, એટલે જીવનલાલે જઈ એક બચ્ચાને પકડે તેમ પાંગોળું પકડી શાંતિને હેઠળ ફેંકી. શાંતિને આજ જ પતિના હાથનો અનુભવ થયો. ભગવાનજી દૂર બેઠો બેઠો આ તાલ જોતો હતો. તેને જીવનલાલની આ વર્તણૂક પસંદ પડી. એના મનથી તો એમજ થયું કે આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરે સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યના વિચાર દૂર કરી શાંતિને દશે પંદરે મેથીપાક આપ્યો હોત તો શાંતિ આવી ઉદ્ધત ન થાત અને આવો વખત ન આવત !

જોર કરવાથી, સામે થવાથી કંઈ લાભ નથી એમ જાણે શાંતિને જણાયું, ત્યારે તે પોતે પતિને પગે પડી. પતિ આગળ રોઈ

અને મહાત્માનો ગુસ્સો ન લેવા-મહાત્માના દર્શનનો લાભ લેવા જવા દેવા વિનંતી કરી-આજીજી કરી કહ્યું: “ મહાત્મા માટે શંકા લાવવાની જરૂર નથી-મારા ઉપર શંકા લાવશે નહિ-કેવળ દર્શન કરવા એજ ઉદ્દેશ છે. ” શાંતિનું પોતાના માટેનું કહેવું ખરું હતું. મહાત્મા-ધર્મ ગુરૂઓ પ્રત્યે હિંદુ સ્ત્રીઓનો એટલો લાવ હોય છે-શ્રદ્ધા હોય છે કે તેઓ તેમને પતિ કરતાં પણ વધારે માને છે-અરે ! પ્રભુજી માને છે અને એ શ્રદ્ધાને લીધેજ-એ અંધભકિતને લીધેજ પ્રભુતુલ્ય મહાત્મા-ગુરૂની માગણી, પછી તે યોગ્ય હોય કે અયોગ્ય-તો પણ તેની ના પાડી શકતી નથી; એમનામાં વિષયવાસના હોતી નથી, વ્યભિચારવૃત્તિ હોતી નથી, વ્યભિચાર તરફ તિરસ્કાર હોય છે; પરંતુ પ્રભુતુલ્ય મનાતા મહાત્મા-ગુરૂની પ્રમુખ વિરૂદ્ધ જતાં નર્કમાં પડાય-ધર્મશ્વર ક્રોધે ભરાય, એવી માન્યતાને લીધે ઘણું કરી તેઓ તેમની સારીનરસી વૃત્તિને તાબે થાય છે. સ્ત્રીઓ અજ્ઞાન હોય છે, સ્વતંત્ર વિચાર કરવા શક્તિ નથી-તેમને વિચાર કરતાં શિખવ્યું નથી, પછી પોતાની ભુદ્ધિ અનુસાર વર્તે એમાં શું નવાઈ !

જીવનલાલનું હૃદય આજ પત્થર કરતાં-વજ્ર કરતાં વધારે, કઠિન થયું હતું. શાંતિની આજીજી-શાંતિનાં અશ્રુ એના હૃદયને પલાળવા અશક્ત હતાં. વખત જતો ગયો તેમ બહાર અધિરાષ વધતી ગઈ. ધરનું સ્ત્રીમંડળ ઉતાવળ કરાવવા ઓરડા પાસે આવ્યું અને શાંતિની આશાનાં કિરણ કૂટ્યાં. મદદ આવી એમ લાગતાં તેજગૃત થઈ. શાંતિ દોડી-બારણાં પાસે ગઈ, તડમાંથી પોતે કેદમાં છે, આવવા દેતા નથી, ને બારણા અંધ છે તે હકીકત કહી. વાત ધરમાં ગઈ અને ત્યાં ત્રાસ વતાંયો. મહાત્માના ઓરડામાં શાંતિ પ્રસરી. ધરનું એકે માણસ સુતું નહોતું, મહાત્માના સુતા સિવાય કેમ સુવાય !!

પાંચ મીનીટમાં માજીએ બારણાં ઠોક્યાં. જીવનલાલ ધારતોજ હતો અને તેથી શાંત ચિત્તે માજીને કહ્યું કે: “ પોતે મહાત્માના દર્શન કરવા આવશે નહિ અને શાંતિને આવવા દેશે નહિ. ”

આટલાજ શબ્દ કહી જીવનલાલ પાછો ફર્યો. શાંતિના મનમાં હતું કે માજીના હુકમનો અનાદર નહિ થાય, ત્યાં તો પરિણામ આ આવ્યું. તે દોડી, બારણાં ફરીને અકાળ્યાં. માજીને, પોતાને છોડાવવા મહાત્માની મદદ લેવા કલ્પાંત કરી આજીજી કરી. બહાર માજી અને સ્ત્રી મંડળ પણ કલ્પાંત કરતું એકદુનું ચલ્યું. બહાર ઉભાં ઉભાં માજીએ જીવનલાલને સમજાવ્યો—ગાળો દીધી—કુટુંબનું સત્યાનાશ જશે એમ કહ્યું; પણ જીવનલાલ એકનો એ થયો નહિ.

માજી: “શાંતિ ! ગભરાઈશ નહિ. ઘરના નોકરોને બોલાવી હું બારણું તોડાવું છું ને પછી તને બહાર કાઢીશ, ગમે તેમ કરી તને છૂટી કરીશ, પણ મહાત્માનો કોપ નહિ લઉં. મૂઓ ! એના કરતાં છોકરાં ન હોત તો સારું ! હું કહેતી હતી કે વિલાયત ન મોકલા ! જૂઓ ! આ વિલાયત જઈ દીકરા ડાહ્યા થઈ આવ્યા !”

આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરનો મિઝાજ ગયો: “બા ! ઉભી રહે—ગડબડ ન કર. ”

આટલું બોલી જીવનલાલ ઓરડામાં ગયો. ઓરડામાં કપાટ ઉઘાડી નાની લાકડાની પેટીનું તાળું ઉઘાડ્યું અને અંદરથી ભરેલી બેંક કાઢી, બહાર આવી, જાણીમાંથી માને દેખાડી. માએ બેંક દેખતાંજ ચીસ પાડી: “તારે તારી માને મારી નાખવી છે ?”

જીવનલાલ: “ના. હું સ્ત્રીને મારતો નથી, પણ જે માણસ મારી મરજી વિરુદ્ધ મારા ઓરડામાં પગ મૂકશે, તે માણસને રામ-શરણુ પહોંચાડીશ. સમજ્યાં ? તે માણસ પછી ભલે નોકર હોય—ભાઈ હોય—બાપ હોય કે મહાત્મા પોતે હોય ! શાંતિ મારી સ્ત્રી છે—મારી મિલકત છે, તેને લઈ જવાનો કોઈનો હક નથી. જોઈ હું અંદર આવવાની—બારણાં ભાંગવાની કોણ હિંમત કરે છે ?”

આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરની આ ધમકી સાંભળતાંજ સર્વે શાંત થઈ ગયાં. સર્વેને ત્રાસ થયો. સીપાઈઓ—નોકરોને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ

નહોતો કે આવા ભલા શેઠનામાં આવો ક્રોધ હશે. કુટુંબનાં માણસો બંદૂકથી બીન્યાં ધમકીથી બીન્યાં, તે કરતાં 'મહાત્મા હશે તો પણ મારીશ' એ વિચારે વધારે બીન્યાં હતાં. જરૂર કુટુંબ ઉપર આક્રમક આવવાની. મહાત્મા બધાને બાળી નાખશે કે શું-હવે શું થશે-એ વિચારે સઘળાં એબાકળાં થયાં હતાં. ભગવાનજી પણ જીવનલાલના છેલ્લા શબ્દો ત્રાસ્યો હતો. ગીરધરલાલ, જે જીવનલાલનો પિતા તે તો છોકરાની ઉદ્ધતાર્થ સમજી-હવે ઑક્રિસર થયો એટલે નહિ માને ધારી આલ્યોજ ગયો.

માજી અકળાયા-રોયાં-ગભરાયાં પણ શું કરે ! બારણાં બંધ હતાં. તે ઉઘાડાય શી રીતે ? ઉઘાડનાર મોતને શરણે જાય એ વાત પણ નિઃસંદેહ. એકજ ઉપાય હતો-મહાત્મા પોતે કામ માથે લે તો થાય, એમ માની મહાત્માને વાત કહી. મહાત્મા મદનમોહનજી પણ આપણા આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરની માફક આગ્રહી થયા હતા. તેમણે શાંતિને ઉપદેશ આપવા દ્રઢ નિશ્ચય કર્યો હતો; એટલે એમના ધૈર્યની કસોટી થતી હતી. મહાત્માએ જીવનલાલને સમજાવવા પોતાના અંગત માણસને મોકલ્યો. તે માણસે જીવનલાલને સમજાવ્યો: 'શાંતિને એકલી ન મોકલો તો હમણાં સાથે લઇ ચાલો પછી થઇ પડશે.' એમ કહ્યું; પરંતુ જીવનલાલ જરા પણ ડગ્યો નહિ. અંતે મહાત્માની ધમ્મજા મુજબ નહિ થાય તો મહાત્મા શાપ આપશે એમ પણ કહ્યું, તોએ જીવનલાલના હૃદય ઉપર કાંઈ અસર થઇ નહિ. શાપની વાત સાંભળતાં શાંતિ રોષ પડી અને માથું પછાડ્યું. ભગવાનજી પણ ત્રાસ પામ્યો ને 'ભાઈ હડીલાઈ કરે છે'-એમ લાગ્યું.

નોકરો-માણસો કામ કરતાં હતાં, પણ સર્વેનાં કાળજી ધનકતાં હતાં. ઘરમાં ખૂન થયું હોય, લોહીની નીક નજર આગળ વહેતી હોય ને સર્વે ત્રાસી જાય, તેમ આજના બનાવથી સર્વ ત્રાસ્યાં હતાં.

દીવા-પ્રકાશિત દીવા-ચિતાના અગ્નિ જેવા લાગતા, ચામાચીડીયાં હિડાહિડ કરી બીવડાવતાં હતાં. બિલાડી ઉંદર ફરતાં, તે પણ ત્રાસ ગ્નુભવતાં હોય એમ લાગતું.

મહાત્મા પોતે ઓરડામાંથી ગર્જના કરી ઉઠ્યા. જો કે તેમણે આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરની ધમકી-બંદુકની વાત સાંભળી હતી, એટલે ઓરડામાંથી બહાર જવા વિચાર માંડી વાળ્યો હતો! તો પણ મહાત્માનો ઘાટો શાંતિએ ઓળખ્યો-એકવાર ખારણા તરફ દોડી, પાછી આવી પતિને વિનવવા લાગી; પણ વ્યર્થ. મહાત્માને મદદે આવવા ઘાટા પાઘ્યા, પોતાના પતિને ગાળો દેવા લાગી, પોતાને છોડાવવા માછને છુમે પાડી, પણ લાચાર! ખાર વાગ્યા હતા, બે કલાકના માનસિક ત્રમની સાથે નિરાશા-ભયથી ઘેરાયેલી શાંતિ ઢીલી ધબ થઈ ગઈ. બહારથી અંદર આવવાની કોઈની હિંમત નહોતી. તેઓ જાણતાં હતાં કે આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર અંદર આવવા યત્ન કરનારને ઠાર કર્યા વિના રહેનાર નથી. શાંતિ ઢીલીઢબ થઈ પડી એટલે જીવનલાલે તેને ઉપાડી પલંગમાં સુવાડી. માથા નીચે તકીયો મૂક્યો-ચોક્કાળ ઓઢાડ્યો અને પંખો નાખ્યો. શાંતિ પુતળીની માફક પડી રહી. જીવનલાલ આઘો ખસ્યો. આરામ ખુરશી પર પડ્યો. ત્યાં પડ્યો પડ્યો તે શાંતિને જોયા કરતો હતો. શાંતિ થાકી ગઈ હતી-નિરાશ થઈ હતી; છતાં તેના ચહેરા ઉપર ક્રોધ-તિરસ્કારના ભાવ સ્પષ્ટ જણાતા હતા. એક તો પોતે શાંત નહોતો ને બીજું શાંતિ ઉપર વિશ્વાસ નહોતો-વખત છે આંખ મળી જાય ને શાંતિ ચાલી જાય તો! એ બીકે જીવનલાલ ઓરડામાં છંછેડાયેલા વાધ માફક ફરવા લાગ્યો; થોડીજ વારમાં કેવળ ધર્માધ-વહેમીલી-નિર્દોષ-પણ એસમજ શાંતિ ઉઘી ગઈ અને તેનાં નસકોરાં બોલતાં સંભળાયાં. રાત્રિનો એક વાગ્યો હતો. ચંદ્રના અજવાળામાં ઘાસનાં ગાડાં જતાં હતાં. તેના પૈડાંનો ખડખડ વારેવારે કાને પડતો હતો. છેક આગલા ગાડાવાળો જાગતો

હતો, બાકીના ગાડાવાળા ઉંઘતા હતા અને ગરીબ મુળા બળદીઆ એકે પછી એકે ચાલ્યા જતા હતા. દરવાજા પાસેજ ધર હોવાથી ગામ બહાર મંદિરમાં થતાં ભજનીયાં-તંબુરા-મંજીરાનો સ્વર પવનના સુસવાટા સાથે સંભળાતો હતો-તેમજ કુતરાંના ભસવાથી પણ શાંતિનો ભંગ થયો હતો.

જીવનલાલ ઉઠીને શાંતિ સુતી હતી ત્યાં આવ્યો. શાંતિ ધસધસાટ ઉંઘતી હતી-મીઠાં સ્વપ્નોમાં રમતી હોય એમ તેના મુખસ્મિત ઉપરથી લાગતું હતું. પતિ આમ પાસે ઉભો છે, આજ શાંતિ પતિને અનુકૂળ હોત-સમજતી હોત, પતિના જીવનમાં ભાગ લઈ શકતી હોત તો જીવનલાલના મુખની સીમા હતી ? તો પછી તેને કમળાનો વિચાર આવત ખરો ? તો પછી ઓવી કૌમુદીવાળી રાત્રિએ શાંતિને આમ કનડત ? તેને આમ મુવા દેત ખરો ? પરંતુ એ વિચારો શા માટે ? લગભગ વીસેક મીનીટ જીવનલાલ શાંતિને નિરખતો-તેના મનહર રૂપનો તેના જીવનનો-તેના સ્વભાવનો-અત્યારની તેની સ્થિતિનો-વિચાર કરતો ઉભોજ રહ્યો; ત્યાં ઓરડામાં કાંઈ ખખડાટ થયો. જીવનલાલે ફરીને જોયું તો ભગવાનજી અત્યાર સુધી જાગતોજ હતો. તે ધીરેધીરે જીવનલાલ પાસે આવ્યો ને શાંતિ સામું જોઈ રહ્યો.

“તે તો ઉઘે છે.”

“ભાઈ ! હશે. તમે જરા આડા થાવ, નહિ તો તખ્તિયત બગડશે. હું જાગું છું. ફિકર ન રાખશો. એ જરા હાલશે તો અગર કાંઈ જરૂર પડશે તો તમને તરત ઉઠાડીશ.”

જીવનલાલ ભગવાનજીનું કહેવું સાંભળીજ રહ્યો એને ભગવાનજીના શબ્દ ઉપર વિશ્વાસ ન આવ્યો; તોપણ આંખમાં ઉંઘ હતી, શાંતિ સવાર સુધી ઉઠે એમ લાગતું નહોતું એટલે સવાનો વિચાર

કર્યો. શાંતિ ઉઘે છે તેની ખાત્રી કરવા મ્હોં ઉપર દીવો ધર્યો. પોપચાં જરાયે હાલ્યાં નહિ એટલે તે ઉઘે છે તેની ખાત્રી થઇ. અલંગપર જઇ પડ્યો ને પડતાંની સાથેજ તેની આંખ મળી ગઇ.

લગવાનજી અડગ ચોડીદારની માફક થોડીવાર ઉભો રહ્યો- અને તે ઉઘતાં જોઇ એક ઉઠો નિશ્વાસ નાંખી પોતાની જગાએ ગયો અને ત્યાં હાથમાં લાકડી રાખી બેઠો, પણ જરીયે ઉઘ્યો નહિ.

પ્રકરણ ૧૬ મું

શાપ-તું મુગો થઈ જા !

સવારના પાંચ વાગવાનો અમલ થયો હતો. ઘંટીનો ઘસરાટ અને કવચિત પ્રભાતિયાં સંભળાવાં લાગ્યાં. નદીએ જવાને માટે સ્ત્રીઓ પાડાપાડોશીને આસ્તે આસ્તે બોલાવતી હતી, રાત્રિમાં રમણ કરનારાં પક્ષી ઓછા થવાં માંડ્યાં હતાં અને કાગડા આદિ બીજાં પક્ષી જગૃત થઈ ઉડતાં હતાં. મહાત્માના ઓરડામાં પગરવ સંભળાતો હતો. નહાવાની-પૂજાની તૈયારી થતી હતી. ઘરમાં પણ સર્વ જગૃત થયાં હતાં-થતાં હતાં.

ભગવાનજી અખંડ ઉજાગરો વેડી ચોકી કરતો હતો. પ્રાતઃકાળ થવા આવ્યો છે. દિવામાં તેલ ખૂટવા આવ્યું છે, એમ જાણી ‘લાઇ જાગે તે પહેલાં તેમને માટે એક કાંપીના પ્યાલો તૈયાર કરી રાખું’ એ વિચારે બારણું ઉઘાડી બહારથી તે વાસીને ધીરેથી ગયો. ભગવાનજીના જવાની સાથેજ શાંતિની આંખ ઉઘડી. ભગવાનજી હતો કે ગયો એની એને ખબરજ નહોતી. રાત્રિમાં બનેલો બનાવ માત્ર નવલકથામાં વાંચ્યો હોય, અગર સ્વપ્નમાં જોયેલો હોય એમ તેને લાગ્યું. આંખ ઉઘાડી બેબાકળી ચારેબાજુ નજર ફેરવતાં પલંગ ઉપર પતિને-સ્વામીને ઉઘતાં પડેલા જોયા. પતિને જોતાંજ સીનેમાની શીલ્મની માફક રાત્રિના બનાવ એક પછી એક તેની નજરે તરી આવ્યા. તરી આવતાંની સાથેજ મહાત્મા સાંભર્યો. ‘જીવનમાં ફરી

ન મળે એવી તક ગઇ, આ સંસાર ખારો થયો, મોક્ષનું દ્વાર બંધ થયું, જન્મ સુધી વાંઝણી રહેવાની અને કુટુંબનું સત્યાનાશગયું. આ બધું શાથી ? માત્ર પેલા દૂર સુતેલા પાપી પતિને લીધેજ ! મહાત્માનાં દર્શન ન થયાં, એને લીધેજ અમોઘ ઉપદેશ ન મળ્યો. એને લીધેજ આખા કુટુંબને અભિશાપ લેવાનો અવસર આવ્યો. હિંદુ સ્ત્રીઓને પતિ એ પરમેશ્વર ખરો, પણ ત્યાં પ્રભુ-પ્રભુતુલ્ય ગુરૂ આવે ત્યાં પતિની શી વિસાત ? શ્રીકૃષ્ણ માટે મીરાંબાઈએ રાણાનો ત્યાગ નહોતો કર્યો ? ગોપીઓના દષ્ટાંત જૂઓ ! શ્રી કૃષ્ણને માટે તેઓએ પોતાનાં બાળકા-પતિઓ નહોતાં તજ્યાં ? લલિતાએ બંસીનાદ માટે પ્રાણ ત્યાગ નહોતો કર્યો ? તો પછી શ્રીકૃષ્ણરૂપ અનાતા મહાત્મા-ગુરૂ માટે પતિનો તિરસ્કાર કરે, અને પતિ ન હોત તો સારું, જેથી વૈધવ્ય દશામાં પણ દેહનું—આત્માનું સાર્થક તો થાત; એમ શાંતિ જેવી અભણ, શ્રીકૃષ્ણની પ્રેમભક્તિના, મનને રચીકર થઇ પડે એવા અર્થ સમજનાર, સ્ત્રીઓ સમજે એમાં દોષ કોનો ?

શાંતિ ઉડી, જગૃત થઇ. આખા હોલમાં પોતે એકલી હતી. પતિ સુતો હતો. બહાર સહેજ સહેજ ખડબડાટ થતો હતો. શાંતિ જીવનલાલના પલંગ પાસે ગઇ. ત્યાં જઈ જૂએ છે તો જીવનલાલ ભરનિદ્રામાં હતો, એને જોતાંજ વૈરવૃત્તિ પ્રદિપ્ત થઈ—‘રાત્રે ખારીએથી ફૂદી પડતાં અચકાવનાર આજ કે ? મારા પોતાના આત્માનું એટલુંજ નહિ પણ એમનું, એમના કુટુંબનું હિત કરવા જતાં અટકાવનાર આજ કે ? હાય ! શું કરું ! મારા પતિ થાય છે ! તે આવાં ક્યાંથી થયા ? બસ એ પેલી આંધળી મડમડીનાંજ વાનાં ! હા, એ શોક્યનાંજ વાનાં. આવા પતિ હોય તે કરતાં ન હોય તે સારા. ‘મહાત્મા પોતે આવે તોએ મારી નાખુ !’ એ કહેનાર આજ કે ?’ એવું બોલતાં એમની જીભ કપાઈ કેમ ન ગઇ ? આવું નિરર્થક સૌભાગ્યજીવન

ગાળવા કરતાં વૈધવ્ય દશા શી ખોટી ? મહાત્માની મેવા થાય, જન્મો જન્મનાં પાતક જાય અને પિતા તેમજ શ્વસુર પક્ષનો ઉદ્ધાર તો થાય; પણ જ્યાં મુધી આ છે ત્યાં મુધી મહાત્માના શાપ કુટુંબ ઉપર પડવાના ! એનાથી બચવાનો એકે ઉપાય છે !' એવો વિચાર થતાંની સાથે શાંતિ-લીલીની સાથે વાત કરતાં ગલરાતી હતી તે શાંતિ-કલેકટરને ત્યાં જતાં ડરનારી શાંતિ-માં કાણ જાણે ક્યાંથી જોર આવ્યું. જોન જોડ આઈની માફક ધર્મશૌર્ય આવ્યું અથવા આર્યોવર્તની શીયલવતી સ્ત્રીઓનું શૌર્ય આવ્યું હોય તેમ કંટક દૂર કરવા નિશ્ચય કર્યો. નિશ્ચય થતાંજ ચોગરદમ જોયું. મેજ ઉપર કાગળ કાપવાની દાંતની છરી હતી. 'એ છરીથી કાગળ કપાય પણ આત્માની અધોગતિ કરનાર આ પતિનું ગળું તો ન કપાય ! દિવાની દીવેટ લઈ પતિને હમેશને માટે અંધ કર્યા હોય તો ? પેલી આંધળીની સાથે આંધળો ! જન્મ મુધી શિક્ષા સાંભરે તો ખરી ! ધર્મકાર્ય કરતી પત્નીને અટકાવનારની એજ વલે ઠીક !' એ ધ્રુવજા અમલમાં મૂકવા દીવા પાસે ગઈ ત્યાં દીવો ઓલવાઈ ગયો ને તે સાથે એ આશા પણ નિષ્ફળ થઈ.

ધરમાં માણસો-નોકરોનો પગરવ સંભળાવા લાગ્યો. 'હમણાં કોક બારણાં ઠોકશે, હમણાં જાગશે.' જેમ વખત થોડો રહેતો ગયો તેમ તેની વૈરવૃત્તિ વધારે તીવ્ર થતી ગઈ. 'મહાત્મા ત્યારેજ સંતુષ્ટ થશે કુટુંબનો શાપ ત્યારેજ સમશે !' ગ્રીક અને રોમન લોકોમાં દુશ્મનો સાથેના યુધ્ધોમાં સૈન્યના નાયકો ભોગ આપતા ત્યારે જય થતો. દેવને બત્રીસલક્ષણા પુરૂષનો ભોગ આપી સતોષતા અને એ પ્રમાણેથી આખી પ્રજાનો ઉદ્ધાર થતો. તેમ શાંતિ પણ આજે કુટુંબના તારકતું કાર્ય કરવા તૈયાર થઈ. મહાત્માને સતોષી, મહાત્માના ધર્મકાર્યમાં આડે આવનાર, કુટુંબને મોક્ષમાર્ગે જતાં અટકાવનાર વિદ્વદ્ દૂર કરવા તૈયાર થઈ હતી. પોતે હમેશને માટે વૈધવ્ય ભોગવવા તૈયાર

થઈ. 'એ કંટન' દૂર થાય તો કુટુંબની આફત દૂર થાય, પણ તે કરવું કેમ ?'

એટલામાં રીવોલ્વર-પીસ્તોલ સાંભરી. એ પીસ્તોલ જીવનલાલ વિલાયતથી લાવ્યો હતો. આવી ત્યારે એક રાત્રે એ પેટી શાંતિએ ઉઘાડી હતી. નવીજ વસ્તુ જોતાં એ શું છે તે જોવાની જાણાયા થઈ હતી અને પતિએ પત્નીને બંદુકની કરામત-કેવી રીતે દાઝ નાખવો-કાતુંસ ક્યાં નાખવું-ઘોડો કેવી રીતે ચઢાવવો ને કેવી રીતે ફેડવી-તે સર્વ બતાવ્યું હતું. પત્નીએ રાજી થઈને પીસ્તોલ પાછી કપાટમાં મૂકી હતી. તેજ બંદુકનો ઉપયોગ આજ પતિ, મહાત્મા ઉપર કરવાના હતા-તો તેજ બંદુકનો ઉપયોગ પોતે પતિ ઉપર કરે તો શું ખોટું ? એમનું જ શિક્ષણ એમને માટે. નિશ્ચય થતાં શાંતિ-કપાટ પાસે ગઈ, કપાટ ઉઘાડ્યું ને પીસ્તોલ લીધી. પીસ્તોલ લેતાંજ હાથ-હૃદય ધ્રુન્યાં. શા માટે ? અત્યારે તે ખૂન કરતાં જરાયે ખીતી નહોતી. વળી આતો છરી-દિવા કરતાં વધારે સહિસલામત રસ્તો હતો. 'પીસ્તોલ મ્હોં આગળ છાતી ઉપર ધરી-ફેડી કે તેની સાથેજ કામ પાર ! ગોળી વાગતાંની સાથે આંખ તો ઉઘડશે, પણ તે તો સાફ. ગોળી મારનાર કોણ છે તે તો જણાશે ! પત્નીને ધર્મકાર્ય કરતાં અટકાવનારની આ સ્થિતિ થાય છે તે તો સમજશે !' આ બધું ખઈ છતાં પીસ્તોલ લેતાં શાંતિ કંપી-કારણ ન સમજી છતાં કંપી.

પ્રભાત થવા માંડ્યું. અરુણનાં કિરણો જળીમાંથી આવવા લાગ્યાં. ઘરમાંથી બોલવાનો અવાજ આવ્યો. મહાત્માના ઓરડામાં સામાન બંધાતો હોય એમ લાગ્યું. 'થોડીવારમાં કાંઈ બોલાવવા આવશે—હમણાં તેઓ જાગશે તો મનની મનમાં રહી જશે, રાતના બનાવ પછી આવા જીલ્મી પતિની સાથે જીવન પહોંશે ? ના, ના એ તો બનેજ નહિ. હવે કાં તો એ નહિ કે, હું નહિ. હું જ કુવે પડી

આપવાત કઈં તો ? પણ હું મરી જઈં ? આપરે કુવામાં-પાણીમાં
હૂળી જવાયજ કેમ ? એ મોત કેમ આવે ? ના, ના; એ તો એ
જન્ય એજ કીક વિધવાજ થઈશ એ કે ખીજું ? એ વરસ ખૂણો
પાણીશ, એ વરસ લુગડાંલતાં નહિ પહેરે, પણ પછી તો હમેશને
માટે સ્વતંત્ર તો ખરી. પછી મને દેવદર્શન કરવા જતાં-જવાને
બહાને બહાર જતાં કાણુ અટકાવનાર છે ? એ તો એજ બસ ! હું
મરી જઈં તો કુટુંબમાં દુઃખ થશે અને એ જન્ય તો તો કુટુંબને
નર્કમાં લઈ જનાર દૂર થશે. માટે એ તો એજ. ’

શાંતિએ પીસ્તોલ લીધી. તે રાતનીજ તૈયાર હતી, માત્ર
થોડો દુખાવવો એટલીજ વાર હતી. રમકડું લે તેમ પીસ્તોલ લઈ તે
ઉતાવળે પગે પતિના પલંગ પાસે આવી. પતિ જીવનલાલ-આસિસ્ટન્ટ
કલેક્ટરનું મ્હોં ખીજી બાજુ હતું, છાતી ધડકતી હતી, એક હાથ
માથા ઉપર હતો. શાંતિએ પીસ્તોલ તૈયાર રાખી અને પતિની છાતી
ઉપર ધરી, થોડો દાખવાનો નિશ્ચય કર્યો; ત્યાં મનમાં વિચાર આવ્યો.
બેલાનમાં-ઉંઘમાં મારવા કીક નહિ, વૈર એમ ન લેવાય, વૈરવૃત્તિ
એમ સંતુષ્ટ ન થાય, પીસ્તોલ જોઈ મોત પાસે છે—મોત આવ્યું તે
વિચાર જગૃત થતાં તેને અંગે થતાં દુઃખો જોવા ઉત્સુક હતી.
એટલુંજ નહિ પણ મોતને શરણુ કરનાર—પાપી જીવનનો અંત
લાવનાર તેની પત્નીજ હતી તે પણ જાણે તો કીક, એમ શાંતિના
મનમાં હતું. જગતના ઇતિહાસમાં પતિના હાથે પત્નીના-પત્નીને
હાથે પતિના—મિત્ર મિત્રના, માતાના હાથે બાળકના ને બાળકના
હાથે માતા પિતાના-મરણુનાં અનેક દ્રષ્ટાંતો મળી આવે છે તો પછી
આતો ધર્મકાર્ય હતું ! શાંતિ ચંડિકાની માફક પતિ પાસે ગઈ.
તેની છાતી સામે પીસ્તોલ ધરીને બીજે હાથે જોરથી—વૈરથી—
ખુનસથી ધારેલી મુરાદ પાર પેડશે તેના ઉલ્લાસથી-બબો પકડી,
હલાવ્યો. જાણે આંખો ઉઘાડે-ઓળખે કે તરત થોડો દાખુ.

આંખો ઉઘડી પાછી સીંચાઈ-આખી રાત્રિનો ઉગરો ને શ્રમ એટલે ઉંઘ પૂરી થઈ નહોતી. વળી ખભો હલાવ્યો ને વળી આંખો ઉઘાડી. જીવનલાલની નજરે નવોજ અકલ્પનીય દેખાવ જણાયો. ‘જાણે રક્તખીજ શું ભ નીચું ભને મારવા ઉભેલી ચંડિકાજ હોય નહિ એમ લાગ્યું. તેને આ દેખાવ સ્પષ્ટ નવત્ લાગ્યો. હજી તે જાગૃત થયો નહોતો, ત્યાં શાંતિ ખોલી:

“ પાપી ! તમને મારા પતિ કહેતાં મને શરમ આવે છે ! હું મારે હાથેજ તમારું ખૂન કરું છું. દ્યો જૂઓ.....”

વાક્ય પૂરું કરે ત્યાં તો પીસ્તોલ વાળા હાથ ઉપર એક જખરો ઝપાટો લાગ્યો ને લાગતાંજ ઘોડો પડ્યો ને અવાજની સાથે પ્રકાશ થયો. આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરના કાન બહાર મારી ગયા. આંખ સીંચાઈ ગઈ-ઉંઘ ઉડી-તેના માથા ઉપરથી ગોળી ચાલી ગઈ ને સામી સીતમાં પેસી ગઈ.

ખીજીજ ક્ષણે ભગવાનજી ને શાંતિની ઝપાઝપી ચાલી. તે વાદળાની માફક પોતાના કાર્યમાં વિઘ્ન આવતાં ચીડાઈને ભગવાનજીની સામે થઈ. ભગવાનજી એનાથી હારે એવો નહોતો. તેણે પીસ્તોલ ઝુંટવી ફેંકી દીધી અને ખીજે હાથે પલંગની ચાદર કાઢી શાંતિને તે ઉપર નાખી ગાંઠવાળી જકડી લીધી. આટલું કર્યું તો ખરું, પણ તે કરતાં ભગવાનજીને નવનેજાં થયાં. શાંતિમાં કાણુ જાણે ક્યાંથી જોર આવ્યું હતું. તેણે ભગવાનજીને નહોર ભર્યા હતા અને એકાદ બે ઠેકાણે હાથે બચકાં પણ ભર્યા હતાં. એટલામાં જીવનલાલ પણ ચેતન થયો. પીસ્તોલ જાણે જાતીમાં વાગી હોય એમ બેગ્યાકજો થયો હતો, તે કંઈયો ને બંને જણાએ શાંતિની ગાંસડી પલંગમાં નાખી.

ભગવાનજી ગભરાઈ ગયો હતો. પોતે થોડીકર માટે પણ ભાઈને એકલા મૂકી બહાર ગયો તે માટે શરમાયો હતો. જીવન-

લાલની પાસે તે ગયો, તેના આખા શરીરે હાથ ફેરવ્યો ને જ્યારે કાંઈ ઘા થયો નથી એમ જાણ્યું ત્યારે જ તેનો જીવ હેઠો ખેઠો.

જીવનલાલ : “ ભગવાનજી ! જે થયું તે સારું જ થયું. જે તું ન હોત તો હું ક્યારનોએ રામશરણ પહોંચ્યો હોત.”

ભગવાનજી : “ હું તો ખરોખર વખતે આવીજ પહોંચ્યો. તમે ખૂબ ઊંઘતા હતાં. વહાણ વાતાં સુધી કાઢી ઉઠનાર નથી એમ જાણી તમારે માટે કોશી તૈયાર કરવા હું ઘરમાં ગયો. ધીરે રહી બારણું ઉઘાડી કોશીનો પ્યાલો લઈ અંદર ટેબલ ઉપર મૂક્યો તો શાંતિ જાળી તમારી પાસે નીચું વળી ઉભાં હતાં, હાથમાં કાંઈક હતું. એ જોતાંજ મને ત્રાસ થયો. શંકા આવી અને ધીરે પણ ઉતાવળે પગલે આવી જોઈં છું તો હાથમાં પીસ્તોલ. સદ્લાગ્યે એમની નજર મારી તરફ નહોતી. આવીને મેં હાથને ઝપાટ મારી—ઝપાટ મારતાંજ પીસ્તોલ ફૂટી—ફૂટતાં તો મારા હોંશકોશ ઉડી ગયા. મને તો એમજ લાગ્યું કે તમને વાગી. જે તમને ઉઠાડવા ન રહ્યો હોત તો થઈ રહ્યું હતું, પણ... પ્રભુએ બચાવ્યા. ભાઈ ! જરા કોશી પી લ્યો. જાગૃતિ આવશે.”

જીવનલાલે કોશીનો પ્યાલો હાથમાં લીધો. રાત્રિના વિચાર હજી શમ્યા નહોતા. તેમાં આ બનાવે તેના હૃદય ઉપર માઠી અસર કરી. પોતાનીજ પત્ની પોતાનું ખૂન કરવા આમ તૈયાર થશે એવું તેણે સ્વપ્ને પણ ધાર્યું નહતું. નવલકથાઓમાં, ડિટેક્ટીવની વાતમાં, વિલાયત વગેરે દેશમાં, આવા બનાવ ઘણીવાર બનેલા વાંચ્યા હતા; પણ શાંતિ—એકલી બહાર જતાં બીનાર શાંતિમાં આવી હિંમત હશે, તેમ એને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ આવ્યો નહોતો.

પીસ્તોલના અવાજે આખા ઘરમાં ગભરાટ ફેલાવ્યો. અવાજ સાંભળતાંજ એમ થયું કે મહાત્માના કોપની શરૂઆત થઈ ! શું થયું ? ક્યાંથી અવાજ આવ્યો ? તેની પૂછપાછ થવા માંડી. શાંતિ

સઘળું સાંભળતી હતી અને જેમ જેમ સમય જતો ગયો તેમ તેમ તે પોતાના કૃત્ય માટે પરતાપ-ગભરાઇ. આ કામ કાંઈ નાનું સૂતું નહોતું, પણ ખૂન કરવા યત્ન કર્યો હતો. એનો ન્યાય ઘરમાં થઈ શકે એમ નહોતો-એનો ન્યાય મહાત્માની સત્તામાં નહોતો, એનો ન્યાય તો ન્યાયાધીશની કોર્ટમાં થશે, જહાણું વાતાં પોલીસ આવશે, મહાત્માને, પોતાને અને માણસોને કેદ કરી લઇ જશે, હાથમાં બેડી પડશે. આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરની વહુને ફાંસી કે જન્મદેશનિકાલની સજા થશે. ઘરમાં પોલીસ આવશે, લોકોમાં-ન્યાતન્તમાં ફગેતી થશે. વાત છાપે ચઢશે. ભરકચેરીમાં કેદીના પાંજરામાં ઉભા રહેવું પડશે ને વફાલો-જજો-ના સવાલોના ઉત્તરો આપવા પડશે. આ બધા વિચાર ક્ષણવારમાં શાંતિને ઉપજતાં તે ગભરાઈ-રોષ; ત્યાં ખુલાસો સાંભળ્યો-‘જીવનલાલની પીસ્તોલ અકસ્માતથી ફૂટી હતી પણ તેથી કોઈને કાંઈ ઇજા થઈ નથી.’ હા, અકસ્માતથીજ ફૂટી હતી, વાત ખરી હતી. ઇજા થઈ નહોતી, એ પણ ખરું જ. આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરના પોતાનાજ ઘરમાં આ બનાવ બન્યો હતો એટલે કોઈની પૂછપાછ કરવાની હિંમત નહોતી અને એ વાત બંધ પડી.

‘મહાત્મા જય છે’ની યુમ સંભળાતાં ઘરનાં તમામ માણસો મહાત્માના દર્શનાર્થે તેમને વળાવવા બહાર નિકળ્યાં. ‘ભાઈ સાહેબ! મહાત્મા આપને બોલાવે છે’ આ શબ્દ સાંભળતાંજ ભગવાનજીએ જીવનલાલને ધીરેથી કહ્યું: “ભાઈ ! જશો તો તમને શાપ દેશે.”

જીવનલાલ ગભરાય એમ નહોતો. શું કરવું તેનો તેણે રાત્રિનો વિચાર કરી રાખ્યો હતો. મનુષ્યમાં શાપ આપવાની સત્તા નથી એમ એ માનતો હતો. બોલાવે છે ત્યારે ન જઈ આવવાપણું બતાવવું ઠીક નહિ, એમ ધારી તે બહાર નિકળ્યો. મહાત્માની ગાયબી ઉભી હતી. સર્વત્ર શાંતિ ફેલાઈ હતી. રાત્રિના બનાવ પછી ‘મહાત્મા શું કરશે-એ બીકે બધાનાં હૃદય ધડકતાં હતાં. કુંડુંબનાં

તમામ માણસો ટાળું વળી થરથરતાં ઉભાં હતાં. શાંતિ હજી અધાયે-લીજ હતી અને પથારીમાં પડી હતી. તેના હૃદયમાં એવી તો ખીક પેસી ગઈ હતી કે તે જરાયે ખોલતી નહોતી, તેમ બહાર જઈ મહાત્માનાં દર્શન કરવા તેની હિંમતજ નહોતી. મહાત્મા શો શાપ દેશે ? તેનું-તેના પતિનું-તેના કુટુંબનું શું થશે ? એજ વિચાર તેના મગજમાં થયાં કરતો હતો.

આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર મહાત્માથી જરાયે ડરતો નહોતો. તેના શાપનો જરાએ ભય નહોતો; છતાં હોંશિયારમાં હોંશિયાર છોકરાને પરીક્ષામાં કેવોએ પેપર હશે એ વિચારે પેપરનાં બંડલ ફાટતાં થતાં ચીરાડાની સાથે હૃદયમાં ચીરાડો-ધબકારો થાય છે, તેવી સ્થિતિ જીવનલાલની હતી. જીવનલાલને જોતાંજ મહાત્માના ભવાં ચઢ્યાં, ટટાર થયા અને તિરસ્કારથી ઠપકો આવવો શરૂ કર્યો. એક એક શબ્દ જાણે વજ્રપાત હોય—અગ્નિ હોય તેમ કુટુંબીઓ બળવા લાગ્યાં. જીવનલાલ કેળવાયલો હતો, એણે ધર્મનો અભ્યાસ કર્યો હતો. એ જાણતો હતો કે મનુષ્યમાં શાપ આપવાની સત્તા નથી. ઇશ્વરી સત્તા એનામાં આવે એમ નથી. મંગલમય પ્રભુ પોતાનાં બાળકોને નિરંતર આશીર્વાદજ આપે છે પણ કદિ શાપતોજ નથી. પ્રેમ-મનુષ્યપ્રેમ-દયા એજ એને ખુશ કરવાનાં—પ્રભુપૂજનાં સાધન છે; એટલે પછી આવા પ્રભુત્વના ઢોંગી મહાત્માના શાપથી ડરવાનું કારણ નહોતું. પરંતુ બહેમી સંસ્કારોમાં ઉછરેલો એટલે એનું હૃદય ધબકતું હતું. નાનપણથી બાળકોના કાનમાં ભૂત-પિત્રાશ-બાઘડો-એવા ભયપ્રદ શબ્દો નાંખ્યા હોય એટલે મોટી ઉમ્મરે, હિંમતવાન છતાં-સેનાના અધિપતિ છતાં અધારામાં ખીન્યાના અનેક દાખલા સાંભળ્યા છે; તેમ જીવનલાલનું હૃદય ગભરાતું હતું. મહાત્માને પગે પડી ક્ષમા માગવાનું મન થયું, પરંતુ પાછી હિંમત આવી, ટટાર થયો અને મહાત્માની સામે નિડરતાથી ઉભો રહ્યો.

મહાત્મા: “ દુષ્ટ ! આ ભક્તના ઘરમાં તું રાક્ષસ અવતર્યો છે. તારી પ્રતિષ્ઠા-તારું જ્ઞાન નિષ્પ્રયોજન છે. હજી પણ તને શુદ્ધિ નથી આવતી ? ક્ષમા માગ, એટલે પ્રભુ તારું કલ્યાણ કરશે. વિચાર, અંધ ! પશ્ચિમના સહવાસથી તારાં અંધ થયેલાં નેત્ર ઉઘાડ ! ”

જીવનલાલ જરા પણ ડગ્યો નહિ. એના હૃદયમાં પશ્ચાતાપ થતો હોય તો બોલેને. તે માત્ર ભવાં ચઢાવી મુગોળ ઉભો રહ્યો. કુટુંબી સર્વ ધૂનતાં હતાં.

મહાત્મા: “ તારી જીભ ઉપડતી નથી ! પ્રભુએ તારી જીભ સંજીવ કરી દીધી છે. તું મુગો થયો છે, તો મુગોજ રહે. તારામાં બોલવાની શક્તિજ નહિ રહે. જીભ જતાં-બોલવાની શક્તિ જતાં તને એમ લાગશે કે એ કરતાં મૃત્યુ આવ્યું હોત તો સાહેં થાત. તને મુગો જોઈ સહુ કોઈ તારાથી દૂર નાસશે અને પ્રભુની-પ્રભુના ભક્તોની અવગણના કરનારની આવલે થાય છે, એમ કહી સૌ તારી તરફ આગળી કરશે. ”

મહાત્માનો એકે એક શબ્દ વળ્લના ધા સમાન હતો, એકે એક શબ્દથી સર્વનાં ગાત્ર ઢીલાં થતાં હતાં. પરચરના પુતળા માદક બધાં ઉભાં રહ્યાં અને શાપ પૂરો થતાં દિગ્મૂઢ થયાં, વિજળીથી બળી ગયેલાં-ગામ થયેલાં હોય તેમ ઉભાં રહ્યાં. મહાત્મા પાલખીમાં બેઠા, પાલખી ઉપડી, પણ ઘરના એક પણ આદમીની મહાત્માને વળાવવા જવાની હિંમત ન રહી.

એટલા ઉપર ઉભેલો આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર. શાપ અને ધમકીની જરાયે અસર ન થઈ હોય તેમ નિડર ઉભો રહ્યો. મહાત્માનું આવું અપમાન કોઈ ઠેકાણે થયું નહોતું. મહાત્માએ જતાં જતાં ક્રોધપ્રિય આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર ઉપર ફેંકી. આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરે મહાત્માના મંડળને જતાં જોયું-જોયાંજ ક્યું. સ્ત્રીમંડળ-નોકર-ચાકર વગેરે, જીવનલાલના સામુંજ જોયાં કરતાં હતાં. એમને તો એમજ થયું કે મહાત્માનો શાપ લાગી ગયો અને આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર હમેશને માટે મુગોજ થયો.

માજી ધર્મિષ્ઠ હતાં, મહાત્માના આવા અપમાન માટે દિલગીર હતાં, ‘મહાત્મા માટે સર્વસ્વ આપવા તૈયાર હતાં, છતાં પોતાના પુત્રને શાપિત બેવા દિલગીર—દુઃખી બેવા રાજી નહોતાં. તેનો પુત્ર પ્રત્યેનો સ્નેહ જગૃત હતો, તેથી ભગવાનજીને પાસે બોલાવી પૂછ્યું: “ભગવાનજી ! બેતો ભાઈને બોલાવ ! એને કેમ છે ? જવાબ આપી શકે છે કે કેમ ?”

માજીનો હુકમ થતાં ભગવાનજી જીવનલાલ પાસે ગયો ને ધીરેથી બોલ્યો: “ભાઈ ! શાંતિભાભીને હવે જોડું ?”

જીવનલાલ શો ઉત્તર આપે છે, એ બોલી શકે છે કે કેમ, તે બેવા સૌનાં હૃદય અધીરાં હતાં —એકી ટશે બેતાં હતાં ને કાન માંડી સાંભળતાં હતાં. એમનું એવુંજ માનવું હતું કે જીવનલાલથી બોલાશેજ નહિ; પણ જીવનલાલ તો રોજના ગંભીર, શાંત, અને સ્પષ્ટ અવાજે બોલ્યો: “હા, જોડું ! અને અંદર જવા દે. ભુખી થઈ હશે—થાકી ગઈ હશે !”

આમ સ્પષ્ટ બોલતાં સાંભળી ગુરૂનો શાપ ન લાગ્યો, તે વાતે આશ્ચર્ય પામી સૌ એક ખીજનાં સામું બેતાં લાગ્યાં—શું કળિયુગ આવ્યો ? મહાત્માનું સત્ ગયું ? ગમે તેમ હોય પણ બધાનાં હૃદયોં હેઠે એકાં અને સૌ પોતપોતાને કામે વળગવા ઘરમાં ગયાં. ભવિષ્યમાં ગમે તે થાય પણ અત્યારે તો ગુરૂનો શાપ લાગ્યો નથી, એથી સર્વને શાંતિ થઈ. માતાનો જીવ ન રહ્યો, તે જીવનલાલ પાસે આવી: “ભાઈ ! દિકરા ! તારી હડીલાઈથી માફ જીવતર ધૂળ મળ્યું. તારી હડીલાઈથી આખા કુટુંબ ઉપર ઇશ્વરનો દ્રાપ એંચી લીધો. પરમેશ્વર કરે ને મહાત્માનો શાપ ન લાગે; પરંતુ તારી આખર નષ્ટ થઈ છે, તને હવે ખીજી કન્યા મળવાની નથી, હવે આપણા ઘરને કાઈ ગણે નહિ.”

પ્રકરણ ૧૭ મું

છૂટાં પડ્યાં

છોટાલાલ અને લીલીની વાતચીત નિષ્ફળ ગઈ નહિ. છોટાલાલે માનચંદ સાથે કમળાનો વિવાહ કરવાની યોજ્ઞા ના પાડી. યુનીલાલે પિતાને બહુ સમજાવ્યો, એની માએ ઘરમાં કંકાસ માંડ્યો, પણ 'કોઈનું કાંઈ ચાલ્યું' નહિ. યુનીલાલ પિતાના રક્ષણ તળે હતો અને 'પિતાનો શબ્દ એજ કાયદો' એ હિંદુ સંયુક્ત કુટુંબનો નિયમ વિસરી જઈ શક્યો નહોતો. ઓ પતિને આધીન છે, એ સુત્ર છોટાલાલે શિખવ્યું. કમળા હવે નિરંકુશ રીતે ગાડીમાં બેસી કલેક્ટરને ત્યાં જતી અને લીલીને મળતી. લીલી દસપંદર દિવસમાં લાતોલી જવાની હતી. આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર પણ થોડા દિવસમાં રજા ઉપર જવાનો હતો. એટલે કમળાને ઘર બહાર જવા આવવાનું રહેશે નહિ. માત્ર યુનીલાલના લગ્ન પહેલાં પ્રાયશ્ચિત્ત થવું જોઈએ, નહિ તો કમળાથી ન્યાત જાતમાં ફરાય નહિ !

કમળા જમી ખાઈ બપોરના લીલી પાસે આવતી અને લીલીને હિંદુસ્તાન સંબંધી પુસ્તકો વાંચી સંભળાવતી, હિંદુ કુટુંબ-હિંદુ રીતરિવાજ સંબંધના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપતી; પણ બરાબર નહિ. લીલીએ અનેકવાર કમળાને ઓરડામાં પૂર્યાની હદીકત પૂછી હશે પણ તે વાત તે ઊરાડતી.

હિંદુઓના જ્ઞાતિબંધન-સંસારજીવન માટે ઇંગ્રેજોનો સારો અભિપ્રાય નથી હોતો, એમ કમળા ધારતી. જનસ્વભાવજ એવો છે કે, પોતે જે વાતાવરણમાં ઉછર્યા હોય-પોતે જે રીતરિવાજ રાખતાં હોય, તે તરફ હમેશાં માનવૃત્તિ રહે છે, એટલુંજ નહિ પણ અન્ય કામ અને તેમાં પરદેશી, એ જાણુશે તો ટીકા કરશે-હસી કાઢશે, એમ માની એ સંગંધી પ્રશ્ન પૂછતાં વાત ઉરાડે છે અથવા મુગાં રહે છે. પરધર્મી અથવા પરકામની સાથે સંગંધમાં આવતાં અંદરનો સ્નેહ વધારવો હોય તો ધર્મ સંગંધી અથવા કામના રીતરિવાજોની ટીકા ન કરતાં સામાન્ય હિતના, મંગલમય પ્રભુનાં બંને બાળકો છીએ, એ વિચાર રાખી, ઉંચ નીચનો ભેદ દૂર કરી, અલગવા, વટલાવાનો વિચાર અલગ રાખી વર્તવું; તોજ અંતરનો ભેદ દૂર થશે-તોજ બ્રાતૃભાવ વધશે. કમળા-લીલી, હિંદુઓ આવા ને ઇંગ્રેજો આવા, એ વિચાર કરતાંજ નહોતાં. સામાન્ય પણ મહત્વની ટીકા શુદ્ધ હેતુથી કરતાં અને બંને જાહેનોજ છે એમ વર્તતાં.

કમળા લીલીને મળવા આવતી, તેમાં એક હેતુ જીવનલાલને મળવાનો પણ હતો. જીવનલાલ વિશુદ્ધ હતો, નિખાલસ માયાળુ અને અનુકંપાવાળો હતો. હિંદુ સમાજમાં પિતા સિવાય કમળાતું કોઈજ નહોતું અને એથીજ જીવનલાલને મળવા, એક મિત્ર તરિકે તેની આગળ હૃદય ખુલ્લું કરવા, તેની સલાહ લેવા કમળા તલસતી. છોટાલાલની મુલાકાતને બીજેજ દિવસે કમળા લીલીને મળવા ગઇ. લીલી કમળાનો અવાજ સાંભળી મળવા ધસી અને બંને એક બીજાંને ભેટ્યાં-રોયાં. બંનેના આનંદનો પાર ન રહ્યો. બપોરના ત્રણ વાગ્યા, એજ ઉપર ચાહ-બીસ્કીટ આવ્યાં અને કમળાએ વિના હરકતે-વિના શંકાએ ચાહ-બીસ્કીટ લીધાં. બંને પરવારી કાચ ઉપર પડ્યાં-કમળાએ એક મસિક લીધું. તે અંદરનાં ચિત્રો-લેખ ઉપર આંખ ફેરવતી એટલુંજ, બાકી એનું ચિત્ત બીજે હતું; પણ આસિસ્ટન્ટ

કલેક્ટરને બદલે કેપ્ટન હંટર આવ્યો. કેપ્ટન હંટર કમળાતું અંતઃકરણ કાંઈક સમજી શક્યો હતો અને વારે વારે જીવનલાલની વાત કાઢતો. કમળા યુરોપમાં કેળવાયેલી હતી, સ્વતંત્ર વિચારની હતી, વિશુદ્ધ હતી, કોઈ પુરુષ સાથે પ્રસંગે વાત કરતાં ગભરાય એમ નહોતી; છતાં એને હિંદુ પદ્ધતિ-મંત્રકારોને લીધે કિંવા એનામાં રહસ્ય રહ્યું છે, એમ જાણી પસંદ કરતી. નિના પ્રયોજને વારે વારે પુરૂષોની સાથે વાત કરવાનું-તેમના પ્રસંગમાં બહુ આવવાનું-તેમની સાથે હાહા હીહી કરવાનું-તેમની સાથે ફરવા હરવાનું તેને રૂચતું નહિ. કેપ્ટન હંટર કમળા સાથે વાત કરવા-કમળાને રીઝવવા યત્ન કરતો. મીસીસ મીલનના લક્ષમાં આ હતું અને એક હિંદુ કન્યાને કેટલું સોસવું પડે છે એ જાણતી હોવાથી એને કેપ્ટર હંટરની એ રીત ગમતી નહિ અને તેથી કમળાને હંટર સાથે એકાંતમાં કે સમક્ષ વાત કરવાની તક જ આવવા દેતી નહિ.

આજીજ મહાત્મા મદનમોહનજી ગુસ્સામાં ચાલ્યા ગયા હતા. તેમણે આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરને શાપ આપ્યો હતો અને શાપ સાંભળતાં, એ શાપના પરિણામનો વિચાર કરતાં સઘળાં કપ્યાં હતાં-ત્રાસ્યાં હતાં. ભગવાનજીને ઉત્તર મળ્યો ત્યારે સર્વના જીવમાં જીવ આવ્યો એ વાત ખરી, છતાં આખો દિવસ ખોલે છે કે નહિ. એ પ્રશ્ન કુટુંબનાં માણસો-નોકર પટાવાળા પાડાપાડોશીમાં થયાં કરતો હતો જીવનલાલને ખોલાવવા ખાતરજ પટાવાળો જોડા સાથે ઓફિસમાં કાગળ આપ્યા આવ્યો, એમને ખોલાવવા ખાતરજ ગાડીવાળાએ ગાડી ધોઈ નહોતી, એ ખાતરજ અરજદારોની સંખ્યા વિશેષ હતી, એ ખાતરજ બે ચાર મિત્રો-ન્યાતીલા એની પાસે આવ્યા હતા; પરંતુ જીવનલાલની ભાષામાં તેના ઘાંટામાં જરા પણ ફેરફાર થયો નહોતો. આ જોઈ સર્વને એમજ થયું કે એની પાસે વિલાયતી વિદ્યા એટલેજ મહાત્માનો શાપ લાગ્યો નહિ! શાંતિના મનમાં તો એમજ થયું કે આ ખોટું

થાય છે. જે મહાત્માનાં વચન ન ક્ષણે તો પછી લોકાની ધર્મ ઉપરની આસ્થા જતી રહેવાની. ગુરૂ મહારાજ-મંન્યાસીને કાણુ પૂજશે ? બધા નાસ્તિક થઈ જશે. એમ તો હોયજ નહિ. એ શાપ વહેલો મોડો લાગવાનોજ. એ તો અચાનકજ મુગા થશે. વળી એવી અશ્વા આલી કે જીવનલાલની સાથે વાત કરશે તે પણ મુગો થઈ જશે. આ અશ્વા એટલી તો સજ્જડ આલી કે માણ, શાંતિ, ગીરધરલાલ, ફાઈ કે નોકર જીવનલાલ પાસે જતાંજ નહિ. જાય તો ખોલવું પડેજે ! તે ખોલવું પડે તો મુગા થાયને ! આ અશ્વા-આ બીક પણ ખોટી પડી. લગવાનજ આખો દિવસ જીવનલાલ સાથે ખોલતો હતો; છતાં એની જીભ એવી ને એવી હતી. ખોરાક ખાતાં એની જીભ ઉપર ફાક્ષાં પડ્યા નહોતા, એને ગળે ચોરીયા આવ્યા નહોતા કે એનો ધાંટો ખેડો નહોતો; ટૂંકામાં એને કાંત્રજ થયું નહિ. જીવનલાલને પોતાને જૂના મંસ્કારથી કાંઈ શંકા થાય, પ્લેગના સમયમાં તાવ જેવું લાગે ને રખેને પ્લેગ થાય એ બીક રહે છે તેની, સહજ મંસ્કારજનિત બીક રહી, બાકી તે નિશ્ચિંત હતો. એને માત્ર એના માટે કુટુંબ નાહક ચિંતા કરી દુઃખી થાય છે એવી લાગણી થતી હતી. કુટુંબના માણસો એની તરફ ભયથી શાપિત હોય એમ જેતાં હતાં. શાંતિ શાંત હતી. પીસ્તોલની વાત જાણે બનીજ ન હોય તેમ તે નિશ્ચિંત હતી. એને હૃદયમાં તે વેળા પછી જરાએ લાગણી થઈજ નહોતી. વાંક બધો પતિનોજ છે. એમ તે માનતી અને બીજને મનાવતી.

ઘરમાં બનેલા બનાવથી-કચેરીના કામથી જીવનલાલ થાકી ગયો હતો અને હૃદયને આશ્વાસન મળે-હૃદય ખોલી શકાય, એવા સહવાસ માટે આતુરતા વધતાં લીલીને મળવા જવા ઈચ્છા થઈ. લીલી તેની બાળમિત્ર-હૃદયની દેવીની સાથે અડધા કલાકની વાતથી તેને નિઃમંશય શાન્તિ થવાની; પરંતુ લીલીને મળતાં લીલીની સમક્ષ પોતે ચુપકી રાખી શકશે ? પોતાનું હૃદય ખોલ્યા સિવાય-રજેરજ વાત કર્યા સિવાય

એનાથી રહેવાશે? મહાત્માનાં દર્શન કરવા શાંતિને જવા દેવામાં શો વાંધો હતો? યુરોપમાં પણ ધર્મશુરુઓને તો શું, પણ મહાન પુરુષોને સ્ત્રીઓ મળી શકે છે, તો પછી આવા ધર્મશુરુને જ્યારે એમની ઇચ્છા હતી તો પછી મળવા જવા દેવામાં શી હરકત હતી? એ પ્રશ્ન લીલી પૂછે તો શો ઉત્તર આપવો? અને એ ઉત્તર—ખુલાસો આપે ત્યાં સુધી શાપનું કારણ—શાપનું મહત્ત્વ સમજાય નહિ અને એ ન સમજાય તો પછી લીલી જીવનલાલને આશ્વાસન સલાહ પણ કેવી રીતે આપી શકે? આ બધુંએ થાય પણ લીલી એકલી ન હોય તો? શું કલેક્ટર તેના ઉપરી અમલદાર, મીસીસ મીલન કે કેપ્ટન હાંટરની સમક્ષ આવી વાત થાય ખરી? એ બધાંએ હોય વા ન હોય તો? કમળા હિંદુ એટલે તો મહાત્માના સર્વ ભેદ સમજવાની. એજ લીલીને કહી દે તો? હિંદુ માટે—ધર્મ માટે તેનો કેટલો હલકો અભિપ્રાય એસે! પોતાને માટે શું ધારે! ધર્મ સંબંધી—મહાત્મા સંબંધી કમળાના પોતાના શાએ વિચારો હોય! અને તેજ એને શાપિત માને તો! આ વિચારે જીવનલાલ લીલીને મળવા ન ગયો, અને ઘેર આવ્યો. કલેક્ટરને ત્યાં કમળાએ જીવનલાલની વાત જોયાજ કરી અને અંધાકાળ સુધી જીવનલાલ નજ દેખાયો એટલે નિરાશાથી તે ઘેર ગઈ.

બીજે દિવસે નિયમિત વખતે કમળા આવી, એટલે લીલીએ કહ્યું: “કમળા! જીવનલાલની ચીટ્ટી આવી છે. ગઈ કાલ રાતના તે ડિસ્ટ્રીક્ટમાં ઉપડી ગયા છે. ત્યાંથી આવી રજા ઉપર જશે, એટલે મને તો હવે તે મળી શકશેજ નાહું.”

કમળા: “રજા ઉપર! કેમ અચાનકજ!”

કમળાના ચહેરા ઉપર અનેક લાવો ફરી વળ્યા—એનું હૃદય ધબકવા લાગ્યું અને શરીર ધ્રુજ્યું; પણ લીલી તે ભેદ શકે એમ નહોતી. એ જાણી કમળા નિશ્ચિંત હતી.

લીલી: “તે ત્રણ મહિનાની રજા ઉપર જાય છે.”

કમળા: “ ત્યારે તો તમારા જતાં પહેલાં તેઓ આવશે ખરા.”

કમળાને ખરી વાત કહેવી કે કેમ ! તેના કામળ હૃદય ઉપર ધ્રા કરવો કે કેમ તેનો વિચાર કરતી લીલી બોલી: “ પણ તે પાછા અહિં આવે કે ન પણ આવે ! વખતે ખીજા છદ્ધામાં પણ જાય. વળી હું હાલમાં લાનોલી જઈ છું, ત્યાંથી પુના વગેરે સ્થળે જઈ મુંબાઈથી આરોગ્યારજ જવા ધારું છું.”

કમળાને આ સઘળા સમાચારો નવા જ હતા, એટલુંજ નહિ, પણ તેના સુખનો નાશ કરનારા હતા. લીલી જશે. જવાની તો હતીજ- પણ વિલાયત જતાં જતાં મળવાનો સંભવ હતો તે પણ ગયો. લીલી જશે પણ જીવનલાલ તો છે, તે આશાતંત્ર પણ તૂટી ગયો. તેણે સાંજ સુધી લીલીની સાથે રહી વાંચ્યું, વાતો કરી; પરંતુ કમળાનો ઉત્સાહ—કમળાના મ્હાં ઉપરનું તેજ જતાં રહ્યાં હતાં.

દિવસ પછી દિવસ જતો ગયો. પરગામ જવાનું હોય તો હિંદુ કે યુરોપીઅનને લુગડાં, ખાવાનું અને સુવાનું તો જોઈએજ. અને એ જાંઘએ ત્યાં સુધી સામાન બાંધવા મૂકવાનો હોયજ. કામળે પચીસ ટ્રંક હોય તો કામળે એક ટ્રંક, કામળે દસ રૂપીઆનું ચામડાનું પાકીટ તો કામળે જૂના લુગડાની ગાંસડી, કામળે નોકર પટ્ટાવાળા ઉપાડનારા હોય તો કામળે હાથે ઉપાડે—પણ જોઈએ એમાં ના નહિ. મીસીસ મીલન અને આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરનાં માછ સામાન બાંધવામાં મુંથાયાં. એક કુટુંબ એ ત્રણ મહિના માટે લાનોલી હવા ખાવા જતું હતું તો ખીજું કુટુંબ ઘણાં વર્ષે ધંધુકા—પોતાને વતન જતું હતું.

કમળાને ત્યાં આમાંનું કાંઈજ નહોતું. ચુનીલાલનું લગ્ન પાસે આવતું હોવાથી ન્યાતમાં પિરસવા માટે અથાણાં—પાપડ—વડી થતાં હતાં. ઘઉં વીણાતા હતાં. ઘર રંગાતાં હતાં. લુગડાં તૈયાર થતાં હતાં, કમળા અવાર સાંજ કામે લાગતી, છતાં લીલીને ત્યાં જવા નિકળતી એ વખતે અને આવતી તે વખતે એની મા ‘આવડી મેટી’

છોકરી છતાં વરકામ મારેજ કરવાનું રહ્યું ! સાસરે કાણ બાણે શી વલે થશે ? સાહેબ નથી મળવાનો કે છુટલેલ ને તોકરો કામે લાગે ! 'સાધવું' લસ છે અને બેનળા ફરતાં ફરે છે ! તારા જેવી છોકરીઓ તો જેવું ઘર કામ ઉપાડી લે, બે છોકરાંની મા હોય ! આ તો દુધેશ્વર જીવથું ત્યાં સુધી અમારે કરવાનું, જરાયે જ'પ નહિ. બાપે મોઢે ચઢાવી એટલે પછી શું બાપી રહે ! મોઢું ! આના કરતાં મોત આવ્યું હતા તો બેવું તો નહિ' એમ બળડતી.

આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર ડિસ્ટ્રીક્ટમાંથી આવ્યો અને ઘરમાં પેસતાંજ તેવું કુટુંબ તેના સામું જોઈ રહ્યું. મહાત્માનો શાપ લાગ્યો તો નથી ? એજ ભય હતો. એમાંનું કાંઈજ નહોતું. જીવનલાલની વાણીની મધુરતા, સ્પષ્ટતા જરા પણ ઓછાં થયાં નહોતાં. તેની ચિંતા, મુસાફરીને લીધે દૂર થઈ હતી, શરીર હજીપુજી હતું, એટલે મહાત્માના શાપની સહજ :પણ અસર થઈ જણાતી નહોતી. એ જોઈ પુત્ર વત્સલ માતાને આનંદ થયો. વિલાપત ગયો હતો, આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર થવાથી તે સાહેબ લોકાને ત્યાં જતો આવતો, ધર્મ ઉપર આસ્થા રાખતો, પણ મહાત્માને માનતો નહોતો એ ગમતું નહોતું. એ વાત ખરી છતાં પુત્રનું સહજ માથું દુઃખે કે સહજ બીભ્તું કાષ્ટ ત્રાંકું જોલે તો એનો જીવ જતો. એ પોતે ધર્માંધ હતી, તેથી હજી સુધી મહાત્માનો શાપ લાગ્યો નહોતો; છતાં કઈ ધડીએ લાગશે તેની ખાત્રી ન હોવાથી તે ફિકરમાં ને ફિકરમાં રહેતી. પોતાના પુત્રને હેમક્ષેમ પાછો આવેલો જોઈ માતાનું હૃદયવલાલ ઉભરાયું.

શાંતિએ પણ પતિને નિહાળ્યો, બોલતાં સાંભળ્યો; પણ તેને તો પતિ પ્રત્યેનો ભાવ નષ્ટ થયો હતો. સ્વર્ગના દ્વાર સુધી પહોંચેલો ને પાડનાર એજ હતો; એટલે એને તો મહાત્માનો શાપ કેમ ન લાગ્યો એજ ફિકર થયા કરતી.

જવાનું છે. ધણાં વર્ષે તો નહિ. પણ ઘણે વખતે ધંધુકાની ભાગેળ બોધશું. માણ ! નાનપણના ધંધુકાના દિવસો, રાણપુરથી ધંધુકાના ટપ્પા, ધંધુકાની નિશાળ, ગામ બહાર ફરવાની લહેર વગેરે સાંભરે છે. હોં ?”

માનું કામળ હૈયું ભરાઈ આવ્યું અને આંસુ છુછતાં બોલીઃ “દીકરા ! મને બધું સારું લાગે છે, પણ જો મહાત્માનો શાપ ન હોત તો મારા જેવું કોઈ સુખી નહોતું.”

જીવનલાલ : “એ ઉપર વિચાર કરવાની જરૂર નથી. એમ માણસોના શાપ લાગતા હશે ? ‘સતી શાપ દે નહિ ને શંખણીના લાગે નહિ.’”

માણ : “બેટા ! એવું બોલ નહિ. વિચાર થાય ત્યારે શબ્દો બોલાય ને બોલાય ત્યારે કાર્ય થાય. તો પછી શબ્દોથી કાંઈ થાય નહિ એમ કેમ કહેવાય !”

જીવનલાલ માતાની ધર્માધતા સમજતો હતો, એટલે એણે વાત ફેરવી : “માણ ! બધો સમાન બંધાયો ?”

માણ : “હા, ક્યારનોયે ! તારા જાપ અને કોઈ આગળ ગયાં છે ને ઘરઆર ઉઘાડી સાફ કરાવશે. વારૂ, પણ પેલા ખેતરની તકરારનું શું થયું ?”

જીવનલાલ : “મારી જગાએ કામ કરનાર એનો ફેંસલો આપશે.”

મા : “હાય ! હાય ! મુઝા ગોરા લોક તે એમાં શું સમજે ? એ તો તારેજ ચુકાદો સંભળાવવો બોધતો હતો.”

આ કહેવાનો શો ઉદ્દેશ હતો તે આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર સમજતો હતો. એણે ઉત્તરજ ન આપ્યો. તેણે પોતાના ઓરડામાં જઈ, ભગવાનજી આંદ્રિસના કાગળો જૂદા કાઢતો હતો તેને કાંઈ સૂચના આપી ગાડી મંગાવી કલેક્ટરને ત્યાં જવાની તૈયારી કરી.

આજની મુલાકાત હમણાં તો છેલ્લી હતી. મીસ લીલી, મીસ

ડેવીસ અને મીસીસ મીલન સાંજના લાનોલી જવાનાં હતાં. હિંદુસ્તાનમાં આફ્રિકાને સીપાઇ, કારકુન, પટાવાળા, મજૂર વર્ગને લીધે મુસાફરીમાં કોઇ જાતની હરકત આવતી નથી. હરકતમાં એટલીજ કે પ્રાથમિક કેળવણીના અભાવને લીધે આં લોકો ઉતાવળ-ગભરાટ કરી મૂકે છે અને સહેજ જવાબદારી તરફ ખેંચકાર હોય છે. કામ કરવામાં તેઓ જા્ય એમ નથી, માત્ર તેઓના ઉપર દેખરેખ રાખનાર જોઇએ. લીલી પોતે દેખરેખ રાખી શકે એમ નહોતી, તેમજ એતો પોતાનો સામાન પણ પોતે મૂકી શકે એમ નહોતું, એટલે તે તો કમળા સાથે વાત કરતી હતી. જીવનલાલનો પરિચય લીલીને એટલો ગંધો હતો કે પોતે અંધ છતાં તેનો પગ પારખી શકતી. જીવનલાલનાં પગલાં સાંભળી લોલી કમળા સાથેની વાત પડતી મૂકી હભી થઇ ને બોલી: “જીવનલાલ ! હું સાંભરી ખરી ! ડિસ્ટ્રીક્ટમાંથી આવી મળવા આવવાનું મન થયું ખરું ! મારા મનથી કે હવે આપણે નહિ મળીએ.”

‘હું સાંભરી ખરી’ એ શબ્દે જીવનલાલને ઢીલો કયો. ખાલ્યાવરનાની સહચરી, જીવનલાલની સહજ પણ માનાંમક ચિંતા કે શારીરિક દુઃખ વખતે રાત્રિ દિવસ વિલાયતમાં પાસે બેસનારી, જીવનલાલની આંખે જગત જોનારી લીલીના શબ્દો, લીલીના કામળા સ્નેહસુચક અંતઃકરણના હૃદયને ભેદી નાખે એવા શબ્દોથી જીવનલાલનું હૃદય ભારાઈ આવ્યું. લીલી જોઇ શકતી હોત તો તો જીવનલાલના હૃદયને દુઃખ દેવા માટે ક્ષમા માગત, રોઇ પડત, તેને હૃદય સાથે ચાંપત. જીવનલાલના મનમાં એમજ થયું કે લીલીની આગળ હૃદય ખોલું—રજેરજ વાત કહી દઉં અને ત્યાં મુઠ્ઠી હૃદયનો ભાર ઓછો નહિ થાય. પરંતુ કમળા પાસેજ હતી, એનાં દેખતાં પોતાના હૃદયમાં થતી વ્યથા કહી હૃદયની નિર્બળતા અતાવવી ઠીક નહિ, માની પાછો સ્વસ્થ થયો ને કમળાને વિનયપૂર્વક નમન કર્યું.

કમળા, લીલી અને જીવનલાલના મ્હોં સામું તેમના ચહેરા ઉપરના ભાવો સામું જોઈ રહી હતી અને જીવનલાલની આંખ મળતાં નિરાશ થઈને હૃદયભંગ થતો : લાગ્યો.

જીવનલાલના મ્હોં ઉપરની પ્રભાનો લોપ થયો હતો—તેની આંખનું તેજ નષ્ટ થયું હતું. કમળાને તેના ઘાંટામાં અવનવો ફેરફાર લાગ્યો. તેનામાં ઉત્સાહ—ઉમંગ, આનંદ—હાસ્ય સદાને માટે લુપ્ત થયાં લાગ્યાં. કમળા જીવનલાલની માનસિક સ્થિતિ—તેની વિટંબના સમજી નહોતી. તે કાંઈ કહેવા ઈચ્છતો હતો, લીલી એના હૃદયની સ્વામિની હતી એમ લાગ્યું અને તે પોતાની હાજરીથી ખંચકાય છે—તેમને મારી હાજરી—મારી જાત ગમતી નથી, એમ લાગતાં કમળા નિરાશ થઈ. જે જીવનલાલને મળવા કલાકોના કલાકો ખેંચી રહેતી, જેને મળવાજ લીલીને મળવાને બહાને આવતી, જેનો આનંદસૂચક ચહેરો જોતાં પોતાનો દિવસ આનંદમાં કાઢતી, જેનો મીઠો અવાજ તેના હૃદયમાં શાંતિ ફેલાવતો, જેની સલાહથી પોતાનાં દુઃખ વિસારે પાડતી અને ભવાર્ણવમાં જેને માર્ગદર્શક માનતી; તેજ જીવનલાલને પોતે ગમતી નથી—પોતાની હાજરીથી દુઃખ થાય છે જાણી, કામળ—નિર્દોષ, મંસારમાં પડવાનાં દુઃખો જેના ઉપર ઝડુમી રહ્યાં હતાં તે કમળા નિસ્તેજ—નિઃસત્ત્વ—નિરાશ થઈ. ગઈ વખત કેપ્ટન હંટર સાથે વાત કરતી હતી અને પોતાના પિતા સાથે હોવાથી જીવનલાલ સાથે વાત થઈ નહોતી, એ તો નહિ લાગ્યું હોય ? લીલી તો કારણ નહિ હોય ? ગમે તેમ હોય પણ કમળા અને જીવનલાલ અને મુગાં તો નહિ પણ ખુલ્લા દિલથી મળ્યાં નહોતાં—વાત કરી નહોતી. લીલી અંધ પણ સમજી શકતી, પરિચિત સ્ત્રીઓનાં હૃદય—ભાવે જાણી શકતી. લીલી આજે વસ્તુસ્થિતિ સમજી અને જે થાય છે તે સારું જ થાય છે એમ માનીને બોલી જ નહિ. હિંદુ મંસારમાં પુરૂષ અન્ય સ્ત્રી સાથે વ્રાતભાવ—મિત્રભાવ રાખી શકતો નથી. ઉમરલાપક કમળા, જીવનલાલની સાથે નિર્દોષ મનથી, માત્ર દુઃખી હૃદયને આશ્વાસન મેળવવા ખાતરજ વાત કરતી, છતાં

એ સંબંધ વધે તો એમની ન્યાતન્તમાં ટીકા-આક્ષેપ-એઆપ્પરું કારણ થઈ પડે. માટે હૃદયની કામળ લાગણીઓ-આ પુરૂષ ને સ્ત્રી વચ્ચે હિંદુ સંસારમાં તો નજ નમૃત થાય તો સાફ, એમ લીલી માનતી. જીવનલાલ વિવાહિત હતો, પત્ની હતી-ઓધેદાર હતો; તો પછી તેણે કમળા સાથે વધારે પરિચય ન રાખવો-પરિચય ન થાય, એમાં જ એના સંસારની શાંતિ છે. કમળા જેવી ઉમરલાંચક-વિલાયત જઈ આવેલી-ન્યાતન્તમાં અનેક અફવાઓનો ભોગ થઈ પડેલી છોકરીને કોઈ પરણવા તૈયાર થતું નહિ, તો પછી તેણે-કમળાએ આવી છૂટ લેવી એ એના સ્વાર્થમાં પણ નુકશાનકર્તા છે, એમ એ માનતી. પત્ની એ ઉત્તમમાં ઉત્તમ મિત્ર છે એવું કહેનાર હિંદુસંસારમાં મૂર્ખ મનાય છે. માતાના ગુજરી ગયા પછી ઉંમરલાંચક પુત્રી પિતાને ત્યાં બહુ રહી શકતી નથી-કારણ એટલું જ કે સ્ત્રી અને પુરૂષ એટલે પશુત્વનો જ સંબંધ હોઈ શકે, એમ હિંદુસંસારની માન્યતા છે. જાહેર સંસ્થાઓમાં-દેશહિતના કાર્યોમાં સ્ત્રીઓએ લાગ લેવાની ફરજ છે એમ સમજાશે, સ્ત્રીઓની સહાનુભૂતિ સિવાય-તેમની વ્યવહારિક મદદ સિવાય કંઈ અંધ શકશે નહિ-એમ મનાશે, બંને પક્ષને કેળવણી અપાતાં-ધાર્મિક વિચારો ઉત્તત થતાં પ્રભુને, પ્રભુપ્રેમને ઓળખતાં થશે અને નિઃસત્વતા બીજાને બદલે હિંમત-મનોબળ-શરીરબળ વધશે; ત્યારે જ એ મિત્રતા ઉદ્ભવશે-ત્યારે જ ગાંધીની માફક સ્ત્રીઓ સભાઓમાં ધૂજશે નહિ અને પુરૂષોને પણ વિચિત્ર નહિ લાગે. સ્ત્રીઓના નીતિબળ-માનસિક બળ માટે માન થશે અને ત્યારે જ લાગશે કે સ્ત્રીઓ પણ મિત્ર હોઈ શકે ! દુરૂપયોગ થતાં એવી કંઈ વસ્તુ છે કે હાનિકારક નથી ? તો પછી એટલા માટે એનો સદુપયોગ પણ કરવો નહિ-સદુપયોગ કરતાં ડરવું એ શા માટે ? જીવનલાલ અને લીલી વાત કરતાં, હતાં, તે વખતે કમળા નીચે મેળે-નિરાશ ચહેરે માંલખ્યા કરતી હતી. કમળાની સર્વ આશા નષ્ટ થઈલી લાગી-એના સૂર્યનો અસ્ત થઈ શકે.

જીવનલાલે ઉઠવાની તૈયારી કરી કહ્યું: “લીલી! આજ તમને મળતાં મને અતિશય શાંતિ થઈ! જીવનયાત્રામાં મુસાફરી કરવાનું નવું બળ આજે તમે આપ્યું.”

લીલી: “હે! ખરેખર! તમને શાંતિ થઈ? બળ આવ્યું? એમ હોય તો હું મારું જીવન—મારું હિંદુસ્તાન આવવું સફળ થયું માનું છું!”

જીવનલાલ: “પણ લાનોલીથી પાછાં ફરતાં તમે નહિ મળો?”

લીલી: “મને મળવાનું મન તો છે, પણ ક્યાં—ક્યારે મળીશું?”

જીવનલાલ: “મુંબાઈમાં. હું ખાસ કારણસર વધારે રજા લેવાનો છું.”

લીલી: “તમે થોડા દિવસ લાનોલી નહિ આવો?”

જીવનલાલ: “ના. અગવડો ઘણી છે.”

બંનેએ એક બીજાના હાથ મિલાવી શેકહેંક કરી. બંનેના નેત્ર ભીનાં થયાં હતાં. અને તેમના ભાવો વિજળીના બે તારની માફક બે થવાથી એક બીજાના હૃદયમાં વહેતા હતા.

જતાં જતાં અંતઃકરણથી કે વિવેક ખાતર જીવનલાલ કમળા પાસે ગયો ને બોલ્યો: “કમળા! આપણે તો કોઈ દિવસ ગમે તે જગ્યાએ, ગમે તે સ્થિતિમાં મળીશું.”

લીલી: “આપણા બંનેનું સામાન્ય સ્નેહસ્થાન કમળા છે. નહિ વાર?”

આટલું બોલતાં જીવનલાલને સહજ સ્મિત આવ્યું, પણ બીજી પક્ષે તેણે નિશ્વાસ નાંખ્યો. આજ કમળા અને પોતાની વચ્ચે જાણે પડદો પડતો હોય, કમળા હંમેશને માટે જતી હોય એમ ભાસ્યું અને હૃદયની લાગણી ન જણાય—ન જણાવવા એકદમ ફરી ગયો—ચાલ્યો ગયો.

લીલીએ જ્યારે હિંદુસ્તાન આવવાનો પહેલવહેલો વિચાર કર્યો ત્યારે તે એમજ ધારતી હતી કે જીવનલાલની મિત્રતા એવીને એવીજ રહેશે અને હૃદય તો એવુંજ હતું; છતાં આવ્યા પછી એમ લાગ્યું

કે સ્નેહસાંકળમાં એક કડી ઓછી છે. વિલાયતમાં જીવનલાલ લીલીનો કુટુંબી હોય એમ એની સાથે એસતો હતો. પોતે હિંદુ છે અને લીલી વિદેશી છે—યુરોપીઅન છે, એમ એના સ્વપ્ને પણ ત્યાં નહોતું. એની સાથે ચાહ પીતાં કે એની સાથે ખાતાં પીતાં જરાએ સંકાચાતો નહિ. માત્ર દારૂ-માંસ ભક્ષણ નહોતો કરતો અને લીલી પણ એ મતની ધર્મ હતી. ધર્મ સંબંધી મૂર્તિપૂજનના સંસ્કારો છતાં ખતેમાં ભેદ નહોતો. તેજ જીવનલાલ હિંદુસ્તાન આવ્યા પછી બદલાઈ ગયેલો લાગ્યો. લીલીના સ્પર્શથી લીલીની સાથે ચાહ પીતાં પણ તે અલગતો હોય એમ લાગ્યું.

લીલી હિંદુ અને યુરોપીઅન વચ્ચેનો ભેદ ભૂલી જવા—છેજ નહિ એમ માનવા બહુ યતન કરતી; પરંતુ હિંદુસ્તાન આવ્યા પછી એ ભેદ વધારે મજબૂત લાગ્યો. કાઠનું ખાવા પીવાથી—કાઠને ખાતાં એસતાં—અન્ય કામની સાથે ખાતા પીતાં પતિત યવાય છે, એવી પીતાં અડકવાથી મુસલમાન પારસી યુરોપીઅનની સાથે ખાવા માન્યતા છે, ત્યાં મુઠી એકતા થવાનો સંભવજ નથી, એમ તેને લાગ્યું. આ સંબંધી અને વચ્ચે અનેકવાર વાત થતી, સારે જીવનલાલ એટલુંજ ખોલતો કે:

“લીલી ! લીલી ! તમે અમારી હિંદુઓની રીતભાત—ન્યાત નતની વિટંબના નહિજ સમજી શકો !”

શું યુરોપ અને હિંદ કદીજ સંયોગજશે નહિ ? માંસ ભક્ષણને ધર્મના વાંધા, વિદ્યાનો પ્રચાર થયેલા સ્વતંત્ર મતના યુગમાં મહત્વના નથી. જાપાનનો ધર્મ જૂદો છે, ભાષા જૂદી છે; છતાં યુરોપ સાથે વિચારમાં ને આચારમાં તે એકજ થતું જાય છે. પૂર્વ સંસ્કારો—પૂર્વના સિદ્ધિતિ, વાતાવરણમાં—મૂકવાની જરૂર નથી; પણ મનુષ્યને માટે, તેમ જા માટે ચાહી ન શકે ? મનુષ્ય મનુષ્યનું ખાતાં પીતાં કે અડકવાથી જા માટે પતિત થાય ? સાથે એસી જામતાં જા મારે હલકાં—નીચાં થાય ? તો લીલી સમજી શકતી નહોતી ! લીલીના હૃદયમાં આ વિચાર

આવતાં—એક ઇંગ્રેજને—ઇંગ્રેજ બાનુને આવે એવા આ વિચારો આવતાં તેણે નિશ્વાસ નાંખ્યો ને કમળાપાસે જઈ તેને પાસે લઈ બોલીઃ “કમળા ! હજી તું તો મારી પાસે છે ને ?”

લીલીના શબ્દે ફરી કમળાના હૃદયનો માર્ગ ખુલ્લો થયો. તે લીલીના બોળામાં માથું મૂકી ખુબ રોષ, એનું હૃદય હાથમાં ન રહ્યું. લીલી કમળાના દુઃખનું—ગ્લાનિનું કારણ સમજી, પણ તે, સંયોગે જોતાં આશ્વાસન આપી શકી નહિ. જીવનલાલની સ્થિતિ જોતાં કમળાની આશા—પોતે માની લીધેલી આશા—નિરાશાજ છે એમ તેને લાગ્યું. જીવનલાલ એવા સંસ્કારમાં ઉછર્યો હતો—એનું વાતાવરણ એવું હતું કે, લીલી ને કમળા, બંને સાથેનો સંબંધ હંમેશને માટે બંધ થવોજ જોઈએ. શાંતિ એની પત્ની હતી, એની સાથે એનું પાનું પડ્યું હતું. હાલના હિંદુજીવન પ્રમાણે પત્નીના સર્વ ધર્મ તે બળવતી. માનસિક જીવનમાં પત્ની મિત્ર હોઈ શકેજ નહિ—જરૂર નહિ. પુરૂષોને, માનસિકજીવન—ન્યુસપેપરો—કલઓ—પુસ્તકો—સંસ્થાઓને પુરૂષોદ્ધાર ગાળવાની છૂટ હોઈ સ્ત્રીઓ મિત્ર હોવાની જરૂર નથી. લીલી અને કમળા જેવી કેળવાયેલી—પવિત્ર સંસ્કારવાળી સ્ત્રીઓ સાથે ફરી શકાય —એ બનવુંજ અશક્ય છે; તો પછી કમળા જીવનલાલને વિશ્રામસ્થાન ગણે એમાં એનોજ દોષ. તે હજી કુંવારી છે, લીલી ગામમાં છે અને એનો પિતા હયાત છે; ત્યાં સુધી તો ઠીક, પણ પછી ? વિવાહિત કમળાના પશ્ચિમના વિચારો—હિંદુસ્તાનની પૂર્વની મહિલાઓએ જીવતો—ધરમાંજ ગાળવાનાં ! એને બહાર જવાની, પુસ્તકો વાંચવાની જગતના મહાન બનાવો જાણવાની, કે ભવિષ્યની પ્રગ્નની સામાજિક —માનસિક—નૈતિક વૃત્તિઓનો વિકાસ કરવામાં સ્ત્રીઓનો હક્ક છે એવી, બધી અનુકૂળતા, મળી શકશે કે કેમ તે તેના ભવિષ્યના પતિના વિચારો ઉપર છે, તો પછી શા માટે નિરાશ થવું ? શા માટે આકાશ કુસુમવત્ અપ્રાપ્યની આશા રાખવી ?

વખત જતાં અંધ પણ પ્રેમાળ લીલીને હાથ ફરવાથી કમળાનાં ફૂસકાં ઓછાં થયાં—સ્વસ્થ થઈ તે ઉભી થઈ. જે લીલીએ હિંદુ કન્યાના અંધકારમય જીવન ઉપર પ્રકાશ પાડ્યો હતો, તેનો કદાચ હંમેશને માટે વિયોગ થશે; એમ માની બંને ભેટયાં—હૃદય હૃદય સાથે મળ્યાં. માતા પુત્રીને, બહેન બહેનને, મિત્ર મિત્રને ભેટે તેમ ભેટયાં, બંને નિરાશ થયાં હતાં; છતાં એક બીજાને હૃદયની વાત કહી શકતાં નહિ. લીલી વિલાયત જશે એટલે એતું મ્હોં તો ન જ જોવાનું, પણ એની સાથે પત્ર વ્યવહારદ્વારા જે હૃદય ઉઘાડવાનું સાધન હતું તે પણ કદાચ અંધ થાય તો ? તે તો તેને મળનારા સ્વામી ઉપર હતું.

હિંદુ રિવાજ પ્રમાણે કમળા હવે જીવનલાલને મળી શકશે નહિ અને વિવાહિત થયા પછી મળાય કે નહિ. તે પણ ભવિષ્યના સ્વામીના વિચાર ઉપરજ. લીલી વિલાયત જવાની એટલે કમળાને આજની મુલાકાત કદાચ છેલ્લીજ નીવડે. લીલી પોતે પત્રવ્યવહાર કરવા, સલાહ—શાંતિ આપવા ઉત્સુક હતી, પણ તે પત્રો વિવાહિત કમળાને મૂળશે ખરા ? એ પત્રો એને સુખ કરવાને બદલે દુઃખ તો નહિ કરે ? કમળા જીવનલાલની સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવવા ઉત્સુક હતી, પણ એ પત્રવ્યવહારની જગતને ખબર પડતાં ને પડવીજ નોંઘએ—તો એનો સંસાર સુખમાં જશે ખરો ? શાંતિને ઈર્ષ્યા નહિ આવે ? જનસમાજમાં એના ચરિત્ર ઉપર આક્ષેપ તો નહિ આવે ! આવા આવા વિચારે બંને કામળ હૃદયની બાળાઓ નિરાશ થઈ, પણ પોતાની મુંઝવણ એકબેકને કહી શકી નહિ. આમ છતાં કમળાથી રહેવાયુ નહિ એટલે એતો બબડી ઉડી:

“લીલી ! મારા પિતાએ મને શું કરવાને કળવણી આપી ! મને વિલાયત શું કરવા મોકલી ? ખરેખર, હિંદુ માખાપોએ જાહેર હિંમત ન હોય તો પુત્રીઓને કળવણી ન આપવી, તેમની સુદ્ધિને

વિકાસ નજ કરવો, તેમની દષ્ટિ મંચોદાનું ક્ષેત્ર ન વધારવું. એમને અહીં રાખો, તેમાંજ તેમનું શ્રેય છે. મને લાણીવી નહોત, મને ઉચ્ચ સંસ્કારોમાં મૂકી ન હોત, તો મારી ખીજ બહેનો માફક હું મુખી હોત—મારું જીવન મુખી થાત. અમારું સુખ શેમાં છે તે તેઓ જોઈ શકતાં ન હોય કે તે પ્રમાણે કરી શકતાં ન હોય; તો બહેતર છે કે અમને કેળવણીજ ન આપવી.

લીલી: “કમળા ! ગાંડી ! શાંત થા ! ધીરજ રાખ.”

કમળા: “શાંતિ ! ધીરજ ! હવે ક્યાં સુધી ? લીલી ! અમારાં—હિંદુ કેન્યાનાં દુઃખો તમે સમજી શકવાનાં નથી. તમે જાઓ છો, ખીજ કાઢ સાથે વાત થાય એમ નથી. અહીંનું વાતાવરણ એક છે, ઘેર જઈ છું ત્યાં ખીજીજ વાતાવરણ છે. તમારું કહેવું મારી માને મન ખોરું છે, એનું કહેવું તમને—મને ક્યતું નથી. મારે માના કલા પ્રમાણે, વૃદ્ધ અજ્ઞાન પતિને પરણવું કે બુદ્ધિના વિકાસ પ્રમાણે—તમે ને જીવનલાલે આપેલા વિચારો પ્રમાણે—ઉચ્ચ જીવન ગાળવાની લાક્ષણ રાખવી ?”

સ્નેહબદ્ધ લીલી હિંદુ જીવનની જળમાંથી બહાર નીકળી ન શકેલી લીલી, શું ઉત્તર આપે ? બંને દુઃખી હૃદયો મુગાંજ રહ્યાં. અંધ અને દેખતી આળાઓને સર્વત્ર અંધકારજ લાગ્યો ! તે રોતાં રોતાં—ફૂસકાં ખાતાં ખાતાં—એક ખીજને ખભે માથું મૂકી પડ્યાંજ રહ્યાં.

પ્રકરણ ૧૮ મું

યાત્રા !

ચોમાસું તદ્દન કોરું ગયું હતું. હિંદુસ્તાનમાં-ગુજરાતમાં મોકોને પાકનો આધાર વરસાદ ઉપરજી રાખવાનો હોવાથી વરસાદની તાલુ પડતા હોશકાશ ઊડી જાય છે. કનાલ-કુવાની અવસ્થા ન હોવાથી, કેટલીક રીતે ખેતી શકે એમ ન હોવાથી, એકાદ વરસાદને માટે રાહ જોતા એકા હોય છે અને જ્યારે વરસાદ ન આવે ત્યારે એમની ચિંતાનો-એમના દુઃખનો વિચાર દૂર એકલાને મુખાંધ જેવા શહેરમાં થઈ શકતો નથી. માછલોના માછલો મુઘી લીલા ઝાડનું થડ દેખાતું નથી, તાપે બળતાને 'હાથ' કરવા એક ઝાડનો છાંયડો મળતો નથી અને કંઈ સુકાઈ જવા છતાં ચોખ્ખું તો નહિ પણ મેલું પાણી પણ મળી શકતું નથી.

આપણા આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરની જમીન ધંધુકા-ધોળકા જીલ્લામાં હતી. આ વખત વરસાદ ન પડવાથી પાક કાંઈજ થયો નથી. કપાસ તાપમાં એમને એમ બળી ગયો. વરસાદ વિના શિયાળું પાક થાય કેમ? ગીરધરલાલ પાસે એ પૈસા હતા, જીવનલાલ પાસે સત્તા હતી. એટલે બળદો કે માણસો રાખી શકે એમ હતું; પણ પાણીનું શું કરવું? પીવાના પાણી માટેજ વેચા જોદતાં સવારથી બપોર સુધી ઉભા રહે, વાડકે વાડકે પાણી ઉલેચે, ત્યારે માંડ એકું થાય તો પછી

ઢોર ને ખેતર માટે પાણી ક્યાંથી લાવવું ? બિચારાં ઢોર-અમૃંખ્ય અવાચક ઢોર, ઘાસ પાણી વગર માર્યાં ગયાં. દુકાળને લીધે મુઝેલા ઢોરનો અગર ઢોરનાં ચામડાં—હાડકાંનો વેપાર વધ્યો. ગરીબ મુસલમાન ખોળ ચામડામાં ધનાઢ્ય થયા, ત્યારે ખેડુતો ભૂખભેગા થયા. બાળકોને વેચવા મંડયા. બાળકોને દૂધ પીતાં કર્યાં, ઘરબાર રાયરચીલું તજ મજુરી કરવા કે ભીખ માગવા નિકળ્યા. રેલ્વેથી અનાજ આવી શકતું, પરંતુ પાણી અને પૈસા ક્યાંથી લાવવા ? ગાયો ને ભેંસો નાશ પામ્યાં, દૂધ ઘીની અછત થઈ ને લોકો ભાગવા લાગ્યા. દુકાળનો ત્રાસ ખમનારને—નજરે જોનારનેજ લાગે અને તેજ સમજ શકે. મુંબાઈ જેવા શહેરમાં મયદાનીયા—એક્સેલ્સીઓર, ગેષ્ટરી, લેવી કે માથેરાનની ઘોડોઢોડમાં ફરનારને—સો, ખસો કે હજાર રૂપીઆ આપી કર્તવ્ય માનનારને ભૂખે મરવું, પાણી વગર શું કરવું, તેની ખબર નજ પડે અને જ્યાં સુધી તે અનુભવ નથી થયો ત્યાં સુધી અમૃંખ્ય પ્રાણીઓનાં દુઃખો ન સમજાય.

દુકાળ આખા પ્રાંતમાં હતો; છતાં ગીરધરલાલના ખેતરમાં પાકયું નહિ, ગીરધરલાલનાં ઢોર-ખેડુત હેરાન થયાં તે માટે, લોકોમાં—કુટુંબમાં એવો વહેમ આવ્યો કે મહાત્માના શાપને લીધેજ આ હેરાન ગતિ ભોગવવી પડે છે. વળી આ સંકેત આટલેથીજ પડે તો સાફ ! આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરને આ વહેમ નહોતો એ વાત ખરી, છતાં સંસ્કારે-જનિત શંકા કદી કદી થઈ આવતી. કગવાનજ કહી શકતો નહોતો, પણ તે, તે વહેમને માનતો અને જીવનલાલની હડીલાધને લીધેજ આ દુઃખ ખમવું પડે છે એમ એ ધારતો. કુટુંબમાં માણ, ક્રોધ ને શાંતિ નો ખાત્રીપૂર્વક માનતાં કે આ મહાત્માના શાપનું જ પરિણામ છે !

દિવસ ઉપર દિવસ જતા ગયા તેમ ચિંતા વધી. ખેતરમાં પાક નો નહોતો, પાણી નહોતું. તેમાં ખેડુતને એકનો એક છોકરો મરી ગયો. ગીરધરલાલ રાણપુરથી આવતા હતા ત્યાં ટપ્પો ઉઘો વળ્યો ને માંડ

માંડ બચ્યા. માછને તાવ આવ્યો, શાંતિને ગુમડાં થયાં, ઘરમાં સાપ વીછી નિકળવા મંડ્યા. આ બધાનું કારણ આપણા આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર ! એને લીધેજ મહાત્મા ક્રોધ્યા અને શાપ દીધો. 'એકતે પાપે આખું વહાણ ડૂબે' છે એમ થયું. આ દુઃખમાંથી મુક્ત થવાનો એકજ ઉપાય છે. યાત્રાએ જવું, કાશીવિશ્વેશ્વરનાં દર્શન કરવાં અને તેમાંથી જીવન-લાલે તો ખાસજ. યાત્રાએ જતાં ગંગાસ્નાન ને બ્રહ્મભોજનથી ધર્મરતો કોય એછો થશે, કુટુંબમાં શાંતિ થશે, અને આવતે વર્ષે પાક પણ સારો થશે. આ દરખાસ્ત કુટુંબે ઉપાડી લીધી. હિંદુઓમા અનેક ગૃહવિટબનાને લીધે જીવનપદ્ધતિને લીધે, અને કેટલીકવાર અનુકૂળતાને અભાવે ઉન્હાળામાં કે શિયાળામાં હવાફેર માટે દરિયા કિનારે કે શિતળ ટેકરી ઉપર જવું બનતું નથી. ધનાઢ્ય શેઠીયાઓ અને ઉચ્ચ નોકરીઆતો હવા ખાવા જાય છે પરંતુ તેઓ એકલાજ. તેમનું સ્ત્રીમંડળ ઘર જંગળ છોડી શકતું નથી, છોડવી ગમતી નથી અથવા સ્ત્રીમંડળ

સામાન્ય રીતે અજ્ઞાન હોવાથી પુરુષવર્ગ પોતાને હરવાફરવામાં, કલભોમાં કે સહેલ સપાટા કરવામાં સ્ત્રીઓ વિધ્નરૂપ થશે માની સાથે લેતા નથી. ગમે તે કારણે પણ હવા ખાવાની તે પદ્ધતિ આપણામ એટલી બધી પ્રચલિત નથી. વળી તે બહુજ ખર્ચાળ હોવાથી સામાન્ય વાકેમાં હવે પણ પ્રચલિત થશે કે કેમ તે શક છે. પરંતુ યાત્રાનું નામ દેતાં નવા તેમજ જૂના વિચારનાં મનુષ્યો એક પગે થાય છે. યાત્રામાં ખર્ચ થાય છે, વખત જાય છે છતાં હવાખાવાના સ્થળમાં અમુક પદ્ધતિએ રહેવાની ખાવાની જરૂરમનાતી હોવાથી જે ખર્ચ થાય છે, તે ખર્ચમાંજ યાત્રામાં જૂદા જૂદા સાગ જોવાય છે, જૂદા જૂદા લોકોનો અનુભવ થાય છે અને તે સાથે સામાન્ય તેમજ પૈસાદાર લોકો પોતાની સ્થિતિ અનુસાર રહી શકે છે. ધર્મને બહાને સ્ત્રીઓ ઘર બહાર જઈ શકે છે, સ્વતંત્રતાથી હરીફરી શકે છે અને એમનાં સરીર અને મન પ્રકૃષ્ણિત થાય છે. ધગરૂતે કિંવા ગાડીમાં, જૂદા જૂદા ગામનાં નદી તળાવ-દરિયા-ટેકરા

વિગેરેથી સૃષ્ટિસૌંદર્ય જોવાની તક મળે છે, બજારમાં નિરંકુશ ફરી શકે છે અને દેવદર્શન કરવામાં દિવસો ક્યાં બન્ય છે, તેની તેમને ખબર પણ પડતી નથી અને પોતપોતાના સંસ્કાર પ્રમાણે શુદ્ધિ અનુસાર ઇશ્વરને ઓળખવા-ઇશ્વરને સંતોષવા અને પવિત્ર જીવન ગાળવા યત્ન કરે છે. યાત્રાનો સામાન્ય ઉદ્દેશ આ હોય છે અને આ કુટુંબના આ ઉદ્દેશ ઉપરાંત મહાત્માના શાપનું બળ ઓછું કરવા, શાપના ભયથી દૂર થવા અને શાપની ચિંતા દૂર કરવાનો પણ એક વધુ ઉદ્દેશ હોય.

એક સમય એવો હતો કે કાશી જવું એ કેવળ પૈસાદારનું જ કામ હતું. મહિનાને મહિના પગ રસ્તાની મુસાફરી કરી અનેક વિટંબના ભોગવ્યા પછીજ યાત્રા થતી. અને એ યાત્રા એટલી તો મહત્વની ગણાતી કે યાત્રાએથી આવનારને સામા ભાગોળે-અથવા અમુક ગાઉએ કે છેવટે સ્ટેશને લેવા જનારને અરધું પુણ્ય મળે છે એમ મનાતું. એજ કાશી હવે લગભગ છત્રીસ કલાકની અંદર જઈ શકાય છે. સામાન્ય વર્ગના મનુષ્યને ઇચ્છા થાય તો દસ-પદર કે બહુ તો વીસ રૂપીઆમાં ગંગાસ્નાન કરી તે જીવન સફળ કરી શકે છે.

વિલાયતનો પવન ખાધ આવેલો આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર યાત્રાનાં ફળ સમજતો. સૃષ્ટિસૌંદર્યદ્વારા ઇશ્વર ઓળખાય છે. મનુષ્ય પ્રેમદ્વારા ઇશ્વર સમજાય છે, એમ સમજતો હોવાથી એને પણ યાત્રા લાભદાયક લાગી હતી. રજા હતી એટલે ખીજી રજા લેવાની જરૂર નહોતી. આખું કુટુંબ અને તે સાથે એકાદ એ સગાવહાલાં ને એએક ડોસીઓ યાત્રાએ જવા તૈયાર થયાં. ઘરની ગાડી હતી એટલે રાણપુર સુધી બળદ ગાડીઓ જોડાઈ. મૂળ તો ગીરધરલાલ ગામમાં પ્રતિષ્ઠિત અને ખીજું જીવનલાલ આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર, એટલે ગામના સંભાવિત ગૃહસ્થો, મામલતદાર, મુનસફ, તક્ષાટી ને ફોજદાર થોડેક સુધી વળાવવા આવ્યા હતા. 'અમારા તરફથી જત્રા કરજો'—'સુખ સમાચાર

લખને '—' પધારને સાહેબ '—' ઘરની શીકર ન રાખશો '—ના શબ્દો કાને પડતા હતા. વળાવવા આવેલું મંડળ પાછું ફર્યું. ગાડાંમાંથી આબુઆબુ તાપે તપતાં, એક ઝાડ કે છોડનું હુંહું નથી એવાં, ખેતરો નજર આગળ તરતાં આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરને ખેડૂતોના દુઃખોનું ભાન થયું ને ઘડીવાર એમ થયું કે રત્ન ન લીધી હોત તો ગામડામાં જઈ લોકોની સ્થિતિ જોઈ શકત. દુકાળના વખતમાં ગરકાર રત્ન આપવા હા ના કરે છે તે યોગ્યજ છે એમ એથી તેને ક્ષણવાર લાગ્યું.

રાણપુર આવ્યું, સામાન ઉતાર્યો, નાસ્તો કર્યો અને રેલ્વે સ્ટેશન ઉપર કસ્ટમ ઓફિસનું સર્ટીફિકેટ લીધું; જેથી વિરમગામ જકાત માટે હેરાનગતિ ભોગવવી ન પડે. રેલ્વેના અમલદારોની મદદથી સામાન જોખાઓ ને ગાડી આવતાં કુટુંબ કાશીની યાત્રાએ ઉપડ્યું. કાશી જવાનોજ ઉદ્દેશ હોવાથી ખીજે જવાનું નહોતું. એટલે તેઓ બારેબાર કાશી ગયાં. રસ્તાનો ચાક ને ગાડીની બદલાબદલીથી બધાં એટલાં કંટાળી ગયાં હતાં કે કાશીનું સ્ટેશન ઉતરતાંજ જ્ય વિશ્વેશ્વરજીય ગંગેની ભુમો સંભળાઈ. સ્ટેશનના ઝાંપા બહાર જતાંજ ચોખાઓ-તીર્થંગારો વીંટળાઈ વળ્યા, નામ-દામ-ગામ પૂછતાં એક ગોરના ચોપડામાં ગીરધરલાલના બાપનું નામ નીકળ્યું અને એ તીર્થંગારને સાં જવાનું નક્કી થયું. કાશી-પવિત્ર કાશીની સાથેજ એવા સંસ્કારો જોડાયેલા છે કે એ જોવાની-ગંગાના પવિત્ર પાણીમાં હાડકાં બોળવાની તપસ્યા વધે છે. ગોરને સાં સામાન મૂક્યો કે તરતજ સર્વ મંડળ ગંગાતીરે જવા તૈયાર થયું. કાશીની પથ્થરની ઢોળાવવાળી સાંકડી શલીઓ પસાર કરતાં, રસ્તામાં અનેક શંકરના મંદિરો જણાતા. આ કોનું—આ કોનું એમ પૂછતાં ગંગા તીરે આવી 'પહોંચ્યાં. ગંગાનો વિશાળ પટ, એમાં વહેતું જોસબંધ વારી—એના ઉપર ફરતી બોટો—સામે કિનારે વૃક્ષઘટા અને ગંગાના કિનારા ઉપર દેશપરદેશનાં વિચિત્ર ભાષા અને વેશવાળાં મનુષ્યો ફરતાં જોઈ આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરને

એમજ થયું કે હવા ખાતુના સ્થળમાં કાંઈ મન દશે, છતાં યાત્રા સ્થાનની મન તો ઔરજ છે. ચિંતા બેગા થતાં પહેલાં દાડકાં બોળવાની ઉત્કંઠાથી અનેક વૃદ્ધો ઠોડર ખાતાં, પુત્ર-પુત્રીઓના ખભે હાથ મૂકી નદી તરફ જતાં હતાં. કમખા કે ચોળીવિના પવનને લીધે ઉધડી જતાં શરીર છેડેથી હાંકતી-પાછળ પડતાં જોડરાંને હિતાવળે ચાલવા ધમકાવતી, આસપાસ પ્રાન્નણ બીખારીનાં ટોળાંથી કંટાળતી -અનેક સ્ત્રીઓ નજરે પડતી હતી. કાષ્ઠની પાસે દૂધની લોટી, કાષ્ઠની પાસે નળિયેર તો કાષ્ઠની પાસે વડાલાં-વડીલ પૂર્વજોનાં સંભાળી રાખેલાં અસ્થિની ડાખલીઓ હતી. સર્વ યાત્રાળુના મહોં ઉપર આનંદ દર્પ-ઉત્સાહ દેખાતો હતો. દેશમાં કાઈ આધિની પીડાથી તો કાષ્ઠ એકના એક પુત્રના મૃત્યુથી, કાષ્ઠ આસ્થાવસ્થામાં વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થવાથી તો કાષ્ઠ પત્નીના મૃત્યુથી, કાષ્ઠ દેવાની ચિંતાથી તો કાષ્ઠ ખીજ ઉપાધિથી ચિંતાગ્રસ્ત રહેતાં, તેજ આજે પોતાની સર્વ ચિંતા બૂલી ગયાં છે. પવિત્ર ગંગામાં સ્નાન કરી-કાશીવિશ્વેશ્વરનાં દર્શન કરી-આલોક તેમજ પરલોકમાં આત્માનું કલ્યાણ કરવા એટલાં ઉત્સુક હતાં કે ચિંતા-હિંસેગ-દુઃખ તેમની પાસે આવી શકતાં નહોતા. ધનાઢય જનો પ્રાન્નણને પ્રત્નભોજન કરાવી રૂપીઓ-કે મહેર દક્ષણ આપી સંતોષતા, તો ગરીબ માણસો પાછ આપી સંતુષ્ટ થતા અને ધન્ય તેમના અંતઃકરણની પવિત્રતાનો બૃખ્યો છે અને નહિ કે પેસાતો-એમ સમજતાં હતાં. તીર્થગેરો સાથે ને સાથે રહેતા. પૂર્વજોએ આપેલાં દાનની મીઠી વાતો કરી, વખત બગડતો જન્ય છે, શ્રદ્ધાનો લોપ થાય છે, એવું બબડતા યાત્રાળુની સ્તુતિ કરતા તેઓ પાછળને પાછળ આવતા હતા. આપણો આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર આ સૌ નિહાળતો. વિચારતો-ગંગા તીરે આઓ અને બધાંની સાથે કિનારેજ ગંગાસ્નાન કરવા નદીમાં પ્રવેશ કર્યો. ગંગામાં કુબડી, મારતાંજ-કુબડી મારી દૂર જોતાં-અનેક યાત્રાળુને નહાતાં જોતાં-સ્તુતિઓ સાંભળતાં-સૂર્યો-

દય થતો બોધ-હૃદયમાં આનંદ થયો અને આવા સ્નાનની મહત્તા હોય કે નહિ; પરંતુ મન શરીર પ્રકુલિત થાય છે-ધૃશ્વરનું અસ્તિત્વ સમજાય છે, એમ તો થયું. નદી-નીલોત્પત્તિ સઘળાં ઉભાં રહ્યાં, તીર્થગોરે આવી નદીપૂજા કરાવી અને શક્તિ અનુસાર તીર્થગોરને તીર્થદાન કયું. લાંથી સર્વ મંડળ સ્સ્તામાં અનેક મંદિરોમાં દર્શન કરવું કાશીવિશ્વેશ્વરનાં દર્શન કરવા ગયું. સમસ્ત હિંદુસ્તાનનું કેન્દ્ર-સ્થાન-ધર્મોત્સવનીના લોકહૃદયનું લોકહૃદયનું-કાશીવિશ્વેશ્વરનું મંદિર એવું મોટું નથી, એવું આકર્ષક નથી, એવું સુંદર કે સુઘડ નથી; છતાં તે અનેક જનોનાં હૃદય-માથું નમાવરાવવા સશક્ત છે તે તેના આત્માનો પ્રભાવ છે. ઓટલા ઉપર એક બાણુ શંકરની પૂજા માટે બીલી-ફૂલ લઈ અનેક માળીઓ ઉભા હતા, ત્યારે બીજા બાણુ શંકરનું નમણુ લઈ આહાણો મંદિરમાંથી બહાર આવનારને કંટાળો ઉપજાવતા હતા. દિવસ ને રાત્રિ વિશ્વનાથના મંદિરમાં ભીડ રહેતી અને તેથી દર્શન કરવા આવનાર શંકરની પીંડી નિહાળવા-થાંભલા ઉપર ચઢતાં હતાં; અને પીંડીની ઝાંખી થતાં, પાપીમાં પાપી છીએ અને પરમ કૃપાળુ મહેશ કૃપા કરો, એમ યાચતાં-યાચના સ્વીકારવામાં આવી છે એમ માનતાં-જીવિત ધન્ય ધન્ય ગણતાં.

શહેરમાં-મોટી પદવી મળ્યા પછી, ધર્મા-નોકરીમાં ગુંથાયા પછી, પશ્ચિમના સહવાસથી-કલણો વગેરેના સંબંધને લીધે કેળવાયેલા હિંદુઓ-કોલેજીઅન હિંદુઓની ધર્મ સંબંધી સ્થિતિ વિચિત્ર હોય છે. ક્રિશ્ચિયાનીટી કબુલ કરવા વૃત્તિ હોતી નથી-એમાં મહત્વ લાગતું નથી, એ ખરું; પણ હિંદુ ધર્મનાં તત્વો કરતાં ધર્મના વહેમો ઉપર તરી આવતા હોવાથી, ધર્મ તરફ દુર્લક્ષ રાખે છે, મંદિર-દેવ-દર્શન-યાત્રા જતાં શરમાય છે; એટલે ધૃશ્વર છે-ધૃશ્વરને માનીએ છીએ ' એટલુંજ કહેવામાં ધર્મનો તેમને મન સમાવેશ થાય છે.

સંસારસાગરમાં ચરે, મહાત્માના ભોગ થઈ પડે છે અને ધર્મ-ધર્મશ્વરનું અવલંબન ન હોય અને અગ્ધ સ્થિતિમાં જીવે ગાળે છે. આપણા આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરનું મન પણ એવું જ હતું. મૂર્તિપૂજા થોડી છે કે નહિ તેના તેણે વિચાર કર્યો નહોતો, સુધરેલી પ્રજા ના કહે છે, માટે એમાં કાંઈજ નથી એમ માનતો પણ તે સાથે ‘એકશ્વરવાદ’ શું છે તે સમજવા પ્રયત્ન પણ કર્યો નહોતો. પ્રાર્થના-સૃષ્ટિ દ્વારા-મનુષ્ય પ્રેમદ્વારા પ્રભુપ્રેમ ઓળખવા માટે વૃત્તિ થતી; પણ દૃઢતા-પૂર્વક યત્ન થયેલો ન હોવાથી જૂના અને નવા સંસ્કારનું યુદ્ધ ચાલતું હતું, ગંગામાં બધાંએ પૂજા કરી સ્નાન કરી માટે પોતે કરી, વિશ્વેશ્વરના મંદિરમાં બધાંએ માથું નમાવ્યું એટલે પોતે નમાવ્યું; પરંતુ આ સઘળું સંદિગ્ધ સ્થિતિમાંજ. યાત્રા પૂરી થઈ, સર્વનાં હૃદય સંતોષાયાં અને ઉતારા તરફ વળવાની તયારી થઈ. હજી એકાદ બે દિવસ અહીં ગાળવાના હતા, એટલે અભારે થોડા જાવાપીવાની તજવીજ કરવાનું નક્કી થયું.

મંદિરમાંથી બહાર નિકળવામાં જીવનલાલ પહોંચેલો હતો. તેની પાછળજ ભગવાનજી નિકળ્યો. મંદિરમાંથી બહાર નિકળતાં ગભરાતા હૃદયે ભગવાનજીએ જીવનલાલના ખભે હાથ મૂકી પાછળ મંદિરમાં એક ખૂણે પૂજામાં તલ્લીન થયેલા પુરૂષ તરફ નજર કરવા કહ્યું. જીવનલાલે પાછું ફરી જોયું તો મહાત્મા મદનમોહનજીને દીકા. તેઓ એક ખૂણામાં ઉધાડા શરીરે પાટલા ઉપર એકા એકા સંધ્યાવંદન કરતા હતા, કપાળમાં ભસ્મ લગાવી હતી, ધ્યાનમાં નાક ઝાલી ઓઠ ફફડાવતા હતા. મહોં આગળ આચમની, પ્યાલો અને તરભાણું પડ્યાં હતાં.

ભગવાનજી: “ભાઈ ! મહાત્માને જોયા કે ? એમણે આપણને જોયા નથી.”

જીવનલાલ: “ને જોયા હોય તોએ શું ? એ આપણ કરી શકે એમ છે ?”

ભગવાનજી: “ શાપ ! ”

જીવનલાલ: “ એથી વહેમીલી સ્ત્રી આવા રુ આપણે નહિ.”

એટલામાં લેદિની બીડનો ધક્કો થાય છે અને જીવનલાલ ધક્કે ચઢી બહાર નીકળ્યો તે સાથે ‘ભગવાનજી’ બહાર આવ્યો. જોને માટે માર્ગ કરાવવા સીપાઇઓ હટો-હટો કરતા, તેજ આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરને આજે ધક્કે ચઢતાં બંગલાની-ઑફિસર તરીકેની મગવડો સાંભરી અને મંદિરમાં કાંઈ વ્યવસ્થા થવા-કરવા વૃત્તિ થઈ. જીવનલાલ બહાર આવ્યો ને મહાત્માને વીસરી ગયો. સંધ્યાકાળે આરતી વખતે સર્વ દૂરી દર્શન કરવા આવ્યાં, દર્શન થયાં, લક્ષ્મણજીન થયાં. ખાધું અને રાત્રે સુવાની તૈયારી થતી હતી, ત્યાં માજીએ જીવનલાલને આધે બોલાવી કહ્યું: “ લાઇ ! તે’ મહાત્માને જોયા ! મે’ તો મંદિરમાં જોયા.”

જીવનલાલ: “ હા, મે’ ને ભગવાનજીએ જોયા હતા. કેમ ! કાંઈ ખીજો શાપ તો નથી આપ્યોને ? ”

માજી: “ દિકરા ! એવું ના બોલ ! માંડ માંડ આ પવિત્ર સ્થળમાં પાપ ધોવા આવ્યાં, છીએ, આવું બોલી પાપ શું કામ બાંધે છે ! મહાત્મા-જ્યાં આપણે ત્યાં એ-તો ભૂત-ભવિષ્ય બધું જાણે સાંભળે, માટે એવું બોલીશ નહિ.”

માતાના વહેમ-માતાની અંધશ્રદ્ધા ઉપર જીવનલાલને હસવું આવતું હતું, પણ તે ઠાવકોળ રહ્યો ને બોલ્યો: “ માજી તમે મહાત્માને મળ્યાં હતાં ? ”

માજી: “ હા ! મહાત્માએ કહ્યું છે કે ભૈરવનાથનાં દર્શન કરાવવા ભૂલશે નહિ. તારા ઉપર કૃપા કરવા શાપ ટાળવા આજીજી કરી. શાંતિ ઉપર પણ કૃપા કરવા, કુટુંબનું મહેલું ટાળવા વિનંતી કરી હતી.”

જીવનલાલ શંકા અને અનાસ્થાવાળા ચિત્તે બોલ્યો: “ ને જોમણે શું કહ્યું ? ”

માણ: “ અરે, મહાત્માને ક્રોધ હોતોજ નથી. એમણે કૃપા કરવા હા પાડી છે અને આમે ને આમે ભૈરવનાથનાં દર્શન કરવા આગ્રહ કર્યો છે; પણ મહાત્માએ કહ્યું છે કે ત્યાં તું ને શાંતિ એએજ જવું—ખીજનએ નહિ.”

જીવનલાલ: “ મારું પોતાનું મન તો કાંઈ જવાનું નથી, પણ તને દુઃખી કરવા વિચાર નથી થતો; મારેજ ભૈરવનાથ જવા હા પાડું છું. વારું ચાલો, અમે એ જઈશું, પણ ભગવાનજી સાથે રહેશે.”

માણ: “ ના, ભગવાનજીથી મંદિરમાં નહિ જવાય. એવું હોય તો એને સ્ટેશન ઉપર રાખજો. મહાત્માએ ત્રીજા કોઇને લઈ જવા તો કહ્યું છે. ને એ જાણે તો બધી મહેનત નકામી જાય.”

જીવનલાલ: “ મંદિરમાં એને નહિ લઈ જઈએ.”

માણ: “ એ ખરું, પણ મંદિર આગળ પણ એને ન લઈ જઈશ. દીકરા મારું માન. હવે અમે ઘરડાં થયાં. ઇશ્વરને ત્યાં જતાં પહેલાં કાંઈ સારો દહાડો આવે ને છોકરાને રમાડી લઉં તો બસ. ભૈરવનાથ કરે ને મારી ઉમેદ પાર પડે તો હું ખીજું લાગ કરવા આગ્રહ નહિ કરું. શાંતિ હજી નાની છે, પણ જો કાંઈ ન થયું તો આવતે વર્ષે તારે ફરી લાગ કરાંજ પડશે. મરણને કિનારે પડેલી માનું માને તો પાડ, આપ !”

જીવનલાલ સમજતો હતો, છતાં મા-જન્મ આપનાર-ભાણાવી ગણાવી આવી સ્થિતિએ લાવનારમા ના હૃદયભેદક શબ્દોનું તે ઉદ્ધંધન કરી શકે એવું નહોતું—ઉદ્ધંધન કરવા ઇચ્છા નહોતી—શાંતિને ભૈરવનાથ જવા વચન આપ્યું હતું અને સ્ત્રીઓની એવી ઇચ્છા કળિભૂત કરવામાં વિઘ્ન કરવા તેનું મન રાજી નહોતું. ભૈરવનાથનું મંદિર પાસે નહોતું, ત્યાં જવામાં મુશ્કેલી હતી. મંદિર પહાડમાં એકાંતમાં હતું; જતાં કેવળ સ્ત્રીઓને સંતુષ્ટ કરવા, એમાં શું જાય છે એમ માની ત્યાં જવા કબુલ કર્યું.

માણ: “ ને મહાત્માએ તારી વહુને પણ ત્યાં જઈ દર્શન કરી
ગાધા મૂકવા કહ્યું.”

જીવનલાલ: “ એણે મહાત્માને મળવાની કાંઈ જ રીત નહોતી.”

માણ: “ એમ કેમ ! એને લીધેજ મહાત્મા આટલા નરમ
થયા. એની નરમાશ ને આગળથીજ મહાત્માને તારા ઉપર
ક્રોધ કાંઈક રાખ્યો.”

જીવનલાલ: “ પણ મહાત્મા અહીં ક્યાંથી ?”

માણ: “ મહાત્મા દર વર્ષે તીર્થમાં ફરે છે અને ભકતો
મહાત્માને સાથે વ્રજ ફરવે છે. મોટા કાઉંસીલના મેમ્બરો ઓધ્ધેદારો
મહાત્માને પોતાને ત્યાં જ જ મહિના રાખે છે.”

પ્રકરણ ૧૯ મું

રસ્તામાં મુકામ

કાશીની યાત્રા પૂરી થઇ. માછના મનની મુરદ પાર પડી. શાંતિની ધર્મવૃત્તિ કાંઈ કાંઈ સંતુષ્ટ થઇ, ગીરધરલાલ-ફ્રેઇઝ વગેરેનાં જીવન સફળ થયાં અને હવે પાછા ઘર તરફ જવાની તૈયારી થઇ. ભગવાનજીને ઘેર જવા બહુ ઉમંગ હતો. યાત્રામાં આનંદ ન આવ્યો હોય, ઘર સાંભર્યું હોય અથવા તમિયત સારી ન હોય—ગમે તેમ પણ તેને ઘેર જવાનું મન થયું. તેણે જીવનલાલને કહ્યું: “ભાઈ! પરમ દિવસે આપણે ધંધુકા પહોંચી જઈશું, નહિ?”

જીવનલાલ: “હું હાલ ધંધુકે આવવાનો નથી.”

ભગવાનજી: “ત્યારે ક્યાં જવાનું છે?”

જીવનલાલ: “માછની ઝોવી મરજી છે કે મારે ભૈરવનાથનાં દર્શન કરવાં, તેથી ખીજવારાના સ્ટેશને હું ઉતરીશ, શાંતિ સાથે આવશે.”

ભગવાનજી: “ત્યારે તો સાથે લઇ જવાનો સામાન તૈયાર કરે. એ જગા પહાડમાં તે ઝેકાંતમાં છે. ત્યાં ગાડી નથી તેમ રસ્તામાં કાંઈ મળે એમ નથી એટલે ગાડાં પણ મળશે કે કેમ તે સવાલ છે.”

જીવનલાલ: “હાસ્તો! એ તૈયારી તો કન્વાનીજ. પણ ભગવાનજી! તારે આવવાનું નથી. માછની ઝોવી મરજી છે કે અમારે એએજ જવું.”

ભગવાનજી: “તો વિસ્મય ખમી ઉભો રહ્યો. થોડીવારે બોલ્યો: “ભાઈ! એકલા ન જશો! મને સાથે આવવા દો! તમે ભૂલ કરો”

છો. ભાળા છો ! તમને જરૂર પડે રાંધતાં આવડતું નથી તે
ગેરાન થશો. ”

જીવનલાલ હસ્યો, ભગવાનજીના સ્નેહ માટે-લાગણી માટે
માનવૃત્તિ થઈ ને બોલ્યો: “ તે બધું થઈ રહેશે, એ સાથે છે ને. ”

ભગવાનજી: “ તમને હરકત ન હોય તો હું ગાડીવાનની સાથે
ખેસીશ એટલે મંદિરવાળા મને ઝાળખશે નહિ. ”

જીવનલાલ: “ ના. ના. તું નિશ્ચિંત રહેજે. હું મારું સંભાળી
લાઉંશ. ”

ભગવાનજી: “ તો બીજવારાના સ્ટેશન ઉપર વાંટ નેંધશ, પણ
સાથે તો આવવા દો. ”

જીવનલાલ: “ એની હરકત નથી. મંદિર સ્ટેશનથી મોળ સત્તર
માઈલ દૂર છે ને અમે બીજે દિવસે તો પાછાં આવી પહોંચીશું. ”

નક્કી કરેલા કાર્યક્રમમાં ફેરફાર થાય એમ ન હોવાથી
ભગવાનજીએ સામાન તૈયાર કર્યો અને જીવનલાલને રસ્તામાં જરાયે
અગવડ ન પડે એટલો, પણ જરૂર પૂરતો સામાન તૈયાર કર્યો.

બીજે દિવસે સવારે સર્વે તૈયાર થયાં ને રેલ્વે ટ્રેનની મુસાફરી
શરૂ થઈ. ગપોરના એ ત્રણ વાગતાં બીજવારા સ્ટેશન આવ્યું અને
જીવનલાલ, શાંતિ તેમ ભગવાનજી ઉતર્યા. મુખ્ય સ્ટેશન નહોતું એટલે
ગાડી બહુવાર ઊભી રહેતી નહોતી; છતાં જીવનલાલ ફર્સ્ટ ક્લાસ
ઉતારે હોવાથી સ્ટેશન માસ્તરે ગાડી ઊભી રખાવી અને સરસામાન
ઉતારવા પૂરતો વખત મળ્યો.

માતાજીમાં અમુક રકમ મૂકવા-અમુક રીતે પગે લાગવા, વગેરે શિખામણ માણએ ગાડીમાં આપી-શાંતિએ સાસુની સલાહ ધીરજથી સાંભળી અને માતાજી જરાયે ન ક્રોધે તેમ વર્તવા દ્રઢ નિશ્ચય કર્યો.

જીવનલાલ ને શાંતિ ગાડીમાંથી ઉતર્યાં. માણ બહારીએ ઉભાં ઉભાં અંતેને શરીર સંભાળવા-દર્શન કરવા-ઘેર હેમક્ષેમ વહેલાં આવવા-પત્ર લખવા, આંસુ લહોતાં-બુમો પાડી કહેવા લાગ્યાં. ગાડી ઉપડી અને મારવાડના અરણ્યમાં, ક્ષણવાર ગાડી આવે ત્યારે મંગળ ચર્ચ પડતા સ્ટેશન ઉપર આ ત્રણ ઉતારોએ અને છૂટાછવાય બીજા બે ત્રણ ઉતાર એકલા રહ્યા. ગાડી ઉપડતાં જીવનલાલ ગાડી સામું જોઈ રહ્યો. ચોગરદમ અરણ્ય વચ્ચે નાનું સ્ટેશન ને દૂર ક્ષિતિજમાં ભયંકર પહાડ જોઈ ક્ષણવાર ગભરાયો. ગાડી ઉભી રહે-પાછી આવે તો ભેરવનાથ ન જતાં પાછા જવા વિચાર કર્યો. પરંતુ એ બળદ ગાડી નહોતી તેમ આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરની સત્તા ત્યાં ચાલે એમ નહોતી. જીવનલાલ બહુચક માફક ઉભોજ રહ્યો, ત્યાં ભગવાનજી આવ્યો ને બોલ્યો: “ભાઈ! અહીં ગાડી બાડી મળે એમ નથી. ગામમાં જઈ મંદિર સુધી જવા ગાડું બાડું મળે તો જોઈ આવું.”

જીવનલાલ: “મંદિર કઈ તરફ આવ્યું?”

ભગવાનજી: “તપાસ કરતાં જણાય છે કે પશ્ચિમ દૂર પેલો પહાડ દેખાય છે, તે ઉપર-ટોચે-ગુફા છે, ત્યાં છે. બાપ! ત્યાં જવું કઠીન છે, રસ્તો સારો નથી, તાપ પુષ્કળ પડશે ને પાણી મળશે નહિ. વળી રસ્તામાં જાંયડો મળવાનો નથી. દાણા ભરવાના ગાડાં મળશે, ઘોડા ગાડી નહિ મળે, એ કાવશે? બાઈ? ભેરવનાથનાં દર્શન માંડી વાળીએ તો નહિ ચાલે? તમારે અહીં જે કાંઈ મૂકવાનું હોય તે હું મૂકી આવું તો કાંઈ હરકત છે? તમે તો ઠીક, પણ ભાભીએ કાંઈ દિવસ અતી મુસાફરી કરી નથી, એ હેરાન થશે. તમારા અંતેને અહીં હં પગ કરીશ.”

ભગવાનજી જીવનલાલને શુદ્ધ હૃદયથી ચહાતો હતો અને એને માટે જીવ આપવા સદા તૈયાર હતો. જીવનલાલનું મન ડડબ્યું. તે બોલ્યો: “હું એને પૂછી જોઉં. એનાથી મુસાફરીનો શ્રમ વેઠાય તો તે, નહિ તો પાછા જઈએ. મને તો ડિસ્ટ્રીક્ટમાં ગાડાં ઘોડાનો અનુભવ છે.”

શાંતિ સ્ટેશનના બાંકડા ઉપર બેઠી હતી, ત્યાં જીવનલાલ ગયો અને મુસાફરીની અગવડો જણાવી મરજી હોય તો પાછા ફરવા કહ્યું. તે સાંભળતાંજ શાંતિ ઉશ્કેરાઈને બોલી: “ના તે! એમ નહિ થાય. આટલે સુધી આવ્યાં ને એમને એમ જવાય કે! શું મોંઘાં લઈને મારા પાસે જઈ? મને મારીજ નાંખે. માતાજીનું કામ! કુંડુ પડે તો ભોગ મળે. મહાત્માનો શાપ તો હજી છે, ત્યાં ખીજે કાપ! ગાડું ન મળે તો હીંડતા જવું. અત્તર ઘડી ચાલો. પેલો ભગવાનજી તમને ઉંધું ચતું સમજાવતો હશે!”

જીવનલાલ શાંતિનો સ્વભાવ જાણતો હતો, એટલે નકામી ફરજેતી ન કરવી યોગ્ય ધારી ભગવાનજી પાસે જઈને કહ્યું: “ભગવાનજી! એ માને એમ નથી. માટે એ તો માથે પડી વિશ્વદેવા!”

ભગવાનજી: “ત્યારે તો હું ગામમાં જઈ સાઈ ગાડું મળે તો લઈ આવું.”

જીવનલાલ: “પૈસા સાચું ન જોઈશ! ગાડું સાઈ-બળદ સારા જોજે. અહીંજ નારતો કરી રાતના મુસાફરી કરીશું. આખો દિવસ મંદિરમાં ગાળી પાછા રાતના નિકળીશું એટલે બળદને પણ આરામ મળશે અને આજ ઉતર્યાં તેજ ગાડીમાં મુસાફરી કરી શકીશું.”

ભગવાનજી: “ભાઈ! મને તમારી સાથે આવવા દો.”

આવા નિમકહલાલ સ્નેહાળ નોકરથી-ભાઈથી છૂટા પડવું જીવનલાલને ગમ્યું નહિ ને તે બોલ્યો: “તું મંદિરની તળેટી સુધી આવે એમાં મને કંઈ હરકત લાગતી નથી.”

તો કાંઈ જાણુશે નહિ ને જરૂરી વખતે હું તમારી પાસે રહી શકીશ.”

શુવનલાલ: “ ભલે, તો એમ કરજે. ”

સ્ટેશન માસ્તરે લગવાનજી મારફત જાણું હતું કે, શુવનલાલ આસિસ્ટન્ટ ફેલેક્ટર છે, એટલે તેણે ગાહું આવતાં સુધી પોતાને સ્વાં આરામ લેવા આગ્રહ કર્યો—હંકુ પાણી આપ્યું તે ખાટલા ઉપર ગોઠકું નાખી આપ્યું.

લગવાનજી ગામ તરફ ગયો. સ્ટેશનના કમ્પાઉન્ડ પાસે જે ચાર ઝાડ-એક કાચો કુલો હતો, બાકી દૂર નજર કરતાં ઉજ્જડ વેરાન સિવાય કાંઈ નહોતું. ઝાડ નીચે દરથી આવેલા રેલ્વેના ઉતાર ગાડી આવવાની વાટ જોતા પડ્યા હતા. ગામ પોણા માઇલ દૂર હતું. ગામમાં માંડ પંદર ઝુંપડાં હશે, એકાદ વાણીયાની દુકાન, પછી ગાંધીની, વિલાયતી સામાનની, મોદીની જંમાં ગણો તેમાં ને એકજ દુકાન હતી. ઝુંપડાં, પથરના કંકડા આડા અવળા ગોઠવી ગનાવ્યાં હતાં, કોક આંગણુ પાસે બેંશ-બળદ વાગેળતા હતા. પાસેજ નાનું તળાવ હતું, તેમાં પાણી નહોતું, પણ લોકો વેચડા કરી લેતા હતા.

ઝુંપડાં પાસેજતાં એક એ કૂતરાં ભસી પાસેજનારને બીવડવતાં હતાં અને બેશો તાડીને નવા આવનારને જોઈ રહેતી. આ ગામના લોકો સારાવર સાદ થએ કાંઈક ખેતી કરતા-બાકી તેમને એ પૈસા રેલ્વે સ્ટેશનને લીધે મળતા. સાધારણરીતે ગાડી અહીં બપોરના આવતી. લાંબી મુસાફરીના લોકો બૂખ્યા-તાપ તપેલા હોય સ્વાં ગાડીમાં કાંઈજ કરવાનું ન હોવાથી જે કાંઈ મળે તે લઈ વખત ગાળવા પ્રયત્નતા હોવાથી ગાડી ઉભી રહેતાં બારીએ ડોકીયાં કરતા. આ ગામના લોકો-તેમાં ન્હાની છોકરીઓ-નાના નાના પડીઆમાં પાકાં કરમદાં-થેક લઈ સ્ટેશન ઉપર ગાડી વખતે આવતાં અને પૈસે પૈસે પડીઓ ઉપડતો. મારા દિવસોમાં દૂધ-પાણી પણ વેચતાં.

આ સ્ટેશન ઉપર જોઈતાં કુલી-સીગનકમેન ને ચોરીદાર આ ગામમાંથીજ રાખ્યા હતા, કારણકે દરથી આવા ઉજ્જડ પ્રદેશમાં કાંઈ

આવવા ખુશી નહોતું. દુકાળના વખતમાં તેમજ આ દહાડે લોકો રેશનથી લૈરવી માતા (જે લૈરવનાથ કહેવાય છે,) ત્યાંથી યાત્રાળુઓ આવતા અને તેમને રસ્તો બતાવવા કે ગાડાં પૂરા પાડવામાં આ ગામની જરૂર પડતી. જે ભાડું મળે તે લઘુ સંતોષ માની પોતાના દિવસો તેઓ નિર્ગમન કરતા. દાણાની મોંઘવારી હમેશાં રહેતી એટલે માલગાડીમાં દાણાના થેલા ને થેલા જતા તે જોઈ ગરીબ ગામડીઓ નિશ્વાસ નાખી પડ્યા રહેતા. તળાવ ઉપરાંત રેશન ઉપર કુવો હતો અને તેમાંથી ગામના લોકો પાણી લેતા. રેશન માસ્તર પણ રેલ્વેના કામે જોડેલા મજૂરો તરીકે આ ગામડાના લોકોને મોકલતા.

લગવાનજી ગામમાં ગયો—ત્યાં બધાં ઝુંપડામાં એક ઝુંપડું સાફ હતું આંગણામાં શાકે ભાજીના બે વેલા હતા. ઝુંપડું ગેરથી રંગ્યું હતું—અને તુળસીક્યારા પાસે કંકુના ચાંદલા હતા. આ ઝુંપડામાંથી ગાડું મળશે એમ માની લગવાનજી અંદર ગયો. ત્યાં એક માણસ માળા ફેરવતો બેઠો હતો. એની પાસે ગાડાની વાત કરતાં પેલાએ કહ્યું: “મારા બળદ થાકી ગયા છે—કાલજ લાંબો મુસાફરી કરી આવ્યા છે. વળી રસ્તો કઠણ, ધાસ કે પાણી મળે નહિ—રસ્તામાં એકાદ બળદ અટકે કે મરી જાય તો ! ”

લગવાનજીએ મ્હોં માંઝ્યા પૈસા આપવા કહ્યું, કોને માટે જોઈએ છીએ તે કહ્યું એટલે તે માણસને હિંમત આવી. સાહેબ લોક તો સારા પૈસા આપશે, ન કરે નારાયણને કાંઈ થશે તો સરકાર માળાપની પાસે મદદ અપાવશે એમ ધારી ગાડું કાઢી આપવા કબુલ કર્યું. ગાડું હાંકવા પોતાના બાર વરસના છોકરાને તૈયાર કર્યો. ‘આટલો છોકરો શું કરશે,’ એવી લગવાનજીને શંકા થતાં જવાબ મળ્યો: “અરે નાનો કમ છે ? એ તો કેટલીએ વાર માતાજીએ જઈ આવ્યો છે. રસ્તો જુસ્સીતો છે. સાં માતાનો પરતો (પરચો) જમશે છે. કેટલાયને

છોકરાં થયાં છે ને કલેક્ટર સાહેબને પણ જરૂર લાલ થશે ”—એમ કહી ગાડું તૈયાર કર્યું. ભગવાનજીએ માંડ માંડ બકરીનું દૂધ લઈ લીધું ને સ્ટેશન ઉપર માસ્તરને ત્યાં ચાહ તૈયાર કરાવી બધાંને પાષ.

ગાડું આવ્યું, આગલી બાબુએ સામાન ગોઠવ્યો, વચમાં બીસ્તરો પાથર્યો અને શાંતિને બેસાડી. બીસ્તરો નાનો લાગતાં સ્ટેશન માસ્તરે ગોઠડું તકીયો ધરમાંથી કાઢી આપ્યો. ગાડું ચાલ્યું—થોડે સુધી તો બરાબર ચાલ્યું; પણ આગળ જતાં બે રસ્તા આવ્યા. એક રસ્તો ગાંમનો ને બીજો ભૈરવી જવાનો. ત્યાં બળદને ગામમાં ઘર ભેગા થવું હતું, તે દેએ કર્યા ખસેજ નહિ. પરોણાની આર ખોસી, લાકડીઓ પડી, તોએ બળદ ખસે નહિ. છેવટે છોકરો હેઠળ ઉતર્યો ને બળદને નવે રસ્તે દોર્યા ત્યારે ગાડું ચાલ્યું. ગાડા નીચે મણુ ધૂળ ચઢેલું જાનસ લટકતું હતું, રસ્તો ચોખ્ખો અને ઉજ્જડ વેરાનમાં હતો સામેથી કાંઈ ગાડું મળે એમ નહોતું અને તારાના પ્રકાશમાં ચીલે ચીલે ગાડું જઈ શકે એમ હોવાથી છોકરો નિશ્ચિંત હતો. એ દેશમાં રસ્તા એવા તો હોય છે કે, બૂલા પડવાની બીક રહેતીજ નથી. ગાડું દર કલાકે બે અઢી માઇલ જતું હતું. ગાડામાંથી કવચિત ‘જલ્દી હાંક’ ની ધુમ પડતાં છોકરે ડચકારા બોલાવતો; પણ બળદ સમજી ગયેલા હતા. એટલે બે પગલાં ઉતાવળા ચાલી ખાજા ધીરા પડતા અને ડોકાં હલાવતાં ચીલામાં ચાલ્યા જતા હતા. શાંતિની આંખમાં ઉંઘ ભરાઈ હતી અને ગાડામાં ડોકાં ખાતી હતી; એટલામાં ખાડો આવવાથી ગાડું ઉઠ્ઠ્યું ને શાંતિ ગાડાની સાથે અજાણ. ઉંઘ ઉડી ગઈ ને આગળ જૂએ છે તો ગાડાવાળા બેડે કાંઈને બેઠેલો દીઠો. આગિસ્ટન્ટ કલેક્ટર, કે જે આકાશ-દૂર રહેલું સ્ટેશન-દૂરથી દેખાતો ભૈરવીનો ટેકરો-ધગેરે બેતાં વિચારમાં પડ્યો હતો, તેને ખબરે હાથ મૂકી શાંતિ બોલી: “ સાંભળો છો ? ગાડાવાળાની બેડે કાણુ, બેડું છે ? ”

જીવનલાલ: “ ભગવાનજી છે. ”

શાંતિ: “ ભગવાન ! જીએ અહીં ક્યાંથી ? એને કેમ આવ્યો છે ? ”

જીવનલાલ: “ તે આપણી સાથે તળેટી સુધી આવે છે. ”

શાંતિ: “ આપણી સાથે કાઢને લેવાનું નથી તે ? ”

જીવનલાલ: “ ત્યાં કેટલી અગવડ પડશે, તેની તને ખબર છે ? ”

શાંતિએ જીવનલાલનું કહ્યું સાંભળ્યું નહિ. એણે ભગવાનજીને

શ્રુમ પાડીને કહ્યું: “ ભગવાનજી ! તને સાથે આવવા ના કહી હતી

છતાં કેમ આવ્યો ? તું તારા મનથી શું સમજે છે ? ચાલ ઉતર !

સ્ટેશન ઉપર રાહ જોજે ! ”

શાંતિની ધમકીથી ગાડાવાળો ખીન્નો ને ગાડું ઉભું રાખ્યું,
પણ ભગવાનજી ઉતર્યો નહિ.

શાંતિ: “ તમે કેમ ખેસી રહ્યા છો ? કાઢને સાથે લેવાનું નથી
તે જાણો છોને ! એને પાછો મોકલો. તમે સુધરેલા એટલે વહેમ

નહિ, પણ મને તો બહુ વહેમ છે. મહાત્માનો શાપ તો હજી ઉભો

છે તે કાણ જાણે શુંયે થશે ! ના, સાસુજીએ-મહાત્માએ ના કહી

છે, તેમાં ભગવાનજી એકલો છે, જોડકાંએ જવું જોઈએ. ગાડાવાળા-

થીએ ઉપર નહિ જવાય. હું ! સાંભળ્યું કે ? હજી કેમ ખેંસતા નથી ?

જો તમે તેને નહિ કહો તો હું એકલી સ્ટેશન ઉપર જઈશ-મારે

જત્રા નથી કરવી..... ”

આટલું બોલતાં મૂખી-અજ્ઞાન શાંતિ રેવા લાગી. જીવનલાલ,

આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર પશ્ચિમ અને પૂર્વના મહાન પુરૂષો-લેખકોના

ઉત્તમ વિચારો જેના મનમાં રમી રહ્યા છે એ જીવનલાલે નિશ્વાસ

નાખ્યો. અજ્ઞાન સ્ત્રીની સાથે પાનું પડ્યું માટે દિલગીર થયો ને

થાકીને ભગવાનજીને તેણે કહ્યું: “ ભગવાનજી ! તું સ્ટેશન ઉપર અમારી રાહ

જોજે ! હું નક્કી આવે આવીશ-જરૂર આવીશ. ”

જીવનલાલ: “તો હું ને એ એ ચાલીશું અગર એ ગાડાવાળા: પાસે રહેશે ને હું ગાડું ખોગવા જમશ. ખાવાનું તો છે. બીજું શું થાય. ?”

ભગવાનજી: ‘ખાવાનો વાંધો નહિ આવે, પણ પાણીનો વાંધો આવશે. આવતાં ઉપર પાણી હોય તો ભરી લેજો.”

ભગવાનજીને ઉતરવું પડ્યું; પણ ઉતરતાં—જીવનલાલને એકલો મૂકતાં—એનો જીવ ચાલ્યો નહિ-- આંખમાં આંસુ આવ્યાં. ગાડું આગળ ચાલ્યું ને એરંડા પ્રધાનની માફક ભગવાનજી ગાડું બેતો ઉભોજ રહ્યો. ગાડાનો ખડખડ અવાજ સંભળાયો—ગાડાના તળે લટકતો, હાલતો ઝાંખો દિવો દેખાયો ત્યાં સુધી તે ઉભોજ રહ્યો; પણ છેવટે નિશ્વાસ નાંખી સ્ટેશન તરફ ગયો. ત્યાં જઈ સ્ટેશન-માસ્તરને કહી રેલ્વેના બાંકડા ઉપર પડ્યો.

પ્રકરણ ૨૦ મું

અણધારી મુલાકાત

પવન બંધ થયો હતો. બળદની ખરીથી અને પૈડાંના ફરવાથી ધૂળ ઉડતી હતી તે ઝાંખા દીવામાં કાળો ચાંબલો હોય એમ લાગતું હતું. થાકી ગયેલા, હાડપીંજર જેવા થયેલા બળદ ચાકને લીધે ઘડી-ઘડીમાં શ્વાસ નીચો મૂકતા હતા અને કેમ કરી પણ ઉપાડતા નહિ. છોકરો ઉંઘી ગયો હતો એટલે ડચકારા બોલાવનાર કે પરોણા મારી દોડવનાર કોઈજ નહોતું. બળદ ચીલે ચીલે ચાલ્યા જતા હતા અને રસ્તો સીધો અને નિર્ભય હોવાથી કોઈને કાંઈ ફિકર નહોતી.

હિંદુસ્તાનના મેદાનોમાં ચાર પાંચ કે દસ ચીલા જણાય છે, પણ બળદો રસ્તાઓથી એટલા તો પરિચિત થયેલા હોય છે કે તેમને હાંકવાની જરાએ જરૂર પડતી નથી. આવા મેદાનોમાં મુસાફરી સવાર સાંજ કે રાતનીજ કરવી સુગમ થઈ પડે છે. વચમાં વચમાં રેતાળ પ્રદેશની વચમાં, ખેતરે — નાનાં લીલાં સૂકાં ઝરણાં નજરે પડે છે. ચાર રસ્તાની વચ્ચે બે ચાર ઝાડ આવે છે, તેની તળે ચલમ હોકાને માટે સળગાવેલો કે ઓલવાતો દેવતા દેખાય છે.

શાંતિ ઘસઘસાટ ઉંઘતી હતી, પ્રણુ આપણા આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર જરાયે સગવડ ન હોવાથી બેસી રહ્યો હતો. મનની બધા

મોટી પદ્ધતિને લીધે અગવડ મોગવેલી નહિ અને પોતાની સગવડ કરતાં અન્યની સગવડ જોવાની ટેવ પડેલી હોવાથી શાંતિને સુવાદ્ધ પોતે અકડાઈ ખેંસી રહ્યો. શાંતિને પતિ માટે લાગણી નહોતી એમ નહિ, પતિ એટલે સૌભાગ્યનું સ્થાન—પતિ એટલે સંસારનો નાવિક ! ખીબું શું ?

રાત્રિના ચાર થઈ ગયા હતા. એક બળદ ઉભો રહ્યો કે ઝોકાં ખાતો ગાડીવાન જાગ્યો ને બળદને હાંકવા મંડ્યો ત્યાં બળદ ખેંસી ગયો. ખેંસતાંની સાથેજ ગાડી ઉંચી નીચી થઈને ઉંધતી શાંતિ ગળડી પડી. જીવનલાલ એકદમ ગાડીમાંથી કૂદી પડ્યો ને શાંતિને ઝાલી બેઠી કરી. સામાન ગળડ્યો. આ બધી લાંબગડ ચાલતી હતી, ત્યાં પૂર્વમાં કાંઈ અજવાળું જણાયું. ગાડીવાન છોકરો નિરાશ થઈ સાહેબ પાસે જઈ બોલ્યો: “જરાયે આગળ જવાય એમ નથી—બળદ ચાલે એમ નથી.”

જીવનલાલ: “મંદિર કેટલું દૂર છે?”

છોકરો: “સાહેબ અહીંથી ગાઉએક નજેરી છે ને ત્યાંથી ઉપર ચઢ્યા એટલે મંદિર. પાંચ જ કલાકનો આરામ હશે તો દસ વાગે બળદીઆ તૈયાર થઈ જશે.”

જીવનલાલે ખાવાનો કંડીયો ને પાણી નીચે ઉતાર્યો અને ગાડીવાને ઝાંખરાં ભેગાં કરી હોકા માટે દેવતા સળગાવ્યો. ચંદ્ર હજી અસ્ત પામ્યો નહોતો. બધે ઝાંખા અજવાળામાં મહેજ મહેજ દેખાતું હતું. પાણી પી તાજ તથા, ત્યાં પૂર્વમાં સારો ઉજ્જસ થયો અને પાણી-કંડીયો પાછાં ગાડામાં મૂક્યાં. ઉજ્જસ થતાં દૂર દેખાતો પહાડ ને પહાડ ઉપર માતાની ટોચ દેખાવા લાગ્યાં. પ્રાતઃકાળનો ઠંડો પવન સૂર્યોદય ને દૂર દેખાતા પહાડના પથર-સિવાય એવી એક વસ્તુ નહોતી કે આંખ ને મનને આનંદ આપે. શાંતિ રાતની ગાડામાંની અચડાઅચડી અને હેજળ પડી હતી તેના શ્રમથી કંટાળી

ગઈ હતી. તે બોલી: “કેમ! ગાડું આગળ નહિ ચાલે?”

જીવનલાલ: “બળદીઆ બિચારા તદ્દન થાકી ગયાછે. આવી રીતે થાકી જવાથી બળદ થાકી બેસી ગયો છે, એને ચલાવવો મહેલું કામ નથી. જો ! બીજો બળદ પણ મુતો.”

શાંતિ છોકરા ઉપર ગુસ્સે થઈ બોલી: “ગધેડા ! તો લાન નહોતું ? આવા બળદ કેમ લાવ્યો ? મંદિર સુધી લઈ જવાની બોલી હતી. લઈ જ, નહિ તો તને એક પાછ પણ નહિ મળે.”

છોકરો: “તો બાઈ ! બળદીઆ મરણુતોલ થઈ ગયા છે. આ વખતમાં ધાન પાણી મળતું નથી તો શી રીતે હાંકું. એ કલાક આરામ લો મછી લઈ જઈશ.”

શાંતિ: “લગાવ આશુક, પેરોણો માર ! ડામ દે પણ ચલાવ. વાંકજ તારો છે, તુંજ લુચ્ચો છે.”

શાંતિના મિત્રબંધી છોકરો ગલરાયો ને રેતાં રેતાં બોલ્યો: “ના. તે તો નહિ થાય ! અમ ગરીબનો એના ઉપર આધાર છે. વરસાદ આવશે ત્યારે ખેતીમાં એ અમને ધાન ભેગાં કરે છે. સાહેબ ! આપ મારી નાંખશો ? પાણી વગર એ તરસ્યા મરી જશે ! ઉપર મંદિરમાંથી પાણી લાવી પીવડાવીશ ત્યારે પાછા લગાર ટટાર થશે.”

જીવનલાલ: “છોકરા ! રોષશ નહિ. તું ને બળદ આરામ લ્યો. અમે ધીરે ધીરે ચાલીએ છીએ. સવારનો પહોર છે એટલે ઉપર જતાં વાંધો નહિ આવે. તું થાક બાઈ ગાડું લાવજો એટલે બપોરનો નાસ્તો થશે.”

છોકરો: “હાં સાહેબ ! હું તળેટીએ ગાડું રાખી સામાન ઉપર લાવીશ. આજનો દિવસ થાક બાઈ કાલે પાછા ઇસ્ટેશને પહોંચીશું. બળદીઆ ઘેર જતાં તો ઉતાવળા જશે, સાહેબ !”

જીવનલાલે શાંતિ તરફ જોયું ને તેને કહ્યું: “આટલું તો તારાથી હીંડાશે ને ! પેલું દેવળ દેખાય-ત્યાં છ સાડા છ વાગે

પહોંચી જમ્યું.”

શાંતિ: “હીંડાશે. શું કામ નહિ! બળદને બદલે મનેજ જોડવી'તી ને! બળદની અને જોડરાની દયા આવે છે, પણ બાયડીની દયા છે? ગમે કે ન ગમે, પણ હીંડીશુંજ તો! અહીં પડ્યાં રહીએ તેના કરતાં ચાલવું શું ખોટું?”

નહોતું કાંઈ ઝાડ કે નહોતું કંઈ નદી-નાળું, એટલે અહીં એ ચાર કલાક ગાળવા એ હેરાનગતી ભોગવવા જેવું હતું. સૂર્યોદય થતાં તાપ પડવા માંડ્યો અને જેણે ટાઢ તડકા દેખ્યો નથી, તેને એક કલાક પણ ભારે થઈ પડવાનો, આમ હોવાથી બંને ચાલ્યાં. ઇચ્છેછ દંપતીની માફક અથવા અનેક સ્નેહાળ હિંદુ પતિપત્ની માફક એમાંથી એકે સાથે ચાલતાં નહોતાં. પતિ: સવારનું સૃષ્ટિ સૌંદર્ય નિહાળતો—દૂર દેખાતા, મંદિર ઉપરથી અસ્ત થતા ચંદ્રને જોતો—ગાડીમાં સંક્રાચાઈ એસવાથી અકડાઈ ગયેલા પગને છૂટા કરતો ચાલતો હતો, ત્યારે પત્નિ બળડતી-ફફડતી કેટલુંકે હીંડવાનું હશે તેના વિચાર કરતી સૂર્યોદય શું, ચંદ્રસ્ત શું, એ જોવાથી શો લાભ છે, તે જાણવાની જરાયે તસ્દી લીધા વિના ચાલી જતી હતી:

તળેટીએ પહોંચતાં ટેકરા ઉપર ચઢાણ શરૂ થયું. અશક્ત અને માંદા માણસ માટે ડોળી-માંચી મળી શકે એમ હતું, પણ તેને માટે પહેલેથી તજવીજ કરવી જોઈએ. તજવીજ કરેલી ન હોવાથી, માતાએ આવવાનો આ સમય અને આ મોસમ ન હોવાથી તળેટી પાસેકાઈજ નહોતું. તળેટી પાસે રસ્તો શરૂ થતો હતો ત્યાં એક નાનું ખાંધેલું તળાવને ભાંગીગયેલો કુવો હતો. તળાવનું પાણી ઢોરોએબગાડેલું હતું. કુવામા પાણી હતું—મીઠું હતું પણ ઝરણ થોડું હતું, તેમજ અંદર પાંદડાં વગેરે પડેલાં હોવાથી પાણી પીવું ગમે એમ નહોતું. પાંચેક મીનીટ આરામ લીધા પછી ચઢાણ ચલ્લું શરૂ કર્યું. ’

શરૂઆતમાં રસ્તો સારો હતો પણ જાતી સરસું ચઢવાનું હોવાથી

છાતી ભરાઈ જતી, પે બાબુ ખીણ. દર પાછળ મૂકેલું ગામ-રસ્તામાં
 ઝાડપાન વગરની જમીન જોતા જોતા ઉંચે ચઢ્યાં. આગળ જતાં
 વાંકાસુકા પથરમાંથી જતો નાનો રસ્તો ઝાળંગતાં બંને ચઢ્યાં.
 રસ્તામાં પથર ઉપર જોસતાં-એકે કંધાકે ઉપર પહોંચ્યા. છેક ઉપર
 સપાટ રસ્તો આવ્યો ત્યાંથી નીચે નજર કરતાં દૂર ટેકરાની તળેટીમાં
 નાનાં છપરાંમાંથી ધૂણી નીકળતી દેખાતી હતી. તળેટીમાં ખેડુતો
 જૂનું ઘાસ બાળી ચોમાસા માટે જમીન તૈયાર કરતા હતા. લાકડાની
 ભારીઓ લઈ ટેકરા ઉપરથી ઉતરતી સ્ત્રીઓ દૂરથી નાની છોકરીઓ
 જેવી લાગતી હતી. આકાશમાં ઉડતાં પક્ષી ને દૂર ટેકરા સાથે વાતો
 કરતાં વાદળ જોતાં આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર ઉભોજ રહ્યો. આખા વિશ્વમાં
 પોતે કોણ? પોતાની શી કિંમત? જીવન શું? જીવનનો હેતુ શો?
 પ્રભુ કોણ? મંદિર ક્યાં અંધારું તે? મદદ શું? વગેરેનો વિચાર
 કરતો આગળ ચાલ્યો.

આગળ ચાલતાં દરવાજાની અંદર જતાં એક ગુફા દેખાઈ.
 ઉપરથી એક મોટા પહાડ હતો અને આ ગુફા અંદરથી કાતરી
 કાઢેલી હતી. આ ગુફાની અંદર ને અંદર જતાં અંધારું આવતું હતું.
 વચમાં વચમાં અજવાળા માટે બાકારાં હતાં પણ તે તો અંધકારને
 વધારે ભયંકર બનાવતાં હતાં. ધણે દૂર ગયાં ત્યાં એક મંદિર જેવું
 લાગ્યું. આ મંદિર પણ કાતરી કાઢેલું હતું. મંદિર બહાર એક
 નાનો કુંડ હતો.

આ કુંડમાં લોહી ભરેલું હતું. કલકત્તાની કાળી માતાના મંદિર
 માફક તથા જયપુરમાં ગઢ ઉપરની માતાની માફક અહીં પણ બકરાં
 પાડતો વારંવાર વધ થતો હોય એમ લાગ્યું. વિદ્યાર્થીઓ પરીક્ષામાં
 પાસ થતાં, વાંઝણીને સારા દિવસ દેખાતાં, કચેરીમાં જીત મળતાં,
 ખોવાઈ ગયેલું ધરેણું જડતાં, ઝોરીઅછળડામાંથી બચતાં અને
 રહેઠાંમાં બાધા રાખી અનેક ભાવિક ભક્તો અહીં

બકરાનો ભોગ લૈરવી માતાને આપતા. આ રિવાજ—આ દેખાવ ગુજરાતમાં નવાઈ જેવો લાગશે ! આસો સુદ આઠમે અમદાવાદમાં ભદ્રકાળી માતામાં અને મોટાં અંબાજીમાં બકરાં—પાડાનો વધ થતો નેત્રી ત્રાસનાર, આવી માતાઓમાં ભક્તિને નામે—ધર્મને નામે દરરોજ થતા વધ જૂએ તો એમને મન તો તે મંદિર ન લાગતાં મુંબઈમાંના વાંદરા કે અમેરિકાનું કસાઈખાનું જ લાગે.

ગુજરાતમાં જેમ વારેવારે નાળિયેર મૂકાય છે—નાળિયેર વધેરવામાં આવે છે, તેમ આ સ્થળોએ બકરાનો વધ કરવામાં આવે છે. પર્વત ઉપરની એકાન્ત જગા—અંધ ગુફામાં કાળરાત્રિ રૂપ દેવીના સન્મુખ હજારો બકરાનો વધ થાય છે; એ દયાની મૂર્તિ ગણાતી હિંદુ પ્રજાને ક્યાં લાન છે ! આ સ્થળે એક વખત બીલ—કાળી અને જંગલી જતો દેવીને મંત્રુષ્ટ કરવા મનુષ્યવધ કરતી. આવા ભયંકર સ્થળે યાત્રાએ આવવાનું શું પ્રયોજન હશે, તે જીવનલાલ સમજી શક્યો નહિ અને આવે સ્થળે ન આવ્યો હતો તો આવા દૂર—એકાન્તમાં પડેલાં સ્થાનોમાં ત્રાસદાયક—હૃદયભેદક વધો થતા હશે એની ખબર પણ ક્યાંથી પડત ! લીલીને માંસ લક્ષણ ન કરવા, પશુઓને પડતા દુઃખોનું ત્રાસજનક વર્ણન આપતા તે વખતે તેને ખબર નહોતી કે અન્નપાન—શાકફળ ઉપર રહેનાર હિંદુ પ્રજા, પણ ધર્મને બલ્લાને દરરોજ અસંખ્ય બકરાનો વધ કરે છે.

આ બધાનો વિચાર કરતો આગ્રિસ્ટન્ટ કલેક્ટર પોતાની પત્ની સાથે અંદર ગયો. આ પર્વત ઉપર—આ અંધારી ગુફામાં કોઈ જ નહોતું. શું પૂજારી કે રખેવાળ કોઈ નહિ હોય ? જેમ ઝાડપાન તાપે બળી ગયાં હતાં, તેમ પૂજારી પણ બળી ગયો કે શું ? એમ થતું; ત્યાં એક અતિશય વૃદ્ધ ગાણુસ બહાર આવ્યો. વેધ બાવા જેવો લાગતો હતો. પોતાના માળામાં નિરાંતે ઉંઘતા ધુવડને કોઈ બહાર કાઢે અને પીડાય, તેમ સવારના પહોરમાં તે ઉંઘમાંથી જાગી ઉઠેલો હોય એમ લાગતો હતો. સંકેદ વાળ, સંકેદ લાંબી દાઢી અને સંકેદ પાંપણો,

માંથી આંખની કીડી પલકારા માર્યા કરતી હતી. શરીર ઉપરની આમડીઓમાં કરચલોઓ પડી હતી, કપાળ ઉપર ભરમ હતી, અને હાથમાં એક જાડી લાકડી હતી. જીવનલાલને ડિસ્ટ્રીક્ટમાં મંદિરોમાં ફરવાની બહુ ટેવ હતી અને તેથી તે પૂજારી, બાવા, સંન્યાસી અને વેરાગીના સંબંધમાં આવ્યો હતો. પણ આ બાવો તો નવીન જ પ્રકારનો હતો અને તે વખતે તેણે ધાર્યું નહોતું કે આવા બાવાના કલા પ્રમાણે પૂજા કરવી પડશે.

શાંતિ તો બાવાજીને જોઈ પગે પડી. આ બાવાની દ્વારાજ દેવીને સંતોષવાની હતી. બાવાજીએ બંનેને ધારી ધારીને જોયાં ને આવકાર આપી મંદિરના ઓટલા ઉપર બેસાડ્યાં. જીવનલાલે હુંકારમાં આવવાનું કારણ જણાવ્યા બાદ મૂકવાની રકમનું નામ દેતાંજ બાવાજીની આંખો ચળકી. મંદિરના અંદરના લાગમાંથી એક ફાટલી ચટાઈ લાવી, ઓટલા ઉપર પાથરી. અને ચોખ્ખા પાણીનો લોટા મેંદાં આગળ મૂક્યો. થોડીવાર પછી માતાજીનાં દર્શન કરવા માટે બંને ઉઠ્યાં. ચોગરદમ અંધકાર હતો. એક બીજાનું મેંદાં દેખાવું મુશ્કેલ હતું. બાવાજીએ દીવાસળી સળગાવી. વચમાં એક કાળા પથર ઉપર બે મોટા અજગર ક્રાંતરેલા હતા. આ અજગરની આંખો અકીકની બેસાડેલી હતી. અજગર એવા તો આબેહુથ હતા, કે અગ્નિદાયને એકદમ તો ઝેરી નાગજ લાગે. બાવાજીએ કહ્યું કે- 'અહીં આવી આ નાગદેવતાની પૂજા કરવાની બાધા રાખે તો લલભલો ઝેરી નાગ ઉતરી જાય. બાટવાના કાકાર સાહેબ. મહેમદવાદના જાગીરદાર, લકનૌના મુનશી, અને કલકત્તાના ગવર્નર સાહેબના બટલરને નાગ કરડેલો, ને તે બધા અહીં આવી જવાથી જરાયે ઇજ્જ થયેલી નહિ. આપણા આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરને ગામડામાં ફરવાની, રાત્રે ચારામા લોટા સાથે મળવાની ટેવ હોવાથી આવી દંતકથાની નવાઈ નહોતી; પણ શાંતિને

તો આવી વાતોથી વધારે શ્રદ્ધા-વધારે વહેમ ઉત્પન્ન થતો ગયો.

નાગદેવતાનાં દર્શન કરી અને પૂજારી સાથે અંદર ગયાં. ત્યાં એક બાજુ દેવીનું મંદિર અને પાછળ બે ત્રણ ઓરડીઓ હતી, ત્યાં પૂજારી તે એનાં માણસો રહેતાં હતાં. આની પાસેજ એક પર્વત ઉપરથી ઝરતું ઝરણું હતું. ત્યાં નાનો ટુંડ બાંધ્યો હતો એટલે પાણીની આપદા પડતી નહિ. પૂજારી અને તે એક પછી એક દેવદેવીનાં દર્શન કરાવતો ફેરવવા લાગ્યો.

ભૈરવીદેવીની મૂર્તિ અંધારામાં હતી. કાળી મૂર્તિ, સર્વત્ર અંધકાર અને દેવીની લાલ શુભ બહાર કાઢેલી હતી. દેવીના ગળામાં મુંડમાળા હતી. દેવીની મૂર્તિની પાસે બે મોટા દીવા બળતા હતા; પરંતુ આ દીવાથી તો સ્થળની ભયંકરતામાં વધારો થતો. દેવીની સામેજ એક રૂપાના કંટોરામાં મંદિર ને બીજામાં લોહી ભરેલું હતું. આ દેવી વામમાર્ગીઓની ઇષ્ટ દેવી હતી. પાસે લોહીના છાંટા અને બકરાનું માથું પડેલું હતું. ફલ, ફલ, અગરબત્તી પણ પુષ્કળ પડેલાં હતાં.

બાવાજી મંદિરમાં ગયા, દુપ-દીપ કરી, ચંડીપાઠના એકાદ બે મંત્ર ભણી માતાજીના પ્રસાદનો ખાસો ધર્યો. જીવનલાલે નમસ્કાર કરી ખાસો આગ્રે ખસેડ્યો એટલે તે વામમાર્ગી નથી એમ સમજી ખાસો બાવાજીએ અંદર મૂક્યો તે કંટુના ચાંદા થ્યાં. પૂજન કરી આરામ લેવા અને ગુફા બહાર નિકળ્યાં, ત્યાં ગાડાવાળો છોકરો બાવાજીના કંડીયો લઈ બેઠેલો હતો. તેને બાવાજીએ મોકલ્યો. મોડા આવવાનું કહી અને પતિપત્ની નાસ્તો કરવા બેઠાં. બાવાજીએ આપેલું પાણી પીધું. બે કલાક આરામ લઈ સાંજના નીચે હિતરવાનું હતું. છોકરા સાથે કંડીયો હેડળ મોકલી જતાં જતાં ભૈરવીનાં દર્શન કરી લેવા અને ભેટ મૂકવા અને ગુફામાં પેઠાં. જીવનલાલે આ ગુફામાં પેસવું ગમતું નહિ; પરંતુ પોતાની માને આપેલું વચન પાળવા

પત્ની મૂર્ખ—પત્નીને સંતોષવા જ અંદર દાખલ થયો. એક બાજુ ભૈરવીની મૂર્તિ, તેની સમક્ષ તેને નામે થતો વધ અને બીજી બાજુ વૈષ્ણવ, શંકર અથવા પાવાગઢની કાલિકા વગેરેના મંદિરમાં થતાં આનંદસુગંધ લલિતગાનો, કાશીવિશ્વેશ્વર, અને ગંગાનાં પવિત્ર દર્શન સરખાવતાં હિંદુ ધર્મના અનેક ફાંટા અને તેમાં રહેલું રહસ્ય તથા હેતુ સમજવા ફાંફાં મારતો આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર ફરીને દેવીના મંદિર પાસે આવ્યો. હવે પૂજા ક્યારે પતે અને તળેટીમાં ક્યારે જવાય, એ તીવ્ર ઇત્કંઠા હતી. દેવીનાં દર્શન કર્યાં, માતાજી આમળ મૂકવાની રકમ મૂકી.

મંદિરની પાછળ ભૈરવનાથ—કાળભૈરવનાં દર્શન દરેક યાત્રાળુએ જતી વખત કરવાનાં હોવાથી અને તે તરફ ગયાં. ભરવનાથના મંદિરમાં દેવીના મંદિર કરતાં પાણુ ધોર અંધારું હતું. એમાં નહોતા દીવા કે નહોતો પ્રકાશ. અજવાળામાંથી આવેલાં હોવાથી થોડીવાર 'કાઈથી કાંઈદેખાયું' નહિ. થોડીવારે ભરવનાથનાં દર્શન કરવા અને પતિપત્ની મંદિરમાં દાખલ થયાં. વૃદ્ધ બાવાએ પાસે આવી આંદલા કર્યા. ભૈરવનાથને મૂકવાના રૂપિયા લીધા, ત્યાર પછી સાર્થિત પોતાની યાત્રા સફળ થઈ માની. પતિના ઉપરનો શાપ શમી ગયેલો માની, આનંદિત અહોરે અંદર જોતી ઉભી રહી. અંદર એ ચળકતી આંખો ભૈરવનાથની હોય એમ એને લાગ્યું. એ મૂર્તિ દસની યેણ. સાર્થિતની પૂજનથી સંતુષ્ટ હોય એમ લાગ્યું.

વૃદ્ધ બાવાએ સાર્થિતને અંદર જઈ ભરવનાથના ચરણોનો સ્પર્શ કરી પાપ સંહારવા કહ્યું. શાંતિ, બોળી—મૂર્ખા—વહેમી—પાત કરતાં અન્ય ઉપર વધારે શ્રદ્ધા રાખતી શાંતિ અંદર ગઈ. 'અંદર અંધારામાં ન જા' એવું જીવનલાલ કહે તે પહેલાં સાર્થિત અંદર દાખલ થઈ. મૂર્ખા—ગાંડી—વહેમી 'પણ પોતાની' પત્નીને એકઠી ન રાખવા જીવનલાલ પણ અંદર ગયો. વૃદ્ધ પૂજનની આમળ ને પાછળ

ધર્મપરાયણ દંપતી, એમ ત્રણે અંદર ગયાં.

લૈરવનાથની મૂર્તિ પાછળ એક ખારણું બંધ હોય એમ લાગ્યું. એ ખારણા પાછળ કોઈ હોય એમ સહજ અવાજ આવવાથી લાગતું હતું. જીવનલાલ ભયથી અગર કંટાળીને ‘બહુ થયું, પ્રદક્ષિણા નથી કરવી’ કહી શાંતિને પાછી વાળે છે, તે દરમિયાન બાવાજીએ ખારણું ઠોક્યું. ખારણું ઉઘડતાં જ અંદર તેજનો ઝબકારો થયો અને તે પ્રકાશની વચ્ચે વૈરાગ્નિથી બળતી આંખોવાળો, ખૂન કરવા તૈયાર હોય તેવો એક પ્રચંડ પુરુષ જણાતાં જ શાંતિ ‘મહાત્મા’ એવી ચીસ પાડી નીચે પડી. શાંતિ ભક્તિથી મહાત્માને પગે પડવા માગતી હતી કે ત્રાસથી ખઠીને પડી હતી, કારણ ગમે તે હોય પણ શાંતિની એ કારમી ચીસ સાંભળતાં જ જીવનલાલ શાંતિને પકડવા દોડ્યો, પણ તેજ વખતે તેની નજર મહાત્મા ઉપર પડી. મહાત્માને જોતાં જ, એની આવી રીતે અણુધારી મુલાકાત થતાંજ ક્ષણવાર હેંશકોશ ઉડી ગયા; પણ ખીજીજ પગે જગૃત થઈ શાંતિની મદદે દોડ્યો. જેવો તે શાંતિની મદદે દોડે છે, ત્યાં લૈરવનાથની મૂર્તિની પાછળથી બે માણસો આવી વચમાં ઉભા રહ્યા. જીવનલાલને સંજ્ઞા પકડ્યો. ‘અચાવો ! અચાવો !’ -ની કારમી ચીસો સાંભળતાં છતાં, છૂટવાનાં બહુએ ફાંફાં માયાં છતાં, આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર કાંઈ જ કરી શક્યો નહિ. જોતજોતામાં એના શરીર ઉપર ચાદર પડી. એને બાંધ્યો-એના ઉપર કોઈનો લોખંડી હાથ હતો. જતાં જતાં-ધસડાતાં એને કાને ‘મહાત્માઓની સામે થનારની આજ વહે’ એ શબ્દો પડ્યા.

પ્રકરણ ૨૧ મું

ભગવાનજીની ગભરામણ

શાંતિને લીધે ભગવાનજીથી જીવનલાલથી સાથે તળેટી મુઢી
વાયું તે તેને હાડેહાડ લાગ્યું હતું. માજીને અષ્ટપષ્ટ સમજાવી
થે તો રહ્યો, અડધે રસ્તે પહોંચવા પણ આવ્યો, ત્યાં તો તેની
યુક્તિ નિષ્ફળ ગઈ. ઉપર મંદિરમાં જઈ ધણીધણીયાણી શું
તેની તેને જરાયે પીડા નહોતી. ગાડાની સાથે રહી, જરૂર પડે
કરવા સિવાય બીજી જરાએ ધમ્મજા નહોતી. સ્ટેશન ઉપર લગભગ
દિવસ નકામા પડ્યા રહેલું અને તે પણ નિર્જન અરણ્યના એકાંત-
સ્ટેશન ઉપર, તે તેને જે દિવસ સામગ્રિયામાં
નકાલ જેવું લાગ્યું. આમ છતાં સ્ટેશન માસ્તરની
થી તે નિરાંતે ઉઠ્યો. આવતી જતી મેલ ટ્રેનનો, ત્યાં ઉભી રહેતી
જરૂર ટ્રેનનો, ધીરે ધીરે ચાલતી લાંબી માલ ગાડીઓ જોઈ
કંટાળ્યો. જે દિવસમાં પોતે આમ કંટાળી ગયો પણ ને કરતાં સ્ટેશન
તર અને તેના કુટુંબનું શું થતું હશે તે વિચારતાં ભગવાનજી
રે ગભરાયો. સ્ટેશન ઉપર પાણી ભરવા, વંચવ આવતા લોકો

સાથે વાત કરવામાં અને લેરવી દેવીનાં દર્શન કરવા ઉતરતા જતા જવાયા યાત્રાળુએ જોવામાં દિવસ જતો. પણ દ્રેષનનો વખત થઈ જતાં અલાદીનના દીવા પેટે જંગલમાં વસ્તી અને વસ્તીમાં જંગલ જેવું લાગતું.

દિવસ આથમ્યો. પેટની હાજત પૂરી કરી, પાણી પીધું, ખાંડડા ઉપર પડ્યો ને સૂતો. મધ્યરાત્રિએ તે એકદમ જાગ્યો. ઉભો થયો. એને ખુબ જ નડારું સ્વપ્ન આવ્યું હતું. જીવનલાલની ત્રાસદાયક ભુમો— ‘ભગવાનજી ! મને મારી નાંખ્યો’ ની ભુમો પાસે જ પડતી હોય એમ એણે સાંભળ્યું. આંખો ચોળતો ઉભો થઈ ગયો છે તો

ભગવાનજીનું આખું શરીર ધૂળતું હતું. આંખે ગલરાયેલી હતી, શરીરે પરસેવો થયો હતો, દૂર શિયાળવાની તીણી ભુમો લય વધારતી હતી. તે સ્મશાનના સૂતની માફક એકલો સ્ટેશન ઉપર ફરવા લાગ્યો. દૂર સીંગલનાં રાતાં ફાનસ એ બાજુ અધકારમાં લોહી જેવાં દેખાતાં હતાં. સ્ટેશનરોડમાં એકેકે દીવો નહોતો. ચંદ્ર વાદળામાં છુપાતો જતો હતો અને તારા કોઈ કોઈ સ્થળે ડોઝીયાં કરી ભગવાનજીને ખીવડાવતા હતા. ભગવાનજી લાકડી લઈ સ્ટેશન બહાર ગયો. દૂર રસ્તામાં ગાડું, ગાડાંનાં ખડમડાટ સાંભળવા કે દીવાને આંખો પ્રકાશ જોવા શાંત ઉભો રહ્યો, પણ તેમાંનું કંઈજ નહિ. ટીકીટ ઓફિસ—તાર ઓફિસના કાચના આરણ્યમાંથી ઘડિયાળ જોઈ, તો ત્રણ વાગ્યા હતા. વળી સ્ટેશનની લોખંડી વાડ ઉપર ચઢી નજર કરી. એસ નજર કરતાં, આગીયા કીડાને ફાનસ ધારી, ફુતરાના ભસવાથી માણસનો પગરવ ગળણી, કલાકના કલાક સુધી તે ઉભો રહ્યો; પણ કોઈ ન આવ્યું. પ્રભાત થયું. ઉગ્નસ થતાં વળી તે બહાર ગયો ને રસ્તા ઉપર આડી અવળી—ઉભી અનેક નજરો કરી, પણ નિષ્ફળ.

નિરાશ થતાં પાછો સ્ટેશન ઉપર આવ્યો. સ્ટેશન માસ્તરને ત્યાં ચાલ નાસ્તો કરી તાબે થયો. વારંવાર તાણીને જોવાથી આંખે આંખવાં,

વખ્યાં ને કંટાળી આંખો મીંચી પડ્યો. આંખો મીંચતાની સાથેજ રાતનું દુઃસ્વપ્ન નજરે આવ્યું ને તે ત્રાસ્યો. સ્વપ્ન બરાબર સંભારવા બહુ યત્ન કર્યો પણ જીવનલાલની ત્રાસજનક મદદને માટેની જીમ સિવાય કાંઈજ સંભારી શક્યો નહિ. જેમજેમ વખત જતો ગયો, તેમ તેમ તેના ભય વધતો ગયો. અતેજ તર્કવિર્તક કરવા લાગ્યો, પોતે મૂર્ખામીથી પાછો ફર્યો ને માટે પોતાની જાતને કપકા આપ્યો અને હવે શું કરવું તેનો વિચાર કરતા પાંજરામાં સિંહ ફરે તેમ સ્ટેશનના પ્લેટફોર્મ ઉપર આમથી તેમ ફરવા મંડ્યો.

અપોરના બે વાગ્યા. બે ગાડી ગઈ, ત્રીજી ગાડીનો વખત થયો અને આજ ગાડીમાં જવાનું હોવાથી હમણાં આવી પહોંચશે એ આશાએ ભગવાનજી બહાર દોડ્યો. સખત તાપ, માથે ન મળે છાંયો. એવામાં ગાડાની આશામાં ને આશામાં ઘણીવાર ભગવાનજી જોતો હિમો રહ્યો પણ કોઈ આવ્યું નહિ. નિરાશ થઈ તે પાછો જતો હતો. ત્યાં દૂર ધૂળ ઉડતી દેખાઈ. ભગવાનજીમાં નવું જીવન આવ્યું. 'હા, હા, ભાઈજ આવ્યા !' એટલું બોલી છટો સામાન ભેગો કર્યો, આંધ્યો. ને ભાઈને લેવા સામે દોડ્યો. દૂર ગાડું આવતું હતું, સીગ્નલમેનના કહેવા પ્રમાણે ગાડું ત્રણેક માઈલ દૂર હતું, તો પણ તે ગાડા તરફ ધસ્યો. ધસડાતું ધૂળ ઊરાડતું ગાડું-રમસીયું ગાડું પાસે ને પાસે આવ્યું. ગાડું આશરે બસે કદમ દશે ને ભગવાનજીએ ગાડાવાળાને જલદી હાંક્યા જીમો પાડી. ગાડાવાળો જીમો સાંભળી ગભરાયો અને ગાડામાંથી એક મારવાડીએ ડોકીયું બહાર કાઢી 'ગાડીનો વખત થઈ ગયો દશે' એમ માની ઉતાવળ કરવા માંડી.

ગાડાવાળાને જોતાંજ ભગવાનજીના હોંશ ઉડી ગયા. આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર માટે જે ગાડું ક્યું હતું તેને હાંકનારો છોડેરા હતો અને આ ગાડાવાળો તો ઘરડો હતો. ગાડું પાસે આવતાં તડકાને લીધે ઉપર તાપડું નાખેલા ગાડામાંથી મારવાડી ને ગુમાસ્તાને બહાર નીકળી, 'પાટીટ ને કાંથો ખેંચી કાઢના જોયા. મારવાડીએ ઉતરતાંજ પાણી.

વાળાને ધ્રુમ પાડી. પાણીનો કુબે ભરાવી પાણીવાળાને પાછા આપી ને પાણીવાળો ફફડી ઉઠ્યો.

દુકાળનો વખત હોવાથી ખેડુતોને મોટા વ્યાજે નાણાં આપવા, આપેલાં નાણાં પેટે જમીન લખી લેવા, મારવાડી ગામડામાં ફરવા ગયો હતો અને ત્યાંથી પાછો ફરતો હતો. ભગવાનજી નિરાશ થયો ને ગાડાવાળાને ઉપરાઉપરી પ્રશ્ન કર્યો: “તું ભૈરવીના મંદિરથી આવ્યો? એ બાલુ કોઈ યાત્રાળુ સ્ત્રી પુરૂષને - ગુજરાતીને જોયાં હતાં? ન જોયાં હોય તો કાંઈ નહિ, પણ તનેટી પાસે કાંઈ ગાડું બિલું હતું? કાંઈ ગાડીવાન છોકરાને દેખ્યો હતો?”

“ભાઈ! મેં આમાંનું કાંઈ જોયું નથી. પણ ઘણું દૂર સવારે એક ગાડું જતું હતું. મંદિરથી ત્રણચાર માઈલ દૂર હશે.”

“એમાં કાલું હતું?”

“એ શી રીતે ખબર પડે? પરોઢીયામાં અને તે વળી આઘે, એટલે શી રીતે જોઈ શકાય? જો તેઓ યાત્રાળુ હશે તો હજી મંદિરમાંજ હશે. સાંજ સોરા આવી પહોંચશે.”

ગાડાવાળાને ભાડું મળ્યું એટલે ગણતો, બળદીઆને હંકારતો, ગામમાં થાક ખાવા ગયો અને ભગવાનજી નિરાશ થઈ પાછો સ્ટેશન ઉપર ગયો. અડધો કલાક થયો ત્યાં ગાડી આવી, ધુમાડા કાઢતું ઈંજિન દેખાયું. બારણાંઓની ઉઘાડવાશ અને ‘પાણી’-‘બીડી’-‘ફરમદાં’ની ધ્રુમો સંભળાવા લાગી, ઘંટ વાગ્યો, ગાડી ઉપડી અને સ્ટેશન પાછું એકલું પડ્યું. હવે બીજી ગાડી સવારમાં દોઢ એ વાગે આવતી હોવાથી ભગવાનજી એકલો પડ્યો, બહાર ગયો. દૂર નજર કરતાં કાંઈ ન જણાયું, એટલે રાત્રિનું સ્વપ્ન પાછું યાદ આવ્યું. નક્કી જીવનલાલને અકસ્માત નડેલો માની, જે ખેડુતનું ગાડું હતું, તેને ઘેર ખબર કાઢવાનો વિચાર થતાં જ ગામ તરફ ચાલ્યો ને ખેડુતને પહેલોજ પ્રશ્ન કર્યો:

“કેમ! તારો છોકરો હજી નથી આવ્યો?”

“ના. સાહેબ રજા આપશે ત્યારે આવશે.”

“તને કાંઈ લય જેવું નથી લાગતું?”

જેકુત હસીને બોલ્યો: “મારો છોકરો રસ્તાથી ભોમીયો છે, એને બધા બોળખે છે, અને એ કાંઈથી બીજો એમ નથી. યાત્રાળુને મંદિરથી લાવવામાં ને લઈ જવામાં મારો જન્મારો ગયો. અરે ! કાંઈ કાંઈ વાર તો એકલી બામ્બોને લઈ ગયો છું...” આટલું બોલી જેકુત વળી હસ્યો અને ભગવાનજી રમાયો. આમ છતાં એના જીવને કળ ન વળી. તે સ્ટેશન ઉપર ગયો, અને ત્યાંથી ભાથું ખાઈ મંદિર તરફનો રસ્તો પકડ્યો.

ગાડું સામુંજ મળવું જોઈએ ને આવતી વખત ગાડાવાળા સાથે બેસીને આવીશ, એવી ખાત્રીથી-અધીરાઈથી ભગવાનજી જીવન-લાલની સામે ગયો. સૂર્ય નમતો થયો હતો, છતાં તાપ ઓછો નહોતો. જમીન તપેલી હોવાથી મૃગજળ દેખાતાં હતાં, પગમાં જોડા હતાં છતાં પગ બળતા હતા. ઊંતો પવન વાતો હતો-રસ્તામાં એક પણ ઝાડ નહોતું કે જ્યાં આરામ લેવા ઉભો રહે. ઉજ્જડ-વેરાન-નિર્જલ પ્રદેશમાં હરણીયું કે પક્ષી એકે દેખાતું નહિ અને તેમાં જીવનલાલના સ્વપ્નના વિચાર-માંને વિચારમાં એક કલાક ચાલ્યો હશે, ત્યાં તરસ લાગી અને ત્યારેજ તેને ખબર પડી કે તે પાણી લેવું ભૂલી ગયો હતો. ઝાંઝવાને લીધે પાણીનાં તળાવો-તેમાં પડતા પડછાયાને લીધે પાણી જોતો ભગવાનજી આગળ ગયો, તેમ તેમ પાણીની આશા નષ્ટ થતી ગઈ.

ચાલતાં ચાલતાં તેણે પાછળ જોયું તો સ્ટેશન બહુ દૂર રહ્યું હતું ને પોતે છએક માઇલ આવ્યો હશે, એમ લાગ્યું. પાણીની શોધમાં બહુ ફાંફાં માર્યાં, પણ તેના સઘળા પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા. આગળ ચાલતાં કેટલાંક માણસો સામા આવતાં દેખાયાં. તેજ જીવનલાલ હશે એમ ધારી તે ઉતાવળે પગલે ચાલ્યો; પણ જીવનલાલને બૃદ્ધે જે બેકુતો, એક ભરવાડજી, ને જે કુતરા હતાં. દુકાળ ને શૂંખમરાનાં ચિન્હ

ચોખ્ખાં જણાતાં હતાં. તે પાસે આવ્યાં એટલે ભગવાનજી ઉભે રહ્યો ને બોલ્યો: “ભાઈ! ત્રામાં કોઈ કુવો છે? મને તરસ ખહુ લાગી છે ને હું લાંબેશ્વા આવું છું.”

“ભાઈ! આટલામાં કુવો નથી. તમે શી ન્યાત છો? હરકત ન હોય તો મારી પાસે પાણી છે. અમે ભરવાડ છીએ. પાણી ચોખ્ખું છે.” એમ કહી ખેડુતે પાણીનો વ્રડો નીચે મૂકતાં થોડું પાણી ઢોળ્યું. ઢોળાતું પાણી જોઈ તૃપાતુર ભગવાનજીનો જીવ દરવા લાગ્યો. પોતે વૈષ્ણવ-વાણીઓ-ભરવાડનું પાણી કેમ પીવાય! પશ્ચિમના લોકોથી આ વાત સહેલાઈથી ન સમજી શકાય એવી છે. પરંતુ હિંદુસ્તાનમાં હજી એવા અનેક છે જેમને

પીવા વાંધો નથી, જેમને પોસ્ટની ટાકીટો મેહંગે લગાડવા વાંધો નથી, જેમને ગમે તેવા પાણીનો અન્તરમાલ : મધે થી; પણ ખીજાનું પાણી પીવામાં વાંધો છે. અનેક ખીનકેળવાયેલા તેમજ અજ્ઞાન છે, જેઓને જરૂર ખાવામાં-દેવ પીવામાં-કોઈનું દૂધનું ખાવામાં-મુસલમાન કે પારસીનું અડકેલું પાણી પીવામાં વાંધો છે. આવા લોકોમાં સાયન્સની શોધખોળ માટે, દેશોની ઐતિહાસિક શોધખોળ માટે, નોર્થપોલ કે સાઉથપોલ જવા માટે, દેશની રાજકીય ઉન્નતિ માટે, વિલાપતમાં રહી ત્યાં ઈંગ્રેજ પ્રજા આગળ હિંદુસ્તાનની માગણીઓ પ્રદર્શિત કરવાની હિંમત ક્યાંથી હોય!

ભગવાનજી—તૃપાથી અને જીવનલાલની ચિંતાથી પીડિત ભગવાનજી એમને એમ આગળ ચાલ્યો.

પ્રકરણ ૨૨ મું

આખરે શાપ લાગ્યો

ભગવાનજીએ પાણીની તળવીજ કરી અને રસ્તામાં ભરવાડો મળ્યા. પાણી વિના કંદે સુકાઈ જતો હતો ત્યારે તે અરધે રસ્તે આવ્યો હતો. ભરવાડો તો ચાલ્યા ગયા ને ભગવાનજી એકલો પડ્યો. હવે સ્ટેશન તરફ પાછા જવું—ત્યાં વળી એક બે દહાડા જે થાય તે વાટ જેવામાં—ચિંતા કરવામાં ગાળવા કે અધૂરી મુસાફરી પૂરી કરી મંદિરમાં જઈ જીવનલાલની તપાસ કરવી—પ્રથમ પાણી પી તરશ મટાડવી એવા વિચાર કરતો ભગવાનજી એકલદંડા મહેલની માફક થોડીવાર ઉભો જ રહ્યો.

સંધ્યાકાળ પડવા આવી હતી. સૂર્યનારાયણનાં લાલપીળાં કિરણો દર પર્વતની ટેકરી ઉપર વાદળને અડકી લાલ બનાવતાં હતાં—સંધ્યાનું તેજ ખેતરો—સૂકાં ખેતરો ઉપર પડી પીળાશમાં વધારે કરતાં હતાં. રસ્તામાં કાંઈ કાંઈ સૂકાં ઝાડ પંચાગ્નિ તપતા હાડપીંજર આવાની માફક ઉભાં હતાં. ચોગરદમ તપાસ કરતાં, નહોતાં જણાતાં મનુષ્ય કે નહોતાં દેખાતાં પ્રાણુપ્રાણી. ભગવાનજી પ્રત્યેક ખોળે જળદની ખરીથી ઊડતી ધૂળ જેવા—ગાડાના પેડાનો અખગટ

સાંભળવા-દૂર દેખાતા ગામડાના છાપરામાંથી ધૂણીના ગોટા એવા યતન કરતો, પરંતુ નિરર્થક.

સૂર્ય પશ્ચિમમાં દેખાતા પહાડની કિનારીએ પહોંચતાં-ઝડપથી નીચે ઉતરવા લાગ્યો. નીચે ઉતરતાં તે એક વિશાળ, પ્રચંડ સોનાનો ગોળો-ઘંટ હોય એમ દીસતો હતો. આસપાસ તપેલા સોનાનો રસ ઢોળાયો હોય, એમ સર્વત્ર કિરણો છવાયાં હતાં. એક મોટા ઘડિયાળનો મીનીટ કાંટો ઠબકાતો ચાલે છે તેમ સૂર્યનારાયણ ધસારામંધ પશ્ચિમના સમુદ્રમાં ઉતરતા હતા. આખા દિવસના સખ્ત તાપ પછી આ સ્થિતિ સર્વ રીતે અનુકૂળ હતી ખરી; પણ તેથી કેટલીક અગવડ પણ સાથે જ હતી.

સામાન્ય રીતે હિંદુ બાળકોના કાનમાં નાનપણથી જ બાધડો-ભૂત-પિશાચ-વગેરે ભયગ્રસ્ત સંસ્કારો પડેલા હોય છે. તેમજ બાળકો જેઓ કુદરતી રીતે ભય સમજતા નથી તેઓને એમની મેળે અંધારામાં-એકલા જતાં જોઇ જતાસોયાં માખાપો-એકલો ન જઈશ-બીકે લાગશે-કાંઈ કરડી ખાશે-એવા શબ્દ નાંખી એમનાં હૃદય કોમળ, બીકણુ ને બાયલાં બનાવી દે છે. આથી તેઓ મોટી વયે પણ એકલા અને તેમાં જંગલ-પહાડ-પર્વત નદી કે દરિયા ઉપર મુસાફરી કરતાં ગભરાય છે. પાંદડાના ખડખડાટમાં સાપ-વાઘ કે ભૂતના ભણકારા સાંભળે છે. રાત્રે એકલા પડતાં અહીંથી ખાધો કે અહીંથી ખાધો એમ ગભરાયાં કરે છે, અંધારામાં એકલદુકલ ઝાડને ખવીસ ઉભેલો હોય એમ ધારે છે અને દૂર બળતા તાપણાને ભૂતતો ભડકો ધારે છે. વળી તેમને દિવસના વખતમાં પણ એકલા મુસાફરી કરતાં નવનેળાં થાય છે; તો પછી રાત્રિમાં તો પૂછવું જ શું ? દિવસે-તાપને લીધે મૃગજળની બ્રાંતિથી તળાવ-પાણી નજરે દેખાયલું-પણ ભગવાનજી ચિંતા, તરશ અને શ્રમથી એટલો નબળો થઇ ગયો હતો કે એની એ બ્રાંતિ સંખ્યાકાળ પછી પણ રહી. પણ પાણી જેવું લાગે છે-પેલું તળાવ છે એમ થતાં તે ઉતાવળો ચાલતો, અટકતો, અને

નિષ્કળ થઈ નિરાશાનો અને ભૂતપિશાચ આમજ માણસને લલચાવી મારી નાખતા હશે એ સાંભળેલી વાતો સંભારી જીવન માટે ગભરાતો. ખીસામાંથી ઘડિયાળ કાઢ્યું. સાત વાગ્યા હતા, ઘડિયાળ સાચું છે કે કેમ ? ચાલે છે કે કેમ ? તે જોવા કાને ધ્યુ. મન શાંત ક્યું. તેની સાથે સર્વત્ર શાંતિ— ભયપ્રદ શાંતિમાં ઘડિયાળનો ટકટકારો પણ ખીતા હૃદયના ધગકારામાં ભળી જતાં ન સંભળાયો. ઘડિયાળ હલાવ્યું, કમકાચું અને સેકન્ડ કાટો ચાલતો દેખાયો. અંધારું વધતું ગયું તેમ તેમ ભગવાનજીનો ભય પણ વધતો ગયો. દિવસના તો કીક પણ રાત્રિના રસ્તો ભૂલ્યો તો ? આ વિચાર ઉદ્ભવતાં જ ભગવાનજી રોવા જેવો થયો. દૂર કંઈ તાપણા જેવું લાગતાં ‘ એ ભૂતનોજ ભડકો ’ એમ હૃદયે માન્યું. ખીક લાગતાં હાથ લાંબો કરી બાંધ લૂંચી કરી અને હાથે માદળીયું બાંધેલું છે કે નહિ, તેની ખાતરી કરી. આ માદળીયું તેની માએ નાનપણમાં એક સાંધ પાસેથી મંગાવી સોનામાં મઢાવી હાથે બાંધ્યું હતું. આ માદળીયું જેતાંજ તેના ચળકાટથી ભૂત પિશાચ દૂર નાસે એવું એની માએ કહ્યું હતું. વળી ખીસામાં ચંચુ છે કે નહિ, તે પણ જાણ્યું. લાઠાના ચળકાટથી પણ ભૂત નાસે છે એમ વાતો સાંભળી હતી. આ બંને વસ્તુ પાસે છે એમ ખાતરી થતાં ભગવાનજીને ધીરજ આવી ને તે આગળ ચાલ્યો. જીવનલાલની ખબર કાઢવી તે ધર્મકાર્ય હતું, પણ આવા ભયંકર સ્થળમાં રાત્રે એકલા જવું એ ઓછી મુશ્કેલીનું કામ નહોતું ! ખાધા વિના ચોવીસ કલાક ચલાવે પણ પાણી વિના શું કરવું ? જેમ બને તેમ મંદિરે વહેણ પહોંચાય તો જ તૃપા મટે, તો જ ચિંતા બંધ, તોજ જીવનલાલની ખબર કઢાય ! ભગવાનજી આમ નિરાશ થતો ચાલ્યો ને ટેકરાના તળેટીએ આવી પહોંચ્યો. ટેકરી તળે ઝાડ નીચે એકો. દીવાલણી સળગાવી ઘડિયાળ જોઈ તો આંક વાગ્યા હતા. હજી ચંદ્ર ઉગ્યો નહોતો. ઉપર ટેકરો ને સામે મેદાન. ટેકરા ઉપર જમાને માટે બે ચાર પગથીઓ હાલી ઓમાંથી કંઈ પગથીએ જવું નહય ને ભૂલો પડે તો ? જંગલમાં

કાંઈ વાદ્ય વરૂની ગુફામાં જઈ ચઢ્યો તો ? સાપ વીંછી ડાંખ્યો તો ? ખીછ દીવાસળી સળગાવી ગાડાવાળાની તળવીજ કરી. ગાડાના ચીલા હતા, બળદનાં મળમૂત્ર હતાં, બળી ગયેલા દેવતાની રાખ હતી; પણ ગાડું કે બળદ કાંઈજ ન હતું. ત્યારે જીવનલાલ ગયો ક્યાં ? શું રસ્તો ભૂલ્યો ? કે ગાડાવાળો નાશી ગયો ? ભગવાનજીની ચિંતા વધી ને ટેકરી ઉપર ચઢવાનું શરૂ કર્યું. અંધારામાં ડોકર ખાતો જીજીદર, ઉંદર કે સાપના ભણકારા સાંભળતો ભગવાનજી પોણા કલાકે ઉપર પહોંચ્યો. દરવાજામાં પેડો. દૂર ગુફા બેઠું લાગ્યું. ધીરેથી ગુફામાં જોવા ચાલ્યો ક્યાં તો દૂર તારાની માફક દીવો બળતો જોયો. દીવાને માર્ગસૂચક કરી અંધારામાં સાપ વીંછીને નસાડવા કાકડી કપાડારતો ભગવાનજી આગળ ને આગળ ચાલ્યો, પણ આડે રસ્તે જતાં મંદિરને બદલે ઓરડી તરફ ચાલ્યો. ત્યાં ઓટલા ઉપર કાંઈને મુતેલો જોયો. વૃદ્ધ બાવાને આમ ઘણીવાર ઉઠવું પડતું. યાત્રાળુઓ રાતના આવતા અને એમને માટે પાણી પથારીની સોજ કરી આપવાની ટેવ હોવાથી દીવો જાગૃત કરી ને ભગવાનજીની પાસે આવ્યો.

ભગવાનજી: “ ભાઈ ! પાણી ! અહીં કુવો છે ? ”

બાવાએ આંગળી કરી કુવો બતાવ્યો. કુવા તરફ નજર પડતાં ભગવાનજી દોડ્યો: કુવા ઉપરજ ડોલ ને દોરડું પડેલાં હતાં તે લેઈ કુવામાં નાંખ્યાં; પાણી કાઢ્યું. એક ડોલ ઢોળી નાખી, સાફ કરી. ને ખીછ ડોલ ભરી. પાસેથી લોટો કાઢી પાણી ભર્યું ને પાણી ગંદું છે કે ચોખ્ખું, એ પાણીમાં નરડીના, કાલેરાના કે મેલેરિયાનાં જંતુ છે કે નહિ. તેની જગ્યાએ દરકાર ક્યાંવિના તે એ ત્રણ લોટા પી ગયો. આટલું પાણી પીતો જોઈ વૃદ્ધ બાવાએ તેને ઘાટીને આવી તુરત પાણી ન પીવા કહ્યું; પણ તે કાંઈ ન ગણકારતાં ભગવાનજી પાણી પી શાંત થયો ત્યારેજ બાવા પાસે આવ્યો.

બાવા: “ કાંઈ ખાવું છે ? શી નાત છે ? ”

ભગવાનજી: “ હું વાણીયો છું. મારા ભાઈ આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરની

શોધમાં આવ્યો છું.”

બાવો: “અહીં કોઈ નથી.”

ભગવાનજી: “કોઈ આવ્યું નથી ? એક ધણીધણીઆણી એકલાં બાધા મૂકવા નથી આવ્યાં ?”

બાવો ગભરાયો ને બોલ્યો: “હું...હા...હવું નો ખરું પણ તે કલેક્ટર હશે તે હું શું જાણું ? ઘણાં માણસો આવે છે, તે બધાને હું ક્યાંથી બોળાવું ! શું તે કલેક્ટર હતા ? હાય ! હવે શું થશે ?”

ભગવાનજી: “બોલ ! જાણી બોલ ! તે ક્યાં છે ? ગાડાવાળો ક્યાં ગયો ?”

બાવો: “ગાડામાં બાઈ બેસીને આજ સવારનાં ગયાં ! તમને સામાં ન મળ્યાં ? હાય ! હાય ! હવે મારું શું થશે ? આટલા વર્ષથી હું અહીં છું પણ આવું કદી બન્યું નથી ! આખી રાત મને પણ કોટડીમાં પૂરી રાખ્યો હતો.

ભગવાનજી: “અરે ! કોઈ સામું આવ્યું નથી. હું સ્ટેશન ઉપરથી બસો નથી સારે એ ક્યાં ગયા ? આડે રસ્તે તો નાહિ ચઢ્યાં હોય ? ગાડાવાળો તો રસ્તાનો માહિતગાર છે, એમ એનો બાપ કહેતો હતો.”

વૃદ્ધ બાવાના હોંશકોશ ઊડી ગયા. તે ધૂનવા લાગ્યો, બડબડવા લાગ્યો, જેથી ભગવાનજીએ કંટાળી ચૂપ રહેવા હુકમ કર્યો. ભગવાનજી પોલીસનું માણસ છે એમ સમજી બાવાના ટાંટીયા ફીલા થયા ને ફાંસીનું લાકડું નજર આગળ તરી આવ્યું.

ભગવાનજી: “મહારાજ ! જરા શાંત થાવ ! ગભરાવ નહિ ! એ લોકો ક્યાં ને ક્યારે ગયાં તે જાણતા હો તો દહો ! બાઈ બીજે યાત્રા કરવા તો નથી ગયાં ?”

આવો: “ ભાઈશ્યામ ! તે હું જાણતો નથી ! મહાત્મા કંઈ જોત્યા નથી ! ”

ભગવાનજી: “ મહાત્મા ! મદનમોહનજી ! અહીં ? ”

આવો: હા ! ત્રણે વખતે મંદિરની મંજાળ લેવા આવ્યા હતા. એ એમની આવવાની વાટ જોતા એ દિવસથી અહીં હતા, સાથે એક હઝીમ અને તોડર લાવ્યા હતા. ભાઈશ્યામ ! એ બધા ગયા-જતા રહ્યા તે હું અભાગીયો અહીં પડ્યો રહ્યો છું. હવે માફ શું થશે ? ”

ભગવાનજી: “ શું બધાં સાથે જ ગયાં ? ”

આવો: “ મહાત્મા અને આજ ગાડામાં હતાં તે હઝીમ તે તોડર પગે ગયાં. ”

ભગવાનજી: “ તે કલેક્ટર સાહેબ ગાડામાં નહોતા ? ”

આવો: “ કલેક્ટર ! છલ્લા કલેક્ટર ! હાથ ! હું એકલો-જુદા એ ત્રણ જણ આગળ શું કરું ? માફ શું ચાલે ? તે મને તો ખૂંચો હતો. ”

ભગવાનજી: “ પણ તે ગાડામાં હતા કેનહિ, તે જોલની ? ”

આવો: “ ના, એ નહોતા. ”

ભગવાનજી: “ ભાઈ ! એ છે ક્યાં ? ”

આવો તદ્દન ગભરાઈ ગયો, પુતળાની માફક હિમ્મત રહ્યો, આંખ આઠળ આઠળ થઈ ગઈ હતી, હોંકે ફરફટા હતા.

ભગવાનજીએ આવતે ખસા ઉપર હાથ નાખી ખૂંચ દલાવ્યો. તે પૂછ્યું: “ જોલ ! તે ક્યાં છે ક્યાંતાવ, નહિ તો કાંમીતે લાકડે ગયો જાણજો ! ”

આવો નિર્જળ હતો, ભયથી ગભરાયો હતો. તેની લુહી ઉપડીને નહિ; માત્ર યંત્રની માફક આંગળીથી એક ઝારડી ચતાવી. નજર પડતાં જ આવતે પડે તો મૂકી ભગવાનજી ઝારડી તરફ ગયો. ”

ભાઈની બુમો પાડી; પણ કોઈએ ઉત્તર ન આપ્યો. ભગવાનજીએ આરણ્ય એકદમ અફની ઉઠાડ્યાં. ઓરડાના ગોખડામાં એક ઝાંખો દીવેલનો દીવો જળતો હતો, ત્રાસ ને ભયથી ભગવાનજીએ ઓરડીમાં નજર ફેરવી અને જે દેખાવ આંખે પડ્યો તેથી આભો જ બની ગયો. જમીન ઉપર જીવનલાલ-ગુજરાતનો સુમો-મીસ લીલી અન કમળાનો જીવનમિત્ર-મી. મીલનનો આસિસ્ટન્ટ ને મિત્ર-શાંતિનો નાથ-માજીનો દુધમલ બાળક-લોહીના વહેવાથી તદ્દન અશક્ત બનેલો-જીવતો-ભાનમાં, પણ ત્રાસી ગયેલો જીવનલાલ એતાં જ ભગવાનજી ગળગળો થઈ ગયો.

જીવનલાલની નજરે ભગવાનજી પડતાં, કંસાઈને હાથે મરાતી ગાયત્રી આંખમાં-અવાચક ગાયત્રી આંખમાં આંસુનાં ટપકાં દેખાય છે તેમ, આંખમાં આંસુ આવ્યાં. દુખજો અશક્ત હાથ સ્નેહ સૂચવતો ઉઠ્યો થયો. પહેરેલાં કપડાં ઉપર લોહીના ડાઘ હતા. વૃદ્ધ આવો અત્યારે અહીં પહેલ વહેલો જ આવ્યો હતો. અંદર આવવાની તેનામાં હિંમત નહોતી-આરમ્ભ ઉપર જ-ઉમરા ઉપર જ ઉભો રહીને રોતો હતો.

ભગવાનજી અધીરો થઈ ગયો હતો. તે એકદમ જીવનલાલની પાસે ગયો, તેની પાસે બેઠો, તેના મોં તરફ જોઈ માથે હાથ મૂકી બોલ્યો: “ભાઈ! ભાઈ! કેમ બોલતા નથી? તમને શું થાય છે? શું થયું છે? કહો? જરા તો બોલો!”

કાંઈ પણ ઉત્તર નહિ.—માત્ર પુતળીની આંખો ફરે તેમ આંખો ફરતી ફરતી બોલનારના સામું જોઈ રહી-લીની થઈ. ભગવાનજી દરેક પળે ઢીલો થતો હતો. તેણે ફરીને એકવાર બોલાવવા યત્ન કર્યો: “ભાઈ! હું ભગવાનજી છું. તમારો છું! આ કાલા શેના? કોઈએ તમને ધજા કરી છે?”

આમ છતાં ઉત્તર ન મળ્યો. વૃદ્ધ બાવાનાં ડસકાં સંભળાવા લાગ્યાં.

ભગવાનજીએ ગોખલાનો દીવો ચંકારી નીચે ઉતારી જીવનલાલને નિરખી જોવા લાગ્યો. ખટન કાઢી છાતી-પેટ-ખભા તપાસ્યા, પગ-હાથ-માથું જોયું, પણ કોઈ જાતના ધાની નિશાની દેખાઈ નહિ. જીવનલાલની આંખો ભગવાનજીના હાથની સાથે જ ફરતી હતી અને કાંઈ કહેવા માંગતી હોય એમ લાગ્યું. આખરે કાંઈ જ ખખર ન પડી એટલે ભગવાનજીએ દીવો મ્હોં ઉપર તેજ પડે એમ ધર્યો, તે વળી એકવાર ચિંતા-ભય-સ્નેહ ને આજીજીથી કહ્યું: “ભાઈ ! જરા નો બોલો ! નમને શું થાય છે? આ કાંઈ શાના ?”

ધીરેધીરે તેમનું મ્હોં પહોળું થયું—મ્હોંમાં પ્રકાશ પડતાંજ અંદર નજર ગઈ અને ભગવાનજીથી ચીસ પડાઈ ગઈ. વૃદ્ધ બાવાએ દોડીને ભગવાનજીના હાથમાંથી પડતો દીવો ઝાલી લીધો ન હોત તો દેવના કાપની સાથે અગ્નિકાપનો ભોગ પણ જીવનલાલ થઈ પડત.

ભગવાનજી ઘોળો પુણી જોવા થઈ ગયો. તેનું ચિત્ત બેખાકળું થઈ ગયું ને બોલ્યો: “ભાઈ ! આમજ ! ગુરૂનો શાપ આખરે લાગ્યો ? અરે ભાઈ !”

આટલું બોલતાં ભગવાનજીએ માથું જીવનલાલની છાતી ઉપર નાખ્યું ને કુસકે કુસકે રોવા લાગ્યો. અવાચક જીવનલાલની આંખમાંથી ચોધાર આંસુ પડતાં હતાં ને અશક્ત હાથ ભગવાનજીના માથા ઉપર ફરતો હતો. વૃદ્ધ બાવો ધ્રૂજતા હાથે દીવો ઝાલી રાખી રોતો હતો અને આ દેખાવ ત્રાસજનક થઈ પડ્યો હતો.

પ્રકરણ ૨૩ મું

મદદનાં માગણી

આખા દિવસના તડકા પછી સાંજ પડતાં લાનોલીમાં જગૃતિ ચમ. બહાર સખ્ત તાપ લાગતો હતો પણ બંગલામાં એસનારને કંડો પંવન શાંતિપ્રદ હતો. હંમેશના નિયમ પ્રમાણે મીસ લીલી, મીસ ડેવીસની સાથે ફરવા નિકળી. વુડલેન્ડ હોટેલની પેલી બાબુ લુશિર સરોવર જતાં રસ્તામાં ઉંચાણમાં બંગલો હતો. એ બાબુ ખીણો ને ખીણની પેલી બાબુ પહાડ ઉપર નાનું ઝુપડું અને ખીણમાં ગરીબોનાં ઝુપડાં જોનારને આર આનંદ આપતા હતાં. સામી બાબુ તળાવ કાંઠે પતરાનાં છાપરાં, તેનો પેલી બાબુ પર્વત અને મેદાનથી હવા ખુશનુમા હતી અને દેખાવ નેત્રને સંતોષતો હતો.

સકરપથારને રસ્તે અને ફરતાં હતાં. લીલીની દૃષ્ટિ નહોતી, તે સૃષ્ટિસૌંદર્ય જોઈ શકતી નહિ; છતાં સૃષ્ટિસૌંદર્યનો ઉપભોગ કરી શકતી, તંદુરસ્ત રહેતી. સુગંધીમય પ્રકૃતિ પુષ્પોથી દ્વિત યત્રી, મંદ

પંચનથી ઉત્તેજિત થતી અને પક્ષીઓના મધુર કલરવથી આલસક્તિ થતી. પોતે અંધ હતી, જતાં લાનોલોમાં રહેતાં સૂત્રાણાં યુરોપીઅન કુંડુંભોની માનીતી થઈ હતી. સવાર સાંજ અનેક યુરોપીઅન સદ્ગુણ-દરથી-આનુઓ અને આળસો સડરપથારને રસ્તે થઈને, ઉપર-ટેકરી ઉપર-મેદાનમાં ફરવા આવતાં; તેઓ લીલીની ખજર પૂછતાં, તેની સાથે થોડે છેટે ફરવા જતાં અને બધાંને લીલીની સાથે વાત કરવામાં મગ્ન પડતી. મીસ ડેવીસ અને મીસ લીલી મહત્ત્વથી દૂર મેદાનમાં ખીણના છેડા પાસે ટેકરા ઉપર બેઠાં અને મીસ ડેવીસે લીલીનો હાથ કાંબો કરી જાણે લીલી દેખતી હોય તેમ ખતાવતી બોલી:

“આ ખૂણે પૂર્વમાં સેડલ પોઇન્ટ, તે આ આજુનું ઉંચામાં ઉંચું શિખર છે. ત્યાંથી હિલા રહી ચોદરદમ નેવાય છે. દૂર કાર્લા, રવિવર્માની ચિત્રશાળા તેની પાછળ લોહગઢનો કિલ્લો અને આ આજુ કાર્લાની ગુફાવાળો પહાડ દેખાય છે. લાનોલો તો છેક નાનુંજ લાગે છે. સેડલ પોઇન્ટથી ઘાટમાંથી જતી આવતી દ્રેઇનો, પહાડમાંથી કાતરી કાઢેલી ટનલો, આમ ઠેક નેરલ મુઠ્ઠી નજર પડે છે. તેમાં એક વરસાદ પડી તો લીલા ઘાસવાળાં મેદાન, પાણીના ઝરા, પાણીનાં ઝરણાં અને તળાવ લરેલાં દેખાય છે. અહીંથી જ પેલા અંગ્રજાના આગની રચના દેવી મળતી લાગે છે.”

મીસ લીલી જાણે પોતાનીજ આંખે જોતી હોય, અનુસર કરતી હોય, તેમ મીસ ડેવીસના વર્ણનથી ખુશ થઈ અને બોલી: “મીસ ડેવીસ! જાણે હું જ સેડલ પોઇન્ટ ઉપર હોઉં એમ ધારું છું. આ આગના ફૂલની મુગંધ તો આ ચાલી.”

મીસ ડેવીસ: “લીલી! ટેકરા કાર્લા મુઠ્ઠીજ છે, પછી તો મેદાન છે. વરસાદ વિના સૂત્રાણાં મૂકાં છે.”

લીલી: “પણ તળાવમાં પાણી તો છે ને?”

ડેવીસ: “ના; કાંઈ નથી. આ વરસાદ આવે ને ભરાય તો.

અહીં વરસમાં ત્રણસો ઇંચ વરસાદ પડે છે, છતાં હાલ તો સુકાણુ છે. વિલાયતમાં આમ આપણે તે કમળા સાથે ફરતાં હતાં, તે સાંભરે છે ?”

કમળાના નામની સાથેજ લીલીનો સઘળો આનંદ જતો રહ્યો. તેણે ડેવીસના હાથમાં રાખેલો હાથ ખેંચી લીધો અને ઉંડો નિશ્વાસ નાંખ્યો.

મીસ ડેવીસ: “લીલી! આજ સાંજની સાડા છ વાગ્યાની ટપાલમાં કાગળ આવશે. ગદ્ય વખત જરૂર કાગળ લખવા લખ્યું છે. કદાચ એની માએ કાગળની ખંધી કરી હશે.”

લીલી: “મને પણ એજ ખીક લાગે છે. પણ જીવનલાલ તો લખે. એનો પણ કાગળ નથી !”

મીસ ડેવીસે આડી અવળી વાતો કરી લીલીનું ધ્યાન ખીજે દોરવા યત્ન કર્યો; પણ લીલીનો આનંદ ફરીતે નદેખતાં બંને બંગલા તરફ પાછાં વળ્યાં. બંગલામાં જઈ પોતાના ચોરડામાં બારી પાસે નાંખેલી બે આરામ ખુરસી ઉપર બેઠાં. આ બારીમાંથી દૂર પહાડ અને બંગલા વચ્ચે આવેલી ખીણ દેખાતી હતી. મીસ લીલી પોતાની અંધ આંખો બારી તરફ રાખી પવનનો અનુભવ કરતી હતી, ત્યારે મીસ ડેવીસ બારીમાંથી સૃષ્ટિસૌંદર્ય નિહાળતી લીલીને ખુશી કરવાનો રસ્તો બોળતી હતી.

એટલામાં મીસીસ મીલને આવી કહ્યું: “લીલી! સાંજની ટપાલ આવી છે, તેમાં તમારો કાગળ છે. મી. મીલનનો પણ કાગળ છે, એમાં લખે છે કે હાલમાં તેમનો મુકામ વિરમગામ છે. વરસાદના સમાચાર આવવા માંડ્યા છે. આ ફેરી ચોમાસું વહેલું બેસવા વધી છે. દિવસના ભાગમાં તાપ લાગે છે, પણ ગામડામાં રાતના બહુજ આનંદ આવે છે. બટલરને બંગલો સાચવવા રાખ્યો છે અને સાથે હમાલ, એક બાય અને નોકર રાખ્યો છે. સરકારી, પટાવાળા જૂદા-જીવનલાલની જગાએ આવેલો યુરોપીઅન આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર કાયમ આવે છે.”

લીલી: “ ત્યારે જીવનલાલ ? ”

મીસીસ મીલન: “ લખે છે કે જીવનલાલે ખીજ રજા મંગાવી છે અને માંલખ્યું છે કે એમની તખીયત સારી નથી. ”

લીલી: “ શું ! જીવનલાલ સીક છે ? એને કેમ હશે ? ક્યાં હશે ? એને તાર કરી ખજર મંગાવો. હું જાઉં ? ક્યાં જાઉં ? એમના હિંદુ કુટુંબમાં મને રહેવા દેશે ? ”

મીસીસ મીલન: “ લીલી ! લીલી ! આમ ગલરાવ નહિ. એમને તાવ આવતો હશે. મી. મીલન લખે છે કે, અમદાવાદ જીલ્લામાં અને તેમાં પણ ધંધુકા વિભાગમાં રહેવાની એ જીદ કરે છે, એમાં એ ગંભીર ભૂલ કરે છે. અત્યારે તો એને-એના કુટુંબને વતનની પાસે એટલે સાઈ લાગે છે ને લાગશે; પણ એની ન્યાતજ્ઞતાના લોકોના ટંટા એની પાસે આવશે, તે બધાને સંતુષ્ટ કરાય; એટલે વરસને અંતે આપઘાત કરવા તૈયાર થશે. ”

લીલી: “ ઇંગ્લાંડની ઉચ્ચ કેળવણી લીધા પછી, ત્યાંના રાજ્ય-મંત્રીઓ ને મોટા માણસોના દાખલા નજરે જોયા પછી, કર્તવ્ય શું તે સમજવું જોઈએ. અને તે કરવામાં હિંમત અને ન્યાયવૃત્તિ રાખતાં કરવું ન જોઈએ. લોકો એની ન્યાતજ્ઞતાના રહ્યા એટલે તો એને ઉલટી સરલતા થવાની. ”

મીસીસ મીલન: “ લીલી ! પત્થર અને મોટા માણસની કિંમત જન્મભૂમિમાં નજ થાય. તમે તમારી વગ લગાવી તેને એના એ જીલ્લામાં રાખવા યત્ન કરો છો, તેમાં એને નુકશાન છે. ”

લીલી: “ એનો કાગળ આવે ને લખે તો ખજર પડેને કે કેમ ચાલે છે ? ઇંગ્લાંડમાં તો જરા બહારગામ જતો એટલે રોજ કાગળ લખતો અને અહીં ફાણુ જાણે કેમ હમણાંનો કાગળ જ નથી. ”

મીસીસ મીલન: “ કદાચ તમારા કાગળમાં વધુ ખજર હશે. ”

મીસ ડેવીસે પત્ર ફાડ્યો ને સહી જોઈ બોલી: “ લીલી ! તારે

પુત્રી થવાનું છે. આ પત્ર જીવનલાલનો નથી પણ કમળાનો છે.”

મીસ ડેવીસે પત્ર વાંચવો શરૂ કર્યો:

“ જ્હાલી લીલી !

“ હું મારા ભાઈના લક્ષ્મીના ધામધુમમાં એટલી બધી પડી હતી કે મને પત્ર લખવાનો વખત નહોતો મળ્યો તેમ. તક પણ મળી નહોતી. મેં મહિનામાં લક્ષ્મી તો હેમક્ષેમ પતી ગયું. અમારા હિંદુ ભાઈનો લક્ષ્મીગણો. આ ક્રિયામાં મેં ભાગ લીધો હતો અને મારો ભાઈ ખુશ થયો હતો...”

મીસીસ મીલન: “ એ ઉપરથી લાગે છે કે કમળાને પ્રાયશ્ચિત કરાવ્યું. ગરીબ બિચારીને આખરે પ્રાયશ્ચિત કરવું જ પડ્યું.

મીસ ડેવીસે પાછો પત્ર વાંચવો શરૂ કર્યો:

“ કેટલાક દિવસો તો ન્યાતો જમાડવામાં-પાર્ટીઓમાં અને દેવદર્શન જવામાં ગયા. હવે મારાં માતૃશ્રી મારાં લક્ષ્મીના રાહ જુઓ છે...”

મીસ ડેવીસ જરાક અટકી, એટલામાં લીલીએ જીમ પાડી: “ ડેવીસ ચલાવ ! આગળ વાંચ. ”

“ મારો વર અમારી ન્યાતનો એટલે દસ છે. એને ખેતર છે-દુકાન છે. પીસતાળીસ વર્ષનો છે અને તદ્દન અભણ છે...”

“ લીલી ! છેલ્લી લીટી ચહેરી નાખી છે પણ મહેનત કરીએ તો વંચાય છે.

લીલી: “ અભણ વર સાથે પરણવા ચોકખી ના પાડવી નોંધએ. કેમ તમે શું ધારો છો ? મીસીસ મીલન ! ”

મીસીસ મીલન: “ એ ખરું, પણ કમળાથી એમાંનું કંઈ ખર્ચવાનું નથી. એનાથી વીસામાંજ પરણવાનું નથી તો પછી બીજી

ન્યાતની તો વાતજ શી ! દસામાંએ પરદેશ-ગામ જલાર ન જવાય.
કમળાને પરણ્યા સિવાય છુટકો નથી. ”

• કાગળ શરૂ થયો :

“ તેની પહેલી વહુના બે છોકરા મારા જેવડા છે, જે બોખરા મહેમદાવાદ રહે છે. અમદાવાદમાં દુકાન છે. માંડવા મુદ્દત વગેરે મારો લાભ કરશે. અને લગ્ન પણ એજ કરશે. મારા પિતાને આવતાં વાર લાગશે. મારા પિતા ટ્રાન્સવાલમાં સીગારેટની એજન્સી માટે ગયા છે. મારો લાભ મુંબાઈ એજ કામ માટે ગયો છે. મારા પિતા મોટેખરમાં આવશે. મારી નવી લાભીથી મારી મા મંતુષ્ટ છે. ”

“ એમની ઉંમર તો માંડ ચાદ વર્ષની હશે, પણ ઘર કામમાં પાવરધાં છે. લાભીના હાથની ચટણી તો જેતું નામ ચટણી. લીલી ! હવે આપણે નહિ મળીએ એ વિચારે મને જલુ દિલ્લગીરી થાય છે. ત્યાંથી તમે આવશો તે પહેલાં તો હું મારે સામરે ગમ્મ હોખશ. હું તમને અને તમારી શિખામણને કદી નહિ જુલું. ”

જુલોડી પણ વિયોગી, •

કમળા. ”

“ તા. ૦ ૬૦—મારી માએ આ કાગળ વાંચ્યો છે તે લખાવ્યું છે કે મારો ધણી મારી પાસે ખાંડવા-દળવાનું કામ નહિ કરાવે. ”

લીલી : “ શું ખાંડવા દળવાનું ? એવું કામ બુદ્ધિશાળી કમળા પાસે હોયજ નહિ. ”

થોડોવાર અધાં ચૂપ રહ્યાં તે મીસીસ મીલને કહ્યું : “ પણ લીલી ! એ લગ્ન માટે એનો પોતાનો વિચાર કેવો છે તે તો જણાતું નથી. ”

મીસ ડેવીસ : ‘ તદ્દન અભણ ’ એ સિવાય એના વર’ વિધિ

કાંઈજ કહેતી નથી. આ શબ્દો પણ છેડી નાખ્યા છે, એથી જાણાય છે કે આ કાગળ વંચાયો છે અને એ શબ્દો કાઢી નાખવાની ફરજ પાડવામાં આવી છે. ”

મીસીસ મીલન: “ કાગળ જોઈ ? કેવી ચોખ્ખી લીટીઓ ને સરસ અક્ષર છે. ”

લીલી: “ એ કાગળ કંઈ તારીખનો છે ? ”

મીસીસ મીલન: “ તારીખ ! આ શું ? બહુજ ઝીણા અક્ષરમાં ખૂણામાં લખ્યું છે. કઈ ભાષા ! LV. Ps. 2-6 આનો અર્થ શો ? ”

મીસીસ મીલને મીસ ડેવીસને કાગળ પાછો આપ્યો. મીસ ડેવીસે ફરી ફરી વાંચ્યો, પણ કાંઈ અર્થ સૂઝ્યો નહિ.

લીલી: “ ફરીથી વાંચો તો. ધીરે-ફરીને ! એલ વી. એટલે પંચાવન. પાછસ એટલે સામ. બસ એ તો બાયબલનો પંચાવનનો અધ્યાય. બાયબલ લાવો તો એમાંથી કાંઈક નીકળશે. ”

મીસીસ મીલન: “ પણ કમળા કાંઈ ખિસ્તી નથી. ”

લીલી: “ છતાંએ પોતાની પાસે તેને રાખે છે. તે ભગવદ્ગીતા તો રોજ જ વાંચે છે. વળી મેં એને બાયબલ આપ્યું છે અને તે પણ વખતોવખત વાંચે છે. ”

મીસીસ મીલન: “ પણ આમાં બે અને લીટી અને છગડો ક્યાં છે. બાયબલના એ અધ્યાયમાં કાંઈ ૨૬ શ્લોક નથી ! ૨૫ જ છે. ”

લીલી: “ એમ નહિ. બે ને છ વચ્ચે લોટી કરી છે. એટલે બીજાથી છટ્ટા સુધી વાંચો ! ”

મીસ ડેવીસે બાયબલ ઉઘાડી વાંચવા માંડ્યું: “

“ હું કહું છું તે ઉપર ધ્યાન આપ અને સાંભળ. હું પ્રાર્થના

કરતાં રોઉં છું-હું દુઃખી છું. દુખો છુટો પાડે છે અને મારા ઉપર જીલ્મ કરવા તૈયાર થયા છે. તેઓ ઈરાદાપૂર્વક મને હેરાન કરવા ધારે છે. હું નિરાશ થઈ છું અને મોતનો ભય રહે છે. (ભવિષ્યના) વિચારથી ખીણું છું ને ત્રામું છું અને હું ભયંકર સ્થિતિથી ગભરાઈ ગઈ છું. મને જોણવાનું મન થાય છે કે જો મને કબુતરની પાંખ હત તો હું નાસી છૂટત અને ક્યાંઈ જઈ આરામ લેત. ”

લીલી: “કમળા ! મારી રાંકડી ગરિબડી દુઃખી કમળા ! ખરેખર આ રાખ્દો આયજ્ઞના નથી પણ તારા જ છે. તારાં સગાં-જાણાં શું કરવા ધારે છે ? તારા આપની ગેરહાજરીમાં તને જોડવી દેવા ધારે છે ? મીસીસ મીલન ! અસ ! આજને આજ હું અમદાવાદ જઈશ. ”

લીલી એકદમ ઉભી થઈ ને મીસ ડેવીસ ને મીસીસ મીલન. તો ઉઘાઈ જ ગયાં ને ચુપ થઈ વિચારમાં પડ્યાં.

મીસીસ મીલન: “લીલી ! ગાડી લેવા જાય ને તે લાવે એટલો વખત નથી; એટલે ખીણ ગાડી મળશે નહિ. ”

મીસ ડેવીસ: “લીલી શાંત થાવ ને ખેસો, આપણે શું કરવું તેનો વિચાર કરીએ. તમને હવે હિંદુ રિવાજની થોડી ઘણી ખબર છે. તમારાથી કમળાને ત્યાં જવાશે નહિ, તમને કાઈ મળવા દેશે નહિ, પછી ત્યાં જઈ શું કરશો ? ”

લીલી: “પણ કમળાને મદદ તો કરવીજ લેઈએ. એનો આપ. હત તો કાઈ નહિ. એની ગેરહાજરીમાં એને આમ હેરાન કરે એ ઠીક નહિ. આપણે અહીંજ પોલીસની મદદથી ઉઠાવી લાવીએ તો કેમ ? ”

મીસીસ મીલન: “એમ અને જ નહિ. આપણાથી એમાંનું કાંઈજ ન થાય અને કરાય પણ નહિ. જોઈ કાગળ ! ”

મીસીસ મીલને ફરીને કાગળ વાંચ્યો ને વિચાર કરીને બોલીઃ
 “પી એસનો અર્થ સામ એ વાત તો ખરી. ખરે, કમળા હોંશિયાર
 ખરી. એનો અર્થ આપણે સમજી રાકીશું એમ એણે ધારેલુંજ. આ
 કાગળ એના લાઘના હાથમાં ગયો હોત તો મુશ્કેલ પડત, પણ
 ધારૂં છું કે, કોઈ પાડાપાડોશી કે કારકુન પાસે વંચાવેલો એટલે એને
 એનો અર્થ સમજાયો નથી.”

લીલીનું ધકધ્યાન કમળાને કેવી રીતે છોડાવવી એમાંજ હોવાથી
 તે બોલી ઉઠીઃ “પણ ગમે તેમ કરી તેને મદદ કરવી જોઈએ.”

મીસીસ મીલનઃ “અલગત, એ કંઈ તરેહની મદદ માંગે છે
 તે જોઈએ બાયબલ આપો નો ! ‘ધ્યાન આપો’ હા, ધ્યાન
 આપવુંજ જોઈએ, નહિ તો એ અને આપણે હેરાન જ થઈએ.
 ‘જીલ્લમ કરવા તૈયાર થયા છે’ એનો અર્થ એટલોજ કે ભાઈ
 ને આપની ગેરહાજરીમાં લગ્ન કરી દેવા માંગે છે ને તેથી તે ગભરાય
 છે. ‘નિરાશ’ હા આવી રીતે અસંખ્ય હિંદુ કન્યાઓ નિરાશ થઈ
 લગ્નહોમમાં હોમાય છે. કન્યાને કેળવે-મોટી કરે પછી તેને ગમે ત્યાં
 પરણાવે ! આવી મોટી વયનાં લગ્ન ઘણાં દુઃખી નિવડ્યાં છે. જૂઓને
 પેલા રાજ્યમંત્રીની પુત્રી. ભણેલી, ગણેલી, ડાહી, તે પણ એ દુઃખે
 મરી ગઈ. પેલા શેઠની બે છોકરીઓ સઘવા છતાં વિધવા છે. તેમાં
 બીજીનો વર તો યુરોપ જઈ આવેલો ને સારી રીતે કમાતો છતાં
 અને વચ્ચે અણખનાવ આમજ થાય છે. ‘કબુતરની પાંખ હુત
 તો—’ આનો અર્થ એટલોજ કે જો તેને સાધન મળે તો એ દુઃખ-
 માંથી છૂટવા એકે પગે થઈ રહી છે. આજ કાલ પીંછાની પાંખો
 નથી પણ ગાડી-રેલ્વે-મોટર કે એરોપ્લેન, પાંખોની ગરજ સારે છે.”

મીસ ડેવીસઃ “ભગવદ્ગીતા ને બાયબલ તે ઉપરાંત એની
 પ્રાસે કંઈ કંઈ ચોપડીઓ રહે છે ?

લીલીઃ “શેક્સપીયર, સ્પેન્સર, ટેનીસન.....”

ઝેટલામાં બટલર ખાવાની વરધી આપવા આવ્યો અને બધાં અંદર ગયાં. તે સાંજે રોજના નિયમ કરતાં મોડે સુધી તથા એક ઝોરડામાં ભરાઈ શુપથુપ વાતો કરવા લાગ્યાં. અતે કામ પતી ગયું અને બાર વાગે મુતાં.

પ્રકરણ ૨૪ મું

કુટુંબ વ્યથા

અનેક વિધોને લીધે તેમજ છોટાલાલ કે ચુનીલાલ ન હોવાથી કમળાનું લગ્ન જોઈ મહિના સુધી ઠેલાયું. લગ્ન થતાં પહેલાં એકાદ ચરસાદનું ગાપટું પડયું હતું, એટલે લગ્ન વખતે શું થશે તેની ફિકર હતી. ન્યાત તો વાડીમાં થાય, પણ લગ્નનું કેમ ! પાકોશમાં ડહોલું હતું ત્યાં ચોરી બાંધવાનું નક્કી કર્યું અને લગ્નની તિથિ આવે ને કામ પતી જાય એટલે ગંગા નાલાં એમ થતું હતું. ચુનીલાલ આ લગ્નની સામે બહુ નહોતો, પણ છોટાલાલ હત તો આ સ્થિતિ આવત જ નહિ. ટ્રાન્સવાલમાં વહેપારને અંગે છોટાલાલને રોકાવું પડ્યું એટલે ઘર આગળ સ્ત્રીઓનું રાજ્ય થયું. હિંદુ કન્યાઓની લગ્નમાં મરજી પૂજાતીજ નથી એટલે આવા દાખલા બહુ બનતા નથી; પણ કાકા કે મામાને કન્યા એક ઠેકાણે આપવી હોય ને બાપને બીજાં અને માને વળી કાંઈ ત્રીજાંજ ઠેકાણે આપવી હોય એવા

દાખલા તો બહુ બને છે. આમ છાનાં લગ્ન-પરગામ કે પરશેરીમાં મધ્યરાત્રે-પોલીસના પહેરા સાથે કે ચુપચાપ ઘણાં લગ્ન થાય છે. આવીજ રીતે લગ્ન કરી દેવાની કમળાની માની મરજી હતી. લગ્ન થયા પછી ન્યાતો નિરાંતે જમાડવી, પણ લગ્ન એકદમ કરી દેવાં. કમળા આ બાણતી અને બને તેટલું બળડતી, પણ એની મા માથાની હતી. કમળાને બહાર જવા દેવાની મનાઇ હતી. કોઇ બહેનપણી મળવા આવી શકતી નહિ-કાગળ પત્ર માના હાથમાં ગયા વિના આવવા કે જવા દેવાતા નહિ.

કમળા પહેલાં વાંચવા-ભરવા ગૂંથવામાં વખત ગાળતી તેજ કમળાને હમણાં દળવું-ખાંડવું પડતું. સોય-દોરાને અડકાતું નહિ-ચોપડીઓ છાની વાંચે ત્યારે. આ બધાં કરતાં ઘરમાંનાં તમામ એવાં તો મહેણાં મારતાં કે કમળા ઉભીને ઉભી બળી મરતી. રસો-ધણણથી માંડીને તે ઠેઠ મા સુધી “ પેલી આંધળી મડમડીની શીખવણીથી છકી ગઈ-મડમ સાહેબને તો સાહેબ જોયતો હશે !-ચોપડી-ઓને ચુલામાંજ નાંખવી પડશે-સાસરે તો જી, પછી વાત-ત્યારેજ રોક ને મિજબાન નરમ પડશે તો. ” હિંદુ કુટુંબમાં-સામાન્ય કુટુંબમાં નાના મોટાનો ભારજ નથી હોતો. વડિલા છોકરાંના દેખતાં ગમે તેમ બોલે-વર્તે. કાકી-મામી-ભાભી-ભાઈ કે બહેનને તેમનાથી નાનાંના દેખતાં ઠપકા આપે-તેમનું વાંકું બોલે, એટલે નાનાં પણ તેમજ કરતાં શીખે. નોકરાનાં દેખતાં ગમે તેમ બોલે-ઉઠે, પુરૂષ વર્ગ બહાર ગયો કે નોકર સાથે ઘરની ન કરવા જેવી વાતો કરે, તેમની સાથે પતાં રમે. આથી નોકરવર્ગ ચઢી જાય, છૂટ લે, ગમે તેમ બોલે હસે, વર્તે, એમાં એમને શો દોષ ! નાનાં નિર્દોષ છોકરાં તો હિંદુ-સ્તાનમાં જવલેજ હાલના વખતમાં મળે છે. બાલ્યાવસ્થામાં તેમનાં કમળાં મન ઉપર આવા સંસ્કારો પડે એટલે બાળકોને બહલે સ્ત્રી પુરૂષો હોય એમ તેઓ વર્તે છે, ગણાય છે.

કમળા આવાજ કુટુંબમાં ઉછરી હતી ખરી, પણ તેના બાપની ચીવટથી, સારી કન્યાશાળાના પ્રસંગથી અને વિલાયતમાં લીલી જોવાનો પરિચય મળવાથી આ સંસ્કારો નાશુદ્ધ થયા હતા. મા-અન્નાન મા તો કહે પણ કુટુંબનાં નાનાં નોકરો કહે તે કમળા સાંખી શકતી નહિ, જતાં સાંખવું પડતું. કાંઈ નાનું છોકરું કમળાને હસતું તો બધાંએ હસતાં અને છોકરાંને સાબાશી આપતાં, એની પાસે જણી જોઈને કહેવડાવતાં. કમળા આમ દિવસે દિવસે દુઃખી થતી ગઈ અને ખાંડણીઆમાં ખંડાય એમ ખંડાતી ગઈ.

એક દિવસ આખા કુટુંબની તેના ઉપર પીટ પડતી હતી અને તે સાંભળ્યું ન સાંભળ્યું કરવા કમળા ઘંટી ફેરવતી હતી, ત્યાં એની મા કાગળ લઈ આવીને બોલી: “કમળા રહેવા દે! આ તારો કાગળ છે. ચાલ મારી સાથે વાંચી સંભળાવ.”

માદીકરી અંદર ઓરડામાં ગયાં. આ લીલીનો કાગળ કમળાના કાગળનો જવાબ હતા. આટલા દિવસમાં એક કાગળ લખાયો હતો અને આ જવાબ આવ્યો હતો. ખીજા કાગળો કાં તો પહાંચ્યા નહોતા અગર ફાડી નાખવામાં આવ્યા હતા.

મા: “ચાલ હવે! બેસ મારી પાસે ને કાગળ વાંચ. બરાબર વાંચજો હોં! એકે અક્ષર રહી ન જાય!”

કમળા: “જો સાંભળ:

“લીલી ખુશીમાં છે અને લાનોલીમાં હવાપાણી એને માફક છે.”

મા: “શું કહ્યું? તું સમજ પણ હું સમજ નથી. બરાબર તરજુમો કર.”

રખેને લીલીએ ફજોતી કરી હોય એમ માની કમળા ઉતાવળથી કાગળ ઉપર આંખ ફેરવી ગઈ.

મા: “કમળા એમ વાંચવાનો નથી. ચાલ મોટેથી વાંચ ને તરજુમો કર. આમ કેમ? કાંઈ કાગળમાં છે કે શું?”

કમળા: “ ના, સાંભળ:

“ તારો x x તારીખનો ડાગળ મળ્યો. આખરે તને વર મળ્યો. પરમેશ્વર તને સુખી રાખે અને અમે ઈચ્છીએ છીએ કે તું સારી પત્ની થજે. તેં તારી માતાનું કહ્યું માન્યું તે જાણી રાહ થયાં છીએ. એમનો સ્વભાવ બહુજ સારો છે. ”

મા: “ જો ! શીખ એમાંથી ! કવી ઝાહી છે ! એટલું અકલ તારામાં ન આવી ! ખરેખર તે પોતે પણ પરણવા માગતી હશે પણ એને કાણુ પરણે ? ચાલ આગળ વાંચ. ”

કમળા:

“ આપણે ફરીને નહીં મળીએ તે જાણી દિલગીર છીએ. હું હવે ત્યાં આવવાની નથી. મને અહીંની હવા એટલી માફક છે કે મીસીસ મીલન ત્યાં આવશે તો પણ હું અહીંજ રહીશ. પરણ્યા પછી બને છે તેમ તું ઈંગ્રેજનો અભ્યાસ છોડીશ નહિ એમ ધારું છું. ઈંગ્લાંડમાં તને એ બાબતનું સાઈ જ્ઞાન મળ્યું છે તો રાજનો અડધો કલાક બસ છે. ”

મા: “ જાણે કે પંડિતાણી હોય એમ શિખામણ દેવા બેઠી છે. વળી બૈરને ઈંગ્રેજ શું કરવું છે ? ચાલ વાંચ એકેક અક્ષર કહી ન જાય હોં ! ”

કમળા:

“ શેક્સપિયર વાંચવાનું ભૂલીશ નહિ. હું ધારું છું કે તે તારી પાસે છે. ‘ મર્યાન્ટ ઓફ વેનીસ ’ જરૂર વાંચજે. એ રસિક છે તેમ બોધદાયક પણ છે. ”

મા: “ એ શું ? એ એના ધરમની ચોપડી તા નથી ને ? ”

કમળા: “ ના; એ તો ઇતિહાસ ને કવિતાની ચોપડી છે. ”

મા: “ તો-તો ઠીક ! આપણાથી બીજાનાં ધરમના પ્રસ્તોત્રો વંચાયજ નહિ, પાપમાં પડીએ. ચાલ વાંચ આગળ. ”

કમળા:

“ એમાંએ જેસીકાનું ચરિત્ર મંજનું છે. ”

મા: “ વળી એ કાણુ ! ”

કમળા: “ એ ચોપડીમાં એકનું નામ છે. ”

મા: “ વળી એને શું કરવું છે ! હશે-ચાલ આગળ. ”

“ તારા બાપ દાન્સવાલથી ક્યારે આવશે ? ત્યાં એમનું કેમ ચાલે છે ? ત્યાં અને મુંબાઈની એજન્સીથી પૈસા સારા મળશે. ”

મા: “ તો શામાટે નહિ. ”

માના મનથી એમજ હતું કે કાગળમાં લગ્નની વિરહ લખ્યું હશે, ઘરના માણસોને ગાળો દીધી હશે; પણ ન્યારે એમાં એવું કંઈ જોયું નહિ ત્યારે ઉલટી ખુશ થઈ. કમળાએ આગળ ચલાવ્યું:

“ મીસ ડેવીસ અને મીસીસ મીલન ખુશીમાં છે. સવારમાંજ ફરવા જઈએ છીએ. એક આપટું પડી ગયું. જો તને ખાસ હરકત ન હોય તો એક દિવસ સવારે કલેક્ટરને જંગલે જાઓ. તારાં માં મારી ખાતર એક દિવસ રજા આપશે તો ઉપકાર થશે. ત્યાં મારી ટ્રંકમાં મારી શાલ છે. અહીં જરૂર નહિ પડે એમ ધારી સાથે લાવી નહિ. પણ તે મારી જૂલ થઈ ગઈ. ટ્રંકમાં કાગળની પેટીમાં તે છે. બટલરને કહેજો કે તને કાગળ ને દોરી આપશે. બરાબર ચેક કરી સરનામું ચોકખું કરજો અને ઘેર આવતાં પોસ્ટ ઓફિસમાં પાર્સલ કરજો. જેમ અને તેમ જલ્દી કરજો, કારણ અહીં ટાઢ બહુ છે. આટલું કરીશ તો ઉપકાર. ”

મા: “ કલેક્ટર કે બટલરને બારોબાર લખ્યું હત તો શું થાત ! ”

કમળા: “ કારણ આ રહ્યું ! ”

“ આ તરફી તને આપવી પડે છે, પણ શું કરું ! કલેક્ટર ડિસ્ટ્રીક્ટમાં છે અને બટલર મારી પેટી ઉઘાડે તે અંદર ફંદી નાંખે એ મને ગમતું નથી. લક્ષ્મીદેવ મારે મોકલવી છે. તને શું ખરું છે ! મોતીનાં કંકણ કે હાર ! માને પૂછજો. તારા તરફ મારા ફટલો રહેલો ”

છે તે ખતાવવા માટે કિમતી ચીજ મોકલવા ધારું છું. પરમેશ્વર તને સુખી રાખે અને તારી માની માફક તું પણ સાસરામાં માનીતી થા એવું ઇચ્છીએ છીએ.

તારી સદાની
લીલી. ”

તા. ક.—ખટલર તને કુંચી આપશે. મેં એને બારેબાર કાગળ લખ્યો છે. કામ થઈ રહે એટલે કુંચી પાછી એને સોંપજે.

મા : “ મોતીનો હાર કે કંકણ ! કલ્પવૃક્ષ નીચે ખેસીએ ને બૂખ્યાં રહીએ તો શા કામનું ? ”

કમળા : “ મા ! હું શાલ કાઢવા ક્યારે જઈ ? લીલી બિચારી ટાઢે હેરાન થતી હશે. ”

મા : “ શાલ ! હા ! ને થઈ પડશે. પણ તને એકલી જવા નહિ દઉં. ”

કમળા : “ એમાં શું ? વણીએ વાર ગઈ છું ને ગાડીમાં જવું છે ! ક્યાં હીંડતાં જવું છે !

મા : “ હા, તે હશે ! પણ હવે ન જવાય. કાં તો હું સાથે આવીશ અગર તો ફોન આવશે. તું ગાડીમાં ખેસજે ને માણસ પાર્સલ કરી આવશે, અગર ફોન સાથે જશે. તારી સાસુ જાણે કે મેં તને એકલી મોકલી છે, તો મારો જીવ લે. હવે એકલા જવાનું ને સાહેબ લોકોમાં જવા આવવાનું ગયું. ”

કમળા : “ પણ મારાં સાસુ તો મરી ગયાં છે. ”

મા : “ સાસુ નહિ તો કાકીજી તો છે. ચાલ હવે હું જઈ છું. તું વાંચ વાંચતું હોય તો. જો કે મને મારી મા ચોપડીનું નામ દેતાં ખાવા ધાતી. એ તો હું જ, સારી છું કે લાડ લડાવું છું. કાગળ લાવ. ”

કમળા : “ મા ! મેં બરાબર તરબોલો કયો છે. ”

મા : “ તે હશે ! છતાં હું મગન પાસે વંચાવી જોઈશ, ત્યારે મને ખાત્રી થશે. કમળાએ કાગળ આપ્યો એટલે મા બહાર ગઈ અને કમળાએ શેક્સપીઅરમાંથી મર્ચન્ટ ઓફ વેનીસનો ભાગ વાંચવા માંડ્યો.”

મગને કાગળ વાંચી સંભળાવ્યો, ત્યારે જ મા શાંત થયાં. શેક્સપીઅર અને મર્ચન્ટ ઓફ વેનીસ વિષે પૂછ્યું. મગને શેક્સપીઅર વાંચ્યો નહોતો. ઇંગ્લેન્ડ પાંચમા ધોગણથી નોકરીમાં પડ્યો હતો. એટલે ઇંગ્લેન્ડ વાંચવાનો અભ્યાસ નહોતો—તેમજ શાખ નહોતો. આથી પોતાનું કહેવું ખરુંજ માનતો—મનાવતો: તેમ તેની ભૂલો પણ ગંભીર થતી.

તેના કહેવા પ્રમાણે “ શેક્સપીઅર ડાક્ટર હતો. નાટક લખતો હતો. તેને વેપારીઓ—મહેતાજીઓ—રાગજીઓ—ચોરાની સાથે સારી ઝોળખાણ હતી. ‘ મર્ચન્ટ ઓફ વેનીસ ’ આનો એક મિત્ર હતો. તે જતે યાહુદી હતો. વેપારીએ એક શેર માંસ લઈ પોતાની છોકરી જેસીકાને વેચી હતી. પણ જેસીકા કોર્ટમાં જઈ આવી રીતનું વેચાણ થાય નહિ એમ બોલી હતી. આપની સામા થઈ માએ પસંદ કરેલા વર સાથે પરણી. એના વર પાસે ઝવાહીરની ત્રણ પેટી હતી અને ત્રણ તો મહોંટાં વહાણ હતાં. જેસીકા તેના ધણીની માનીતી સ્ત્રી થઈ. ” એ વાતો વાંચવાથી છોકરીઓ કલાગરી થાય છે. ”

ઇંગ્લેન્ડ બાણેલાએ આટલી ખાત્રી કરી પછી માના મનમાં કાંઈજ શંકા રહી નહિ અને તે શાંત થઈ ગઈ.

બીજે દિવસે પોતેજ કમળાને કહ્યા વિના ગાડીમાં બેસી કલેક્ટરને ત્યાં ગઈ પણ બટલરે બીજા કામને કુંચી આપવા ના પાડી. કમળાની મા નિરાશ થઈ ઘેર પાછી આવી.

બીજે દિવસે લાનોલીથી બીજે કાગળ આવ્યો તે માએ કહ્યું : “ કમળા ! લખ કે બે દિવસમાં મોકલી આપીશું. એનું કામ નહિ થાય તો મોતીનો હાર નહિ આવે. તારા બાપને પણ કાગળ લખ.

તારી પાસે સરનામું તો છે. લખ કે નમુના મોકલ્યા છે અને તારો
આઈ લાહોર-દીલ્લી-મદ્રાસ થઈને આવશે.”

કમળા : “ ભાભી માટે કાંઈ લખવું છે ? ”

મા ; “ એને શું હોય ! તે તો બિચારી બલી છે. ભાઈને
વહુ વગર ગમતું નથી, એટલે વહેપારમાં મન ચોંટતું નથી. તારાં
લગ્ન થયા પછી તરતજ એને મોકલીશ, જ્યાં એ હશે ત્યાં.”

મા ગઈ અને કમળાએ નિશ્વાસ નાંખ્યો. તે ‘અડબડી’ પણ
જેસીકાને તો લોરેંઝો મદદ કરનાર હતો. મારે કાણ છે ?

પ્રકરણ ૨૫ મું

દ'પાલનું' પાસલ કે કલ્પુતરની પોખ !

કમળા આજ ઘણું દિવસે કલેક્ટરના બંગલે આવી. આજ બંગલામાં તે અનેક વાર લીલીને મળી હતી. અનેક વાર પોતાનાં દુઃખો રડી હૃદયની શાંતિ મેળવી હતી. આજ બંગલામાં જીવનલાલની સાથે વાતો કરી હતી, તેને ભેદ સંતોષ મેળવ્યો હતો. તેને મળવા-તેના ચહેરાનાં દર્શન કરવા તલપાપડ થઇ બારીએથી ડાકીયાં કર્યાં હતાં તેજ બંગલો, તેજ બાગ, તેજ ફલકૂલ, તેજ ઝોટલો. જ્યાં આજ બધું નિઃસત્વ-નિસ્તેજ-નિર્માલ્ય લાગતું હતું. ત્યાં નહોતી આશા લીલીની કે નહોતી આશા જીવનલાલની. એથી ઉગરું હૃદયમાં બધિધ્વની ચિંતા હતી-વૃદ્ધ-નિરક્ષર પુરૂષ સાથે પરણવાનો ભય હતો.

કાળો શાહી જેવો પણ સફેદ લુગડાં પહેરી બટલર ઝોટલ ઉપર ઉભો હતો અને બાંકડા ઉપર મટાવાળો પણ ચક્રચક્રતો પટો ; ધોળાં લુગડાં પહેરી બેઠો હતો. કમળાને પોતાને ત્યાંના રસોઈના

અને તોડર સાંભર્યો. મેલું ધાંચી જેવું અખોટીયું કે પંચીયું પહેર-
નારો-લોટા પાણીથી નહાનારો-ને કાળું શાહી જેવું જતોષ-શરીરે
દાદર-ખસથી ભરેલો રસોઈઓ-બ્રાહ્મણ રસોઈઓ અને મેલો પટો-
તેલ શાહીના ડાઘવાળાં લુગડાંવાળો સીપાઈ વગેરેનો વિચાર થતાં
'સુધડતા-સ્વચ્છતામાં આપણે હજી કેટલું શિખવાનું છે.' એમ કહી
નિશ્વાસ નાંખ્યો.

કમળાની ગાડી ખંગલામાં દાખલ થતાંજ સીપાઈ ઉભો થયો.
ગાડી પાસે જઈ આરણું ઉઘાડ્યું ને કમળાને નીચા વળી સલામ કરી.
કમળા ઉતરી કે તરતજ તેની પાછળ તેની ફોર્ષ ઉતર્યાં. કમળા થું
કરે છે તે જોવા-તેની દરેક હિલચાલ ધ્યાનમાં રાખવા ફોર્ષને
કહેવામાં આવ્યું હતું. અને ઓટલાના પગથીયા ઉપર ચઢ્યાં કે તરતજ
ખટલરે આદા ખસી સલામ કરી.

કમળા : “ મીસ લીલીની ટ્રંકમાંથી મારે કાંઈકે કાઢવું છે.”

ખટલર : “ શાલ ! જી ! આપને કુંચી આપવાનું મને લખ્યું
છે. આપ પછી પેટી બંધ કરી કુંચી મને પાછી આપશો.”

આટલું કહી ખટલરે કુંચી ધરી. કમળાનું આટલું માનઃ એને
સીપાઈ સપરાં આમ લળી લળીને સલામ કરતા, તે જોઈ ફોર્ષ ખુશ
થયાં. કુંચી લેતાંજ કમળાએ ખટલર પાસે પેક કરવાને કાગળ-દોરી
અને નામ લખી બાંધવાને કાર્ડ માગ્યું. આ સઘળું ઉપર મીસ
લીલીવાળા ઓરડામાં તૈયારજ હતું એટલે કમળા ઉપર ચઢી; તેની
સાથે ફોર્ષ પણ ચાલ્યાં. તે જોઈ ખટલર બોલ્યો : “ મેમસાબ !
એક જ જણને ઉપર જપાનો હુકમ છે. બીજો કાગળ છે ?”

ફોર્ષનું અહીં ચાલે એમ નહોતું. એટલે નીચે ખુરશી ઉપર
બેઠાં અને કમળા એકલી ઉપર ગઈ.

ગાડીવાને ગાડી ખંગલા બહાર ઝાડ તળે ઉભી રાખી. તે નીચે
ઉતરી ઘોડા પાસે બેઠો. ઘોડાને બખ્ખે તણખલાં ઘાસ ખવડાવતો

ધોવાના મોં નીચે જ બેઠો. થોડી વાર સુધી વાટ જોઈ, પણ હજી કંઈ ન આવ્યું માની ગાડી મૂકી તે કલેક્ટરના તબેલામાં ગાડીવાન સાથે વાતો કરવા ગયો.

અડધો કલાક થયો, પણ કમળા ઉતરી નહિ. ફોનને આરામ ખુરશી ઉપર જરા ઉંધ આવી ગઈ હતી તે એકદમ ઊભી થઈ તે બટલરને ખુસ પાડી કમળાને બોલાવવા કરમાવ્યું. બટલરે એટલેજ ઉતર આવ્યો કે : “ મેમસાન પેકેટ બાંધે છે.”

ફોન : “ હા, પણ જઈને કહે કે જલ્દી કરે; નહિ તો ટપાલનો વખત થઈ જશે.”

થોડીવાર ચતાંજ કમળા નીચે ઉતરી. બટલરના હાથમાં પાર્સલ હતું. બટલરે પાર્સલ ગાડીમાં મૂક્યું.

કમળા : ફોન ! શાલ ટ્રંકમાં છેક નીચે હતી એટલે બધું કાઢતાં તે પાછું ગોઠવતાં વાર થઈ. શાલ ન બગડે માટે નીચે કાગળ મૂકેવો ઠીક ધારી કાગળ શોધ્યો તે કેમે જડ્યો નહિ. ચાલો, હવે તૈયાર છે. બટલર ! આ કુંચી. આપણે પોસ્ટ ઓફિસમાં થઈ ઘેર જઈશું.

કમળા બંગલાનાં પગથીયાં ઉતરી ગાડી તરફ જતી હતી ત્યાં ફોનએ તેને રોકી પૂછ્યું : “ પણ પાર્સલના પૈસા કાણ આપશે ? મારી પાસે કંઈ નથી. તારી પાસે છે ?”

કમળા : “ મને માએ કંઈ આપ્યું નથી.”

આ બેની વાતચીત સાંભળતાંજ બટલરે ગગવામાંથી પાકીટ કાઢ્યું તે માગવાની વાટ જોતો ઉભો.

કમળા : “ પાંચ રૂપીઆ આપ. એટલા બસ છે.”

બટલરે રૂપીઆ આપ્યા તેવાજ કમળાએ ફોનને આપ્યા, કારણ કે પાર્સલ કરવાનું હતું. બટલરને કલેક્ટર સાહેબ આરે ત્યારે હિસાબ તપાસાનું કહી ગાડીમાં બેસી બને ગયાં.

ગાડી પોસ્ટ ઑફિસ તરફ હાંકી. ભદ્રના કિલ્લામાંજ વિશાળ પોસ્ટ ઑફિસ આવી રહી છે અને એના ઓટલા ઉપર-અંદર તેમજ બહાર આખો દિવસ ધમાલ નજરે પડે છે. પુરૂષ-સ્ત્રી-બાળક-સદ્ગૃહસ્થ-પટાવાળા-ગરીબ-તવંગર કાઈ ટીકીટ લેવા, કાઈ મનીઓર્ડર માટે-કાઈ પાર્સલ કરાવવા, તો કાઈ ટપાલના કાગળ નાખવા આવતાં જતાં નજરે પડે છે. બારી પાસે લોકોનું ટોળું હતું. પહેલાં જવા ને વહેલા પતવા હરીકાઈ ચાલતી હતી, અંદર અંદર લડાઈ ચાલતી અને લાંબા હાથ કરો ફોરમ-પાર્સલ-ફીઆ ધરાતા હતા. અંદર માસ્તર બબડતો ફફડતો કાગળ-ફોરમ-પાર્સલ લેતો અને એના ઉપર અધુરું સરનામું-ખોટો ફીઓ કે એવી ખામી મળી આવતાં ચીડાઈ તે પાછું ફેંકતો. આ ટોળામાં કાઈ પાર્સલ ને જે ફીઆ લઈ પેકાં. પાર્સલ જોખાવવું, તેને ટીકીટો ચોઢવી અને રીસીટ લેવી એટલું કામ હતું. કલાકમાં કાઈ પાછાં નહિ આવે એમ માની ગાડીવાન ને પટાવાળા નીચે ઉતરી થોડા પાસે હમેશની માફક બેઠા.

રસ્તામાં ગાડીઓ-ગાડાં જતાં આવતાં હતાં, વચમાં વચમાં સાઈકલોની ઘંટડીનો અવાજ આવતો. કચેરીઓ ભદ્રમાં હોવાથી લોકોની ધમાલ ઓછી નહોતી, તેમજ ભદ્રકાળી માતામાંથી ઘંટના અવાજ વારંવાર આવતા હતા. સામે નિશાળમાં બપોરની છૂટી, હોવાથી છોકરાંઓ દોડમદોડા અને ઘોંઘાટ કરતા હતા, તેમજ લાયબ્રેરીમાં બહાર ખુરશી ઉપર બેઠેલા વકીલો રસ્તાપર જોતા-પેપરો વાંચવાનો ડોળ કરતા અને કમાઈ ન હોવાની ચિંતા કરતા હતા. ચાહની હોટેલમાં ખાલાનો ખડખડાટ વધ્યો હતો.

ગાડીવાન અને પટાવાળા આગળ પાછળ શું બને છે, તેના ઉપર જરાયે લક્ષ આપતા નહોતા. તેઓ તો તેમની વાતમાં તલ્લીન હતા. કલેક્ટરના ગાડીવાનની વહુ માંદી હતી-લવતી હતી-એની શોક વળગી હતી. આજ રાત્રે ભૂવાને બોલાવી ભૂત કાઢવાનું નક્કી કર્યું હતું. 'મર્યાનો ધુમાડો અને સાટકા પડશે એટલે ભૂત ચાલ્યું

જશે. અરે ! એ તો જગદં ભૂત છે. કેવું કેવું બોલે છે ને ક્યાં વળગ્યું—કાણુ છે વગેરે કહે છે—, વાતમાં ને વાતમાં કેટલો વખત ગયો તેની કાઠને ખબર પડી નહિ ને ત્યાં ફાઈ આવી પહોંચ્યાં. ફાઈને ભેતાંજ ગાડીવાન ગાડી તરફ દોડ્યો—ને પટાવાળાએ આરણુ ઉઘાડ્યું—પણ ફાઈએ ગાડીમાં પગ મૂકતાંજ બહાર નીકળી, ધુમ પાડી : “કમળા ક્યાં !”

પટાવાળાએ અંદર ભેવાની તરફીજ ન લીધી ને તે બોલ્યો :
“અંદર.”

ફાઈ : “અંદર તો કાઈ નથી. મૂખાં જેવા ! બે જણા હતા તોએ એટલી સંભાળ ન રાખી ?”

ગાડીવાને ઉપરથીજ, પડવાની ખીક ન રાખી વાંકાં વળી અંદર ભેયું ને ધુમાળુમથી લોકનું ટાળું ભેયું થવા માંડ્યું.

ગાડીવાન : “કેમ ! બેન અંદર નથી ?”

ફાઈ : “ના ! પોસ્ટ ઓફિસમાં ગઈ હશે—ત્યાં ભેઈ.”

આટલું બોલીફાઈફરી પોસ્ટ ઓફિસ તરફ ગઇ. ત્યાં પાર્સલ ઓફિસ, અંદર સ્ટાંપ વેચાય છે ત્યાં, અથે ભેયું; પણ કમળા દેખાઇ નહિ. ગભરાયેલા પટાવાળા ને ગાડીવાને ગાડીમાં ભેયું, ગાડીની ગાદી ઉપાડી, ગાડીમાં બેઠક નીચે ભેયું. બહુ કે રૂપીઓજ પડી ગયો હોય નહિ !

ગાડીવાન : અરે ! બહેન અંદરજ હતાં. મેં પોતેજ હમણાંજ ભેયાં હતાં.”

બહુ કે વાતમાં હતો છતાં ધ્યાન ગાડીમાં રાખ્યું હોય નહિ.

ફાઈ આવતાંની સાથેજ અંતે નોકર ઉપર ચુસ્સે થયાં. અંતે જણાએ સોગન ખાઇ કહ્યું કે— તમે આવતાં હતાં સારે બેને ડોકીયું ક્યું હતું અને તે અમે ભેયું હતું.’ લોકો ભેગા થયા અને મન માનતા ખુલાસા આપવા લાગ્યા. એક જણે કહ્યું કે ‘હમણાંજ એક બાઈ ગાડીમાંથી ઉતરી જતાં દેખાઈ હતી.’ લોકડાના બારા-

વાળાએ કહ્યું કે ‘ એક બાઈ ડમણાંજ માતાના દર્શન કરવા ગયાં છે.’ એક વૃદ્ધ વાણીઓ લાકડી ઉપર ટેકા દેતો બોલ્યો— ‘ અરે તમે બૂલના હશે! ઘેરથી એકલાંજ આવ્યા હશે. બાકી દહાડે દિવસે એમ માણસ ખોવાય ? ’ રસ્તામાં અવધાર અંધ થયો, લોકોનું ટોળું વધવા લાગ્યું. નિશાળના છોકરાંઓની રમત અંધ પડી ને મઠારીતો ખેલ ચાલુ છે. મ માની છોકરાં માથાં મારી આગળ હિલાં રહેવા ધક્કા મારવા લાગ્યાં. એટલામાં ગાડીવાનને નવોજ વિચાર મુઝ્યો હોય તેમ બોલી ઉઠ્યો: “ વખત છે બંદન પાછાં કલેક્ટર સાહેબને અંગલે ગયાં હશે. ”

‘ હાથ ’ એમ કહી તપાસ કરવા અને લોકોના ટોળાંથી કંટાળી કોઈ ગાડીમાં એસી કલેક્ટરના અંગલા તરફ ગયાં. ગાડીવાને ધોડાને ચાબુકા ઉપર ચાબુકા મારવા માંડી ને ગાડી પૂરપાટ કોડ-વાથી કોઈ અંદર અથડાવા લાગ્યાં. રસ્તામાં એકાદ જણ ગાડી તળે આવ્યું પણ હત, પરંતુ સારા નસીબે એવું કાંઈ થયું નહિ.

ગાડી કલેક્ટરના અંગલે આવી, ત્યાં બટલર ઉભો હતો; તેણે શાંતિથી કમળા ગુમ થવાના સમાચાર સાંભળ્યા અને અંગલામાં કોઈ નથી એમ કહ્યું. કોઈએ માન્યું નહિ અને તે તો અંગલામાં શોધી વળ્યાં. કલેક્ટરની ગાડી હાંકનાર અને તેના છોકરાં—લગ્ની—બોખી ભેગાં થયા અને આમ થવામાં ગાડીવાનની વહુના બૂતનો હાથ હોવાજ જોઈએ, એમ બધાંને ખાત્રીપૂર્વક લાગ્યું.

એકજણ બોલ્યું: “ આજ સાંજે વાત. બૂતને જ કહેવડાવીશું કે એનને ખોળી આપે ! ”

કોઈ અંગલાનો ખૂલ્લોખોયરો જોઈ વળ્યાં. કમળા ન મળી ‘ હવે શું કરવું ? ઘેર શું મેહાં લમ જઈશ ! ભાબીનો જીવ ડોળાઈ જશે ’ એ બીકે કોઈ રોવા લાગ્યાં. બધાંએ સમજાવ્યાં ને બટલરે કહ્યું કે ‘ વખત છે મીસી ઘેર ગયાં હશે, માટે ઘેર તપાસ કરી પછી પોલીસને ખબર આપવી. આજકાલ મીસીઓને ખોટી ધવં ગમત’

મીલન કલેક્ટરનું કાઈ માણસ કે ગાડી આવ્યું છે ? ”

ટીકીટ કલેક્ટર: “હા. રેશન માસ્તરને ખબર ફરે છું.”

ટીકીટ લઈ જાંપો બંધ કરી ટીકીટ કલેક્ટર રેશન માસ્તરને ખબર કરવા ગયો. લાલબુમ, બીડી પીતો, ધીરે ધીરે રેશન માસ્તર આવ્યો ને નોકરને-આયા જેવીને સલામ શી ! ધારી બોલ્યો: “તમે કલેક્ટરને બંગલે જવા માંગો છો ? તમારી પાસે કાગળ છે ? ”

તે યુરેઝીઅન કન્યાએ હેન્ડબેગમાંથી એક ચીઠ્ઠી કાઢી, રેશન માસ્તરને ધરી. તેના ઉપર નીચે પ્રમાણે લખ્યું હતું.

“મારી આયા ‘રેઝેરીઓ’ ને મહેરબાની કરી મારે ત્યાં મેફલાવર હાઉસ, વુડલેન્ડ. લાનોલી મોકલી આપશે.

તમારી, મીસીસ મીલન.”

રેશન માસ્તર: “એજ અક્સર. તમારે ચાલ-નાસ્તો લેવો હોય તો રીફ્રેશમેન્ટ રૂમમાંથી તજવીજ કરે. એક રૂપીઆ પડશે. ઠીક ! નાસ્તો લઈ લ્યો, એટલામાં છું ગાડી માણસની તજવીજ કરે છું.”

રેઝેરીઓ રીફ્રેશમેન્ટ રૂમમાં નાસ્તો લેવા ગઈ, ત્યાં ફળ-આઈ બ્રાફીટ ખાઈ તાણ થઈ. માણસ મજેથી બંગલા તરફ ચર્મ.

રેશન માસ્તરે ટીકીટ કલેક્ટરને કહ્યું: “યુરોપીઅન બાનુઓ આટલી બધી દેશી આયા તરફ માનથી કેમ વર્તતી હશે, તે સમજ પડતી નથી. જે કે છે આયા, છતાં મેમ સાહેબની પેઠે રોક છે. નોકરોને આટલી બધી અનુકૂળતા શી, અને વળી તેને ગાડી-માણસથી પહોંચાડવાનું કામ આપણને પાછું સોંપ્યું.”

ટીકીટ કલેક્ટર: “હા. સાહેબ ! તારનો અવાજ સંભળાય છે, માફ કરજો ! આજ કેમ આવો તાર છે ? કાંઈ થયું લાગે મે. બયનો તાર છે ?

રેશન માસ્તર સમજ્યો કે રસ્તામાં ગાડી ઉધી વળી ને વળી ટીકીટ કલેક્ટરની પાછળ તાર આક્રિસમાં મયો

ને પૂછ્યું: “શું છે?”

ટીટીટ કલેક્ટર: “અમદાવાદનો પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર પૂછે છે કે કાંઈ દેશી સ્ત્રી-ગુજરાતી છોકરી સાડીને કળબતવાળી-ઘરેણાં પહેરેલાં છે એવી અહીં ઉતરી છે?”

સ્ટેશન માસ્તર: “અહીં એવું કાંઈ ઉતર્યું નથી, એમ કહો, એક યુરેઝીઅન આયાજ ઉતરી છે અને તેની તો અહીં બે ચાર દિવસથી રાહ બેવાતી હતી. એનું નામ આબ્રામસેલા રોઝેરીઓ છે. તેઓ કાંતી તપાસ કરે છે?”

ટીટીટ કલેક્ટર: “તેઓ નામ દેતા નથી.”

સ્ટેશન માસ્તર: “કહો કે કાંઈ કુવા હવાડામાં તપાસ કરે. દેશી છોકરીઓને ટ્રેઇનમાં નાસી જવાની હિંમત હોતી નથી. ઘણી મારે કે સાસુ લહે કે તરત કુવામાં પડે કે એર ખાય. વળી તેજ પળે ઘણી ખીજ પરણે. ‘બાયડી મરે ને હાંલુ ફટયું’ સરખું.”

આખરે કમુતરની પાંખો આવી અને ત્રાસ પામેલી કન્યા શાંત ચિત્તે આગમની જગાએ પહોંચી. બે ઇંગ્લાંડની ઇજાવણી સાથે લીલી નેવીની સોબત ન હોત તો કુવો—હવાડા અગર જાંફકથી આ નિદોષ-કોમળ કન્યાનો અંત આવ્યો હત.

પ્રકરણ ૨૬ મું

શાપનો પ્રકાર—બદલાનો નિશ્ચય

આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર મીઃ જીવનલાલનો પત્નો ન નહોતો. ઘણાજ દિવસ થયા—જત્રાએ ગયા પછી એક પણ કાગળ નહોતો એટલે પુત્રવત્સલ માણને ચિંતા થતી હતી. બીજે બદલી થઇ હોય તો જાદી વાત, નહિ તો રજા પૂરી થઇ હતી એટલે હાજર થવુંજ જોઇએ. મી. મીલન વગેરેને પૂછાવ્યું હતું, પણ બીજી રજા માત્ર મંગાવ્યાના સમાચાર સિવાય બીજી કંઇ ખબર મળી નહોતી. ભગવાનજી પણ આવ્યો નહોતો, એટલે તે પણ ત્યાં હશે ત્યાં સાથેજ હશે. કંઇ અશુભ સમાચાર હોય તો ભગવાનજી પાછો આવે—એ વિચારે તો બીજી કંઇ અશુભ કલ્પના થઇ નહોતી.

શાંતિ એકલી આવી હતી. તેણે એમ કહ્યું હતું કે—“મંદિરમાં ભૈરવીની પૂજા કરી, ભૈરવનાથનાં દર્શન કરવા અમે બંને સાથે ગયા હતાં. ત્યાં કોઇએ મને એકઢીને પકડી, મેં હુમ પાડી, ખારણાં બંધ થયાં, થોડીવાર ગભરાયેલી સ્થિતિમાં તરહી ત્યાં સુધી શું થયું તેની મને ખબર ન ગડી; પણ પછી ખહારો પથારી પાસે

મહાત્માને જોયા. મહાત્મા મને શાંત કરતા હતા. શુદ્ધ ઉપદેશ આપવામાં અહીં ‘એમણે’ વિદ્ય નાંખ્યું હતું, માટે તેઓ ત્યાં આવ્યા હતા. ત્યાં પણ મહાત્માના ઉપદેશ લેવા જવામાં પાછા ‘તેઓ’ વિદ્ય ન નાંખે માટે આવી રીતે ઉપદેશ આપ્યો—કંઠી બાંધી. મહાત્માજીએ બીજું કાંઈ અપમાન કર્યું નથી. એમના ઉપર આક્ષેપ મૂકવાનો નથી. બીજી સ્ત્રીઓ ગમે તેવી હશે. પણ હું મારા શાપની લાજ ખોઈ એવી નથી. ત્યાર પછી મેં ‘એમને’ જોયા નથી. તેઓ કદાચ ચીડાયા હશે ખરા. મહાત્માજીએ કહ્યું કે તે તો પેલીને મળવા લાનોલી જવાનો છે ને ત્યાંથી ચારોચાર અમદાવાદ જશે. પૂજારીને એમને ખબર કરવા કહ્યું હતું. મહાત્મા પછી મને અહીં સુધી મૂકી ગયા ને સ્ટેશનથી હું માણસ સાથે અહીં આવા. રસ્તામાં લગાર હરકત તો પડી પણ યાત્રા થઈ. પૂજમાં જરાએ વાંધો નહોતો. મહાત્માના ઉપદેશ પછી મેં તુર્તજ ‘એમની’ ખબર કાઢી, ત્યારે પૂજારીએ કહ્યું કે એતો ગયા. મેં ધાર્યું કે નેઓ ચીડાઈને ગયા હશે. ”

શાંતિની આ વાત, મહાત્માનું નામ ન આવ્યું હત નો કોઈ માનત નહિ. પણ મહાત્મા માણને કાશીમાં મળ્યા હતા. એમનાજ આગ્રહથી લેરવનાથની યાત્રા નક્કી કરવામાં આવી હતી અને આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરનો મહાત્મા માટે આલિપ્રાય-મહાત્મા આવેલા ને વખતની તેની વર્તણૂકથી જાણીતો હોતો, એટલે શાંતિના હિતને માટે આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરના પોતાના હિતને માટે-કુટુંબના હિતને માટે મહાત્માને જીવન-તરહટ કરવું પડ્યું હશે એમ સર્વેને લાગ્યું. છોકરાંના હિતને માટે માથાપ તેમને જકડી એ પણ વચ્ચે રાખી કડવી દવા પાય છે, તેમ જ્યારે આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર જેવો ન સમજે અને શાંતિને સારો દિવસ આવે તે માટેના મહાત્માના નિઃસ્વાર્થ યત્નમાં વિદ્ય નાંખે, ત્યારે મહાત્મા બીજું શું કરે ? માણને આ હકીકત ખરી લાગી, ને જીવનલાલ લાનોલી ગયો. હશે, એટલે રજા પૂરી

થયે આવશે એમ માની બેઠી હતી. છતાં પુત્રવત્સલ માતાના મનમાં અનેક તર્કવિતર્કો થયા કરતા હતા. શાંતિને પતિ તરફ સ્નેહ હતો કે નહિ તે કાણુ જાણે, પણ લાગણી તો હતી. સૌભાગ્યનું સાધન છે. પતિ શરીરનો એકલો માલિક છે એમ તે માનતી એટલે એને કાંઈ થાય તો જીવન ધૂળ થાય. એની સ્થિતિ સારી હોય તો લુગડાં ધરેણાં મળે એટલું તો ખરું. મહાત્મા આત્માનું કલ્યાણ કરવા માગતા હતા. ધર્મના નેતા, પ્રભુના વકીલ હતા, તે પતિ કરતાં વધારે ખરા. શરિરના સ્વામી પતિ, પણ આત્માના માલિક તો મહાત્મા. પોતે આત્માનું કલ્યાણ કરી પતિનું પણ હિત કરી શકે એમ હતી એટલે ક્ષણવાર પતિ ચીડાય-ચીડાય તોએ શું, એમ માની, પ્રથમ ગભરાઈ છતાં-મહાત્માને જોતાં શાંત થઈ હતી. મહાત્માના શબ્દ ઉપર વિશ્વાસ રાખી પતિની શોધ માટે વલખાં ન મારતાં તે ધેર આવી.

એ અઢી મહિને એક કાગળ છાપ વગરનો આવ્યો. કાગળ ગીરધરલાલ ઉપર હતો, તેમાં એટલુંજ લખ્યું હતું કે તે સંખ્ત મંદવાડે પહોંચે હતો. ધેરક્યારે આવશે તે સંખંધી કાંઈજ સૂચન નહોતું. શાંતિએ પત્ર વંચાતો સાંભળ્યો અને સાંભળતાં જ તેની ચિંતા વધી-‘સંખ્તમાંદગી ! શું ! ગુરૂનો શાપ લાગ્યો ? મહાત્માએ તરકટ તો નહિ ક્યું હોય ! મંદિરમાંથી ચિડાઈને ચાલ્યા ગયા એ ખોટું તો નહિ હોય ! એમ જાણ નહિ.’ પીસ્તોલ લઈ તે દિવસ ઊભા રહ્યા હતા તે કાંઈ એમ ચાલ્યા જાય ! જાય તો જાય પણ ફરી ધેર કે ત્યાં તપાસ ન કરે ?’ આ વિચાર માંદગીના ખખર આવ્યા ત્યારે સૂન્યા. ‘રખેને મહાત્માએ ક્રોધમાં-વૈરમાં એમના શરીરને નુકશાન ક્યું હોય ?’ મહાત્માના શાપનો અર્થ આવો છે એવું સ્વપ્ન પણ શાંતિને આવ્યું નહોતું. શાપથી-મહાત્માના પ્રભાવથી જીવનલાલથી ખોલાશે નહિ-જીલ તોતડશે-ધોટા ખેસશે, એમ જ માન્યું હતું. ત્યાં મંદિરમાં બનેલા બનાવની ખબર હત, એની જરાએ ‘શંકા પડી હત, તે તો ‘તે સાચી યાત-પતિને એવી સ્થિતિમાં આવવા દેત જ નહિ.

શાંતિ આમ નિશ્ચિંત તો નહિ પણ એકાગ્રજવાળી હતી ત્યારે આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરને તો શાંતિ પ્રત્યે ક્રોધ-તિરસ્કાર-અભાવ ઉત્પન્ન થયાં હતાં. પરિણામથી એ તો એવા જ નિશ્ચય ઉપર આવ્યો હતો કે 'શાંતિ મહાત્માના તરફથી સામીલ હોવી જોઈએ અને પોતાને જન્મભર દુઃખી કરનાર-જીવન નિઃસત્વ બનાવનાર શાંતિ જ છે.'

ભૈરવનાથના મંદિર આગળ જીવનલાલને પકડી એ જણાવવા પડી ગયા. ગુફામાં એક અંધારી ઓરડી હતી ત્યાં પથારી પાથરી હતી તેના ઉપર નાંખ્યો. એક જણે આંખે સફાઈ પાટો બાંધ્યો તે બીજાએ દીવો સળગાવ્યો. આ એમાં એક હકીમ હતો. તેણે કહ્યું: "તમે ગભરાઓ છો શું કામ! તમારી જીભ ઉપર કાંઈ થયું છે તે આમ સહજમાં દુરસ્ત કરી નાખું છું," એક જણાએ આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરનું મોં પહોળું કર્યું, આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરે ઘણાં પછાડા માર્યા, સામો થયો; પણ તેના હાથ પગ બાંધેલા હતા એટલે કાંઈ ચાલ્યું નહિ. મોં બંધ કરવા બહુ ફાંફા માર્યા, પણ નિરૂપાય થઈ ચાકીને પડી રહ્યો. એક ક્ષણમાં જીભ ઉપર કાપો પડ્યો તે આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરે કારમી ચીસ પાડી-ચીસ પાડતાં જ તે બેશુદ્ધ થયો. લોહી વહેવા લાગ્યું તે મોત આવ્યું એમ સમજ્યો. હકીમ દવા ભભરાવી, એને એમને એમ મૂકી માણસને લઈ ચાલ્યો ગયો. પૂજારીને-વૃદ્ધબાવાને પેલાની દેખરેખ રાખવા કહ્યું. પણ બાવો કાંઈ સમજ્યો નહોતો. જીભ ઉપર કંઈક થતું હશે, એમ માની બેઠો હતો; પણ તેને ઓરડીમાં પૂરવાનું કારણ સમજી શક્યો નહોતો. 'હશે! મહાત્માના કામમાં વચમાં ન પડવું! મોટાનાં કામ જ એવાં!' એમ કરી તે શાંત પડ્યો હતો.

આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરને ચાર કલાકે ભાન આવ્યું. માનસિક ચિંતાને લોહીના વહેવાથી આવેલી નબળાઈને લીધે જીવનલાલ એમને એમ પડી રહ્યો હતો. તે એમ જ માનતો હતો કે હવે પોતે ઉધવાનો નથી. શું થયું હતું? શું કયું હતું? તે તે સારી રીતે જાણતો હતો.

ભગવાનજી આવ્યો તે, ભગવાનજીએ જુમ પાડી હતી તે અને ભગવાનજીની લાગણી સર્વ સમજ્યો હતો, પણ શું કરે ? એનામાં શક્તિ નહોતી. બોલવાની ઇચ્છા હતી પણ શી રીતે બોલે ? ઉઠીને બેટવાને તલપાપડ થયો હતો પણ શી રીતે ઉઠે ?

ભગવાનજીની સારવારથી આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર કાઢક સારો થયો. જેમ જેમ તે સારો થતો ગયો, બોલવાનું, હૃદયના ઉદ્વેગારો—મન અને શરીરની જરૂરીયાતો પોષવાનું સાધન જતું રહેલું લાગ્યું, તેમ તેમ ક્રોધ-વૈર વધતાં ગયાં. અત્યાર સુધી મૃત્યુની અપેક્ષા હતી, હવે જીવવાની અને ને દ્વારા વૈર લેવા—મહાત્મા—શાંતિ ઉપર વૈર લેવાની ઉત્કટ ઇચ્છા થતી ગઈ. હકીમ તો માત્ર સાધનભૂત હથિયાર—પૂતળું હતો એટલે એના ઉપર ક્રોધ કરવાથી કંઈ લાભ નહોતો. એ જાતે મુસલમાન હતો અને પૈસાની લાલચે નસ્તર મૂકવા આવ્યો હતો. મહાત્માને પાતાળમાથી ખોળી કાઢી પોતાને હાથે શક્તિ આવતાંની સાથેજ તેને ઠાર કરવાનો દ્રઢ નિશ્ચય કર્યો. એ નિશ્ચય થતાંજ આંખમાંથી અગ્નિ વરસ્યો ને શરીર કંપવા લાગ્યું. વળી શાંતિ ! એનું શું કરવું ? એની સાથે લગ્ન થતે કરી આટલો કર થયો ને ! શાંતિએ પતિને જન્મ ભરનો અશક્ત-દુઃખી કર્યો. ‘એ પેલા ચંડાળ સાથે મળી ગઈ ! એને પોતાનું હિત પણ સમજાયું નહિ ! એને ભોળી, મૂર્ખી કે રાક્ષસણી કહેવી ? શાંતિ ! એને મેં કેવી રીતે રાખી હતી ? હું ક્રોધ હિંદુ ને રાખે એમ એને હથેલીમાં રમાડતો હતો અને સર્વ રીતે સંતોષતો હતો. એને મારા જીવનમિત્રની સ્થિતિમાં લાવવા તલસતો હતો, અનેકવાર ખીજું લગ્ન કરવા માનો આગ્રહ છતાં સામો થયો હતો. ખીજા હિંદુ પતિની માફક ક્રોધ દિવસ એના સામી ઉંચી આંખ નહોતી કરી, તો હાથ ઉંચો કરવાની તો વાત જ શી ! આમ છતાં એનો બદલો આમ આવ્યો ? શાંતિ ! પીસ્તોલ લઈ મારવાને તૈયાર થયેલી શાંતિ ! તને તેજ વખતે ઠાર કરી હત તો આ સ્થિતિ

આવત ! ખસ ! એ રાંડ જ રાક્ષસણી છે. એનું નામ શાંતિ છે એટલુંજ, પણ એનું હૃદય કાળું છે. એ પેલા જન્મની વૈરદેવી છે. એને તો નાક કાન કાંપી ગામમાં ફેરવી તગડી મૂકવી જોઈએ ! ' આવા વિચાર જીવનલાલને આવવા મંડ્યા, પરંતુ સ્ત્રીના ઉપર હાથ ઉઠાવવો—પોતે દુઃખ તો બોગવ્યું પણ ઘરની ફજેતી કરવી—પોલીસને ખબર આપતાં ઘરનાં માણસોને સાક્ષીના પાંજરામાં ઉભા રહેવું પડે, પોતે આસિસ્ટન્ટ કનેક્ટર ફજેત થાય એ ખીકે અને ક્ષમાવૃત્તિથી મુગા રહી એ મુંબધી કાંઈ પગલું ન ભરવા વિચાર કર્યો. ભગવાનજીને આ વિતકની કાંઈ ખબર નહોતી અને જીવનલાલમાં શક્તિએ નહોતી, એટલે કેટલાક દિવસ મુધી ભગવાનજી વાત ન સમજ્યો ને ચિંતા-ઉભંગરા-ઉદ્વેગમાં રાત દિવસ જીવનલાલની પથારી પાસે બેસી તેની સારવાર કરી. જીવનલાલ કાંઈક હાલતો આલતો થયો—વા રૂઝાઓ—શક્તિ આવી, સારે કાગળ ઉપર બધી હકીકત લખી ભગવાનજીને સમજાવી. હકીકતનો એકએક શબ્દ વાંચતાં ભગવાનજીનાં રોમેરોમે અગ્નિ સળગતો ગયો ને હકીકત પૂરી થતાં વૈરદેવી હૃદયમાં આવી હોય તેમ ધ્રુવ્યો. શાંતિને તથા મહાત્માને ગાળો દેવા લાગ્યો. જે જીવનલાલ શાંતિનું ચાંદું બોલતો નહિ પણ બોલવા દેતો પણ નહિ તે જીવનલાલ, આજ ભગવાનજીને સ્વતંત્રતા આપી હોય એમ માંભળતો ગયો, અને અનેનો ક્રોધ એટલો વધી ગયો હતો કે શાંતિ કે મહાત્મા અત્યારે જે કાંઈ હાજર હોત તો એકે કપાટે જમપુરીમાં પહોંચી ગયાં હોત.

ભગવાનજી: “ ભાઈ ગભરાવ નહિ ! તમે જીવો એજ ઈચ્છું છું. વૈર લેવાને પણ જીવો ! ભા—એને ભાલી કાણુ કહે—એને શિક્ષા કરવાના અનેક રસ્તા છે. જેર આપી મારી નાંખવી કે તરવાર કે પીરતોલથી કાર કરવી એ તો દયાનું કામ છે. એની તો જીવતાં ચામડી ઉતારવી, એના ટુકડેટુકડા કરવા, અજર જાંદગીપર્યંત જુઓ પાડે—દુઃખી થાય એવી શિક્ષા કરવી જોઈએ. વિધવાનું તો એકલું માથું જ જોડવાનું

હોય, પણ આને તો એ ઉપરાંત નાક-કાન કાપી-કામ દબ કદેશી બનાવી પૂરી રાખવી-અને મહાત્મા ! એને તો પોલીસને સોંપી દેવો, એજ. ”

જીવનલાલે ડોકું હલાવ્યું અને પેન્સીલથી કાગળ ઉપર લખ્યું :
“ નહિ, મારે ત્યાં પોલીસ નહિ. ”

ભગવાનજી : “ મહાત્મા હવે ફરીને મ્હોં દેખાડી શકવાનો નથી; પણ ખૂલ્યો ચૂક્યો એ નજરે પડે તો તમારે હાથે જ એને સ્વાદ ચખાડવો, મારી નાખવો નહિ પણ જન્મભર સાંભરે એવી શિક્ષા તો કરવી જ. ”

આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર બહાર હરતો ફરતો થયો એટલે ભગવાનજી એને લઈ આણુ ગયો. ત્યાં એક નાનો બંગલો લઈ રહ્યા. બંગલો ઉંચી ટેકરી ઉપર હતો, ત્યાંથી દૂર ખરેડી ગામ-ખીણો દેખાતાં હતાં. જીવનલાલ કલિકાના કલકા-દિવસોના દિવસો બહાર આરામ ખુરશી ઉપર બેસી રહેતો, ચોખ્ખી હવા લેતો, સૃષ્ટિસૌંદર્ય નિહાળતો અને જીવનની મજા-જીવનના આનંદ ઉપર ધ્યાન કરતાર—તેથી થયેલા હમેશ માટેના નુકશાનનો વિચાર ક્યાં કરતો હતો. વાચા નહોતી એટલે ભગવાનજી સાથે શી રીતે બોલે ! એની શી રીતે સલાહ લે ! અને કાગળ પેન્સીલથી આખો દિવસ લખી સમજાવવાનો તો કંટાળો હતો. કાણો થયો હત તો પણ સંસાર નભાવત, આંધળો થયો હત તો દેખવાનું નહોતું, ખીજી ખોડ આવી હોત તો એને આટલું લાગત નહિ; પરંતુ આ તો મનના અનંક વિચારો જણાવવાનું સાધન જ અંધ થયું. ભવિષ્યમાં અંધકાર, જીવનના આનંદ-સુખનાં કિરણ હમેશને માટે નષ્ટ થયાં. સરકારી મોટા હોદ્દો હતો, કલેક્ટર થવાનો લાગ હતો. સંભવ હતો તે દ્વારા જાતિલાઈએને મદદ કરવાનો પ્રસંગ હતો દેશીઓને મળવણી મળતાં પ્રસંગ મળે, ને મોટા હોદ્દા આપવામાં આવે તો વફાદારી અને

બાહોશીથી સોંપેલું કાર્ય કરવાની તેમનામાં શક્તિ છે એમ સરકારને ખતાવવાનો ઉમંગ હતો, તે સઘળું નષ્ટ થયું. હવે નોકરી ઉપરથી ઘેર બેસવું જ પડશે. સરકાર જૂજ પેન્શન આપશે. બદલી માગી. હતી અને તે મંજૂર પણ થાતજ, તો પછી કુટુંબથી જૂદો રહી સુખમાં રહેત-એ સુખની આશાએ-ભવિષ્યનાં સુખ સ્વપ્નો બેવામાં આટલા દહાડા સંયુક્ત કુટુંબની અગવડો વેડી શાંતિને ઉત્તત કરવા પ્રયત્ન કર્યા, પણ સર્વ પાણીના પરપોટા પેઠે ઊડી ગયું.

હવે શું કરવું? આમ કોઇના ઉપર ભારરૂપ થઇ જે ગામમાં -જે મુલકમાં અમલદાર હતો, અમલદાર થવાનો હતો, ત્યાં જ અશક્ત પંગુની માફક પડી રહેવું-માવું ને સુવું! આ સ્થિતિ બીજી રીતે સશક્ત આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરને કેમ રૂચે? મનના વિચારો તો ઘેર ગયા પણ શરીરમાં થતી વેદના-હાજતો પૂરી પાડવા માત્ર નિશાનીઓથી જ ખતાવવાનું ને! તે કોઇ સમજે કે ના સમજે! સત્તા નહિ, શક્તિ નહિ, કમાણી નહિ, પછી કોણ માનવાનું? બધાં હડહડ કરવાનાં-લીખનો-દયાનો રોટલો ખાવાનો! બસ! દેશમાંથી નાસી જઇ જંગલ સેવવું અગર પરદેશ જઇ રહેવું! ખોડવાળા મનુષ્યથી મનુષ્યમાત્ર ત્રાસે છે. એમાં કાંઈ દયાનો ભાવ હોય, જે ખરો, છતાં તેની તરફ સ્નેહ તો નથી જ હોતો. લીલીનો-અંધ લીલીનો પહેલો પ્રસંગ પડતાં પોતાને એમ જ થયું હતું અને મનુષ્યમાત્રને પોતાનું દુઃખ પારકાના દુઃખ કરતાં મોટું જ લાગે, તેમ જીવનલાલને લીલીની અંધાવસ્થા કરતાં પોતાની અખોલ સ્થિતિ વધારે ભયંકર-વધારે ત્રાસદાયક લાગી. હવે લીલીને મળાશે જ નહિ-મળી શકાય જ નહિ-મળાશે તો પણ લીલીને પોતાના હૃદયના વિચારો શી રીતે સમજાવી શકાશે! પોતે મુગો ને એ અંધ! એટલે સ્નેહ-અનુકંપાની આપણે કેમ થઇ શકવાની, એની સાથે જ શાંતિના- ‘પેલી આંધળી! હાય! એ તમારાથી ત્રાસે ત્યારે જ ટાઢક વળશે’ એ શબ્દો યાદ આવ્યા.

‘અસ ઝે જ ! લીલીને મળવું જ નહિ, જીવન અંધકારમાં જ ગાળવું. ભગવાનજીને ઘેર મોકલી આટલી મોટી પૃથ્વી છે તેમાં ફરતા ફરવું. પોતાના જીવનભોગ પેન્શન મળશે. ઘરની પાઈદરામ ! અસ ઝેજ ! હજી તો રજા છે-ફર્લો મળશે-ત્યાર પછી પેન્શન ને પેન્શન ન મળે તો પિતા દર મહિને પાંચપચીસ રૂપીઆની ના નહિ પાડે !’

સ્વચ્છ હવા-ભગવાનજીની અખંડ કાળજી અને સારવારથી આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરને આરામ થયો, શરીર સુધર્યું. લોહી આવ્યું; પરંતુ તેના હૃદયનો ઘા રૂઝાયો નહિ. તે તો એવોતે એવો જ તાન્ને હતો-એમાં તો એવું ને એવું જ દુઃખ થતું હતું. ઈંગ્લાંડના અભ્યાસના દિવસ સાંભર્યા, લીલીના મહવાસમાં ખીલેલી કામળ વૃત્તિ હમેશને માટે લુપ્ત થઈ-આનંદ-સ્મિત-હાસ્યની રેખા માત્ર પણ હવે રહી નહોતી.

આમ ફેટલાક દિવસ ગયા, ત્યાં ભગવાનજી એક દિવસ રસોડામાંથી આવ્યો ને એના હાથમાં આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરે એક ચિઠ્ઠી મૂકી, જેના ઉપર એટલું જ લખ્યું હતું કે:

‘આવતી કાલે આપણે ઘેર જવા ઉપડવું છે.’

પ્રકરણ ૨૭ મું

કેળવાયલું હૃદય લોહીથી ચમક્યું !

અમદાવાદનું ઘર વિશાળ હતું, પણ ધંધુકામાંનું ઘર એટલું મોટું નહોતું. ઘર આગળ વંડો અને પાછળ વાડો હતો, વચમાં ચોક હતો, પાછળ એક મેડી હતી પણ તે જુનાં ઘાટની હતી. ખારણા ઉપર કોતરકામ હતું. બારી ખારણાં બંધ થતાં વચ્ચે પુષ્કળ જગા રહેતી. જાપરામાંથી પવનને લીધે વારંવાર ધૂળ પડતી. ઘરમાં સઘળે લીંપણ હતું અને તે ઉપર જાણનાં થીંગડાં દીધાં હતાં. ઓરડાઓમાં અડધી વાળેલી પથારીઓ—ઝૂટા તકીયા—અચ્ચાંનાં બજો-તીયાં—અડધું ઢોળાચેલું પાણીવાળું પત્રાલું—કોઇનો કબજો તો કોઇનું લુગડું—કોઇની ટોપી તો કોઇનું અબોટીયું—એમ પડેલું હતું. આડે દહાડે તો ઘણાં ખરાં બહાર વંડામાં સુતા પણ શિયાળા ઝંઝામાસમાં તો અંદર સુતાં. વંડામાં એક લીમડાનું ઝાડ હતું અને તેની નીચે ઉનાળામાં બપોરના નોકરચાકર સુતા. ગિરધરલાલના પાડોશીઓમાં એકાદ બ્રાહ્મણ ને બીજા સુતાર-લુહાર-વાણીયા—સરકારી નોકર એમ હતા.

દસ વાગ્યા—રસોઇ થતી હતી—પાડોશના ગામમાં જરૂરનું કામ

હોવાથી ગિરધરલાલ ત્યાં ગયા હતા. જતાં જતાં પોતાના ખેતરમાં આટો મારી આવ્યા. ખેડુતોને સમગ્રવ્યા-ધમકાવ્યા અને બળદને ઘાસ ન'આવવા-કુવાનું થાળું સમરાવવા અને છાણું મોકલાવવાનો હુકમ આપ્યો. ધર આગળ કામ કરનારી કુવામાંથી પાણી કાઢતી હતી. કોષ ખાંડતું હતું તો કોષ ચટણી વાટતું હતું. એક બાજુ નવાણું પાણી ગરમ થતું હતું. શાંતિએ આજ કામ કાઢ્યું હતું-પેટી ઉઘારી સારાં કિમતી લુગડાં બેતી હતી અને બહાર રાખેલાંની ગડી કરી અંદર મૂકતી હતી. કપડાં બગડી ન જાય માટે અંદર કપુરની ગોટી-ઓ મૂકતી હતી. કપડાં મૂકતી મૂકતી બહાર નજર નાંખતી. ખારી-એથી ઠેઠ રસ્તાના નાંકા સુધી નજરે પહોંચતી. આટલા દિવસથી આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરનો-પોતાના પતિનો પત્નો નહોતો, છતાં મનમાં જરાયે કાળજી નહોતી. પતિના મૃત્યુ સમાચાર આવે તો માત્ર વૈધવ્ય અવસ્થા બોગવવી પડે-તેને લીધે અમુક વધો બહાર હરાય-ફરાય નહિ-અમુક લુગડાં ધરેણાં હમેશને માટે ત્યજવાં પડે-માથાના વાળ જાય, એટલીજ ચિંતા હતી; ખામી શાંતિ, જેને ઉન્નત કરવા-જેને જીવનમિત્ર બનાવવા-જેને પોતાની સાથે ઉંચી સોસાયટીમાં ફેરવવા-જેનામાં લીલીના અને લીલીની માફક ઉંચા સંસ્કારો પાડવા-જેને માટે જ અન્ય સ્ત્રીનું લક્ષર ન વળગાડવા જીવનલાલના પ્રયત્નો અને દૃઢ વિચાર હતા; તે શાંતિ, જેણે પતિ ઘેર ૪ હોયની-કિંવા ઑફિસમાં ગયો હોય નહિ તેમ નિશ્ચિંતતાથી લુગડાં ગોઠવતી હતી.

જેને માટે પતિનો કોપ વહોરો લીધો હતો, જેને માટે સાસુ નવી વહુ લાવવા તૈયાર થયા હતાં, જેના અલાવથી કોષ તેના શુકન લેતું નહોતું, જેના વિના સ્વર્ગમાં જવાનો ઇક્ક નહોતો, તે પુત્રપ્રાપ્તિની આશા આવતાં શાંતિનું લોડી ધસારાબંધ વહેવા લાગ્યું. છાતી ગજગજ ઉછળવા લાગી અને પતિની-સાસુની-કુટુંબની-જાતની-ન્યાતની માનીતી યશો એમ લાગ્યું.

હિંદુઓમાં સામાન્ય રીતે અજ્ઞાન સ્ત્રીઓ અયોગ્ય પંથ પકડે છે તો તેમાં ઘણી ખરી પુત્રપ્રાપ્તિની લાલસાને લીધે જ. પરંપરા પછી-સાસરે આવ્યા પછી વરસ છ મહિનામાં શુભ દિવસ ન દેખાતાં સાસુ-નણ્દ-પાડાપાડોશી તે વહુને 'વાંઝણી' વગેરે ઉપનામોથી બાળી નાંખે છે, આ સ્થિતિથી તે બાલા પુત્રપ્રાપ્તિ અર્થે અનેક યોગ્યા યોગ્ય રસ્તા લે છે, અને પરિણામે સગર્ભા થતાં સ્વર્ગસ્થાપની પ્રાપ્તિ થઇ હોય એમ માને છે. આ સ્થિતિ આવતાં જો પુત્રને બદલે પુત્રીનો જન્મ થયો તો તો મહાદુઃખનો ઉલ્કાપાત, 'પથરો-રાંડ' એ ઉપનામો જન્મતાં જ કર્ણમાં પડે, પછી એ બાલિકામાં આત્મશ્રદ્ધા, સ્વમાન, હિંમત ક્યાંથી રહે ? પુત્રપ્રાપ્તિ થાય તો જ સ્વર્ગ મળે ! તો જ નામ અમર રહે ! એવા વિચારો હસી જવાથી પુત્રને આપણે બહુ માન આપીએ છીએ. પુત્રીના સંબંધમાં લવિષ્યમાં આવી પડતી વિધવા સ્થિતિ, અનુદૂળ પ્રતિદૂળ લગ્ન સ્થિતિ અને પુરૂષની શિથિલ વૃત્તિ કરતાં સ્ત્રીની શિથિલ વૃત્તિ નિંદ્રા ગણાતી હોવાથી પુત્રીના જન્મ આનંદસૂચક ગણાતો નથી. સ્વર્ગ પ્રાપ્તિ કે અમર નામ માટે તો શું જનક રાજને સીતાથી ઓછું અમરત્વ પ્રાપ્ત થયું હશે ? ગણિતવેત્તા લીલાવતીના પિતાને પુત્ર હતો કે ? ગાંગીને લાઈ હતો ? ચાંદબીબી, મીરાં, જોન ઓફ આર્ક, અનેક વીર રજપુતાણીઓ અને પ્રાતઃસ્મરણીય મરહુમ મહારાણી વિક્ટોરીયા શું તેમના પિતાને સ્વર્ગ પ્રાપ્તિ આપે એવાં નહોતાં ? તે ગમે તેમ હોય પણ શાંતિને તો પુત્રપ્રાપ્તિની અતિ લાલસા હતી અને તે લાલસા પૂરી પાડવાનો સમય આવતાં-યાત્રાનું જ દૂળ, મહાત્માના ઉપદેશનું જ પરિણામ, એમ એને લાગ્યું. પુત્રનો વિચાર આવતાં જ એ પુત્રનું મુખ જોઈ, એનું કાલું કાલું બોલવું સાંભળી હર્ષ પામતી હોય તેમ હર્ષ પામવા લાગી. આખા કુટુંબનાં માણસો એને રમાડવા-આસિષ્ટ કરી કલેક્ટરના પુત્રને રમાડવા હુલાવવા અને તે દ્વારા માબાપને ખુશ કરવા હરિદ્રાષ્ટ કરતાં લાગ્યાં. સીંચેછાઓ,

‘લાઇ’ ને હાથમાં ને હાથમાં રાખશે. ‘બાબા’ ને ડેલણગાડી કે બકરાની ગાડીમાં બેસાડી બહાર લઇ જશે, અને નાના મોટા અમલદારો કાંઈ કાંઈ ભેટ લાવશે, આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર-કલેક્ટરની પદવી છે, પેન્શન લેતાં પહેલાં જ લગ્ન કરી લેવું; જેથી વરધોડો સારો કાઢી શકાય, ચાંલ્લો આવે, મોટા મોટા સાહેબ લોક ઘેર આવે અને ન્યાતમાં પોતે પુલાઇ ફરે-એ દિવસો જાણે પાસે આબા હોય એમ શાંતિને લુગડાંની ગડીઓ કરતાં લાંગુ. આ બધા વિચારમાં જીવનલાલની તબિયત કેમ હશે? હજી કેમ ન આવ્યા? તે વિચાર તો મુદ્દલ આવ્યો જ નહોતો.

એટલામાં દૂરથી ટપ્પાનો ખખડાટ સંભળાયો. રાણપુરથી ‘ધધુકાની વચ્ચે ચાલતા ટપ્પા ધર્મશાળા પાસે ઉતાડને ઉતારી, ખાલી અગર એકાદ માણસને બેસાડી ગામમાં જતા. દરરોજના નિયમ પ્રમાણે ટપ્પા જતા, પણ આજ શાંતિને ટપ્પાનો ખખડાટ થતાં જ ગભરાટ છૂટ્યો. ગડી કરવાની હિંમત જ ન રહી. ઉભી થઈ બારીએ ગઇ જુએ છે તો એક શીક્ષા ચહેરાવાળો પુરૂષ ટપ્પામાંથી ઉતરી ઘરમાં પેઠો. એણે પેસતાં પેસતાં બારી તરફ જોયું. બંનેની આંખો મળી પણ તે આંખોમાં રનેહને બદલે ભય-તિરસ્કાર-ક્રોધ વરસતો હતો. શાંતિએ જીવનલાલના ચહેરા ઉપર ચિંતા-દુઃખ વગેરેને લીધે થયેલા ફેરેફારથી એકદમ ઓળખ્યો તો નહિ, પણ સાથે ભગવાનજીને જોતાં ખાત્રી થઇ. આ વખતે ઘરનાં માણસો પોતપોતાના કામમાં રોકાયેલાં હતાં. પાડામડોશી કોઈ બહાર નહોતું અને ટપ્પાનું જવું રોજનું હતું એટલે કોઇનું ખાસ ધ્યાન ખેંચાય એમ નહોતું. વળી અગાઉથી તાર કે પત્ર નહોતો, એટલે જીવનલાલના આવવાની રાહ જોવાય જ શી રીતે? ભયથી એટલી તો ત્રાસી હતી કે તેનાથી બારી પાસેથી ચસકાયું જ નહિ અને પથ્થરની પુતળી મારફક ઉભીજ રહી.

‘શાંતિને જોતાં જ જીવનલાલની સ્થિતિ બદલાઇ ગઇ-એક

વિકાળ વર કે સિંહનું રૂપ થયું. હાથમાં ખલિદાન પકડ્યું હોય-
 દુશ્મનનું ગળું પકડ્યું હોય તે ધૂળે તેમ હાથ ધૂળતો હતો, આંખ-
 માંથી વૈર-ક્રોધનો આગ્ર વરસતો હતો, જીભમાંથી એકેકે શબ્દ
 નિકળતો નહોતો-નિકળી શકે એમ નહોતો; છતાં એઠે ફડકડતા
 હતા. લીલી કે કમળા આ વખતે હાજર હત તો જીવનલાલની આ
 સ્થિતિ-આ રૂપ જોઈ ત્રાસ પામત. જે જીવનલાલ શાંત ગણાતો
 તેની શાંતિનો લોપ થયો હતો, જે જીવનલાલનું હૃદય લીલીના
 સહવાસ અને ઉચ્ચ શિક્ષણથી કામળ અનુકંપામય થયું હતું, તે હૃદય
 આજ વળથી પણ કઠીન થઈ, તેમાં અનુકંપાને બદલે ખુનસ ભરાયું
 હતું. હિંદુ કુટુંબોમાં પત્નીને માર-એસીતમ માર એ કાંઈ નવાઈ
 નથી; પરંતુ જીવનલાલે આજ સુધી ઉંચી આંખ કરી નહોતી, એક
 ઠપકાનો શબ્દ કહ્યો નહોતો. જીવનલાલ આજ ક્રોધનો ભભુકો થયો
 હતો અને એ જોઈ પતિને મારવાનો-મારી નાંખવાનો હક્ક છે એમ
 માનનારી હિંદુસ્ત્રી, પતિને ક્રોધી કરવામાં સાધનભૂત થયેલી સ્ત્રી-
 પાપીણી ગભારાય-ત્રાસી નરમથેંસ થઈ પડે એમાં શી નવાઈ! પતિ
 હમણાં મારશે! હમણાં કહેશે એમ પ્રત્યેક પળે વાટ જોતી શાંતિ
 ઝાડના પાંદડાની માફક ધ્રુજતી ઉભી હતી; પણ જીવનલાલની ઘણી
 ઈચ્છા છતાં એનાથી બોલાય એમ નહોતું જાણી ભગવાનજી દુષ્ટ
 લાલીને સંભળાવવા બની શકતું હત તો જીભ કાપી ભાઈને ઉછીની
 આપત; પરંતુ એમ ન જ બની શકતું હોવાથી બોલ્યો: “અરે
 ચંડાળ! જે તારા ધણીના હવાલ! એ મનુષ્યનું કામ નથી પણ ક્રોધ
 રાક્ષસણીનું કામ છે! તારું લીધે-તારા પાપે એમની આ સ્થિતિ
 થઈ-એમનું જીવન ધૂળ મળ્યું. આવા ઘાતકી કામ માટે શી શિક્ષા
 કરવી? ક્રાંતીની શિક્ષા બસ નથી! તને તો જીવતી બાળવી જોઈએ
 અગર ઘાણીએ પીલવી જોઈએ!”

શાંતિએ મંદાંકી દઈ રેવા માંડ્યું: “ભગવાનજી! માફ કરો!,
 તમે ધારો છો તેટલી હું ગુન્હે...”

ભગવાનજી: “ માફ ! હા—માફ શા માટે—દયા । હં...પેલા ચંડાળ મહાત્માના કહેવાથી હકીમે મારા ભાઈના આ હવાલ કર્યા તે તો તમને ખબર હશે. તે વખતે તમને તમારા કુટુંબ માટે, માજી માટે, પતિ માટે અને જાતના માટે દયા આવી હતી ? મારા બહાલા ભાઈની જીભ કપાતી બોઈ તારી આંખ કેમ કુટી નહિ ? તારું પત્યરતું હૃદય કેમ પીગળ્યું નહિ ? તે જીભ ફરડી આપઘાત કેમ કર્યો નહિ ? અત્યારે દયા-ક્ષમા માગવા નીકળ્યાં છે તે ? ”

શાંતિ: “ મને આવી ખબર નહોતી. ”

ભગવાનજી: “ હડહડતું જૂઠું ? અત્યારે તો સાચું બોલ ? દયા ? જંગલમાં વસતા સિંહ-વરૂ-વાઘને અનેક જાનવરો મારતાં દયા આવે છે ? યુદ્ધમાં દુશ્મનના ઉપર ઘા કરતાં દયા આવે છે ? શહેરોનાં શહેરો બાળતાં અગ્નિને દયા આવે છે ? ફાંસીને લાકડે લટકાવતાં ચંડાળને દયા આવે છે ? પૈસા-ધરેણાં માટે બાળકોને-પિતાને-ભાઈને કે મનુષ્યને મારતાં દયા આવે છે ? રાજ્યને માટે-રાજા થવા માટે પિતા કે પિત્રાઈને મારતાં દયા આવે છે ? તો પછી તારા જેવી ચંડાલણીને મારતાં દયા શી ? તારો ધણી પોતાને હાથે જ આ તારી ગોરી જણાતી ચામડી ઉતારશે ! આ તારું નાક કાપશે ! કાળી ભમર જેવી આંખ ઉમેડશે અને તણખો લાગતાં બુમ પાડે છે એવા શરીર ઉપર લાલચોળ સળીઓ ફરી ડામશે, સમજી ! ”

ભગવાનજીનો ચહેરો—ભગવાનજીના શબ્દો—ભગવાનજીની બોલવાની પદ્ધતિ અને ભગવાનજીનું આબેહુબ ત્રાસદાયક વર્ણન જ એવું હતું કે શાંતિને ચરેરાટ છૂટ્યો અને કારમી ચીસ પડાઈ ગઈ. એ ચીસ સાંભળતાં જ, ચોર આવ્યો કે સાપે ખાધી ’ એમ માની ધરનાં તમામ માણસો દોડતાં આવ્યાં અને હાં રૂંધે રૂંધે ક્રોધ વ્યાધ્યો છે એવો જીવનલાલ-રાક્ષસરૂપ લાગતો ભગવાનજી અને ત્રાસ પામેલી

શાંતિને જોતાં જ બધાં હબટી ગયાં. ‘શું છે ? જીવનલાલ ક્યાંથી ! આનો અર્થ શો !’ એ પૂછવાની કોઈની હિંમત ચાલી નહિ. ‘જીવનલાલ કેમ બોલતા નથી ! શું શાપ લાગ્યો ! શી રીતે ! ભગવાનજી કોઈ દિવસ નહિ તે આજે તેની લાભીને શું કહે છે ! એવું તે શાંતિએ શું કયું હશે !’

જીવનલાલે કોઈની દરકાર રાખી નહિ. બધાંના આવવાથી તેનો ક્રોધ શમ્યો નહિ, તેની દબતા ચળી નહિ, અને તેને જરાએ ભય લાગ્યો નહિ. ભગવાનજીએ ખીસામાંથી છરો કાઢ્યો. છરા ઉપરનું ચામડાનું મ્યાન કાઢતાં જ ચકચકાટ મારતો છરો બધાંની આંખને આંજવા લાગ્યો. છરો જોતાં જ ટોળામાંથી ભયને લીધે—ત્રાસને લીધે—પરિણામ નજરે તરતું હોય તેમ ચીસ-ધીમી પણ અર્થસૂચક ચીસ નીકળી અને શાંતિએ ઉંચું જોયું—ઉંચું જોતાં જ છરાનું તેજ આંખે અથડાયું અને તેનો ઝણઝણાટ જ માત્ર શરીરને ધ્રુગવવા બસ હતો. મહોત માથા ઉપર લમતું, નજરે તરતું લાગ્યું. શાંતિ ત્રાસથી—ભયથી ઠીલીઠબ થઈ ગઈ. એનાથી બોલાયું જ નહિ, જીભ જ ઉપડી નહિ.

ભગવાનજીએ તે છરો જીવનલાલને આંખોને બોલ્યો : “ભાઈ ! પતિને એવકા ચનારને શો બદલો મળે છે તે બધાંને ખતાવો. હવે તમારું ઇંગ્રેજી જ્ઞાન રહેવા દેજો ? સ્ત્રીહત્યાનો આર્ય વિચાર આવવા ન દેશો ! એ રાક્ષસણીને બચાવવામાં પુણ્ય નથી. એવીને તો સ્વધામ પહોંચાડવામાં જ પુણ્ય છે. એને એકદમ મારતા ના. આખા શરીરે કાપ મૂકો, નાક-કાન-આંખ-જીભ-હાથ-પગ એમ એક એક અવયવ કાપો, એને દુઃખ થવા દો, એને જીમો પાડવા દો, રીબાઈ રીબાઈને મરવા દો. પતિની સામાં થવામાં, પતિનું કંઈ ન માનવામાં શો લાલ છે તે એને અને જગત્તેને જોવા દો.”

જાદુગરના હાથમાં પુતળાં નાચે તેમ જીવનલાલે હાથ લાંબો

કરી છરો લીધો અને યજ્ઞમાં પશુવધ કરનાર આહાણુ-કસાઈખાનામાં બકરાં-ગાય-બળદને સંખ્યાબંધ રેંસતા કસાઈ કરતાં પણ વધારે નિર્દય થઈ-છરો લઈ-પગ આગળ પડેલી શાંતિ-પત્ની તરફ ધસ્યો.

આ જ પળે માણ, જીવનલાલ આવ્યો છે એ ખબર પડતાં પાડોશીને ત્યાં સાસુ વહુની લડાઈ પતાવવા ગયાં હતાં, ત્યાંથી દોડતાં આવ્યાં. “ભાઈ ક્યાં છ ?” કરતાં ઓરડે-ઓરડે શોધતાં આવ્યાં. અને આવીને જુએ છે તો મનુષ્યવધ થતો જોઈ હેતુતાઈ જ ગયાં. ટોળા-માંથી એકાદ જણે માણના કાનમાં કાંઈ કહ્યું ને તે ત્રાસ પામ્યાં.

તે બોલ્યાં: “શું, શાપ ! મહાત્માનો શાપ આખરે ખરો પડ્યો ! હોય નહિ ! ભાઈ ! આ શું કરે છે ? તું બોલ ? એક શબ્દ બોલી અમને શાંત કર !”

માણએ જીવનલાલ તરફથી ભગવાનજી તરફ જોયું ને ભગવાનજીએ નિહરતાથી ઉત્તર આપ્યો: “માણ ! હા શાપ ! આ તમારો પુત્ર તમારા-તમારાં શાણાં વહુના પાપે જન્મભરનો દુઃખી થયો. એ કાર-સ્તાન પેલા ચંડાળ મહાત્માનાં-અને આ દુગારીનાં !”

આ સાથે ભગવાનજીએ, જેટલી એને ખબર હતી-જેટલું દરજ્જે શાંતનો વાંક એને લાગતો હતો અને જીવનલાલને વહેમ હતો તેટલે દરજ્જે-તે પ્રમાણમાં કહી સંભળાવ્યો. પોતે બીજવારાના સ્ટેશનથી ગાડીમાં બેસી ગયો હતો, રસ્તામાંથી શાંતિએ તેને પાછો વાળ્યો હતો, સ્ટેશન ઉપર વાટ જોવામાં કાઢેલો વખત, ધીરજ ન હોવાથી ભૈરવનાથના દેવળમાં જઈ ત્યાં એક ઓરડીમાં બેસી હાલતમાં જીવનલાલને જોયો હતો-તે વગેરે હકીકત કહી. આખા કુટુંબે ભયંકર સ્વપ્નની માફક તે સર્વ વાત સાંભળી. ટોળામાં ધીરે ધીરે પાડાપાડોશી દાખલ થયાં હતાં અને તેમને ભગવાનજીની વાત સાંભળતાં કંપારી છૂટતી હતી. મહાત્મા આવા હશે ! મહાત્માની સાથે શાંતિ મળી ગઈ હશે ! એવું કામએ ધાર્યું નહોતું. આખા

ટોળામાં જીવનલાલ માટે, જીવનલાલના ભવિષ્યને માટે માજીને જેવું લાગ્યું હતું, તેવું કામને લાગ્યું નહોતું.

વાત સાંભળતાં જ પાતાના એકના એક, જેના ઉપર મોટી ઉમેદો આંધી હતી એવા ડાહ્યા દીકરાની આ સ્થિતિ લાવનાર તેની વહુજ છે એમ જાણતાં જ કાળા નાગથી ત્રાસે તેમ શાંતિને જોતાંજ, માજી ત્રાસ્યાં ! એકદમ જીવનલાલ તરફ દોડ્યાં અને બોલ્યાં : “ભાઈ ! આ દુઃખી મા તરફ જો ! એક શબ્દ બોલ ! શાપ નથી લાગ્યો ને બોલવાની શક્તિ છે એ સાબીત કરી આપ ! દીકરા ! તારે માટે અનેક વ્રતો કર્યા હતાં, તારે માટે સાધુ સંતોને જમાડ્યા છે, તારે માટે પત્થર એટલા દેવ કરી પૂજ્યા હતા, તે શું એટલા માટે ! દીકરા ! જરા બોલ અને મરવા સુતી માને શાંત કર ! ”

પરંતુ જીવનલાલે માત્ર અવાજ કર્યો ને મ્હોં ખેંચી ક્યું. અંદરની સ્થિતિ જોતાંજ માજી ‘હાય’ કરતાં નીચે પડ્યાં અને સઘળાં જોનારાં ભયવસ્ત થઈ ચીચીયારી, પાડી સ્તબ્ધ થઈ ગયાં.

લગવાનજી : “માજી ! આ તમારા બહાલા દીકરાને તમારા પરમેશ્વર તુલ્ય મહાત્મા અને વહુએ શું કર્યું છે તેની હવે સમજ પડીને ? હવે તમારો દીકરા આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર થઈ રહ્યો ! હવે તમારે ત્યાં કલેક્ટર સાહેબ કે સાહેબ લોક આવશે કે ? તમારા મામાના દીકરાને તલાટીની જગા મળશે કે ? દીકરો કલેક્ટર થાય ને માજીને મહાલવું હતું. મહાલજો હવે ! સારી રીતે ! સરકાર એને હવે ધડીભર ઉભો નહિ રાખે—જીલ વગરનાને કાણુ રાખે ? આ તમે—તમારાં વહુજીએ તમારા મહાત્માથી ભોળવાઈ ‘આવ કુહાડા પગ ઉપર’ એમ કર્યું છે. સમજ્યાં ? આવી સ્ત્રીઓને શું કરવું ? બોલો ! ધગધગતા સળીઆ આંપના કે જીવતી ચામડી ઉતારવી ? બોલો ! કેમ બોલતાં નથી ? ”

જીવનલાલ સઘળું સાંભળતો હતો અને લગવાનજીના જુસ્સાથી—શબ્દથી વેરાગિમાં થી હોમાયું. છરો લઈ શાંતિ પાસે ગયો, હાથ પકડી તેને ફગોટી. પાછળ ગયો, ડોક પકડી એક ઘોડા લગાવી પાછી,

પડી, શાંતિએ આત્મરક્ષણાર્થે ઝૂટવાને કાફા માર્યા. બાથબાથમાં જીવનલાલને હાથે નહોર વાગ્યા. જીવનલાલે 'છરો ઉગામ્યો, પરંતુ એનું હૃદય-એનું જ્ઞાન એને રોકતું હતું. શાંતિએ બચવાને હાથ વચમાં ધર્યો ને 'છરાનું પાનું' કામળ આંગળીઓ સાથે ઘસાતાં લાલ-ભુમ લોહી વહેવા લાગ્યું. એક તાર તૂટતાં તંબુરાના સૂરમાં ફેર પડી જાય છે, તેમ લોહીના વહેવાની સાથેજ-લોહીના દર્શનથીજ આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરની આંખ આગળતો પડદો ખસી ગયો. તેની નજર આગળ ઇંગ્લાંડમાં એક દિવસ જન્મતાં જન્મતાં મેજ ઉપર ભૂલથી 'છરી વડે લીલીનો હાથ ઓલાયો હતો, અને ટેબલ ઉપર-લુગડાં ઉપર લોહીના ડાઘા પડ્યા હતા તે દેખાવ તરી આવ્યો. તે વખતે તો એને એમજ લાગ્યું હતું કે લીલીનું તેણે ખૂન કર્યું અને હવે લોહી વહી જવાથી લીલી મરી જવાની. તેજ પળે જીવનલાલના હોંશકોશ ઉઠી ગયા. તે ટેબલ ઉપરથી એમને એમ ઉઠી ગયો અને પોતાના ઝોરડામાં જઈ એક ખૂની હોય તેમ પ્રભુની મારી ચહાતો-પસ્તાતો-રોતો હતો, ત્યાં લીલીના પિતાએ જઈ, શાંત કરી, લીલી મરી નહિ જાય તંની ખાત્રી કરી આપી; એટલી ખાત્રી થતાંજ જીવનલાલ લીલી પાસે ગયો, ત્યાં જઈ એના હાથને પંપાળતો-મારી માગતો વીલો વીલો કર્યો હતો. લીલીએ જાલથી મારી આપતાં ભવિષ્યમાં અકસ્માત કે જાણીજોઈને કોઈનું લોહી વહેવાવતાં મંભાળ રાખવા કહ્યું હતું-તે શબ્દો યાદ આવ્યા એક બાબુ પાપીણી શાંતિ અને ખીજ બાબુ પોતાની વૈર-ક્રોધથી ભરેલી આંખો વચ્ચે પવિત્ર નિહોંપ-રનેદમય લીલીની મૂર્તિ ખડી થઈ, અને જીવનલાલને અંતઃકરણપૂર્વક પાપ કરતાં-ઝીલ્લા કરતાં-લોહી વહેવાવતાં અટકવાનો સફ્તબોધ આપવા લાગી. આ દેવોનું સુક્ષ્મ શરીર અત્રે ન આવ્યું હોત તો જીવનલાલને 'છરો શાંતિના શરીરમાં ક્યારનોએ પેડો હત. પરંતુ લીલીને લીધેજ તે એક હાથમાં 'છરો ને બીજા હાથમાં શાંતિ એમ ક્ષણભર ઉભો રહ્યો.

મચ્છી અથવા એકની સાથે એનાં મૃત્યુ થતાં અટકાવવા માછ વચમાં પડી જીવનલાલનો હાથ જાલી બોલ્યાં : “ દીકરા ! અગ્નિ કર ! એ રાંડ શિક્ષાને યોગ્ય છે, પણ હમણાં નહિ, એકની સાથે એનાં ખૂન થશે. તારી બાયડી મ્હોતને લાયક છે પણ તારો લવિષ્યનો પુત્ર નહિ. ”

‘ પુત્ર ’ શબ્દ કાતે પડતાં જ જીવનલાલ ચમક્યો !

માછ : “ હા; પુત્ર ! ઈશ્વર પુત્ર જ આપશે. એ પુત્ર તારો છે. રત્ન લીધા પહેલાં એ મહિના થયા હતા, પણ એણે કહ્યું નહોતું. જ મહિના થઈ ગયા છે. એના ઉપર અણવિશ્વાસ લાવીશ નહિ. મને ખબર હત-એ રાંડે કહ્યું હત તો યાત્રાએ જવાનું હું હિલું કરત જ નહિ. એણે જાનું રાખ્યું. મને લાગતું હતું, પણ મારા મનમાં કે રોગ હતો. લાઈ ! અચાવ ! આ તારી માની એટલી વાત કહીશ કર. ”

એક વખત પોતાની ગણતો તે શાંતિ—એના હાથમાંથી વહેતા લોહીથી બેશુદ્ધ પડેલી શાંતિ—લીલીના શબ્દો તે મ્હોરો જોવાથી—એની માતાના કલાવાલાથી જીવનલાલ શાંત થયો. એને એની માતાના કલાવાલા કળતાં લીલીના સહૃદય, દ્રામળ, નિઃસ્વાર્થ શબ્દો વધારે અસરકારક નિવડ્યા. લીલી—અંધ લીલીનો રનેહસૂચક દ્રામળ હાથ એને કપાળે—આંખે ફરતો હોય એમ લાગ્યું અને એમ લાગતાં જ આંખનો વૈરાગિનિ શમવા માંડ્યો. હાથની નસો નરમ પડી અને શાંતિનો ડોક છૂટતાં જ હાથમાંથી જોરો નીચે પડ્યો તે જીવનલાલ આરણ તરફ દોડ્યો.

માછએ એક જણને શાંતિની સારવાર કરવા આંખનો ધસારો કર્યો, તે બીજી જ પળે નાસી જતાં પુત્ર તરફ દોડતાં બોલ્યાં : “ દીકરા આ ઘરડી માને મૂટીને ક્યાં જાય છે ? ચાલ મારી સાથે મારા ઓરડામાં તે જગ્યા શાંત થા. ” ખરેખર માતાનું હૃદય પુત્રના દુઃખથી ઝાઝતું હતું, અને અત્યારે પુત્ર સિવાય એ બીજું કંઈ જોઈ શકતી નહોતી.

નહિ. માતાના શબ્દે જીવનલાલ આગળ પગ મૂકતાં ખંચકાયો, પણ તેના મ્હોં ઉપરની નિરાશા ને દબતા જરાયે ઓછાં થયાં નહોતાં. આંખ આગળથી લીલીની પવિત્ર મૂર્તિ દુશ્શ ખસી નહોતી. લીલીના શાંત-સ્નેહાળ શબ્દો દુશ્શ સંજાળાતા હતા. જીવનલાલના હૃદયમાંથી વૈર, ખુનસ, ક્રોધ હુમ થયાં હતાં. ઉલટાં તે તેના હૃદયમાં કેવળ સ્નેહ, દયા, શાંતિ ફેલાવી રહ્યાં હતાં. લીલી તેને બોલાવતી હોય એમ લાગ્યું અને એ પરમ સ્નેહની મૂર્તિને ના કેમ પડાય એમ માની ત્યાં જરા ઉત્સુક થયો હતો. માણએ તેને ફરી બોલાવ્યો પણ, જીવનલાલે ડોકું હલાવ્યું.

ભગવાનજી સમજ્યા ને બોલ્યો: “માણ ! હવે તમે એમની-અમારી આશા રાખશો નહિ. એમના મનમાં શું થાય છે તે હું સમજું છું. અમે જમ્મએ છીએ. લલે એ ભાઈના પુત્રની મા થાય પણ એને ભાઈ પત્ની તરીકે તો નહિ. જ સ્વીકારે !”

માણ: “ભાઈ ! ભાઈ ! તું આમ ન કર. તું રહે ! સુવાવડ પછી એને તું કહીશ તેવી શિક્ષા કરીશું.”

જીવનલાલ દબ જ હતો.

ભગવાનજી: “માણ ! તમે ચાહો તે શિક્ષા કરજો, પણ એ તો ચાલ્યા જશે. એમને હવે અહીં રહેવામાં મંજૂર નથી. ત્યાં એમણે અમલદારી બોગવી છે ત્યાં પરાધીન સ્થિતિમાં કેમ રહે ? એતો કોઈ અજણવા પ્રદેશમાં જીવન બનીત કરશે. એમનું હવે સ્નાન કરજો. અહીં રહે તો કોઈ એમ કહેને કે બાયડીને કબજામાં રાખી ન શકે તેનું આવું પરિણામ. ના, ના, એ તો બને જ નહિ.”

જીવનલાલ ને ભગવાનજી એકદમ બહાર નીકળ્યા. કોઈનું માને એમ નથી ને ગિરધરલાલ તો છે નહિ એમ માની, માણ છેડો વાળી મ્હોં વાળવા બેઠાં અને મ્હોં વાળતાં વહુને લાજબો ગાળો દીધી.

જીવનલાલ ધરમાંથી બહાર વંડામાં આવ્યો. આલ્યાવસ્થામાં

આજ વંડામાં એ ચાલતાં શિખો હતો—ડોસીની સાથે ખાટલા ઉપર આ લીમડાના ઝાડ નીચે નાચતાં—કુદતાં ચાંદામામાને લેવા ફાંદાં માર્યાં હતાં. આજ વંડામાં ગિલ્લીદંડા—લખોટીઓ રમ્યો હતો. આજ વંડામાં ઝાડ ઉપર—જાપરા ઉપર ચઢી પતંગો ઉડાડ્યા હતા. આજ વંડામાં નિશાળના છોકરાઓ સાથે—ગામના વૃદ્ધ પુરૂષો સાથે વાતો કરી હતી. આ ઘેર આવવા માટે અબ્યાસ દરમિયાન તે નાસી આવતો. નિશાળમાં રજત પડતાંની સાથે આજ ઘરમાં આવતો. આ ઘરમાં આવતાં ‘મારું વતન’ થતું, તેજ ઘર—તેજ વંડો આજ એને ખાવા ધાતાં હતાં. પત્ની શાંતિને ત્યજી હૃદયની શાંતિ ખોળવા ફાંદાં મારતો હતો અને એજ લાલચે ત્યાંથી નાકો. ગામ બહાર જઈ રાણપુર જતાં ટાંપામાં બંને બેઠા. ગામમાં જીવનલાલના અચાનક આવવાની—એકદમ ચાલી જવાની—બોલાય છે કે નહિ તેની—અનેક ગપો ચાલી અને કુટુંબે સોના જેવા દીકરાના આમે નાસી જવા છતાં પોલીસની બીકથી ચુપકી જ પડડી.

પ્રકરણ ૨૮ મું

પ્રેમભૂતિનાં દર્શન

નિર્દોષ-કેળવાયેલી-ઉન્નત આચારવિચારની એકની એક પુત્રીને હૃદયભંગ કરવો. તે કરતાં તો જ્ઞાનિ બહાર રહેવું એ હજાર દરજ્જે સાફ એમ છોટાલાલ ધારતો હતો. કમળા ફરીને એકવાર નિડરતાથી પોતાના સિદ્ધાંત ન તૂટે એમ—મઘમાંસનો ત્યાગ કરી—પોતાના યુરોપી મિત્રો સાથે ચા કેક ખાવા લાગી—તેમની સાથે ફરવા લાગી. કમળાને અંગ્રેજ કેળવણી ન મળી હોત, લીલીના સંસ્કારો ન પડ્યા હોત, જીવનલાલની છાયા ન પડી હોત અને છોટાલાલનો પક્ષ ન હોત, તો તો કમળા આજે કુવે પડી હોત અગર તો અનેક કુટુંબોમાં માત્ર સંસાર નભાવવા લગ્નાદિ ક્રિયા કરી અનેક વ્યક્તિઓ-માંની એક વ્યક્તિ થઈ ગઈ હોત; પરંતુ છોટાલાલ પુત્રીને ચાહતો. પુત્રી તરફ સ્નેહ હતો, પુત્રીના વિચારો ઉન્નત છે એમ સમજતો; એટલે એને કંઈક સ્વતંત્રતા આપી હતી. તે સ્વતંત્રતાનો લાલ લઈ કમળા અહીં આવી હતી અને લીલી વગેરેના સહવાસમાં ધરની અને સંસારની ચિંતા વીસરી ગઈ હતી.

કમળાના ઘરમાં વિચિત્ર સ્થિતિ હતી. ત્યાં સુધી કમળાનો પત્તો નહોતો ત્યાં સુધી ઘરમાં શોક જવાયો હતો, પરંતુ કમળા.

એના ઇંગ્રેજ દોસ્તોને ત્યાં છે એવી ખબર મળતાં જ શોકને બદલે ક્રોધ આવ્યો. માના મનમાં તો આ ખબર થતાં જ કારી થા લાગ્યો. આ ખબર આવી તે કરતાં મોતની ખબર આવી હત તો આટલું દુઃખ ન થાત. ‘આ સાંભળવા હું છવી તે કરતાં મને મોત આવ્યું’ હન અગર એ રાં...કુવે પડી મરી ગઈ હત તો આખર તો ન જાત. આ તો હવે ન્યાતજાતમાં મેં શું દેખાડાય! અસ! કમળાને પાછી સોંપી દેવા ફરિયાદ માંડવી.’ એ ફરિયાદ મંડાઈ હોત તો કદાચ કમળાને પાછું આવવું પડત, પરંતુ ફરિયાદ મંડાય તે પહેલાં કમળાના પત્નના ઉત્તરમાં છોટાલાલનો તાર આવ્યો અને કમળાએ જે પગલું ભર્યું છે તે વ્યાજખી જ છે એમ એણે ચોખ્ખે ચોખ્ખું દર્શાવ્યું. આ તાર મીસ લીલી ઉપર હતો અને એજ તારમાં કમળાનું ઝંરક્ષણ કરવા-તેને કાર્ષ પણ તરેહની આંચ ન આવે તેમ વાલીપણું કરવા આગ્રહ હતો. કમળાના પત્નમાં કપડાનો એકે શબ્દ નહોતો. ઉલટું આવું પગલું ભરવું પડ્યું તે ખાતે તેણે દિલગીરી દર્શાવી હતી. છોટાલાલ પોતાની પત્નીનો સ્વભાવ જાણતો હતો એટલે કમળાને શું શું ખમવું પડ્યું હશે તે, ને સંપૂર્ણ સમજતો હતો.

છોટાલાલ ઇચ્છિત, મધ્ય આફ્રિકા, પૂર્વ આફ્રિકા, યુગેન્ડા વગેરેમાં ફરતો ફરતો દક્ષિણ આફ્રિકામાં આવ્યો. તેણે રથળે રથળે એજંટો નિમ્યા; પરંતુ દક્ષિણ આફ્રિકામાં આખા આફ્રિકા માટે એક એજંટ નિમવા માર્ગના હતો. ટ્રાન્સવાલમાં દેશીઓની સમાન દકની લડાઈમાં ‘સત્યાગ્રહી’ તરીકે તે ભાગ લેતો હતો અને તેની નિડરતા, સત્ય આચરણ અને સબ્યતાથી યુરોપીય પ્રજામાં પણ તે માનીતો થયો હતો. તે ત્યાં હોટેલમાં રહેતો હતો અને લિન્ડુઓને ખાવા ચોખ્ય ઓરાક ખાતો હતો. આમ છતાં હાજસીથી તૈયાર કરવામાં આવેલી કોર્સીને ખાલો પીતાં છોટાલાલને એની પત્નીએ લેયો હત તો તેણે તો તેના નામનાં છાજ્યાં લીધાં હોત. છોટાલાલને પાણી

પોતાની પત્નીનો, સાંતી ન્યાતનો, વિલાપત ગમન કરનારની મુશ્કે મુડાવવાનો, 'બારમું' ન કર્યો બદલ ન્યાત મેળવવાનો-વિગેરે પ્રશ્નોનો વિચાર થતાં હસવું આવતું. કમળાની વિરૂદ્ધમાં તો લાંબો પત્ર લખાયો હતો, પણ છોટાલાલે એના ઉત્તરમાં એટલું જ લખ્યું કે: "હું આવું ત્યાં સુધી કાંઈ કરતું નહિ." આ ઉત્તરથી કાંઈ શાંતિ વળી નહિ, અને સાસુને મનાવતી નવી વહુ અનેકવાર નણુંદને ગાળો દેતી, ત્યારે સાસુને ટાઢક વળતી.

કમળાની માના મનમાં એમ જ હતું કે કમળાને નસાડવામાં કલેક્ટરના બટલરનો હાથ છે; એટલુંજ નહિ પણ બંગલામાં જ સંતાડેલી છે. કમળા નાશી ગઈ એટલે પોતે મ્હોં તો બતાવી શકતી નહોતી, છતાં કલેક્ટરના બટલરને શામ-દામ-ભેદથી ફેડવાની ઇચ્છાથી ગાડીમાં બેસીને તે બંગલે ગઈ. સાથે ફેંધળને લેતી ગઈ હતી. બંગલે જઈ માણએ બટલરની ઉલટપાલટ તપાસ કરી, પરંતુ બટલર એકનો બે થયો નહિ. 'મેં' એ 'મીસી' ને નાસવામાં કાંઈજ મદદ કરી નથી. મેમ સાહેબના હુકમ પ્રમાણે મેં તો ટુંટની કુંચી આપી હતી. તમે કહ્યું હતું કે ઉપર જઈને મીસીને બોલાવી આવો ત્યાં સુધી હું ઉપર પણ ગયો નહોતો.' પોતાના ઉપર મેમ સાહેબનો રજીસ્ટર્ડ કાગળ આવ્યો હતો અને તેમાં કાંઈ સૂચનાઓ લખી હતી, તેમજ નોટો હતી જે કમળાના આવ્યા પહેલાં ટુંકમાં મૂકી હતી, તે સંબંધી બટલરે જરાએ અણસારો પણ કર્યો નહિ; તેમજ આવતો કેસ લાવી બંડલ કરી ગાડીમાં પેકેજ નીચે ગોઠવી દીધું હતું. તે સંબંધી જરાએ કહ્યું નહિ. ફોઈ પાર્સલ ઓફિસમાં ગયાં કે તરતજ કમળાએ એક બાબુનું બારણું બંધ કરી તરત જ લુગડાં બદલી નાંખ્યાં હતાં. લુગડાં બદલી બીજું બારણું ધીરે રહી ઉઘાડી લેઝિના ટોળા ભેગી થઈ ગઈ, અને આગળ જતાં સંગ્રામ કરી સ્ટેશનને ગેસ્ટો લીધો. તે સંબંધી બટલરને જરા પણ ખબર નહોતી. થોડા-

વાળો અને પટાવાળો તો વાતોમાં હતા એટલે ગાડીમાં શું થાય છે તેની તેમને ખબર નહોતી.

પરંતુ સ્ત્રીઓની—અમાન લઢકણી સ્ત્રીઓની—જીભનો વેગ એરે-પ્લેન કે સ્ટીમ એન્જીનથી પણ વિશેષ હોય છે, તેમ માણે કલેક્ટરને—કલેક્ટરના બટલરને અને લીલીને ત્યાંને ત્યાંજ સંભળાવી. બટલર જરા પણ બોલ્યો નહિ. માણ જરા બટક્યાં એટલે બટલર નીચે ઉતર્યો, ગાડીનું આરણું ઉઘાડ્યું. માણને ઇચ્છારત કરી બેસાયાં ને નીચા પડી સલામ કરી. તેણે ગાડીનું આરણું અંધ કર્યું અને ગાડીવાનને જંગલા તરફ ગાડી હાંકવા હુકમ કર્યો. ઘેર જતાં યુનીલાલની વહુ એ ચાર પાડોશણો સાથે 'સાસુ મુંબાઈ મોકલતાં નથી, હવે લગન તો છે નહિ, પછી મને ત્યાં મોકલે ત્યાં શું ?' એ હેરાન થાય છે, અહીંની પીડામાંથી તો 'પતું.' એ શબ્દો ગાડીમાંથી ઉતરતાં સાંભળ્યા અને વહુને મુંબાઈ મોકલવા વિચાર કર્યો. પરંતુ મુંબાઈનું કામ—વહુ નાની બાળક—ઝોકરાને બહાર રખડવાનું; માટે કોઈ આધેડ માણસની સાથે જરૂર છે એમ માની, પોતે જ થોડા દહાડા મુંબાઈ જઈ આવવાનો વિચાર કર્યો.

લાનોલીમાં કમળા આનંદમાં હતી, અને અમદાવાદ તદ્દન વીસરી ગઈ હતી. તે મીસ લીલી, મીસ ડેવીસ, મીસીસ મીલન અને ઈંગ્રેજ મંડળમાં હરતી ફરતી અને બાકીનો વખત વાંચવામાં ગાળતી. ઘર આગળ તે મીસ લીલીને ન્યુસપેપર વાંચી સંભળાવતી અને જંગલમાં લીલીની સાથે ફરતી. લીલીને ઝાડોની ઘટાનો બહુ શોખ હતો, એટલે ઘણી-વાર રાઇના જંગલમાં જ્યાં મોટાં ઘટાદાર વૃક્ષો સૂર્યના કિરણોને પ્રવેશ થવા દેતાં નહોતાં અને જેમાંથી દૂર ખીણો—ડુંગરો—સારી રીતે દેખાતાં હતાં, તે જંગલમાં ભેખડ ઉપર જઈ બેસતી. જંગલમાં પગથી હતી, છતાં સૂકાં પાંદડાં—ધાસ વગેરે પડેલાં હોવાથી પગથી દેખાતી નહોતી. લીલી અંધ હતી, છતાં સૂર્યનો પ્રેક્ષક અને

વૃક્ષોની ઘટાને લીધે પડતો જાંયો સમજી શકતી. વનપુષ્પની મુગંધી સાથે પાસેના બંગલાઓમાં ઉગેલા મુગંધીમય પુષ્પોની મુગંધી સરખાવતી, જાડની અંદર જાંયડામાં બેસતાં સંભળાતો અનેક પક્ષીઓનો કલરવ મધુર લાગતો અને નેથી તેના આનંદનો પાર રહેતો નહિ.

લીલી: “કમળા ! વૃક્ષો મારી સાથે અનેક ભાષામાં વાત કરી શકતાં હોય એમ મને લાગે છે, પણ પર્વતો તો મુગા છે.”

કમળા: “લીલી ! અમારા પર્વતો-વૃક્ષો અને ઇંગ્લાંડના પર્વતો-વૃક્ષોમાં કાંઈ ફેરફાર લાગે છે ?”

લીલી: “હા, અમારા ઇંગ્લાંડમાં વૃક્ષો આટલાં ઉંચાં હોતાં નથી. આ વૃક્ષો બહુ ઉંચાં હોય એમ હું ધાંં છું, કારણ કે અવાજ બહુ દૂરથી આવે છે,”

કમળા: “અરાબર, આ જાડ ઉંચાં છે. લીલી આધાં ખસો ! પણ બે ઘોડેસ્વારો આવે છે. વાગી બેસશે.” કમળાએ લીલીને આવી ખસેડી.

લીલી: “કાણ છે ?”

કમળા: “એક તો કર્નલ સ્કૉટ છે ને બીજાને હું ઓળખતી નથી. અરે ! એ તો કેપ્ટન હંટર !”

બંને ઘોડેસ્વારો ઉભા રહ્યા. કર્નલ સ્કૉટ સભ્યતા અને લાગ-ણીથી મીસ લીલી સાથે વાતો કરવા માંડી. કેપ્ટન હંટરે કમળાને ઓળખી, ઘોડો તેની પાસે લઇ ગયો ને નીચો વળી હસતે ચહેરે વાત કરવા લાગ્યો: “કેમ છે ? લાનોલીમાં ફાવે છે કે ? તમારા પિતા શું કરે છે ? અરે હા ! તેઓ તો આફ્રિકા ગયા છે. હિંદુસ્તાનમાં એવા જ માણસોની જરૂર છે, નકામા અરાડા પાડવાને બદલે એવા જ કરી બતાવનારા સુધારકો બોધકો. પણ મીસ કમળા ! મેં સાંભળ્યું કે તમે તો અમારી સોસાયટી છોડી તમારા કુટુંબમાં રહ્યાં

હતાં અને ત્યાંથી આવવા દેતાં નહોતાં; તો પછી અહીં ક્યાંથી?”

કમળા: “ મારે લગ્ન બંધ રહ્યું.”

લીલીએ કેપ્ટન હંટરનો પ્રશ્ન સાંભળ્યો, અને એ વિષે વાત ન થાય એ ઉદ્દેશથી કમળાને કહ્યું: “ કમળા! ઘેર ચાલો, નહિ તો તાપ લાગશે. ”

કેપ્ટન હંટર: “ મીસ લીલી ! તમને હરકત ન હોય તો મળવા આંડું. મીસ કમળા ! તમને પણ મળવાની ઇચ્છા છે. ”

આજ પળે એ અંગ્રેજ કન્યાઓ નાણુક છત્રીઓ સાથે સામેની ઝાડીમાંથી આવતી દેખાઈ. તેઓ કેપ્ટન હંટરને કમળા સાથે વાત કરતો જોઈ ખચકાઈ. કેપ્ટન હંટર મીસ કમળાની સાથે જાણે ગાહ પરિચયમાં હોય તેમ, ઘોડા ઉપર નીચો વળી હસતા ચહેરે વાત કરતો હતો. એક કન્યાએ સામેથી આવી, કેપ્ટન હંટરના સામું જોયું. એને જોતાં જ કેપ્ટન હંટરે ટોપી ઉતારી: “ હો-લો ! લીઝી ! તું ક્યાંથી?” એમ કહ્યું.

લીઝી: “ જંગલમાંથી જ, હું ને મીસ બુલીએટ ચીતરતાં હતાં.”

આટલું બોલી તેણે કેપ્ટન હંટરને માથું નમાવ્યું, લીલી સાથે શેકહેન્ડ કરી અને કમળાને તાકી તાકીને જોવા લાગી.

કેપ્ટન હંટર: “ ડીક ! તારે હું જાઉં છું. મારે કામ છે. ”

કર્નલ સ્કૉટ: “ પણ તમે તો મારી સાથે આપણે ત્યાં આવો છો ને ? ”

કેપ્ટન હંટર: “ ખરેખર હું દિલગીર છું. વખત થઈ ગયો છે ને મારે એક કેકાણે જવું છે. ”

એક વખતે બધાંને સલામ કરી કેપ્ટન હંટરે ઘોડા દોડાવી મૂક્યો.

કર્નલ સ્કૉટ: “ મને ખબર નહિ કે તમે કેપ્ટન હંટરને, ઓળખતાં હશો ! ”

લીલી: “મેડનહૅડમાં અમે મળ્યાં હતાં. વળી એકવાર અમદાવાદમાં પણ મળ્યાં હતાં.”

કર્નલ: “તેઓ છેલ્લા ચાર પાંચ મહીનાથી અમારી સાથે છે. અરે! આ તો તાપ પડવા લાગ્યો માટે ઘેર જવું જોઈએ. લીલી! તું પણ ઘેર આવી પહોંચ.”

મંડળ ફરું પડ્યું અને એક પછી એક સૌ સૌના બંગલા તરફ વળ્યાં.

કમળા: “લીલી! મીસ સ્કૉટ (લીલી) ગહુ દેખાવડી અને સારી છોકરી લાગે છે; પણ આજે કેમ દિલગીર લાગી?”

લીલી: “કદાચ થાકી ગઈ હશે, અગર તો ચિત્ર સારું નહિ આવ્યું હોય.”

કમળા: “કાંઈક ચીઝાઈ હોય એમ મને લાગ્યું.”

લીલી: “ચીઝાઈ હતી! કાણે ચીડવી હોય?”

કમળા: “ક્રેટન હૅટરે! બીજી કાણે ચીડવે! બંને એક બીજા તરફ બેદરકાર લાગતાં હતાં, છતાં બંને એક બીજાને જોતાં હતાં. ક્રેટન હૅટર નીચા વળી મારી સાથે વાત કરતા હતા, તે એને ગમ્યું હોય એમ હું ધારતી નથી. એનો અર્થ શો?”

નિર્દોષ કમળા કે બીનઅનુભવી લીલી. ધર્મા—અદેખાઈ ક્યાંથી સમજે! યુરોપ જાઓ કે અમેરીકા જાઓ, આફ્રિકાના રણમાં તેમજ ગંગાના ક્ષુદ્ર પ્રદેશમાં, જનસ્વભાવ એનો એ જ. પુરૂષ અને સ્ત્રીને હૃદય ખુલ્લાં કરી હસતાં, વાત કરતાં જોઈને પ્રથમ દ્રષ્ટિએ કાને વહેમ શંકા નહિ થતાં હોય! તો પછી નવવધૂ કે નવવરને તો યાચ જ. પોતાની સાથે લગ્નથી જોડાનાર, અન્ય સ્ત્રી કે પુરૂષ સાથે વાત કરે, એટલું જ નહિ પણ અન્ય સ્ત્રી કે પુરૂષ મળતાં પોતાની સન્મુખ હસી-રમી બોલે ને પોતાની તરફ દુર્લક્ષ રાખે એ કેમ જોવાય? એ સ્થિતિ તો પ્રાપ્ત કરેલી હોય તે જ સમજી શકે. કમળાને અગર

નહોતી, પણ છવનલાલને ખીજ સ્ત્રી સાથે વાત કરતો જોતાં એના હૃદયમાં પણ કાંઈક પીડા થતી ખરી. એ પીડા શી હશે, શયી થતી હશે અને શયી મટતી હશે તે તે સમજતી નહોતી.

લીલી: “કમળા ! તે હું સમજી શકતી નથી. આવા પ્રસંગોમાં હું ખીજતી આંખે દેખી શકતી નથી, એમાં તો મારે મારી જ આંખો જોઈએ.”

કમળા: “લીલી ! તમને ખોટું લાગ્યું ?”

લીલી: “ના રે ના ! એમાં ખોટું શું લાગવાનું છે ! કદાચ લીજી અને કેપ્ટન હંટર લલ્યાં હોય !”

કમળા: “કર્નલ, લીજીને તેની મરજી વિરૂદ્ધ હંટર સાથે પરણાવવા ધારે છે ?”

લીલીને હસવું આવ્યું ને તે બોલી: “કન્યાની મરજી વિરૂદ્ધ લગ્ન અમારામાં હોય જ નહિ, એ તું ઇંગ્લાંડમાં આટલા દિવસ રહી અને આટલી ઈંગ્રેજી ચાપડીઓ વાંચી; છતાં પૃથ્વી એ કેવું વિચિત્ર ! એ એ વચ્ચે કાંઈ ગેરસમજીતી થઈ લાગે છે અને એ દૂર કરનાર કાંઈ અંગત માણસ નથી. લીજીની મા હત તો આમ ન થાત, તે એકલવાઈ છે એટલે આ ગોટાળો થાય છે.”

કમળા: “પાતે પોતાની મેળે લગ્ન-વિવાહ કેવી રીતે કરતાં હશે તેની મને સમજ પડતી નથી. એમાં મદદ તો જોઈએ. એકલાં તો ગભરાઈ જવાય !”

લીલી: “મદદની કોણે ના કહી. એ મદદ મળે જ, પણ એક ખીજાંને ચાહ છે એટલું નક્કી થયા પછી જ એ મદદ. આટલું થયા પછી માળાપ એ પ્રસંગ પસંદ કરે તો જ તેમને મદદ મળે ને તો જ લગ્ન થાય; નહિ તો નહિ. તમારામાં માળાપની પસંદગી પહેલી અને અમારામાં પછી. પણ કોઈ પણ ઠેકાણે એ પસંદગી વગર તો ચાલે જ નહિ.”

કમળા: “ કર્નલ આ લગ્નની વિરૂદ્ધ હોય એમ લાગતું નથી. કેપ્ટનને આમંત્રણ તો આપ્યું હતું ! ”

લીલી: “ હા પણ કેપ્ટનને એ આમંત્રણ સ્વીકાર્યું નહિ. ”

કમળા: “ લીલી ! એક વિચિત્ર સવાલ પૂછું કે ? તમારામાં લગ્નનું માણું કોણ કરે ? પુરૂષ કે સ્ત્રી ? ”

લીલી: “ કન્યાઓ માણું ન કરે—સાધારણ રીતે પુરૂષો જ માણું કરે. ”

કમળા: “ પણ કોઈ કારણથી પુરૂષ બોલી ન શકતો હોય તો ? ”

લીલી: “ તો તેનું પરિણામ તે ભોગવે. ”

કમળા મુગી થઈ ને વિચારમાં પડી—‘ પશ્ચિમમાં લગ્ન-વિવાહના રીતરિવાજો કેવા છે ? તે રીતરિવાજો હિંદુસ્તાનમાં દાખલ થાય તો લાભ છે કે કેમ ? એમાં કેટલા ને કેવા ફેરફારોની જરૂર છે ? ’ વિચાર કરતાં લાગ્યું કે ‘ માબાપો વિનાહ કરે એટલે માબાપો વરની પસંદગી કરે એ સ્થિતિ તો ખોટી નથી. માત્ર કન્યાના અભિલાષ, કન્યાની વૃત્તિ અને કન્યાના આશયો જાણે અને તેને કેળવણી આપ્યા પછી—તેનામાં ઉચ્ચ સંસ્કારો નાખ્યા પછી, તેના મનની વૃત્તિ જાણવાની તો ખાસ જરૂર જ છે. આ કેળવણી ન આપી હોય, ઉચ્ચ સંસ્કાર ન પાડ્યા હોય, તો તો ગમે તેમ થાય યુની-ભાઈનાં વહુ સુખી જ છે ને ! યુનીભાઈ કે ભાભી બેમાંથી એકેયને લગ્ન સુખી નિવડશે કે કેમ એનો વિચારજ નહોતો. એ વિચાર જ શેતો આવે ! મારે શું કરવું ? મને પસંદ કરી લેવાની સમજણ પડતી નથી. હું જ્ઞાતિમાં કોઈને જોતી નથી અને મારી મા એવી અજ્ઞાન છે—એવા વિચારની છે કે એની પસંદગી મને અનુકૂળ નથી, તો શું કરવું ? ઇંગ્લેન્ડમાં જ્ઞાતિ નથી એટલે ક્ષેત્ર વિશાળ છે, એ સ્થિતિ અમારી નથી. શું ! અવિવાહિત સ્થિતિ જળવાય ? શું લગ્ન કરવું ? જ ને/એ ? એમ શા માટે ? ”

ત્રણ વાગ્યા અને આસોપાલવના છાયા નીચે ખુરશીઓ ગોઠવાઈ, રાઉંડ ટેબલ આવ્યું, ચાહ આવ્યો અને સાંજનું કામ પત્યું. આજ લીલી અને કમળા કુંગર ઉપર જવાનાં હતાં. કમળાને કુંગર ઉપર જઈ, ટોચ ઉપર ઉભા રહી, ચોગરદમ જોવાની, દૂર દેખાતાં ગામડા તરફ કલાકો ને કલાકો નજર કરવાની ટેવ હતી. ટોચ ઉપર જતાં જ અમદાવાદ સાંભરતું. અમદાવાદમાં પોતાનું ઘર-મા-ભાઈ સાંભરતાં નહોતાં; પરંતુ ત્યાં એક વ્યક્તિ હતી, જે તેના હૃદયમાં વસી હતી, છતાં તે વિષે જરાક પણ ઉચ્ચાર કરી શકતી નહિ, તે વ્યક્તિ સાંભરતી-“જીવનલાલ અમદાવાદ હશે કે ધંધુકે!” જીવનલાલ આ કુંગર ઉપરથી દેખાતો નહોતો. પરંતુ નની સૂક્ષ્મ મૂર્તિ જોઈ શકતી-તેનો મધુર અવાજ સાંભળી શકતી હોય એમ લાગતું. “જીવનલાલની સાથે એક મીનીટ વાત થાય તો! એમનો કામળ સ્વર સંભળાય તો! એમના મૃદુ હાથનો સ્પર્શ થાય તો! કેવી મગ્નહ! કેટલો આનંદ! કેટલું સુખ! જીવનલાલનો કેમ પત્ર નથી! મારા ઉપર તો ન હોય, પણ લીલી ઉપર ન હોય એ કેમ અને! શું તે માંદા હશે? પથારીવશ હશે? કલેક્ટરના પત્રથી જણાયું હતું કે જીવનલાલે ફ્લોરે રજા લીધી છે, તો હજી મારા નહિ થયા હોય! એવી ગંભીર માંદગી હશે?” આ બધા વિચાર કમળાને કુંગરની ટોચ ઉપર આવતાં, પોતે નિરાશ થઈ ‘ઈશ્વર એમને સુખી રાખે’ એટલું ઇચ્છી સંતોષ પામતી.

લીલી અને કમળા કુંગરની તળેટી તરફ ગયાં. ત્યાં પથર ઉપર બેઠાં, થોડો આરામ લઈ કુંગર ઉપર ગયાં. ત્યાં શેક્સપીયરનો એક અંક વાંચી અંધાકાળ થતાં નીચે ઉતર્યાં. અંધારું થવા આવ્યાથી ઝડપથી ચાલ્યાં. રસ્તામાં વુડલેન્ડ ક્લબમાંથી આવતા જતા અંગ્રેજ પુરો, છૂટાછવાયા મજૂરો ને ગાડાવાળા મળતા. ઝાડમાંથી આગીઆ ફીડનાં ટોળાં ઉડતાં એક અદ્ભૂત દેખાવ થતો હતો. અને,

સખીઓ ધીરે ધીરે આવતી હતી, ત્યાં સામેથી એક ધોડેસ્વાર આવતો કમળાએ જોયો. ધોડો ચાકેલો હતો એટલુંજ નહિ, પણ એના ઉપર બેઠેલો સવાર પણ યાકી ગયા જેવો લાગતો હતો. રખેને ધોડાની હડકટમાં આવે, એ ખીકે કમળાએ લોલોને બગલમાંથી ઝાલી આવી ખસેડી. કમળા અને લીલી પૂર્વ તરફ જતાં હતાં, ત્યારે ધોડેસ્વાર પશ્ચિમ તરફ જતો હતો. અસ્ત થતા સૂર્યનાં ઝાંખા કિરણો ધોડેસ્વારના મ્હોં ઉપર પડતાં હતાં. ચહેરો શીકો અને ઉતરી ગયેલો હતો, આંખો ઢંડી ઉતરી ગઈ હતી અને તેમાં શોકની છાયા છવાઈ હતી. આ ચહેરો કાંઈ દિવસ કમળાએ જોયો હોય એમ લાગ્યું. સંધ્યાકાળના અનનવા રંગના સંસ્કાર મનમાં રહે છે તેમ. આ પરિચિત ચહેરાના સંસ્કાર મગજમાંથી ખસતા નહોતા. કમળા આ ચહેરાના સામું જોઈ જ રહી. એ ચહેરો ક્યાં-ક્યારે જોયો હતો તેનો વિચાર કરવા લાગી. ધોડેસ્વાર એમને એમ ચાલ્યો ગયો. એણે આ જતેને ઓળખ્યાં હોય એમ લાગ્યું નહિ-એણે કાંઈને સલામ કરી નહિ. તે એ તો ચાલ્યો જ ગયા, એટલુંજ નહિ પણ પાછું ફરે જોવાની તરફી પણ લીધી નહિ.

ધોડેસ્વાર ગયો-દૃષ્ટિમર્યાદા બહાર ગયો અને કમળાની સ્મૃતિ જાગી-‘બસ એ તો એજ-’ ચહેરો ઓળખતાં જ-ઓળખાણની વૃત્તિ જાગતાંજ કમળાએ ચીસ પાડી. હાથ ધ્રુજવા લાગ્યા અને તે બેબાકળી થઈ ગઈ.

લીલી: “કમળા! શું થયું? કાંટો વાગ્યો?”

કમળા: “ના કાંઈ જ નહિ.”

લીલી: “ના શું! તુ ગલરાઈ લાગે છે. શું સાપ દીઠો?”

કમળાએ કાંઈ જ નહોતું એમ ક્ષમાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ લીલી ભ્રમ સમજે એવી નહોતી. ધોડેસ્વારને જોતાં જ કાંઈ થયું.

એમ લાગવાથી લીલીએ પૂછ્યું: “કમળા! તું હજી કૂળે છે, તારા હાથમાં પરસેવો થયો છે. જરૂર તું ખીંધી છે. ઘોડા ઉપર કાણ ગયું?”

કમળા: “કાંઈ દેશી આદમી હતો.”

લીલી: “તે તારો ઓળખીતો હતો? એમાં આટલી ગભરાય છે કેમ! હું છું ત્યાં સુધી તને કાંઈ અહીંથી લઈ જનાર નથી. તારી માએ કાંઈને મોકલ્યો હશે, પણ એમાં ગભરાવા જેવું નથી. મને તારા ગાપતી મદદ છે—હું તારી વાલી છું. સુનીલાલ પોતે આવે તો પણ એનામાં સત્તા નથી કે તારો વાળ વાંકા કરે!”

બંને ઘર તરફ ચાલ્યાં અને કમળાને શાંતિ થઈ કે લીલી ખરી વાત સમજી નથી. વળી ક્ષણવાર એ પણ ગયું કે લીલી દેખી શક્તી નથી તે સાફ જ છે. કમળાએ ચીસ પાડી હતી તે ખીંકથી નહિ, પણ એના હૃદયમાં એ ચહેરો જોતાં ત્રાસ ઝૂટ્યો હતો. એક વખતનો સુંદર-મોહક-આકર્ષક ચહેરો, તે આજે આવો કેમ? એજુ વિચારે તે ગભરાઈ હતી. ‘શું જીવનલાલ! એ અહીં ક્યાંથી? જીવનલાલ હોય જ નહિ. એ તો જીવનલાલનું ભૂત જ. એ મંદવાડમાંથી ઉઠ્યા નહિ હોય! મૃત્યુ પામ્યા હશે અને અમારી પાછળ ભૂત થઈ આવ્યા હશે! એ સિવાય આવો ભયંકર ચહેરો હોય જ નહિ. કદાચ તેઓ મંદવાડને લીધે આવા થઈ ગયા હોય તે હવાફેર માટે લાનોલી આવ્યા હોય! એમ હોય તો લીલીને ન મળે એ કેમ બને!’

કમળાનો આનંદ-કમળાનો ઉમંગ નષ્ટ થયો. લીલીએ ઘણીએ શાંત કરી; પરંતુ કમળાના હૃદયનો ભાર ઓછો થયો નહિ, રાત્રે પથારીમાં સુતાં કમળા નિદ્રામાં પડી, પણ તેમાંએ સ્વપ્ને ભંગ

કર્ચો. કેપ્ટન હાંટર ઘોડા ઉપર વાંકા વળી વાત કરતો હતો તેમ જીવનલાલ વાત કરતો લાગ્યો. જીવનલાલે મ્હોં નીચું કર્યું—કમળાના કપાળને મ્હોં અડક્યું હોય એમ લાગ્યું. જીવનલાલનો એક હાથ તેના શરીરને—ખભાને—ગળાની આસપાસ ફરી વળ્યો હોય એમ લાગ્યું અને એ ચતાંજ કમળા ચીસ પાડી જગી ઉઠી, સફાળી ઉઠીને જૂએ છે તો કોઈ નહિ; માત્ર પ્રભાતનાં કિરણો પારીમાંથી આવતાં હતાં.

પ્રકરણ ૨૯ મું

શોકજનક મિલાપ

જૂન માસ ખેસી ગયો હતો અને લાનોલીની સીઝન પૂરી થવા બાવી હતી. વાદળાં થતાં હતાં. કુંગર ઉપર સવારના પહોરમાં રાદળોના જુથે દોડાદોડ કરી મૂકી હતી, અને દૂરથી કુંગર અને વાદળ ઓળખાતાં પણ નહોતાં. ગધ રાત્રે એક ઝાપટું પડ્યું હતું, પરંતુ સવારમાં ઉઘાડ થતાં, હવા રોજના કરતાં વધારે ખુશનુમા લાગતી હતી. પત્થરની જમીન એટલે પાણી ઢળી જતું અને કાદવ કચરાનું નામ નહોતું. કુંગર ઉપર કરમદાં-આંખા-જાંબુના ઝાડનાં પાંદડાં ઉપરનાં પાણીનાં ટીપાં દૂરથી મોતીના દાણાં જેવાં લાગતાં હતાં. ઇન્દ્રાણીમાં પાણી વહેતું હતું અને પાણીના જોર દરમિયાન તે ઓળંગવાની કાંઈની હિંમત ચાલતી નહોતી. કુંગર ઉપરથી પાણીનાં ઝરણાં ટપકતાં આંખને આનંદ આપતાં હતાં.

લીલી દરરોજ સવારના ફરવા જતી. સાંજે જવાય કે નહિ પણ સવારમાં તો ફરવા જવાને! તેનો નિયમ હતો. કદાપિ કાઈ મળવા આવતું ને થેર રહેવું પડતું તો કમળા લીલીની સાથે જ રહેતી. મીસ ડેવીસ-મીસીસ મીલન કાં તો ક્લબમાં જતાં અગર તો ટેનોસ રમવા પડોશના યંગલામાં જતાં. લીલીને ઘણાં મિત્રાંજન આવતાં,

અને તેની જગ્યાની હમ્મી પાલુ થતી, પણ કમળાને જુદું આમંત્રણ ન હોવાથી, તેમ કમળાને કોઈકી રીતે જાણ ન થવાનું કિસ્ક ન થાવતાં તે આમંત્રણ દેનારને સમ્પત્તિપર્યંત ના જાણી. આગમાં આસોપાસવના, હજી તોયે જાંતે બેસતા, આગનાં પુષ્પનો મુગધ લેતાં, વિદ્ય વિદ્ય તરેલનાં પાંતો કરતાં; અથવા કમળા પાંચતી ને ને સંભાળતી. કમળા જ્યાં જ્યાં જશે, કંચરની ટીકા, આકાસ સંજ્ઞાથી અતંક પ્રશ્નો પૂછતી.

આજ અંશે કેપ્ટન દંટર આગેલા વચન પ્રમાણે મળવા આવ્યો. કમળા કોઈકે કામ સાફ અંપા પાસે ગઈ હતી, ત્યાં કેપ્ટન દંટર સામે મળ્યો.

કમળા: " મીસીસ મીડન અને મીસ હેવીસ કલગમાં છે મીસ હીની અને હું આગમાં બેઠાં છીએ. કેપ્ટન સંભાળીને આવ્યો હો, આ પુષ્પો અગાધ નદિ !"

પાથે વાત કરવામાં કાંઈ હરકત નથી અને પોતે હિંદુસ્તાનમાં નહિ, પણ યુરોપના વાતાવરણમાં છે, એમ માની કમળા વાતોમાં તદ્દલીન થઈ.

લીલીની સાથે સમુળગી વાત ન કરવી, એ અસહ્ય લાગવાની ખીક કેપ્ટન હંટરે કહ્યું: “મીસ. લીલી ! આવી રીતે મારા ઉપર આટલો ભાવ રાખો છો તે માટે મારે તમારો ઉપકાર માનવો જોઈએ. હું આવવાનો હતો તો અપોરે, પરંતુ સાજના કરવામાં આનંદ પડતો હોવાથી અત્યારે આવ્યો. તમારા બંગલાની પાછળના બંગલામાં મારો એક મિત્રને મળવા જવું છે, તો હું હવે રજા લઉંશ.”

કમળા: “બહારથી જશો તો રસ્તો લાંબો પડશે અને અમારા બંગલામાં પાછળ છીંડુ છે ત્યાંથી નજદીક પડશે. તો એમજ જાઓને !”

કેપ્ટન: “એમ કોઈના બંગલામાંથી કેમ જવાય ! વળી રસ્તામાં બીજા બંગલા આવતા હશે. હું તો લાંબે જ રસ્તે જઈશ.”

લીલી: “કમળા ! તું રસ્તો બતાવ એટલે એમને સમજણ પડશે અને પછી વાંધો નહિ કાઢે.”

કેપ્ટન હંટરે લીલીને શેકહેંડ કરી અને કમળા સાથે છીંડા તરફ ગયો.

કમળા: “કેપ્ટન ! તે દિવસે તમે મારા લગ્નનું પ્રયત્ન હતા ?”

કેપ્ટન: “હા કાંઈ નવાજૂની છે ?”

કમળા: “ના; પણ હું તમારા લગ્ન વિષે પૂછું તો ?”

કેપ્ટન: “મારાં લગ્ન !” કેપ્ટન ગભરાયો.

કમળા: “હા, તમારાં. તમે પૂછો અને હું તમને ન પૂછી શકું કે ?”

—કેપ્ટન શો જવાબ આપે ? આ પ્રશ્ન જ વિચિત્ર હતો, પરંતુ પૂછનાર કમળા અને તેમાં પેણ તેની પ્રશ્ન પૂછવાની ઢબ જ એવી હતી કે કેપ્ટન અયોગ્ય ગણી શકે એમ હતું જ નહિ, એકાંત છે—

કે કેમ ? એમ હું પૂછતો હતો, પણ મારે પ્રશ્ન પૂરો થાય તે પહેલાં તે તો એકદમ ચાલી ગઈ ! ”

કમળા : “ તેમાં જ ખુબી છે ! તે તેણે યોગ્ય જ કર્યું. ”

કેપ્ટન : “ એમાં ખુબી શી ! હું તો ઉદ્ધતાઈ જ સમજું છું. ”

કમળા : “ અમારામાં નાની કન્યાઓને પરણવાનું પૂછે ત્યારે તેઓ રૂવે છે ને નહિ પરણું એમ કહે છે. વિવાહ કરી વર ઘેર આવે ને ઘરનાં કહે કે ‘ અલી, જો ! તારો વર ! ’ ત્યારે તે નાસી જાય. પરણતાં તો ગલ્લગલી થાય, પણ પરણીને સાસરે જતાં આંખમાંથી આંસુ કાઢે છે. આવે વખતે તમારા જેવા હોય તે ‘ વહુ મને ચલાતી નથી અને મારા કરતાં તેનાં માખાપને બહુ ચાલુ છે ’ એમ માની ગુસ્સે થાય. તો તો વહુના બોલ જ લાગે. કન્યા રૂએ ખરી; પણ જો વર સારો હોય, મન ગમતો હોય, તો તો એમ જ થાય કે હવે જલ્દી એકલા પડાય ને વરની સાથે રહેવાનું મજે તો સાઈ. લીઝીને મા નથી કે હૃદયની સખી નથી એટલે શું કરે ! શરમાય નહિ કે ! ”

કેપ્ટન : “ પણ તમે તો કહો છો ને કે તે તો ગુસ્સે થઈ હતી. ”

કમળા : “ તે ખરું છે, કારણ કે પછી તમે તેને બોલાવી જ નથી. વળા બીજી વાર મળ્યા ત્યારે તમે બીજી સ્ત્રી સાથે વાત કરતા હતા. લીઝીએ તે વખતે મારી સામે બેસું હતું તે મને બરાબર સાંભરે છે. ”

કેપ્ટન : “ તમે કહો છો તેમ તે મને ચલાતી હોય, તો તો બીજાની સાથે સારો સંબંધ રાખતી ન હોય ! ”

કમળા : “ બીજાની સાથે એટલે બીજા પુરૂષો સ્ત્રી ? ”

કેપ્ટન : “ હાસ્તો ? ”

કમળા: “ હું-ત્યારે તમને પણ અદેખાઈ આવે છે. તમે કેળવાયેલા પણ શંકાશીલ રહો છો, એમ ને ? જો બીજા પુરૂષો સાથે વાત કરતી હોય એમ લાગતું હોય, તો મૂળ વાતનો નિવેડો લાવવો જોઈએ. વિવાહની વાત કરો-સ્હાતી હશે તો હા પાડશે, અને પછી બીજા સાથે વાતો નહિ કરે ને તમને અદેખાઈ પણ નહિ આવે ! તમે તો બીજી સ્ત્રીની સાથે વાત કરી શકો કેમ ? એ વાત કરે ત્યારે એમ જ માનવું કે એ તેને પરણવા માગતી હશે. ને તમે તો સાદી જ વાત કરતા હશો એમ એણે માનવું જોઈએ કેમ ? ”

કેપ્ટન: “ પણ તે માંભળે નહિ ને માંડે બોલવું ગણકારે નહિ તો ? ”

કમળા: “ એમ બને જ નહિ. તમે લશ્કરી માણસો તો એવા જ ! સમજો જ નહિ. તમે કોઈ વાતો વાંચી જ નથી લાગતી ! એકાદ વખત એકાંતે મળી, મુલાકાત આપી, વાત કરી લ્યો. ”

કેપ્ટન: “ પછી ? ”

કમળા: “ પછી શું ! અધુરું હું સમજાવું ત્યારે જ તમે સમજો કે ! અમને-હિંદુઓને તમારી રીત ન આવડે. એ વચન સ્નેહનાં કલાં કે તરત જ ગુસ્સો જતો રહ્યો. ”

કેપ્ટન: “ પછી, બીજું કંઈ ? ”

કમળા: “ લગ્ન કરવા ખુશી છે કે કેમ તે પૂછવું. ”

કેપ્ટન: “ પછી તે સવાલ નકામો છે. ”

કમળા: “ એમ હોય તો ન પૂછવું. તે ધર્પાથી ગુસ્સે હતી કે કાંઈએ તમારે માટે ખરું બોલું ભરવ્યું હતું તેથી ગુસ્સે હતી એ જાણી લેવું. અમૈરામાં તો એવું ઘણું થાય છે. એક બીજાં મળતાં ન હોવાથી મોટી ઉંમરમાં-લગ્ન થયાં પહેલાં એક બીજા માટે

સારા ખોટા અભિપ્રાય લોકો બધાવે છે ને ઘણી વાર સુખી થઇ શકે એવાં જોડાં આમ ગેરસમજુતીને લીધે દુઃખી થાય છે. ”

કેપ્ટન: “ હવે મને લાગે છે કે જનસ્વભાવ તો એક જ જાતનો હોય છે: પછી ચામડી ભલે કાળી હોય કે ગોરી હોય । ”

કમળા: “ શું તમને એમ લાગતું હતું કે હિંદુ સ્ત્રીઓ સ્નેહ સમજતી જ નહિ હોય? એમને તમારી સ્ત્રીઓ માફક સ્નેહ-ધર્મા-તિરસ્કાર-સુખ દુઃખની લાગણી જ નહિ હાય? અમારામાં તમારી પેઠે સ્નેહલગ્ન થતાં નથી, માટે બધાં દુઃખી જ હોઇ, સંસારનો આનંદ ભોગવતાં જ નહિ હોય । હિંદુસ્તાનમાં વસ્યા અને ઉપર ટપકથી જોયું, એથી અમારાં આન્તરરહસ્યો સમજ્યા હોવાઓ કે । ”

કેપ્ટન: “ તમને તમારા પવિત્ર સ્નેહનું યોગ્ય પાત્ર મળે એમ હું ઇચ્છું છું. ”

કમળા: “ પ્રભુની મરજી હશે તેમ થશે. જૂઓ ! આ રસ્તો, જરાક આગળ જશે કે ડાબા હાથ ભણી ઝાંખો આવશે-એ જ બંગલો. ”

કમળા કેપ્ટન હાંટર સાથે ગઇ એટલે લીલી એકલી પડતાં આરામ ખુરશી ઉપર અઢેલી બેઠી અને સુગંધીમય હવા લેતી અંધ-નિસ્તેજ આંખો આકાશ તરફ રાખી મુગી પડી રહી. વખતો વખત આવતો પવનનો સુસવાટો, આસોપાલવની ઘટામાંથી નિકળતો પક્ષીનો અવાજ અને શરીર ઉપર ખરી પડતાં પાંદડાનો સરસરાટ અનુભવતી લીલી, ક્ષણવાર કમળાને વીસરી ગઇ. એકલી પડતાં એને ઇચ્છાંડ તેમજ હિંદુસ્તાનનાં સ્નેહીઓ સાંભર્યા. જીવનલાલ તેના વિના ઘડી ન રહે, જે જીવનલાલનો પત્ર દર મેલમાં હોય અને પત્ર ન આવતાં તાર જાય; તે જ જીવનલાલના કાંઈ ખર ન ખબર ન મળે એ કેવું વિચિત્ર ! “ શું, જીવનલાલને ખાતું

લાગ્યું હશે ? શું એને કાંઈ થયું તો નહિ હોય ? અસ, એ જ !
એને મળ્યા વિના ઈંગ્લાંડ જવું નથી. અહીંથી બારેબાર અમદાવાદ,
અમદાવાદ ન હોય તો ધંધુકે, પણ જીવનલાલને નજરે જોઈશ
ત્યારે જ નિવૃત્તિ થશે. ”

લીલી આમ સ્નેહના વિચારમાં હતી-નિરાશ-ચિંતાતુર હતી,
ત્યાં કાંઈકના પગલાં સાંભળાયાં. બાગની બહાર કાંકરી ઉપર બુટનો
અવાજ સ્પષ્ટ આવતો હતો અને મોટે ઝાંપેથી થંટડીનો અવાજ
આવ્યો. ‘કાણુ હશે ? સ્ત્રી કે પુરુષ ? મીસીસ મીલનનું કામ હશે કે-
માફ ? ’ નોકરે જવાબ આપ્યો કે મીસીસ મીલન ઘરમાં નથી, તે
લીલીએ સાંભળ્યું. પછી શું થયું તે સમજી નહિ, પણ પગરવ
પાસે આવી કાંઈ જોઈ પાસે ઉભું હોય એમ લીલીને લાગ્યું. •

લીલી: “ કાણુ હશે ! ”

ઉત્તર ન મળ્યો, એટલે લીલી ટટાર થઈ અને જરાક હિંમત
અને મીઝજમાં ફરીને પ્રશ્ન પૂછ્યો. અજાણ્યો પુરુષ ઉભોજરહ્યો,
લીલીની અંધ પણ મોહક આંખો જોતાં જ તેના હૃદયમાં ચરેરાટ
થયો અને પોતાના હૃદયના ઉલ્લાસો કાઢવામાં-ધણા દિવસની
ગોઠડી કરવામાં શું વિઘ્ન છે તેનું ભાન થતાં જીવનલાલ શિયાવિયા-
થઈ ગયો. જગતમાં જીવનલાલને પ્રેમથી વાંસે હાથ ફેરવે એવું,
કાંઈ હોય તો તે લીલી જ. જીવનલાલના બળતા હૃદયને સાંત
કરનાર કાંઈ હોય તો તે લીલી જ. લીલીના મનમાં જીવનલાલ
આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર-શાંતિનો પતિ-મીલનનો મિત્ર નહોતો: પણ
એને મન તો તે ઈંગ્લાંડમાં પિતાને ત્યાં અનેક આનંદ કરતો
બાળમિત્ર-બાળસ્નેહી-હૃદયનો સાથી હતો. જીવનલાલ લીલીના ચહેરા
સામું જોઈ જ રહ્યો; “ લીલી ! આ લીલી ! મારી શી શી ઉમેદો
હતી ! તે દિવસે કલેક્ટરને ત્યાં કમળાની હાજરીને લીધે મારાથી
કાંઈ કહેવાયું નહિ-મારા મનની મનમાં જ રહી-આજ સુધી, મેં

મેને પત્ર પણ લખ્યો નથી. પત્ર લખવાથી લાલ શો ! એવાંચી કંઈ નહિ એટલે મારા મનના ઉભરા અમારા એ સિવાય ત્રીજાં જાણે, એ કેમ બને ? ”

લીલીને ક્યાં ખબર છે કે જેને માટે એ સખ્ત ચિંતા કરે છે-જેને માટે ઇંગ્લાંડથી આટલે દૂર આવી છે-જેનું ઘર-જેની સ્ત્રી-જેનું જીવન નિહાળવા-જોઈ સંતોષ પામવા આતુર હતી, તે જ જીવનલાલ તેની પાછળ ઉભો ઉભો પોતાના જેવા-સ્નેહના જ વિચાર કરે છે ! તે વધારે વાર ધીજ રાખી શક્યો નહિ, એકદમ ધુંટણીએ પડી હાથ લાંબો કરી લીલીને અડક્યો.

સંધ્યાકાળના સમયે-આવા એકાંત સ્થળે-આમ એકદમ સ્પર્શ કરનાર કોણ હશે એમ લીલીને થતાં ચમકી-ખીની. ખીજ જ પળે બે હાથ ઝોળખ્યા અને તે બોલી : “ બોલો ! કોણ હશે ! શું જીવનલાલ ! આખરે સાંભરી ખરી ? ”

લીલીને મન તો જીવનલાલ આગક હતો, સમયવસ્થક હતો, સુપરિચિત હતો-એટલે સ્નેહ-આતુરતા-ચિંતા જીવાસથી તેના શરીરે-મોંથે મોંથે હાથ ફેરવ્યો અને ફેરવતાં જીવનલાલ છે એ ખાતરી થઈ, તે સાથે જ હર્ષની ચીસ પડાઈ ગઈ.

લીલી : “ જીવનલાલ ! આખરે આવ્યા ! આટલા દિવસ ક્યાં હતા ? ધંધુકે ! એક પણ કાગળ નહિ ! આમ કેમ ? શું ઇંગ્લાંડનો સ્નેહ ઇંગ્લાંડમાં મૂક્યો ? હું તમારે માટે મોંઘાં જીલ ધાલતી નથી તે તમારો તો પત્તો જ ન મળે ! ”

આમ છતાં કાંઈ જ ઉત્તર ન મળ્યો. જીવનલાલને લીલીનો દરેક શબ્દ સાલતો હતો, ઉત્તર આપવા ઇચ્છા હતી, ઉત્સુકતા હતી; પણ લાચાર. લીલીનો સુંદર-સ્નેહાળ અહેરો એનાથી વધુ વખત જોવાઈ શક્યો નહિ, અને ધીરે ધીરે નીચે વાળતાં માથું લીલીના પગના નાખ્યું. લીલીએ હાથથી માથું ઉઠાવ્યું અને જીવનલાલના

કપાળે એક સ્નેહભરે ચુંગન ક્યું ને ગદ્ગદ અવાજે બોલીઃ
“ જીવનલાલ ! તમે માંદા હતા ! લેવાઈ ગયા છો, હાડકાં નીકળ્યાં છે, ડાઘાં
ખેસી ગયાં છે. આમ થવાનું કારણ શું ? બોલોને ! મને નહિ કહો ? ”

ઉત્તરમાં માત્ર નિઃશ્વાસ !

લીલી : “ મને કાંઈ સમજ પડતી નથી. જીવનલાલ ! મારાથી
કેમ ગભરાઓ છો ? મને તમારા અંતરની વાત કહેતાં ગભરાતા
નહોતા, તે જ આજે આમ મુગા કેમ ? શું તમારાથી કાંઈ ન કહે-
વાય એવું કામ થયું છે ? એમ હોય નહિ તે હોય તોએ મારા ઉપર
વિશ્વાસ નથી ? તમને જરાએ આંચ આવવા નહિ દઉં, વિશ્વાસ રાખો.
હું તમારી છું. તમારે માટે ઇંગ્લાંડમાં રાતદિવસ તકનીયા કરતી,
તમારું માથું દુખતું તો હું રાતદિવસ ઉત્તરગરે કરી તમારી પથારી
પાસે ખેસી રહેતી. તમારો નિઃશ્વાસ મને તરવારથી વધારે ત્રાસકર
છે. તમારો સ્નેહનો એક શબ્દ મારા જીવનનો મૂલ્ય હતો અને છે.
હું તમારી છું પછી મને નહિ કહો ? જીવનલાલ ! તમે આવા કદી
નહોતા ! મારાં...શાંતિ...એ શિખરી મોકલ્યા છે કે શું ? જીવનલાલ,
હું તમને દેખતી નથી. પરંતુ મારું મન તમારા પરિચિત-મીઠા
એક શબ્દ માટે તલસે છે. બોલો ! બોલો ! આમ આવા નિર્ઘુર શું
થાઓ છો ! મારી-આ દેશમાં તમારે માટે આવેલીની-ટીકાપાત્ર થતી
આંધળીની-પણ દયા નથી આવતી ? ”

લીલીનો એકેએક શબ્દ જીવનલાલના તંતુઓ ઢીલા કરવા
બસ હતો. જીવનલાલનું ચિત્ત હાથ ન રહ્યું. તે હુસકે હુસકે રોવા
લાગ્યો. લીલી ગભરાઈ ગઈ. કાંઈ ભારે અકસ્માત થયો હોય અથવા
અવનવો ત્રાસદાયક બનાવ બન્યો હોય એમ લાગતાં જ, બંને હાથ
ખભે મૂક્યા ને બોલી : “ જીવનલાલ ! શું છે ? કહો તો ખરા. ”

જીવનલાલે લીલીનો હાથ પકડ્યો. ધીરેધીરે તે હાથ મ્હેં
આગળ લીધો પણ જીવનલાલની હિંમત જતી રહી. કાણેવાર અટક્યો.

બંનેના હાથ ધૂળતા હતા, જીવનલાલે મ્હોં ફાડ્યું અને લીલીને કામળ ધૂળતો હાથ અંદર મૂક્યો. લીલી—અંધ લીલી પ્રથમ તો સમજી નહિ કે હાથ મ્હોંમાં કેમ મૂકે છે ! પણ પછી સમજી. સમજતાં આંગળીઓ વડે દાંત જોયા, તાળવું જોયું, જીભ જોવા ગય-
 ત્સાં જીભ ન મળે. જીભ આડી અવળી ભરાઇ હશે માની સ્નેહવત્સલ લીલીએ—અંધ લીલીએ બખોલમાં ખોળાખોળ કરી પણ હોય તો ને ! જીભ ન મળતાં મુગા રહેવાનું કારણ સમજી, જીવનલાલ પોતાના એકના એક—જીવનના આધાર—જીવનલાલની સ્થિતિનું જ્ઞાન થયું અને “ભાઈ ! આ શું ?” કરી મૂર્છાંગત થઇ. જીવનલાલને અંધ લીલીને માટે—પોતાની તરફના, તેના નિઃસ્વાર્થ સ્નેહને માટે—લાગણી થતાં ‘બહેન’ એ શબ્દ બોલવાની ઈચ્છા થતાં માત્ર નિઃશ્વાસ—
 ઉપર નિઃશ્વાસ મૂકતો, કેવળ રોવાનો અવાજ કાઢતો, બંને હાથે લીલીને ઢીપાડી લઈ—ખોળામાં માથું મૂકી રોતો બેસી રહ્યો.

પ્રકરણ ૩૦ મુ

સ્નેહલગ્ન—છેવટ

છોટાલાલ સાહિય આફ્રિકા-પરટ આફ્રિકા વગેરે જગાએ સીગારની એજંસીઓ નક્કી કરી ઇજ્જત આપ્યા, અને ત્યાં પણ સીગારના વહેપારનું મુખ્ય મથક નક્કી કરી, સપ્ટેમ્બર મહિનામાં મુંબાઈ આવ્યા. પોતાની જ ગાંતિનો કે સ્નેહી જો કોઈ ઇજ્જત જઈ રહે અને ત્યાં જ ઘર લઈ રહેવા ધારે તો તેવાને સમસ્ત આફ્રિકાનો એજંટ નિમવાનો તેમનો વિચાર હતો. ત્યાં જનારને સારા પગાર ઉપરાંત કમીશન આપવાનું નક્કી કર્યું હતું. ઇજ્જતમાં યુરોપીઅન ફર્મોએ એજંસી લેવાની મરજી દેખાડી હતી, પણ એમનો વિચાર અને તો કોઈ દેશીને જ મોકલવાનો હતો. યુરોપીઅનો-પારસીઓ-મેમણો દુનિયાના છેડામાં જઈ ગમે તે વેપાર કરે છે. એ જ દેશને પોતાનો દેશ માને લે-અને એ દ્વારા એ લાખો રૂપિયા કમાય છે, તો પછી આપણા દેશીઓ દેશ તરફનું ખાલી મમત્વ છોડી ઉદ્યોગાર્થ-દ્રવ્ય ઉપાર્જન કરવા, ઇંગ્લાંડ-અમેરીકા-ઑસ્ટ્રેલિયા-રૂશિયા કે સ્વીડનમાં જઈ ફક્તનો-આડતો શા માટે ન ઉઘાડે ? આપણા દેશમાં થતી અનેક ચીજો પોતે જ જઈ શા માટે વેંચે નહિ ? યુરોપીઅનો અત્ર આવી-હાટેલો ઉઘાડે છે, તો આપણે

આપણા દેશની મિદાઇઓની દુકાન ત્યાં કેમ ન ઉઘાડવી ? આપણા દેશની કારીગરી આપણે જાતે જ જમ ત્યાં રહી શા માટે વેચવી નહિ ? ખીજા કમીશન ખાય તો તે આપણે શા માટે ખાવું નહિ ? દૂર દેશના સો કરતાં ગામના પાંચ આરા ! એ વિચાર હવે ક્યાં સુધી રાખવો ? ' આવા આવા વિચાર છોટાલાલને થતા. યુનીલાલને કાંઈક અનુભવ મેળવવાના ઉદ્દેશથી જ વિલાયત મોકલ્યો હતો, પણ તેમાં તો કાંઈ વળ્યું નહોતું.

છોટાલાલ મુંબાઈ આવ્યા તે વખતે યુનીલાલ હિંદુસ્તાનના મોટા શહેરોમાં એન્ટો નિમી આવ્યો હતો. એ પ્રમાણે વ્યાપાર વધતો જોઈ છોટાલાલ સંતુષ્ટ થયા.

યુનીલાલે વાલકંથર નેપીઅનસી રોડ ઉપર-દરિયા કાંઠે એક લંબ મકાન રાખ્યું હતું અને પિતાપુત્ર આજ ઘણે વખતે મળ્યા હતા.

છોટ લાલ: “ યુનીલાલ ! તને મુંબાઈ રહેવાને તો વાંધા નથી ને ? ”

યુનીલાલ: “ ના, ના. અમદાવાદ કરતાં મુંબાઈ હજાર દરજ્જે ચઢે. અમદાવાદીલાઈ ! માત્ર પૈસા કમાઈ જાણે. મોજમજાહ અને અતેક વિષયની ચર્ચાનું સ્થાન તો મુંબાઈ જ. મુંબાઈમાં જીવન ગાળવાથી મહત્ત્વ વધે છે ને ચંચળ થવાય છે. ”

છોટાલાલ: “ યુની ! કમળાના લગ્ન માટે તારી માએ મૂર્ખાઈજ કરી. મારા આવવાની તો વાટ જોવી હતી. ”

યુનીલાલ: “ કમળાને કંઈ હેરાન કરી નથી. મારી બાના મનમાં તો એટલું જ કે લગ્ન પતે તો પોતે છૂટે ને મારી સાથે મુંબાઈ આવે. ”

છોટાલાલ: “ હું બધું સમજું છું. છોકરીને કંઈ મારી તો નહિ જ હોય, પણ તેને પળવવામાં બાકી નહિ રાખી હોય, નહિ તો એ આમ કરે એવી નથી. જો એના ઈંગ્રેજ મિત્રોએ મદદ ન કરી હોત તો તેને કુવો-હવાડો જ કરવો પડ્યો હોત. ”

ચુનીલાલ: “ વાર ! પણ હવે તમારો વિચાર શો છે ? ”

છોટાલાલ: “ હાલ તો તમારા જેવો જ. હજી ઉંડો વિચાર ક્યો નથી. ”

ચુનીલાલ મશ્કરી સમજ્યો જ નહિ ને બોલ્યો: “ કમળ હવે નાની નથી. એનું લગ્ન તો થવું જ જોઈએ ને તે પણ જેમાં નક્કી કયું છે ત્યાં જ. મેં અને મારી બાએ કાંઈ કરવામાં બાકી રાખી નથી. ”

છોટાલાલ: “ હું પણ તેજ કહ્યું છું, તમે કાંઈ બાકી રાખ્યું નથી. તે જોવું. હવે મને કરવા દો. ”

ચુનીલાલ: “ તો તમે જાણો. હવે તે ઉંમરલાયક થઈ છે. વિલંબ કરવામાં સાર નથી. આ બંગલો જોયો કે ? આ ફર્નીચર નવું જ લીધું. ”

છોટાલાલ: “ બહુજ મજનું ! આ ફર્નીચર દેશી લગતું નથી. તું તો સ્વદેશીનો વાવટો લઈ ફરનારો અને પરદેશી માલ ક્યાંથી પસંદ કર્યો ? ”

ચુનીલાલ: “ પણ હું સ્વદેશી નથી એમ કાણ કહે છે ? મુંબઈની દુકાને દુકાને ભમ્યો હતો અને દેશી માલ મનગમતો ન મળ્યો, ત્યારે જ પરદેશી લીધો. આપણા કારીગર જ ગધેડા જેવા છે. માલ સારો કરતા જ નથી. આળસુ-દરિદ્ર: ખીજું શું ? માલ કરે તે એવો કે જેવો એ ન. ગમે. પછી શું કરીએ ? હમણાં જ દેશી વ્યાપારી મંડળમાં મેં ભાપણ આપ્યું હતું, ને મેં ચોખ્ખું કહ્યું હતું કે દેશી માલ બનાવો—સારો બનાવો. સારો માલ નથી મળતો એટલે જ અમે પરદેશી માલ લઈએ છીએ. ”

છોટાલાલ: “ એમણે શું કહ્યું ? ”

સુનીલાલ: “મારું બોલવું ખરું હતું એટલે શું બોલે ! પણ સારો માલ ન બનવાનાં કારણો કલાં: એક તો કાચો માલ ખરાબ, બીજું કારીગર હોંશીયાર, પણ કેળવાયેલા નહિ. મારો વિચાર હવે એમ જ ધ્યાન-છે કે આપણું રૂ-આપણું અહીંનાં આમડાંએ અને આપણા દોષા પરદેશ ન મોકલવા.”

છોટાલાલ: “ઠીક થયું કે એ યાદીમાં તમાકુ નથી; નહિ તો ભોગ મળત. આપણી સુધરેલી તમાકુ જેટલી પરદેશ જાય છે, તેટલી ન જતી હોત તો: હિંદુસ્તાનમાંથી તો પૂરા પૈસા પણ ન મળત.”

સુનીલાલ, છોટાલાલના બોલવાથી જરાક ગભરાયો અને એને પણ લાગ્યું કે યાદીમાં તમાકુ ગણાવી હત ને એમ થયું હત તો આ નીચિરવાળો અંગલો લઈ શકાત નહિ.”

સુનીલાલ: “ખરાબર છે. તપસીલમાં ઉતરવામાં સાર નથી.”

છોટાલાલને પણ એ જ બેઠવું હતું. છોટાલાલ બે દિવસ રહ્યા, તેમાં જણાયું કે સુનીલાલના અંગલામાં ઓઢવાનાં-રંગ-પહેરાનાં કપડાં-લખવાનો સામાન-ચાહનાં વાસણુ-ભુટ વગેરે સઘળું વિદેશી અને અપ-ટુ-ડેટ હતાં ! ત્રીજે દિવસે તે લાનોલી ગયા.

કેપ્ટન હન્ટરને અંગલાનો તેમ જ લગ્નનો રસ્તો બતાવી કાંઈક આનંદમાં કમળા બાગમાં દાખલ થઈ, તો અદ્ભુત દેખાવ ! અંધ-મૂર્ચ્છિત લીલીને બે હાથે જીવનલાલ ઝાલીને બેઠા છે. આમ અકસ્માત જીવનલાલને બેતાં જ કમળા પણ ગભરાઈ. તે દિવસે ઘોડા ઉપરથી બેયા હતા તે જ જીવનલાલ આમ આવશે એવું તેને સ્વપ્ન પણ નહોતું. એક બાજુ જીવનલાલ માટેનો સ્નેહ ને બીજી બાજુ પોતાની જીવનદાતા લીલીને આવી સ્થિતિમાં પડેલી જોઈ કમળાની શાંતિ-આનંદ નષ્ટ થયાં. તે દોરી લીલીને બાઝતાં જીવનલાલનો સ્પર્શ થયો અને એ સ્પર્શ હૃદયના

શું થયું છે તે જાણવા

જીવનલાલને પ્રજ્ઞા, પણ જીવનલાલે એકેતો, ઉત્તર ન આપ્યો. ‘મને હલકી લેખે છે, મારે માટે સારો અભિપ્રાય નથી, નહિ તો બોલ્યા વગર રહે જ નહિ.’-એમ થતાં-જીવનની આશા નિષ્ફળ લાગતાં-કમળા રોષ પડી. જીવનલાલે તો એમ જ ધાર્યું કે લીલીની મૂર્છાંગત સ્થિતિ જોઈને જ તે ગભરાઈ હતી.

થોડીવારે લીલીને લાન આવ્યું અને એડી થઈ હાથ લંબાવ્યો. રોજના અભ્યાસ પ્રમાણે કમળાએ હાથ પકડ્યો, પણ એણે તે હાથ આંધો ખસેડ્યો. જીવનલાલ એકદમ ઉડ્યા ને હાથ પકડ્યો. લીલી શાંત થશે-સમજશે એટલે ‘આમ કેમ?’ એ સવાલ કરશે એ પ્રશ્નનો ઉત્તર કેમ આપવો? લીલીને સર્વ હકીકત કેવી રીતે કહેવી? લીલી અંધ ન હોત તો તો જોઈએ છે શું! લખીને આપત, પણ એમ કરતાં હાલમાં તો ત્રીજાને કાને વાત જાય-એમ કરવું ઇચ્છ નથી. લીલીને કહેવાનો કાંઈ જ વાંધો નથી-નહોંતો. જીવનલાલે પોતાના સુખદુઃખની અનેક વાતો લીલીને કહી હતી, તેની તરફથી આશ્વાસન-સલાહ મળ્યાં હતાં. મીસ ડેવીસ દ્વારા હકીકત જણાવાય, પણ કમળા દ્વારા જણાવવી કે કેમ? ને હિંદુ કન્યા! સંસારના ભેદો સમજી જાય તે હીક નહિ, એમ જીવનલાલને ગડબાંધ થયા કરતી હતી.

લીલી: “જીવનલાલ! આ ત્રાસદાયક આકૃત તમારા ઉપર મારા જ્ઞાતાં જીવનલાલ ઉપર! તમારો એવો ક્યો દુઃસ્મન હતો? મને કાંઈ સમજ પડતી નથી. કાંઈ રીતે મને જણાવી શકતા હો તો જણાવો. તમારા દુઃખથી હું ત્રાસી ગઈ છું. તમારા મનમાં શું શું થતું હશે તે હું સમજી શકું છું. મનના ઉભરાઓ હૃદયને બાળતા હશે. મને આંખ નથી, પણ હું દેખી શકું છું-સમજી શકું છું.”

જીવનલાલ ઉભો થયો. ખારી પાસે જઈ ગળવામાંથી નોટચુક ડાહી-પાતું ફાડી-કાંઈ લખ્યું અને કમળાને આપ્યું. કમળા, પોતાને હલકી માનતી કમળા-અણુમાનતી કમળા-જીવનલાલે કહ્યા ક્યાં વિના હાથમાં કાગળ મૂક્યો, તે જોઈ ગાંડી ઘેલી થઈ ગઈ. જરૂર મારે માટે ચીટ્ટી! લીલી અંધ છે તે સાંઈ જ છે, એમ ક્ષણવાર લાગ્યું. ચીટ્ટી લેતાં અનેક ભાવો, અનેક વૃત્તિઓ જાગી, પણ ખીજ જ પળે ચીટ્ટી વાંચતાં આભી જ બની ગઈ. જીવનલાલે નિશાની કરી તે ચીટ્ટી લીલીને વાંચી સંભળાવવા કહ્યું ને કમળાએ ચીટ્ટી વાંચી:

“જ્હાલી લીલી! હું બહુ માંદો હતો અને મારાથી બોલાતું નથી.”

“જ્હાલી લીલી! શું લીલી જ્હાલી! ને હું.....એ આશા જ શાં માટે? અમારે ફોટી વ્યવહાર છે પણ ભેટી વ્યવહાર ક્યાં છે! વળી શાંતિ છે. બે સ્ત્રીઓના એ હિમાયતી નથી. વળી શું એ મુગા છે? હમેશને માટે મુગા રહેશે?” કમળાના મનમાં વિચાર સ્ફુર્ધા.

લીલીએ જીવનલાલે લખેલું સાંભળ્યું ને દ્રઢતાથી બોલી: “તમે જીલ્લે શાથી ને કેવી રીતે ખોઈ?”

જીવનલાલ વળી ખારીએ ગયો-પેન્સીલ હાથમાં રાખી અસ્ત પામતા સૂર્ય સામું જોઈ રહ્યો ને છેવટે નોટમાં લખ્યું, ને કમળાએ વાંચ્યું-‘વૈદના વાઢકાપથી.’ કમળા ચોંકી-‘જીલ કપાઈ છે, એટલે હમેશને માટે બોલવાના નહિ-આવા મુગાને ચાહી શકાય ખરું? એમની તરફનો સ્નેહ એવોને એવો હવે રહેશે’-એમ હૃદયને પૂછતી હોય એમ મુગી ઉભી રહી.

‘અપંગ ને ખોડખાંપણવાળાં તરફ ખીજ સ્નેહ રાખી શકતાં હશે?’ એ પ્રશ્ન જીવનલાલને થયો, ત્યાં અંધ બાબા લીલીએ પ્રેમથી મુમ પાડી: “ભાઈ! અહીં આવો. મારી પાસે બેસો.”

તેમનું માથું ખોળામાં મૂકી ધીરેથી કાંઈક કહ્યું. અંધબાલા-
પ્રભુપરાયણ બાલા-પવિત્ર બાલા પ્રેમને ખરો અર્થ સમજતી હતી,
પ્રભુભક્તિનો માર્ગ સમજતી હતી અને દુઃખીને આશ્વાસન આપવા,
દુઃખીને સંતોષ આપવા, તેમને સુખી કરવામાં જ પ્રભુ પ્રીતિ
મેળવાય છે, એમ જાણતી હતી. તેથી જીવનલાલને પોતાનાં ન્યાત-
જાત-કે ધર્મથી ભિન્ન જીવનલાલને પ્રેમપૂર્વક આશ્વાસન આપ્યું.

લીલીના એકેએક શબ્દ કમળાએ સાંભળ્યા અને આ બંનેનો
અગાધ પ્રેમ-નિઃસ્વાર્થ પ્રેમ જોઇ-અનુભવી શાંત થઇ, અને 'ભાઈ'
શબ્દ સાંભળતાં જ 'જહાલી લીલી' વાંચી જે ઈર્ષ્યા ઉત્પન્ન થઈ
હતી તે નષ્ટ થઇ. તેમ જ એવો વિચાર લાવી આ પવિત્ર ભાઈજીને
માટે અયોગ્ય શંકા કરી તે માટે પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગી.

અંધકન્યાના શબ્દ જીવનલાલ શાંત થયા, ઉભા થયા, લીલીના બંને હાથ
આંખે અડકાડયા અને ગયા. લીલી જીવનલાલનો પગરવ સંભળાતો
અંધ થયો એટલે એકદમ રોષ પડી ને બોલી : "ભાઈ ! તારે માથે
આવું દુઃખ ! હું તો આંધળી હતી પણ તેમાં વળી તું એ મુગો
થયો ! હે ઇશ્વર ! તને ગમ્યું તે ખરૂં. બસ થઇ રહ્યું ! હવે જીવન-
લાલની મીઠી વાણી આ જન્મમાં તો નહિ જ સાંભળવાની ને !"

દિવસો જતા ગયા તેમ તેમ લીલીને હિંમત આવી અને
જીવનલાલ ધીરજ ધરતાં શીખ્યો. જીવનલાલના મ્હોં ઉપર તેજ
આવવા લાગ્યું અને ચહેરા ઉપર ક્રોધ-વૈરની લાગણીને બદલે શાંતિ-
આનંદ ફેલાયાં. ગર્ભ વાત કાઠી સંભારતું જ નહિ અને લાનોલીમાં
એ મહિના આનંદમાં-હરવાફરવામાં-ખીઝીક-ટેનીસ રમવામાં ગાળ્યા.

ત્રીજા માણસની મદદ સિવાય લીલીને વાત કહી શકતી હોત, તો
તો જીવનલાલે પોતાની આત્મકથા સ્થારનીય કહી હોત, પણ દુર્ભાગ્યે
તેમ બંને તેમ જનહોતું. સવાર કે સાંજે બાગમાં એકલા પડતાં, જઇને
બંધી વાત લીલીને કહી દઉં એમ થતું-કહેવા ઉડતો ને કહેવા જતો,

પણ ત્યારે ન બોલાવું. ત્યારે જ પોતે બોલી શકતો નથી એવું કેટલીકવાર ભાન આવતું. વળી કેટલીક વાર એમ થતું કે, નથી કહેવાતું ને હીલો નથી જાણતી તેમાં આનંદ છે, નહિતો શાંતિના-મહાત્માના પ્રપંચ, ભંરવની યાત્રા, ત્યાંનો જીલ્લમ વગેરે સાંઝળી લીલીના મનમાં કેવા વિચારો આવત તે પ્રભુ જાણે !

લીલી સાથે મીસ ડેવીસ, મીસીસ મીલન અથવા કમળા દારાજ વાત થઈ શકે એમ હતું અને આ ત્રણેમાં પણ કમળા ઝડપથી સમજી શકતી એટલે એની મારફતજ વાતો ચાલતી. પ્રથમ તો તમામ વાત કાગળ પેન્સીલથી થતી, પરંતુ દિવસો જતાં જીવનલાલના અમુક અવાજનો અમુક અર્થ એમ સમજતાં એક જુદી જ ભાષા બની.

આ ભાષા બનાવતાં સમજતાં ઘણા દિવસો ગયા અને એ ભાષાથી લીલી-જીવનલાલ એક બીજાને સાધારણ સમજી શકતાં ખરાં. પણ પહેલાંની મનહ, પહેલાંનો આનંદ તો હમેશને માટે ગયોજ હતો. જીવનલાલનું ગાયન લીલી હવે સાંભળવાની નહોતી. ટેનીસન, બ્રાઉનીંગ કે કાલીદાસ ને વાંચતો ને લીલી સાંભળતી-પ્રશ્ન પૂછતી, તે તો હવે નહિજ. અને વચ્ચે એક કુદરતી પડદો પડ્યો હતો અને એ પડદો ખસેડવાની કાઠની શક્તિ નહોતી.

લીલી કલાંકાને કલાકો જીવનલાલ સાથે વાતમાં ગાળતી. કમળા સાંભળતી અને કાઠવાર જીવનલાલને જોતાં અમદાવાદ, મુંબાઈમાં રખડતાં લુલાં-લંગડાં-મુગાંને જોતાં ધૈર્યપ્રેમ ન સમજનારને જે તિરસ્કાર આવે છે તેવો તિરસ્કાર આવતો ને ઉડી ચાલી જતી. પણ થોડીવારે લીલી સાંભરતી, તેનાં ઉત્તમ વચનો સાંભરતા એટલે તિરસ્કારની વૃત્તિ ઉત્પન્ન થવા માટે પ્રભુની કૃપા ધ્રુવ્યતી, બહાર આવી જીવનલાલના સામું જોઈ રહેતી અને તેને અબોલ આંખે ચહાતી.

હોય-તેનો મનથી પણ તિરસ્કાર કરવા માટે ક્ષમા યાચતી હોય એમ એસી રહેતી. આમ ધીરે ધીરે કમળા શુવનલાલને પહેલાંની માફક જ ચલાવા લાગી.

શુવનલાલ એક નાનો બંગલો લઈ રહ્યો હતો અને ભગવાનજી તેની પાસે ને પાસે રહેતો. દરરોજ સવાર સાંજ આ સ્નેહાળ મંડળ ભુટે ભુટે ઠેકાણે મળતું અને લાનોલીમાં વસતા યુરોપીઅનો, દેશીઓ આથે આટલો ગાઢ પરિચય રાખનાર ઇંગ્રેજ કુટુંબની તરેહવાર વાતો કરતા, પરંતુ તેમની સભ્યતા-વિચાર-સ્નેહ એટલો ઉંચો હતો કે એમાંથી કાંઈ કલ્પમાં જતું ત્યારે તેમનો સારો અર્થ થયા વિના રહેતો જ નહિ.

સપ્ટેમ્બર થતાં મીસીસ મીલને અમદાવાદ જવાની તૈયારી કરી. પણ લીલીનો વિચાર તો ત્યાં જ રહેવાનો હતો. તેણે એ ત્રણ માસ લાનોલીમાં જ ગાળવાનું નક્કી કર્યું હતું.

આવા વિચાર ચાલે છે, ત્યાં છોટાલાલ લાનોલી આવ્યા. એમણે કાંઈને કાંઈ પત્ર લખેલો ન હોવાથી એ આવશે એમ કોઈએ ધાર્યું પણ નહોતું. હંમેશના નિયમ મુજબ ચારે સ્ત્રીઓ બહાર બાગમાં બેસી હતી. સીપાઈએ મીસીસ મીલનના હાથમાં કાર્ડ મૂક્યું. કાર્ડ ઉપરનું નામ વાંચતાં જ કમળા કુદી. છોટાલાલ અંદર દાખલ થયા. કમળાને સોડમાં લીધી અને બીજાને યોગ્ય શેકહેન્ડ કરી. કમળાને જરાયે કંઈક ન મળ્યો એટલે લીલી નિશ્ચિંત થઈ. છોટાલાલે પોતાની મુસાફરીનો ટૂંક હેવાલ આપ્યો. શુવનલાલની ઓળખાણ કરાવવાની જરૂર નહોતી, છતાં સભ્યતા ખાતર મીસીસ મીલને ઓળખાણ કરાવી. છોટાલાલ શેકહેન્ડ કરી અને તેની ઢગ જ એવી હતી કે શુવનલાલ સંબંધી એ જાણતા હોવા બેઠકે, એમ બધાંને લાગ્યું.

છોટાલાલ ત્રગલગ એક કલાક બેઠા, તે દરમિયાન લીલીની સાથે વાત થતાં લીલીનો ઉત્તમ સ્વભાવ, નિઃસ્વાર્થપ્રેમ અને પરગણુપણ માટે માન અને સ્નેહની લાગણી થઈ. જતાં કમળાને લઈ જવાની દરખાસ્ત કરી. કમળા જશે-એ વિચાર જ લીલીને મુંઝવવા ગસ હતો, પણ છોટાલાલે ધીરેથી કહ્યું: “હું આજ જતો નથી. કાલે જ જઈશ. વળી અમદાવાદમાં એની મા નથી. એની મા સુનીલાલની વડુ સાથે મુંબાઈ છે. એને હવે જરા પણ હેરાન નહિ થવા દઉં. એને માટે નિશ્ચિંત રહેજો. ”

કમળા - “જોહી” બંનેને શાંતિ થઈ અને દસ મીનીટ પછી છોટાલાલ અને જીવનલાલ સાથે જ બહાર ગયા. કમળા બંગલામાં પોતાનો સામાન એકઠો કરવા ગઈ અને એ પ્રમાણે તેમની તે વેળાની આનંદમય ગોષ્ઠીનો અંત આવ્યો.

લીલી સવાની તૈયારીમાં હતી, ત્યાં જીવનલાલ આવ્યો. જીવનલાલને ગમે તે વખતે આવવાની છૂટ હતી. ઘરમાં લીલી અને કમળા બે જ હતાં; કારણ કે નીસીમ મીલન અને મી - ડેવીસ રેલ્વે કાન્સર્ટમાં ગયાં હતાં. જીવનલાલે આવી એકદમ જ રોજની પદ્ધતિ પ્રમાણે પોતાની લાપામાં વાત શરૂ કરી: “લીલી! છોટાલાલ મને એક કામ સોંપવા માગે છે. આફ્રિકાની તમાકુની એજન્સી મને આપે છે તેથી મારે ‘કેરા’ જવાનું થાય છે. મારે માત્ર બચકાર જ ચલાવવાનો છે, એટલે જીલ્લાની જરૂર નથી અને મારા હાથ નીચે કારકુનો-પટાવાળા વગેરે રહેશે. ”

લીલી ખુશ થઈને બોલી: “ને તમે પણ જવાનું જ ધારો છો ને ? ”

જીવનલાલ: “ જો કે કેટલાક વાંધા છે, પણ તેટલી હવે મને દરકાર નથી. ”

લીલી : “ જોલી શકાતું નથી એજને ! ”

જીવનલાલ : “ ના, ના; પણ અમારું જ્ઞાતિબંધન, ઘર-ખાર, વગેરે. ”

જીવનલાલે આ ફેરી મોટા કાળમાં કેટલુંક લખી કમળાને આપ્યું, જે કમળાએ નીચે પ્રમાણે વાંચ્યું :

‘ ઇજ્જત જવામાં જ્ઞાતિબંધન નડશે. ઇંગ્લાંડથી આવી પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું હતું : પણ તે વખતે હું આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર હતો. મારા પોતાના વતન-જ્ઞાતિવાળા ભાગમાં મારી સત્તા હતી, મારી પાસે પૈસો હતો. હવે હું અશક્ત છું, મારો પોતાનો પૈસો નથી, મા-આપ-જૈરી અહીં છે; એવી કાળજી કરે પાલવે તેમ નથી. મને મારા દેશમાં સુખ ન મળ્યું, ને અહીં રહેવામાં ભવિષ્યમાં પણ સુખ મળે એમ લાગતું નથી, તો પછી નકામો મોહ શા કામનો ! હવે હું દેશ છોડી હમેશને માટે ઇજ્જત રહીશ, પછી મારે નાત-જાત-સગાંબહાલાં શું કરવાં છે ! જીવીશ ત્યાં સુધી ત્યાં રહીશ ને એમ કરતાં મરી ગયો તો-લીલી તમારા સિવાય મારે માટે કોઈ આંસુ પાડે એમ નથી. ’

કમળાએ વાંચ્યું, પણ છેલ્લી લીટી વાંચતાં તેના હૃદયમાં નિરાશા ઉત્પન્ન થઈ-‘ શું જીવનલાલ માટે મને લાગણી નથી ! ’ એ મરી જાય ! એ વિચાર જ ત્રાસજનક લાગ્યો. જીવનલાલે કમળાના અહેરા ઉપર શોક-નિરાશાના વિહાર જોયા, એટલામાં અંધ કન્યા જોલી ઉઠી : “ જીવનલાલ ! એમ ના જોલો ! આપણે સાથે રહીશું. હું તમારી સાથે જ આવીશ. મારે તમારા સિવાય કોઈ નથી. તમે મારા ભાઈ ! તમે મારા પાલક ! ”

જીવનલાલે ઇજ્જત ક્યારે અને શું કામ જવાનું હતું, તેની તપસીલ કહી લીલીની રજા લીધી. જતાં જતાં શેકહેંડ કરવા કમળા તરફ હાથ લંબાવ્યો. કમળાએ યંત્રની માફક હાથ આપ્યો-અને હાથ

જોડાયા, બેમાંથી એકકેના મ્હોંમાંથી શબ્દ નીકળ્યો નહિ; માત્ર વીજળીના બે તાર ભેગા થતાં ઝલુઝલુટ શરૂ થાય તેમ ઝલુઝલુટ થતો હોય એમ બંનેની આંખ ઉપરથી લાગતું હતું. લીલી જોઈ શકતી હત તો આ બંનેના હૃદયમાં શું શું થતું હતું તે તરત સમજી શકી હોત; પરંતુ લીલી જોઈ શકતી નહોતી એટલું સારું હતું. બંને પવિત્ર હતાં, હૃદયમાં શું થતું હતું તે સમજી શકતાં નહોતાં. અને જીવનલાલ કડીન હૃદય કરી હૃદયમાં થતા ભાગે ઉપર અંકુશ મૂકી એકદમ આલ્સો ગયો. કમળા દિગ્મૂઢની પેઠે જીવનલાલની પાછળ જોતી ઉભી જ રહી.

* * * *

નવું વર્ષ બેઠું. નવા વર્ષના પ્રાતઃકાળે આખું વર્ષ આનંદમાં ગળ્ય તે માટે વહેલા ઉઠી પ્રભુપૂજા-ધર્મદાન કર્યા; પરંતુ ગીરધરલાલના હૃદયમાં આનંદ ઉદ્ભવ્યો જ નહિ. ગાંધી સાલ સવારના પહોરમાં જીવનલાલ આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર પિતાને ગજો લાગ્યો હતો, પિતાએ એકના એક-સત્તાધારી-લોકપ્રિય પુત્રને આશિર્વાદ આપ્યો હતો. સવારના પહોરમાં મામલતદારો, તલાટીઓ, અવલકારકુનો, કલેક્ટરોના સીપાઇઓ અને કારકુનોનાં ટાળાં ઉપર ટાળાં આવ્યાં હતાં. કલેક્ટરને લાંથી મેવો તેમ બીજાનાં નવા વર્ષનાં કાર્ડો આવ્યાં હતાં. આજ એજ ઘરમાં શોક હતો, એક ચકલું ફરક્યું નહોતું. છોકરાને કલેક્ટર થયેલો જોઈ કલેક્ટરની માતા તરીકે અભિમાન રાખવાનો, ન્યાત જાતમાં રૂઆળ બેસાડવાનો, અને સગાંબહાલાંને ઠેકાણે પાડવા વગેરેનો માજીનો ઉમંગ નષ્ટ થયો હતો.

જીવનલાલના ગયા પછી શાંતિના ઉપરનો ભાવ જતો રહ્યો હતો. ઘરમાં એને કાંઈ બોલાવતું નહિ. એની જરૂરીયાતો ઉપર કાંઈ લક્ષ આપતું નહિ. ‘શાંતિને લીધે સોના જેવો છોકરો ગયો,’ એ

પુત્રવત્સલ માતાપિતાને હાડોહાડ લાગ્યું હતું, પરંતુ શાંતિને દહાડા હતા. પરમેશ્વર કરે ને એને છોકરો આપે તો જીવનલાલનું નામ રહે, એ જ આશાથી શાંતિને ઘરમાં રાખી હતી-શાંતિની જરા પણ સગવડ સચવાતી હતી. શાંતિ સર્વ સમજતા હતી, એને પોતાનું જીવન ભારરૂપ લાગતું હતું; પણ શું કરે ! શાંતિને પૂરે દિવસે છોકરો આવ્યો; પરંતુ કુટુંબના દુર્ભાગ્યે તે મુએલો આવ્યો; એટલે તો કુટુંબના કલેશમાં મળ્યા રહી નહિ. માજી ને કોઈ પોકેપોક મૂકી રેયાં, જાતી માથાં ફટી નાંખ્યાં અને સાત ઘેર તાળાં વસાયાં હોય એમ રડાકુટ ચાલી રહી. તેજ દિવસથી શાંતિના દુઃખનાં પગરણ એકાં. 'ધણીને અપંગ કર્યો, દેશપાર કર્યો ને મુએલો છોકરો જણ્યો, એટલે કુટુંબનું સત્યાનાશ કાઢનાર શાંતિ જ છે' એમ સર્વને થઈ ગયું. તે દિવસથી વાત વાતમાં-પગલે પગલે શાંતિના ઉપર પીટ પડતી. સુવાવડમાં જ એનું શરીર કથળ્યું હતું. છોકરો જીવ્યો હતો તો તે છોકરા ખાતર શાંતિની બધી સારવાર થાત, પરંતુ તેને અભાવે 'એ રાક્ષસણીની સારવાર શી ! મુઠ મરતી હોય તો !' એમ થયું. શાંતિ વિધવા હોય તેમ તેને ઘરમાંથી બહાર જવાની મનાઈ થઈ. ખાવામાં રોટલો ને મરચું જ. ઘરનું બધું કામ એને જ કરવાનું. માંદી હતી, અશક્ત હતી, નિરાશ થઈ હતી; જતાં એને ઘડીભર કોઈ જાંપવા દેતું નહિ. અધુરામાં પુરું થોડા દિવસ થયાં નહિ ને જીવનલાલને જે કન્યા પરણાવવાની હતી, તે જ કન્યા શાંતિની ખીજ સાસુ થઈ આવી.

શરૂઆતમાં બંને શોક્યો બહેન તરીકે રહેવા લાગી, પરંતુ દિવસ જતાં બંને વચ્ચે સાદમરી વધી અને જે કન્યાને માજી હોંશે ઘરમાં લાવ્યાં હતાં, તે જ ઘરની માલીક થઈ પડી. હવે તો જીવનલાલનાં માજીને આખો, રોટલો ખાવાનો વખત આવ્યો. નવી વહુનાં માન વધ્યાં અને વરસ પછી છોકરો આવતાં જીવનલાલ ભૂલાઈ ગયો. આ પુત્રનો

જન્મ સાંભળતાં જ શાંતિના હોંશ ઉડી ગયા, અને ઘરમાં ગમવા ન માંડ્યું. છોકરો જોષ-છોકરાને રમાડતા જોષ, પોતાની સ્થિતિનું ભાન થયું. જીવનલાલ જેવા પતિ તરફની વર્તણૂક માટે પસ્તાવો કરવા લાગી—‘હાય! હાય! ‘એમને’ મેં બહુ હેરાન કર્યા! ‘એમના’ જેવા પતિ કાઠને નહિ હોય! મારે સત્તા હતી, બા-બા કહી સૌ બોલાવતા, પટાવાળા-માણસો હાજર ને હાજર રહેતા, પૈસો ટકા મળતો, બહાર માન હતું, મને કાંઈ દિવસ ઉંચે અક્ષરે બોલાવી નથી. હવે હું ક્યે ભવ છૂટીશ! એ ક્યાં હશે! એમનો પત્નો મળે તો એમની દારી થઈ ચાકરી કરી મારાં પાપ ધોઈ!’ સીપાઈઓ-માણસો મારફત તપાસ કરાવી પણ નિર્થક.

એક દિવસ શાંતિ છોકરા માટે દૂધ લઈ જતી હતી, તેમાં કાંઈ પડ્યું હશે તેની તેને ખબર નહિ. છોકરાને દૂધ પાચું ને તરત ઉલટી થઈ. છોકરાની માને એમ જ થયું કે શાંતિએ કાંઈક નાખ્યું. એ વહેમથી બધાંએ ભેગાં મળી શાંતિને ઉધડી લીધી, ગીરધરલાલે ફટકાવી પણ ખરી, બપોરના બધાં જાણ્યાં, એટલે શાંતિ બહાર ગઈ. સાંજના શાંતિની બોળબોળા થઈ. માણસો પાડાપાડાશીને ત્યાં ગયા, એટલામાં પોળમાંથી જીમ આવી કે કાંઈ કુવામાં પડ્યું છે. બધાં કુવા તરફ ગયાં. તપાસ કરતાં શાંતિનું મડદું હાથ આવ્યું. બધાં રોયાં-કંકળ્યાં-શાંતિને ભસ્મિભૂત કરી દીધી. ઘરમાં શાંતિ પ્રસરી. છોકરાની માને નિરાંત થઈ.

x

x

x

x

છજીમના કેરો શહેરમાં સાંજના વખતે દરિયા તરફ એક ઘોડાગાડી દરરોજ જાય છે. આ ડોંગકાર્ટમાં બેસી એક હિંદુ હમેશાં દરિયા તરફ ફરવા જાય છે, કેરોમાં તે “મુગો હિંદુ” એ નામે ઓળખાય છે. કાંઈએ તેને બોલતો સાંભળ્યો નથી. ખતરમાં ધણીવાર તેને હસતાં લોકો જોયો છે, પણ એક સખ્ત મહોમાંથી નીકળ્યો